

Juhász Pál

A piacgazdaság intézményei és kultúrája

“Digitális tananyag fejlesztése a Szociológia Mesterképzéshez (SZOCMEST)” című, TÁMOP 4.1.2-08/2/A/KMR-2009-0010 számú projekt megvalósítása során készített tananyagok elektronikus publikációja.

TÁRSADALOM-ISMERET 2.

A piacgazdaság intézményei és kultúrája

Juhász Pál

TÁRSADALOM-ISMERET 2.: A piacgazdaság intézményei és kultúrája

Juhász Pál

Publication date Budapest, 2011

Az elektronikus tankönyv a TÁMOP 4.1.2-08/2/A/KMR-2009-0010 számú Digitális tananyag fejlesztése a Szociológia Mesterképzéshez (SZOCMEST) projekt keretében, a Jelenkutató Alapítvány szervezésében készült a

TÁRSADALOM-ISMERET SOROZAT 2. KÖTETEKÉNT

A sorozat szerkesztőbizottsága

Bali János

Horváth Zsolt

Juhász Pál

Kiss Márta

Kuczai Tibor

Marelyin Kiss József

Nikitscher Péter

Rácz Katalin

Schwarz Gyöngyi

Az elektronikus könyvet lektorálta: Váradi Monika Mária

A képanyagot válogatta és szerkesztette: Marelyin Kiss József, Nagy Petra

Digitalizálta: Program Produkt Informatikai Kft.

Felelős vezető:

Budapest, 2011. június 30.

Tartalom

Előszó	5
I. fejezet - Beszélgetések a piaczgazdaságról	1
1. beszélgetés: A piaczgazdaság rendje politikai törekvések eredménye	1
A piac és a pénz nem a piaczgazdaság terméke,	3
2. beszélgetés: A liberális emberkép „idealizmusáról”	6
3. beszélgetés: A kapcsolatokban élő ember	11
4. beszélgetés: Elitklub, univerzális bank	16
5. beszélgetés: A szövetkezet és a hitelszövetkezet. Az amerikai „elkanyarodás”	20
II. fejezet - Az agrárium sajátos intézményei (Tézisek a háttérolvasmányok értelmezéséhez)	27
Bevezető a II. fejezethez	27
1. tézis: A „farmokra épülő” és a „falusi” gazdálkodáseltérő útja	28
2. tézis: A mezőgazdaság a tervezgazdaság rendjében	30
3. tézis: Egy intézmény társadalmi-gazdasági hatásai az intézményrendszeren belüli helytől függnnek	31
4. tézis: A mezőgazdálkodás új rendje	32
5. tézis: A gyengülő versenyképesség okai	34
III. fejezet - Háttérolvasmányok (Szöveggyűjtemény)	36
a) <i>Az Emberek és intézmények című kötetből:</i>	36
Szelényi Iván: Személyes bevezető Juhász Pál <i>Emberek és intézmények</i> című könyvéhez	36
Kuczi Tibor: Taylorizmus a mezőgazdaságban?	38
Inercia a mezőgazdaságban	45
Második dimenzió: a kooperációs formák	53
A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről	63
A harmadik gazdaság és a kereskedelem	67
Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéről a hetvenes években.....	70
Zsákutcában a magyar mezőgazdaság	87
Befolyásoló csoportok konfliktusai egy mezőgazdasági termelészövetkezet vezetésében	96
Főcsoportok és rétegek	110
A mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak társadalmi csoportjai	115
Az agrárértelmség meghasonlása	119
Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről	127
A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete	134
Elemzés a magyar élelmiszer-gazdaságról	146
Parasztok és farmerek	169
Az agráracsoda vége és a tulajdonreform	181
Tájgazdálkodás és birtokpolitika	187
Rurális problémák	190
Juhász Pál: Egy szerencsés magyar	206
b) <i>Egyéb írások:</i>	210
Juhász Pál: Töredezett közbeszéd az agráriumról	210
Juhász Pál: A (mező)gazdálkodás rendjének változásai, folyamatok és lehetőségek	217
Függelék	239
Képek	243

A táblázatok listája

1. 1. táblázat. A paraszti földtulajdon és állattartás kapcsolata Magyarországon és Lengyelországban	79
2. 2. táblázat. A dán és a lengyel birtokstruktúra összevetése	80
3. 3. táblázat. Mezőgazdaságon kívüli jövedelemmel is rendelkező mezőgazdasági családok aránya birtokkategóriánként (%)	81
4. 4. táblázat. A főfoglalkozásban saját gazdaságukban dolgozók életkori megoszlása	81
5. 5. táblázat. A betakarítási munkák gépesítettségi foka néhány mezőgazdasági termék esetében (1976)	83
6. 6. táblázat. A mezőgazdasági árutermelés szabadpiacon értékesített hányada	84
7. 1. táblázat. Fizikai foglalkozásúak	110
8. 2. táblázat. Szellemi foglalkozásúak	111
9. 2. séma. A mezőgazdaságban dolgozók tagolódása a szervezeti pozíció és a munkaerő-piaci lehetőségek kettős meghatározottságában	117
10. 1. táblázat. A települések és a népesség megoszlása a társadalmi életerőt és a telepített gazdasági funkciókat kifejező csoportosításban	143
11. Ebből az 1360 faluból 1980-ban:	144
12. 1. táblázat. Gazdálkodó szervezetek számának megoszlása a vállalatok nagyságcsoportjai szerint	197
13. 2. táblázat. Demográfiai egyensúlytalanságokból fakadó problémák	199
14. 3. táblázat. Az állandó belföldi odavándorlók aránya területi egység, népességnagyság-kategória és korcsoport szerint, 2003-ban	200
15. 1. táblázat. A mezőgazdasági termékek értékesítési csatornái (százalékban)	234
16. 2. táblázat. A nem várt kiadásokra való felkészülés	235

Előszó

A piacgazdaság intézményei című tananyaghoz

Tizenkét évvel ezelőtt a sors úgy hozta, hogy Kuczi Tiborral együtt ki kellett alakítanunk egy két időszavas tárgy programját *A gazdasági élet szociológiája* címmel. Az egyik időszávban Kuczi azokat a kulturális változásokat tárgyalta, amelyek az idő és a tér használatának változásával függték össze. Ez lehetőséget adott neki arra, hogy a munkaszervezetek változásait a Verlagtól az 1960-as évekig tartó koncentrációs folyamatokig, majd a dekoncentrációs folyamatokon át a tudatos hálózatformáláshoz vezető stratégiák kialakulásáig a kulturális változásokkal összhangban értelmezze.

A különböző társadalmi csoportok időfelhasználásának változásait követve arra is tere nyílt, hogy a szabadidő „tartalmas” időfelhasználássá válásának folyamatában értelmezni tudja korunk polgárainak önként vállalt „mókuskerekét”. Erről a történelmi folyamatról szól legújabb könyve.

A másik időszávban magam a gazdasági intézmények változásait tanítottam. Gazdaságszociológusként illendő volt Polányi, Coleman és Granovetter fogalmi rendszerében építkeznünk, de én sem kifejezetten gazdaságszociológiát akartam tanítani. Azt, hogy minél többet értsünk a történelemből, megértsük a szándékok és az eredmények ironikus viszonyát s valamit azokból a szelekciós mechanizmusokból, amelyek a történelmi hagyományt formálják, fontosabb volt nekem, mint néhány fogalmi építmény rendszeres kifejtése. Így aztán eklektikus, avagy „interdiszciplináris” lett a tananyag. (S mivel kényelmesebb ember vagyok, mint Kuczi, könyv sem lett belőle.)

Az itt közölt tananyag első része (*Beszélgetések a piacgazdaságról*) a Kuczi Tiborral közösen tanított tárgy első hét előadásának lenyomata. (Nem szerepel itt az ipari társadalom rendjéről, értelmező és kritizáló eszméiről szóló két előadás, hiányzik az állami fejlesztéspolitikákról szóló anyagrész s az a két előadás is, amely a hálózatossodáshoz kapcsolódó elgondolásokat, kulturális változásokat, a stratégiai szövetséges választásának bizalmi problémáit és az új kasztosodási folyamatokat elemzi. (Bár a bizalmi problémák Saco-féle értelmezését belevettem az agrárvállalkozás-bokrokat tárgyaló fejezetbe.)

A tananyag második része (*Az agrárium sajátos intézményei*) a *Mezőgazdaság és falusi társadalom* című szemináriumomnak az intézményrendszeréről szóló része. Arra is szolgál, hogy segítsen rátekinteni a halandzsázó közbeszéd miatt nehezen áttekinthető agrárviszonyokra, s arra is, hogy értelmező keretet adjon e tananyag harmadik részében szereplő, az intézményeket változás közben elemző írásokra. Emellett a Kuczi Tibor munkatársaival készített *Gyakorlati gazdaságszociológia* című tananyag megértését is szolgálja.

I. fejezet - Beszélgetések a piacgazdaságról

1. beszélgetés: A piacgazdaság rendje politikai törekvések eredménye

A piac dominálta gazdasági rend

nem egy történelmi erők hatására, a résztvevők nem egészen tudatos cselekvéseinek eredményeként létrejött állapot, hanem 18. századi és még inkább 19. századi politikai mozgalmak terméke. Meghatározó szerepe Ricardo és Széchenyi nemzedékeinek volt abban, hogy az új ideológia Európában a „haladás híveinek” közös platformjává vált. Nagy szerepet vitt az európai értelmiség egymásra figyelő közössége eszméinek formálódásában a francia felvilágosodás kormánypolitikákat is erősen befolyásoló szerzőinek népszerűsége, Edinburgh egyetemének történészei és bölcselei által terjesztett, a *szereplők megértésére törekvő*, „moderált” *történelemszemlélet és morálbölcselet* (az úgynevezett „skót felvilágosodás” s kitüntetetten Adam Smith), valamint az amerikai és a francia forradalom eszméinek és tanulságainak tanulmányozása. (A *Revue des deux Mondes* és az *Edinburgh Review* című folyóiratok.)

Magyarországon például, az 1792-es országgyűlés reformbizottságainak munkáját is folytatva, a reformkor liberális, felvilágosító közirói és politikai mozgalmárai alakították ki azt a szemléleti módot és azokat a jogi kereteket, amelyek lehetővé tették, hogy a *piac koordináló és ösztönző* hatása a gazdaság minden fontos területére ki tudjon terjedni. A barokk kor *egyre kaotikusabbá váló régi rendje helyett a szabadság új rendje a társadalom értékrendjének átalakítását igényelte: az emberek nosztalgiáinak a múlt helyett a jövő felé fordítását*. A múltban elképzelt aranykor és az aktuálisan mai rossz erkölcsök („Mi a magyar most? – Rút sybarita váz.”¹ Avagy: „Régi dicsőségünk, hol késsel az éji homályban?”²) siratása helyett a jövőbe, egy megújult, új eszméket követő világ jövőjébe helyezték az új utópiát. „Messze jövendővel komolyan vess össze jelenkort; / Hass, alkoss, gyarapíts...”³ Avagy: „Ha majd a bőség kosarából / Mindenki egyaránt vehet, / Ha majd a jognak asztalánál / Mind egyaránt foglal helyet, / Ha majd a szellem napvilága / Ragyog minden ház ablakán...”⁴

A politikusokon és politikai közírókon kívül szenvedélyes szerepet vállaltak a kívánt új rendben célszerűnek tartott magatartásformák propagálásában és a visszahúzó mentalitások bírálatában írók, újságírók, tanárok, lelkészek, szerzetesek, a szaporodó társaskörök, köztük a szabadkőműves páholyok szóvivői. Széchenyi és Wesselényi „liberális agit-prop füzetei” mellett kiemelkedő szerepet vitt a politikából való kiszorításáig a liberális parlamenti csoport első szóvivője: Kölcsey, vezető ideológusa: Eötvös, az 1843-as kiszorításáig Kölcsey szerepét átvevő Deák (aki aztán 1861-től újra elvállalja a koordinátor szerepet), majd Kossuth, a Batthyány testvérek, a forradalmár Petőfi, az újító gazdálkodót, a társadalmi felelősséget vállaló mérnököt és a bécsi zsidó pénzembert pozitív hősként bemutató Jókai stb. Még majd két nemzedékkel később is érezhető az irodalomban és újságírásban a közösség szemléletének átalakítására törekvő program. Leginkább nyilvánvalóan a szabadelvű képviselő, Mikszáth műveiben.

Ahhoz, hogy a piacgazdaság rendje minden más emberi együttműködési formát magához igazító domináns renddé váljon, egyrészt szükség volt arra, hogy az alapvető termelési tényezők többé-kevésbé szabad (bár természetesen egyre aggyályosabban szabályozott) piaca, tehát a *földpiac* és a *munkaerőpiac* kialakuljon, és arra, hogy a különböző pénzhasználati

módok összekapcsolódjanak, vagyis létrejöjjön a *pénzpiac*. Másrészt arra, hogy jog és szokás által elfogadottá váljon a *szabadpiac*.

A piac szabadságának három mozzanata különösen fontos: 1. a piacon a kereslet és a kínálat viszonya alakítsa az árat (s ne valamely hatóság); 2. hogy rendi kötöttségektől mentesen lehessen tranzakcióba lépni egymással; 3. hogy a potenciális szereplők szabadon dönthessenek arról, hogy a kialakult feltételek közt vállalják-e az eladást (a termelést, szolgáltatást) vagy a vételt.

Természetesen a szabadpiac nem jelent szabályozatlan piacot. Azon túl, hogy a piaci rend, a virtuális piacokon az ajánlattétel rendje és az ügyletformák valamilyen szinten szabályozva vannak, általában szabványokba sorolódnak a termékek, vannak

¹ Részlet Berzsenyi Dániel A magyarokhoz című verséből.

² Részlet Vörösmarty Mihály Zalán futása című verséből.

³ Kölcsey Ferenc: Huszt (részlet).

⁴ Petőfi Sándor: A XIX. század költői (részlet).

a termékre, szolgáltatásra, fizetési kötelezettségekre vonatkozó garanciális szabályok stb. *A szabadság rendje nem a rendtelenség, hanem pragmatikus és a felek érdekeit kölcsönösen védő szabályozottság.*

A *piac kultuszának* egyik legszebb, de mindenképpen legnagyobb hatású kifejtése Adam Smith *A nemzetek gazdagsága*⁵ című műve. Alapja az a 18. században már általánosan elfogadott belátás, hogy a társadalmi gazdagodás folyamata a *munkamegosztás* kiterjedése, differenciálódása, újulása, egyre szofisztikáltabbá válása. S a munkamegosztás szereplőinek integrálását leghatékonyabban (s ráadásul igényességre és újításra ösztönző módon) az egyéni érdekek szolgálatát és terelését is ellátó piac tudja elvégezni. (Párhuzamos ez a meggondolás azzal az eszmékörrel, amelyik a munkamegosztás köre kibővítésének útját agresszív hódítók, birodalomépítők és próféták helyett a barátságos kereskedésben – „*commerce doux*” – látja.) Minden más *koordinációt szolgáló intézmény* korlátozza a minél jobb gazdasági teljesítmény elérését. Vagy azért, mert úr–szolga–viszony van belefoglalva, vagy azért, mert túlzottan belekötí a gazdasági szereplőt egy-egy saját egységét őrző kisközösség képességei kibontakozását korlátozó rendjébe.

Ma úgy látjuk: miközben *a piac* egy individualizmust elfogadó, sőt bátorító intézményrendszert jelent, mégis tagadhatatlan (agresszívnak is tekinthető) a *közösségi szerepe*. Hiszen:

– A piac csak azt a teljesítményt fogadja el – azt a terméket vagy szolgáltatást lehet értékesíteni –, amelyre másnak szüksége van. Az *empátia*, a más(ok) szükségleteinek, vágyainak, „preferenciáinak” érzékelése és szolgálata a piaci sikeresség feltétele. (Széplelkek s hozzám hasonló kesergő moralisták hiába nyafognak, hogy fennköltségüket nem értékeli a világ. Az eszmék s az esztétikum befogadhatóságához – „értékesítéséhez” – is szükség van marketingre. Hiszen a piac által tételezett közösség nem valamilyen ideális létező, hanem konkrét – meglehetősen esendő – emberek együttese.)

– A piac tudja koordinálni a munkamegosztás révén is széttagolt tevékenységeket. Ennek a koordinációnak ideáltipikus mechanizmusát mutatja a mikroökonómia keretében tanított „*Marshall-kereszttel*” jellemzett folyamatleírás. Amennyiben az árvárakozások inspirálta kínálat meghaladja (vagy nem tudja kielégíteni) a keresletet, az árcsökkenés (vagy az áremelkedés) *piactisztító hatása* a túl drágán előállított terméket vagy szolgáltatást kivonja a piacról (vagy ösztönzi a pótlólagos kínálat megjelenését). A folyamat az *egyensúlyi ár* kialakulása felé tart, amelynek hatására a kínálat az adott technikai és társadalmi viszonyok mellett lehetséges legkisebb társadalmi költséggel elégíti ki a keresletet. (Ebből fakad a piaci verseny árleszorító szerepe is.)

– A piaci mechanizmus, mint *láthatatlan kéz*, összehangolja az áttekinthetetlen, rosszul informált, saját közegükbe zárt szereplők által működtetett társadalmi munkamegosztást. A *providencia*, az isteni gondviselés ajándéka ez az eszköz, hogy a Teremtő tökéletlen képmásai alkotóan tudjanak együttműködni.

– Hayek – az a közgazdász és tudásszociológus, akire a 20. század szocialisztikus eszméire iróniával tekintő neoliberálisok oly szívesen hivatkoznak – továbbviszi ezt a gondolatot. Az emberi tudás az egyes emberekbe és csoportjaikba van szétszórva, s ez a tudás semmilyen racionális algoritmussal nem összegezzhető. A piacok rendszere azonban az emberi gyakorlat számára, elsősorban az árjelzések révén, mégis integrálni tudja ezt a tudást. (Akár egy életvilágba ágyazott sajátos számítógép.) Egy, a világ igazságtalanságait és az élet rendezetlenségéből fakadó hatékonyságvesztést kiigazítani akaró, népbárát, tervező és gondoskodó elit uralma illúzió. A piaci mechanizmusok helyettesíthetőségének hite az *értelem önhittsége*. (Ha úgy tetszik, a providencia bölcsebb, mint az egyes emberek vagy embercsoportok.)

⁵ Adam Smith 1776-ban megjelent *A nemzetek gazdagsága* – E gazdagság természetének és okainak vizsgálata (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, röviden: The Wealth of Nations) című könyve a közgazdaságtan történetének első rendezett műve. A könyv a kor divatos, a gazdagság forrását a földben kereső fiziokrata tanokkal szemben a munka-érték és a munkamegosztás elméletében kereste a keletkező új értékét. Smith gondolatmenete olyan sikeres volt, hogy a korai közgazdaságtan fejlődését új pályára állította, és megalapította a klasszikus közgazdaságtant. Thomas Malthus és David Ricardo, illetve a gazdasági elméletét velük szemben megfogalmazó Karl Marx is Smith fogalmait használta. A szabad kereskedelemről szóló könyv leghíresebb metaforája a „láthatatlan kéz”, amely kifejezést arra a rendező elvre alkalmazta, hogy a piaci folyamatokba nem kell beavatkozni, létezik egy láthatatlan erő, amely az egyensúlyt létrehozza, valamint a „láthatatlan kéz” a keresletre és a kínálatra ható erők eredményeként alakítja ki a „természetes árat”.

A szabadság (és a piacgazdaság) programja – a hit abban, hogy a régi rossz szokásoktól és törvényektől, amelyek elzárják egymástól az embereket, érdemes megszabadulni – a *felvilágosult reformerek* mozgalmának erejét adta. (A Beethoven IX. szimfóniájának zárótételéül választott Schiller-vers, az *Örömóda*, e hit lelkesültségét mutatja. Nem véletlenül lett ez a németek 1848-ának, korunkban pedig az Európai Uniónak a himnusza. „Testvérré lesz minden ember”, ahogy a szabadkőművesek is remélték.) Hit nélkül, valamint a „hívók” koordinált mozgalma nélkül egy ennyire összetett program nem lett volna megvalósítható.

A piac és a pénz nem a piacgazdaság terméke,

különböző történeti változataik több évezredes múltra néznek vissza.

Piachelyek közösségek és hatóságok által szabályozott helyekként működtek ugyan, ám ezek a kasztokra, avagy rendekre tagolt társadalmakban, a társadalmi rend őrzésében elkötelezett államok keretein belül nem fejthették ki társadalomformáló hatásukat. Szabályozták, melyik csoport tagjai mit és milyen formák között árulhatnak, s az árakat is gyakran meghatározták. „Szabadnak” tekinthető piac többnyire csak a távolsági kereskedők találkozási helyein, karavánutak végpontjain és „nemzetközi” kikötőkben (Polányi kifejezésével: „a kereskedelmi kapukban”) alakultak ki.

Munkaerőpiacok létrejöttek egyes városokban, ahol kialakultak olyan jellegű gazdálkodó szervezetek (kereskedőtársaságok, manufaktúrák, bankok) is, amelyeket ma a kapitalista gazdasági rend jellegzetes elemeinek tekintünk. Ám a „sikeres polgárok” (hasonlóan a kereskedésből gazdagodó reneszánsz kori magyar arisztokratákhoz) e városok vezetőivé válva maguk is a rendies berendezkedés konzerválóivá lettek: fenntartották a polgárok jogegyenlőségét s így az úr–szolga-viszonyt, a „vidék” rendjét feudális minták szerint formálták, feudális jogcímeiken szervezték hatalmukat. A „piacgazdaság szigetei” nem tudták átformálni a társadalomba mélyen beidegződött, a „társadalom rendjét védő” intézményrendszert.

PéNZ funkciójú tárgyak is kialakultak szinte minden kultúrában. Ám különböző funkciókban különböző természetű javak jelentek meg. Így *fizetőeszközként* (például a büntetőjogban) árpa, rabszolga, marha, a házassági „ajándékok” közt divatos használati tárgyak, ékszerek, föld. *Értékmérőként* ugyancsak árpa, marha, ló, jobbágy vagy jobbágyfalu, arany, ezüst. *Kincsképzőként* (értékesíthető tartalékként és a társadalmi rang jelzéseként) szintén használatos volt a gabona, az arany, az ezüst vagy szimbolikus jelentőséggel felruházott tárgyak.

A *forgalmi eszközként* használatos fémérméket az elmúlt 2500 évben az „Óvilágban” általánosan ugyan használták, de a néprajz számon tart egyéb csereeszközöket is. Például söt vagy nem különösebben értékes kagylópénzeket. S bár a késő középkor óta Európa, Ázsia és Észak-Afrika államaiban szinte minden közösség életéhez hozzátartoznak a piacok, és általánosan használták az arany-, ezüst- és rézérméket, tehát „gazdálkodtak” a pénzzel, ezek az érmék nem tekinthetők egymás mai értelemben vett váltópénzeinek. Hiszen más termékkörre vonatkozó csereügyletekben használták, és eltérő társadalmi helyzetű emberek birtokolták őket. A kereskedők és a pénzváltók dolga volt, hogy hidat építsenek az elváló forgalmi körök között.

A késő középkor óta a kereskedelem és a pénzgazdálkodás kiterjedése láthatóan összefüggött a társadalmi változásokkal. Európában az államok (s a rendet védő ideológiák) nem voltak olyan erősek, mint Kínában, hogy vissza tudják szorítani a piaci jelenségeket a rendekre tagolt társadalom redisztributív rendjébe. (Ahol mindenki ahhoz jut hozzá, ami „jár neki”.) Talán szerepe volt ebben annak is, hogy a konfucianizmushoz képest a kereszténység individualista ideológia. A skolasztikától a humanizmusig s a reformációig tartó intellektuális útkeresésben kialakult a piaci jelenségekkel való megbékélésnek egy foka. A kamat és az uzsora fogalmának elválasztásával legalizálódott a pénzkölcsönzés (és a kereskedelmi bankártevékenység). Megkülönböztették az áruhiányt oldó „tisztességes” kereskedést az áruhiányt „előidéző” spekulációtól.

A pénzgazdálkodás és így a piac szerepének kiterjesztése része volt az uradalmak és az állami gazdálkodás racionalizálásának, s ez ösztönözte a gazdaság, a munkamegosztás és a technika fejlődését. A kis hatalmak rivalizálásának korában nem lehetett lemondani róla. Ezért a rendiség és az uralmi rendszer változni kényszerült anélkül, hogy ideológiája s így hagyományozott intézményei segítették volna egy piaci viszonyokkal összhangban lévő konzisztens jogrend kialakítását. Ezért vált olyan anarchikussá a barokk kor. S valószínűleg ez a nehezen értelmezhető valóság járult hozzá olyan politikai jelenségekhez, mint a *népirtással járó vallásháborúk* vagy a *boszorkányüldözések riasztó hullámai*. S megfordítva: az irracionális politikai következmények kikezdték a hagyományos erkölcsi és politikai nézeteket.

A helyi piacok hálózatának és a pénz használatának kiterjesztése felfogható a domináns redisztributív rendszer racionalizálásaként. Hiszen az ősi, folyó menti birodalmaktól eltérően a későbbi államoknak szabályozott folyók és csatornák híján megoldhatatlan logisztikai feladatot jelentett a termékek összegyűjtése, készletezése és újraelosztása. (Ezért már az ókori Kis-Ázsia államainak újítaniuk kellett; s részben ezért tagolódtak uradalmi kisvilágokra a kora középkori állam, s ezért „vándorolt” a királyi udvar.) A középkor végén a helyi, egy-egy falucsoportot és mezővárost összekapcsoló piacok és a terményjáradék átváltása pénzáradékká úgy biztosította a termékeknek a társadalmi csoportok közti újraosztását, hogy nem volt szükség az állam közvetlen közreműködésére. A pénzáradék kényszere miatt a parasztnak el kellett adnia terméktöbbletét, s az iparos – helyenként kereskedők közbejöttével – közvetlenül szerezte be a maga „fejadagját”. A rend őrei az árusítási jogok meghatározásával és a szükség szerinti árszabályozással így is fenn tudták tartani a társadalom rendjét: azt, hogy mindenki a maga dolgát végezze. Autarch vagy majdnem autarch kis körökre bomlott a paraszti világ.

Am a reneszánsz korra a rivalizáló hatalmak pénzszükséglete és a pestisjárványok miatt szükössé váló „parazti munkaerő” oda vezetett, hogy egyre több helyen lazult a rendi viszonyok egyértelműsége. Pénzért lehetett szabadságot venni: jobbágyok bérlővé váltak, jobbágyfalvak mezővárosi jogokat, kereskedelmi lerakatokkal rendelkező városok királyi városi jogokat vettek stb. Az államok bérbé adták („privatizálással racionalizálták”) a vámjogokat, a bányákat, az adószedést. Am pénzt és az elvállalt pénzügyi kötelezettségek érdekében még több pénzt szerezni csak a gazdálkodási módok megújításával lehet. Nemcsak új technikai eszközök (különböző célú malmok, kasza, új formájú talajművelő eszközök és kéziszerszámok, pedálmeghajtású gépek stb.) terjedtek, hanem lendületet kapott a termelési szakosodás is. Gyorsan szaporodtak azok a térségek, amelyek az önellátás helyett még a mindennapi szükségleti cikkek beszerzésében is a távolsági kereskedelemre hagyatkoztak. A világ, a társadalmi rend ideologikus képének már alig volt köze a valósághoz.

A piaci viszonyok hatásának kibontakozásával minden korábbi renden belül látványos differenciálódás zajlott le: a paraszti renden (jobbágyágon) belül lettek szakosodott nagyvállalkozók és – sokkal nagyobb számban – bérmunkára utalt zsellérek; a nemesek vagy sok mindenben közeledtek a sikeres polgárokhoz, vagy jelentéktelenségbe szürkültek; a sikeres polgárok viszont nemessé válni igyekeztek. Az arisztokraták kereskedtek és ipart telepítettek, a sikeres kereskedők, a pénzembereket követve, arisztokratává váltak. (A korrupció és a klientúra természetes, azaz intézményesült részévé lett a barokk kor rendjének.)

Mai felfogásunk alapján az abszolút monarchia rendjére törekvő barokk állam a maga – a piacon realizált jövedelem fokozására törekvő – merkantilista gazdaságpolitikájával önmagába zárt ellentmondásnak tűnik. Hiszen úgy ösztönzött az árutermelés, a pénzgazdálkodás fokozására, hogy továbbra is fenntartotta a középkorból örökölt rendiség jogi rendjét, s a részrendszerekre széttagolt társadalom fölébe tette az egyre több hatalmi eszközt használó államot. A kortársak ezt különbözőképpen élték meg. A rendies (kurucos) ellenzék az ősi jogok, így az autonómiák következetes megsértését érezte benne, a felvilágosult kritikusok pedig azt, hogy ez a rend nem következetes: bár már belátja, hogy az állam gazdagodásának a polgárok gazdagsága a feltétele, de maga akadályozza az általa kívánt folyamatot.

A fiziokrata kritika két síkon futott. Egyrészt bírálták az öntudatos merkantilista politika tudománytalan, „hályogkovács” jellegét. Épp azért törekedtek egy rendszeres gazdaságtudomány kialakítására. Azért születtek meg például Quesnay „gazdasági táblázatai”, hogy megmutassák: a gazdaságfejlesztés érdekében választott politikai eszközök – többek között a védővámok vagy a feladatok végzésére adott monopóliumok – hosszú távon kontraproduktívak. (Hasonló a bírálatuk ahhoz, ahogy Geertz a „józan ész” bírálja. *A közönség józan eszére apelláló politika tele van önáltatással és inkonzisztenciával.*) A „laissez faire” – „hagyd a cselekvőt cselekedni” – elve azt a hitet fejezi ki, hogy az élet és a gazdálkodás „természetes rendje” ésszerűbben rendez el a munkamegosztást, és hasznosabb találmányok felé terel, mint a mesterkéltnél érdekében cselekvő tudománytalan, ám arrogáns gazdaságpolitika teszi.

Másrészt a fiziokrata gazdaságpolitika- (és társadalom-) bírálatnak van romantikus (konzervatívnak is tekinthető) rétege is. Feltételezték, hogy a negatív társadalmi hatások, köztük a piac kiterjedésével is kapcsolatba hozható negatívumok annak következményei, hogy a mesterkéltnél politika az udvar és a városok érdekében terelik a folyamatokat. Ha az uralmi rend által csinált szokásoktól (intézményektől) megszabadulnánk, s a nagyzó városi életet mértékadónak tekintő szemlélettől is, az élet természetes rendje a mezőgazdaság felértékelődéséhez vezetne. (A Beethoven által himnuszá emelt Schiller-vers is a szokásoktól való megszabadulásra biztat. Hiszen a szokások – a magyar változatban a „zord erkölcs” – választják szét az embereket idegenek képmutató és arrogáns csoportjaira.)

A liberális kritika átveszi a fiziokrata kritikát és a *laissez faire* elvet. Am nem gondolja, hogy akár a legtudományosabb gazdaságpolitika is képes lenne pótolni a providencia által biztosított „láthatatlan kezét”. A merkantilista politika mögött meglévő eszmék zömével azonban folytonosságot vállal. Így azzal, hogy a gazdagodásra törekvés természetes – tehát morálisan is elfogadható – emberi hajlam, ez készletet újításokra. Azzal, hogy *a tulajdon biztonsága* elengedhetetlen része annak a *jobbiztonságnak*, amely nélkül nem létezik szabadság. Az az újító társadalom, amelynek lehetőségében a liberálisok hisznek, természetesen nem agrárközpontú. Nem hiszik azt, hogy csak az agráriumot segítő iparnak, kereskedelemnek, szolgáltatásnak lenne értelme „egy természetes rendben”. Mindent értékteremtőnek fogadnak el, ami emberi szükségleteket szolgál. Északnyugat-Európa piac inspirálta, szabadon forgatható magántulajdonon alapuló mezőgazdaságának fejlődése

jelezte már, hogy célzott politikai figyelem nélkül is van haladás. (Igaz, Malthus a 18. század végén már aggódott, hogy a mezőgazdaság termelékenységének növekedése el fog maradni a javuló életviszonyokkal megugró népszaporodás ütemétől, s ezért népesedésszabályozást javasolt.)

Mivel a jogbiztonság az alkotó szabadság feltétele: a jövő érdekében meg kell szabadulni az uralmi viszonyok konzerválására törekvő jogi hagyománytól. *A polgári egyenlőség, a tulajdonjog egyértelművé tétele és az egyének kiszabadítása a kényszerközösségekből* feltétele annak, hogy a piac inspirálta megújulás, gazdagodás és bölcsébbé válás érvényesülni tudjon. Hogy mindenki megértse: *az ember boldogulásának eszköze a másik ember*. Távlatos érdekeinkre figyelve ezért keresnünk kell az érdekközösségeket, az „érdekegyesítést” (ahogy a magyar liberális politikusok fogalmaztak).

Bár a „felvilágosult” barokk állam és annak merkantilista politikája elleni gyakran forradalmi mozgalmak eredményeként jött létre a liberális jogállam, a mai államok is öntudattal vállalt örökségként őrzik a korábbi korszak sok intézményi újítását s az ezek által sulykolt szemléletet. Így a középkori eredetű, a pénzbegyűjtés technikájának ésszerűségére figyelő, útvámok, rétvámok és piachelyi vámok helyett és mellett előtérbe kerülő *határvámok rendszere* fennmaradt. Nem csupán azért, mert így a vámrendszer (az import- és az alkalmankénti exportvámok) az állam gazdaságpolitikájának ma is eszközei, hanem statisztikai célokból is. Hiszen az államnak, beavatkozásra készen, tudnia kell, hogyan állunk a nemzetközi versenyben. *Az egészségügyi, útügyi, vízügyi, oktatásügyi, erdészeti szakigazgatás* rendszere fennmaradt (sőt igényesebbé vált, és új szakigazgatási területekkel egészült ki), a hozzá tartozó hatósági jogosítványokkal egyetemben. Hiszen a közegészségügy, a tájvédelem, a közlekedésfejlesztés, a tanult emberfők termelése stb. a liberális államnak is kitéüntetett feladata. A „szabályozott piac” ezeknek alávetetten működik. Gazdaságfejlesztési célból *a koncessziós monopóliumok intézménymintáját máig alkalmazzák* az államok, igaz, ügyelve arra, hogy emiatt tartós piaci aránytalanságok ne alakuljanak ki. Még ki is terjedt ez az intézményi mintakészlet a PPP- (public-private-partnership) konstrukciók alkalmazási körét keresve. Hiszen manapság a tőkepiacon olcsóbb tőkét szerezni, mint az adórendszerrel, és egy projektcég várhatóan ésszerűbben működik, mint egy állami szervezet. (Magyarországon a Széchenyi kezdeményezte „Lánchíd-projekt” tette népszerűvé a mintát.)

Következő órára át kell tanulmányozni Polányi Károly *A gazdaság mint intézményesített folyamat* című írását, és meg kell nézni Mark Granovetter *A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája* című dolgozatát.

(Mindkettő Lengyel György–Szántó Zoltán [szerk.] [2001] *A gazdasági élet szociológiája* című szöveggyűjteményében.)

2. beszélgetés: A liberális emberkép „idealizmusáról”

(miután a hallgatók elolvasták Polányi cikkét, és belenéztek Granovetterébe)

A gazdálkodás intézményesített folyamat

Polányi Károly tézise azt segít tudatosítani, hogy az *ökonómia* nem egyszerűen a természeti *erőforrások átalakítása emberi igényeket kielégítő termékeké és szolgáltatásokká*, s az igények kielégítése, hanem egyúttal térbeli és társadalmi szereplők közti folyamat („értékáram”), amelynek során transzformációs (átalakító) és tranzakciós (a rendelkezési jogokat továbbadó) lépések történnek, s amelyek – mint minden rendszeres emberi tevékenység – intézményesülnek. Azaz a formális (kinyilvánított) és informális szabályok (szokásjog, etikett, szervezeti hagyományok) által kialakított rendben mennek végbe.

Másképpen szólva: a munkamegosztás szereplőinek tevékenységét *a társadalmi rend integrálja* az e rendben benne foglalt hatalmi és tekintélyviszonyokkal, ideológiák által megerősített normákkal (arra vonatkozóan, hogy mit és hogyan helyes vagy helytelen tenni, kivel milyen módon kell vagy lehet együttműködni stb.).

A szocializáció folyamata, amelyben az ember felnőtte, azaz felelős társadalmi lényvé válik (s ami teljesen soha nem fejeződik be), kiterjed a gazdasági munkamegosztásban betöltött szerepeink formálására is. A magatartások egy-egy kapcsolati típusban való sztereotizálása nélkül nem tudnánk elfogadható időn belül elvégezni a feladatainkat: tétovázással, az adekvát gesztusok és modor keresésével telne életünk. De nemcsak világos szerepkészletekre van szükség ahhoz, hogy – kellemes vagy kellemetlen időtöltésen túl is – eredménye legyen tevékenységünknek. Szükségünk van olyan környezetre, azaz intézményekre és intézményhálókra, amelyek biztosítják, hogy a többi ember tevékenysége ne tegye értelmetlenné azt, amit mi teszünk. Ez az intézményi környezet adta biztonságérzet teszi lehetővé, hogy megéljük, sőt, hogy alkalmilag még újítani is merjük szerepeinket. Igaz, ez tesz bennünket „az intézmények foglyává” is.

A szubsztantív és a formális ökonómia megkülönböztetése

azért olyan fontos Polányinak, hogy figyelmeztesse a történelemmel foglalkozókat:

– igaz ugyan, hogy akármilyen mélyen „ereszkedünk a történelem kútjába”, mindig találunk tömeges és jellegzetes csereformákat;

– sőt, mindig rájövünk, hogy az erőforrások és a létrejövő javak szűkösek, gyakran nemcsak az igényekhez, hanem az elemi szükségletekhez képest is;

– ezért a közösségek gazdálkodnak e javakkal, azaz spórolnak és preferenciákat alakítanak ki arra vonatkozóan, milyen szükségleteket (s kiknek a szükségleteit) elégítik ki elsősorban.

Mégis: ***nem vetíthetjük rá a múltra a mi kultúránk emberének motivációit***, és nincs elégséges okunk arra, hogy a csererendszerek létezése miatt olyan gazdasági és társadalmi mechanizmusok létezését is feltételezzük, amelyeneket a formális ökonómia (elsődlegesen a mikroökonómia) föltételez.

Mert a csere rendje része a társadalmi rendnek; és amíg az egyes ember helyét ebben a rendben a *jog és a szokás rögzíti*, és a hatalom (azaz a többi ember) kényszeríti az egyént arra, hogy kijelölt helyének megfelelően viselkedjen, addig a társadalmi pozíció előírja, hogy ki milyen formában vehet részt a gazdálkodási folyamatban.

(Ezzel szemben a *szabadpiac* feltételezi azt, hogy a szereplők is – legalább részben – szabadok, azaz maguk döntenek el, hogy milyen tevékenységgel kapcsolódnak be a csereforgalomba. A *piac dominálta gazdasági rend* pedig azt is feltételezi, hogy az emberek megélhetésük, társadalmi helyzetük fenntartásának és javításának érdekében *rá vannak utalva a piacra*. A *szabadság és a piac használatát elkerülhetlenné tevő kényszer* az emberek többségének számára csak az utóbbi kétszáz év politikai folyamatainak eredménye. A szolga, a jobbágy, a céhlegény nem volt szabad abban az értelemben sem, hogy választhatott volna abban, hol dolgozzon, mivel foglalkozzon. Az alárendelt jogi szabadsága feltétele annak, hogy a munkaerőpiac kifejlődjön. Ám a személyes alávetettség megszűnésével a „felszabadult” embernek gondoskodnia kellett magáról és családjáról.)

Ősiek ugyanis a piactól független csereformák, amelyekben nem a piaci érték (amely többnyire ki sem alakul), hanem a szokás dönti el, hogy ki hogyan részesedik a javakból. Az emberi társadalomnak (s így a kultúrának) a kezdetektől része az egymással rendszeres kapcsolatban állók közösségén belül az *ajándék- és szívessegcserék* (rokon, baráti és kollegiális közösségeken belül ma is elterjedt) rendje, a reciprocitás, amelyben a társadalmi pozíciókhoz kapcsolódóan hagyományozott szokások döntenek el, hogy ki mit végez. (Például a férfiak vadásznak, a nők gyűjtögetnek vagy földet túrnak, de ki-ki juttat másoknak is abból, amihez hozzájutott.) S valószínűleg a kezdetektől léteznek háztartások, amelyekben a gyerekek, öregek és szolgák attól függetlenül kapják meg a háztartás javaiból (általában szűkös) részesedésüket, hogy mivel járultak hozzá a háztartás boldogulásához.

Az ember és az emberi kultúra játékos és konstruktív természetű. Az együttélés ősi formáinak kivetítése eszmeileg megkonstruált („képzelt”) közösségekre olyan jogi és erkölcsi alapelveket meghatározó ideológiák kialakításához vezetett, amelyek lehetővé tették egymással rendszeres kapcsolatban nem álló embercsoportok összefüggő társadalmi rendbe szervezését. Sőt, még azt is, hogy szét tört közösségek tagjaiból vagy közösségekből kiszorult emberekből e társadalmi rendbe illeszkedő új közösségek szerveződjenek. Ám a régebbi korok ideológiái mai szemmel nézve „holisztikusak” voltak: az emberi együttélést meghatározó társadalmi formák, intézmények ideálképében nem váltak külön a gazdálkodás vagy a vallási élet szervezeti formái az együttélés rendjének egyéb intézményeitől. Ezt fogalmazza úgy Polányi, hogy *a gazdálkodás szabályozása beágyazott a nem gazdálkodási célú (politikai és vallási) intézményekbe.*

A gazdálkodás rendje például beágyazott volt a preantik görög oikosz (kisállami léptékű kváziháztartás), az ugyancsak „kibővített háztartást imitáló” középkori uradalom vagy a kora barokk faluközösség rendjébe. Ám e rendnek nem az volt a célja, hogy minél sikeresebben gazdálkodjanak, hanem hogy megerősítsék a renddel járó társadalmi viszonyokat. Még a középkori, rendies (tehát a jogokat társadalmi csoportok közt eltérően osztó) viszonyok között árutermelésre szakosodott céhek szabályozásában sem volt szempont a gazdálkodás sikeressége. (Az viszont igen, hogy a céh tagjai a társadalmi rendhez illeszkedő módon éljenek a nekik *osztott szabadsággal.*) Természetesen minden közösségnek és minden szervezetnek – még egyháznak, politikai pártnak, tudományos vagy művészi alkotóközösségnek is – gazdálkodnia kell. Ezért az élet szabályozásának a gazdálkodási rend is része. *Azok az intézményes keretek, amelyek nem biztosítják az általuk szabályozott közösségek vagy szervezetek anyagi forrásainak újratermelését, kivesznek a történelemből.* Ám nagy a különbség a között, hogy a viszonyok úgy vannak-e szabályozva, hogy az adott szervezet újra tudja termelni önmagát, avagy olyan szervezeteket hozunk létre, amelyeknek az a célja, hogy minél több gazdagságot hozzanak létre. Az előbbi szabályozási elv *a társadalmi rend konzerválására törekszik* (és egyesek privilégiumává teszi a gazdagodás lehetőségét), az utóbbi azt implikálja, hogy *a viszonyok örökké változnak* (és mindenkinek jogává teszi, hogy gazdagodjon, ha akar és tud).

Mielőtt legitimé, azaz jogban és erkölcsben elfogadottá vált volna az, hogy a piaczgazdaság logikájában, tehát *a társadalmi viszonyok változtatásának nyíltan vállalt* céljával bármely társadalmi csoport tagjai formáljanak stratégiákat és alakítsanak szervezeteket, a munkamegosztás integrálását két nagy intézményrendszer dominálta. Korábban a *reciprocitás* (azaz az ajándék- és szívessegcserék) intézményrendszere, később, az államok és a hierarchikusan szervezett egyházak megszilárdulásával, a *redistribúció* (az újraelosztás) rendszere. (Az egyik a csoporton belüli, a másik a kibővített háztartáson belüli kapcsolatok ideálját emeli általános, csoportközi kapcsolatokat is szabályozó elvvé.)

A néprajz és a történelem tanúsága szerint mindkét csererendszer alkalmas arra, hogy – részben a körülmények szerencsés együtt járása által is segítve – befogadjon technikai újítást, sőt, egyes esetekben még ösztönözze is új szervezési és együttműködési módok kialakulását. A kényszer, illetve az elérhető új lehetőségek csábítása az alapvetően konzervatív ideológiák mellett is elvezet a megújulásra. (Ezért is láthatjuk a történelmet nem csupán ismétlődésnek, hanem fejlődésnek is.)

Például a sok történelmi formában létezett s ma is létező *reciprocitás*, tehát a rítusok által is szentesített ajándékcseré, lehetőséget adott már az államok kialakulása előtt is nagy földrajzi tereket átfogó munkamegosztási kapcsolatok kialakulására, sőt, szakosodott közösségek (többnyire nemzetségek) létrejöttére is. Például a sókereskedelmű múlt homályába vesző társadalmi rendje az volt, hogy éves ciklusban vándorló családok a meglátogatott népcsoportokat „megajándékozták” az általuk hozott sóval, s cserébe olyan „ajándékokat” kaptak, amelyek megélhetésüket biztosították. A néprajzosok által leírt rituális ajándékcserék, testvérré fogadási szertartások, áldozati helyeken elhelyezett javak stb. mind-mind azt is szolgálják, hogy kiterjedt és rendszeressé tegyék a javak áramlását. Malinowski a Trobriand-szigetek részben szakosodott közösségei közötti rendszeres ajándékforgalmat írta le (s példáját követve mások, más földrajzi terekben szintén felismerték, hogy az ajándékcseré rendszere hogyan visz be egy-egy közösség életformájába, „fogyasztásába”, olyan rendszeresen használt tárgyakat, amelyek más közösségtől és másféle földrajzi térből származnak). Ezen túl: „a nem mezőgazdasági nomádok” típusának magalkotásával a néprajzosok láttatni tudják azt a szerepet, amelyet a réz-, majd bronzműves, kovács, zenész, famegmunkáló stb. szakosodott népcsoportok a történelemben betöltöttek. Gondoljunk például arra, hogy egész a 19. század végéig szegkövác cigány családok egy-egy falu határában ideiglenesen letelepedve ellátást is szolgáló ajándékok fejében elvégezték a vastárgyak rendbe hozását és pótlását, majd továbbmentek.

Az államok kialakulásával többnyire dominánssá vált *redisztribúció* intézményrendszere nem csak egyszerűen teret hagyott annak, hogy időnként hullámszerűen újuljon az alkalmazott technika (többnyire a „rend” átmeneti összezavarodása árán), hanem lehetővé tette azt is, hogy az államok gazdaságpolitikát folytassanak. (Már az első folyó menti államok fennmaradása is lehetetlen lett volna, ha az öntözést és vízi szállítást, a termények összegyűjtését, készletezését, az élelmiszer-tartalékok felhasználását, a haditechnika fejlesztését, a külvilággal való kereskedelmet nem szervezik tudatosan.) Ám, mivel a redisztribúció dominálta társadalmi rend különböző csoportoknak különböző jogokat írt elő – és csoportonként eltérő életformát vár el –, a gazdaság (avagy a haditechnika) újítása gyakran együtt járt új népcsoportok betelepítésével vagy befogadásával. Az új tevékenységet végző s ezért eltérő életformájú csoportot könnyebb befogadni, mint „megzavarva a rendet”, ösztönözni egy, a rendbe már beillesztett csoport átalakulását.

Például: Úr városának és Egyiptomnak a gazdaságpolitikáját láthatjuk tükröződni a zsidók Bibliában leírt östörténetében. Az ősapa, Ábrahám, egy pásztornemzetségfő, Úr városából indul. Azok közül az arameus nemzetségek közül, akik azért kerültek Úrba, mert a folyamatos öntözés miatt lecsökkent termékenyséű földek hasznosítására az állam pásztornépeket telepített be. A leszármazottakat, Izrael 12 törzsre szaporodott népét, a fáraó megbízottjává lett József a stratégiai készleteket felhasználva telepíti be Egyiptomba, mert – bár az egyiptomi öntözési rendszer jóval kevésbé járt a talaj kiszáradásával, mint a mezopotámiai – az egyiptomi táj kihasználásához is szükség volt pásztorozásra is.

A három évezreddel későbbi magyar történelemben is találunk analógiákat. Ahhoz, hogy Magyarország megfeleljen a kor által igényelt „keresztény királyság” követelményeinek, nem volt elég az a kazár birodalomból a magyar törzsszövetséggel együtt költöző néhány kazár tisztviselő és állami kereskedelmet szervező család. Szükség volt lovagokra, papokra, ispánokra. Őket Bajorországból és Észak-Itáliából fogadta be az állam. Ám nemcsak katonai, igazgatási és egyházi tisztviselőkre volt szükség, hanem például bortermelőkre, hogy kumis helyett bort igyanak őseink. Ezért idővel betelepítették az úgynevezett olaszokat (akik akkor nem itáliaiak voltak). Szükség volt ermeverőkre, hogy a király képe megjelenhessen rajtuk, és hogy a különböző közösségek közötti kereskedelemnek legyen eszköze. (A törvények értékmérőként még nem ezüstöt vagy aranyat, hanem marhát használtak.) Egyáltalán nem csak a kegyesség kifejeződése az, hogy a korabeli bencés politológia lenyomatát őrző, István-féle „Intelmek” hangsúlyozzák azt, hogy az uralmat az idegenből jövők számára vonzóvá kell tenni. (A királyság nem egy nemzet, hanem egy terület feletti uralmat jelenti, s ez az uralt ország akkor erős, ha sokféle nép lakja, s ezért sokféle képesség van benne.)

Pásztornépek betelepítésére is sor került István uralma után 6-7 nemzedékkel, amikor már a magyar köznépet sikerült falvakba rendezetten letelepíteni. A szántónak kevésbé alkalmas, vízjárta mezőkre „befogadják” a kunokat, és szervezeten, „kenézek” segítségével folyik a hegyi pásztor nemzetségek, az „oláhok” – nyelvük szerint románok és rutének – betelepítése. Német közösségeket épp az új gazdálkodási módok „behozatala” érdekében kiváltságlevelekkel fogadnak be. A 18. századig az „idegenek” befogadása, sőt, megfelelő felszerelésű és tudású csoportok toborzása része az állami gazdaságpolitikának. (A 19. század szélesebb körű, az egész társadalmat megmozgató gazdasági fejlődésében sem volt elhanyagolható szerepe külföldiek beköltözésének, sőt, a külföldi szakmunkástoborzás az első világháborúig hozzátartozott a bányászat és az ipar fejlesztéséhez, de a korábbi évszázadoktól eltérően ez már nem etnikus közösségek formálásával járt.)

A nagy szemléleti fordulat a 19. században, az, hogy az elkülönült csoportok egybefogását szolgáló redisztributív rend ideáltípusát felváltotta az egyenjogú állampolgárok együttműködését szolgáló piaci rend ideáltípusa, sokféle – ma zavarosnak tűnő ideológiában is megjelenő – identitásproblémához vezetett. Például az újraformálódó nemzeti ideológia eszköze lett a rendiség lebontásának: a német anyanyelvű arisztokrata Széchenyi és a horvátul és németül nevelődött jobbágy Táncsics által váltak egyenrangúvá, hogy mindketten magyarok. (A nemzet közössége, „testvérisége” – mint új kultusz – ideologikus eszköz a polgári egyenjogúsításhoz.) Ám egy etnikailag vegyes országban a nemzet kultuszának századvégi fejleményei (a nemzetállam által kialakított és a kereszténységet háttérbe szorító „nemzetvallás”), a rendi arrogancia helyett és mellett új arroganciának nyitottak teret. Úgy a kilencvenes évekig természetes volt, hogy valaki „sváb magyar” vagy „tót magyar”, de utána keménnyé vált a kérdés: vagy-vagy. Csak akkor lehetsz „jó magyar”, ha elhagyod az anyanyelvedet.

A beágyazottság fogalmának két jelentése

Polányinál az a tézis, hogy a piactudás, a „kapitalizmus” rendjében megszűnik a gazdálkodás rendjének „beágyazottsága” az emberi együttélést szabályozó egyéb intézmények rendjébe, nemcsak arra szolgál, hogy megmutassa, hogyan kapott „polgárjogot”, ideologikus támaszt az elsődlegesen haszonelvű magatartás, és elismertséget (a korábbi idők gyanakvásaival szemben) sok gazdasági célú szervezet, hanem arra is, hogy hangsúlyozni tudja: *a piactudás kultúrája mesterséges kultúra.*

A kapitalizmus romantikus, múltba forduló és marxista indíttatású kritikusai egyaránt *az elidegenedés világaként* írják le a modern világot. Nem gondolnak arra, hogy az emberi kultúra (mihelyt arra szolgál, hogy egy hordánál vagy egy legföjebb néhány családból álló faluközösségnél nagyobb közösség közös eszméit és együttműködési rendjét formálja) mindig mesterségesnek tekinthető. Abban az értelemben, hogy az embernek mint csoportállatnak az evolúció során kialakult (a többi állathoz képest differenciált) késztetéseit az emberi társadalom kultúrája szublimálja, elfojtja, formákhoz kötve engedi kielégíteni, és versengő késztetésekkel látja el. Ahogy azt Durkheim tanítja az ember kettős természetéről beszélve. Korábbi történelmi korokban az ideologikusan sulykolt patriarchális viszonyok, az úr–szolga-viszony, a hierarchiaképződést az egyéni adottságoktól függetlenül előíró rendiség stb. mind-mind „a mesterséges” kultúra része (s mindegyik „elidegeníti” az embert tevékenységétől, annak eredményétől és a másik embertől). Ám az igaz, hogy a piaczgazdaság etikája magas fokú önfegyelmet és alkalmazkodási készséget igényel, azaz életünk sok lelki teherrel jár.

Granovetter azért bírálja Polányit, mert szerinte az utóbbi feltételezi, hogy a cselekvő ember a modern korban kivált a normákat követő, szerepelvárásokat tartalmazó kapcsolathálókból, s elsősorban a *homo oeconomicus* racionalitása vezeti tetteit. Pedig – mondja Granovetter – az „ökonómia emberképe” éppúgy fikció (bölcseledői találmány), mint a „társadalmi ember képe”. Az ember életét nem a racionális kalkuláció vezeti, de nem is csak a tanult előítéletek és szerepelvárások. S ebben valószínűleg igaza van. Az ember nem csupán azért működik együtt a többi emberrel, mert belátja, hogy érdeke az együttműködés. Mert tudja, hogy az „érdekegyeztetés” hosszú távú boldogulását szolgálja, azaz „a másik ember eszköz”, s a bölcsesség igényli, hogy méltányos legyek vele. Az együttműködés nem egy „társadalmi szerződés” eredménye. *A közösségkeresés s a közösséghez igazodás kulturális normák által is szentesített biológiai késztetésünk.* (Igaz, a kulturális normák arra terelnek, hogy ne csupán a megélt közösségre, hanem az emelkedett „képzelt közösségek” többi tagjára is kiterjesszük szolidaritásunkat. Ezzel teszik e normák lehetővé, hogy magunk keressünk közösségeket és akár többféle „identitást”). S ezért világvértelmezésünk közösségeink által formált, s lehetőségeink a modern korban is kapcsolataink által korlátozottak. Persze ezt Polányi is tudja.

Granovetter vitáját Polányival láthatjuk félreértésnek is. Granovetter tézise antropológiai jellegű. Az ember a piaczgazdaság korában is olyan ember, mint korábban: világvértelmezése közösségeiben formálódik, s a többi emberre való ráutaltsága cselekvéseinek sorában – szabad akarata és döntési helyzetekben mérlegelő természete ellenére – gyakran „kényszerpályán” tartja. Polányi viszont egy történelmi tézist fogalmazott meg. A közös ideológiák által megalapozott jogi és erkölcsi rend a modern kor előtt nem fogadta el az emberi együttélést szabályozó intézményrendszerben a csupán gazdasági célú intézmények elkülönülését („eltérő erkölcsét”) az együttélést szabályozó többi intézménytől.

Az emberi természet természetesen nem változott meg

attól, hogy jogrendünk és erkölcsi nézeteink új ideológiai alapra kerültek. (A „kanti morál”, a szabad polgárhoz méltó emelkedettség nem tört utat magának sem a polgári egyenjogúsítással, sem a műveltég, sem a jólét – kétszáz évvel ezelőttihez képest – jelentős kiterjedésével.) Úgy is mondhatjuk, hogy az az emberkép, amelyet a liberális mozgalmárok feltételeztek, s amely a mikroökonómia emberképében, a „*homo oeconomicusban*” is tükröződik, kétségtelenül téves feltételezés. Ha a mikroökonómiát úgy fogjuk fel, mint *normatív* tudományt (azaz sajátos etikaként), amelyik azzal foglalkozik, hogy az ember, ha értelmes és informált lenne, és tisztában lenne a saját preferenciáival, hogyan viselkedne, s ezzel szembeállítanánk azt, amit a leíró társadalomtudományok (a humánétológia, a lélektan, a szociológia, az antropológia) és mindennapi tapasztalataink tanítanak, a következőkre jutnánk: attól, hogy jogrendünk és erkölcsi nézeteink új ideológiai alapra kerültek. (A „kanti morál”, a szabad polgárhoz méltó emelkedettség nem tört utat magának sem a polgári egyenjogúsítással, sem a műveltég, sem a jólét – kétszáz évvel ezelőttihez képest – jelentős kiterjedésével.) Úgy is mondhatjuk, hogy az az emberkép, amelyet a liberális mozgalmárok feltételeztek, s amely a mikroökonómia emberképében, a „*homo oeconomicusban*” is tükröződik, kétségtelenül téves feltételezés. Ha a mikroökonómiát úgy fogjuk fel, mint *normatív* tudományt (azaz sajátos etikaként), amelyik azzal foglalkozik, hogy az ember, ha értelmes és informált lenne, és tisztában lenne a saját preferenciáival, hogyan viselkedne, s ezzel szembeállítanánk azt, amit a leíró társadalomtudományok (a humánétológia, a lélektan, a szociológia, az antropológia) és mindennapi tapasztalataink tanítanak, a következőkre jutnánk:

– azt még csak elhisszük, hogy az ember önérdekkövető, bár tudjuk, hogy gyakran indulatból, előítéletei miatt vagy épp együttérzésből elfelejtkeznek erről;

– azt azonban, hogy az ember értelmes, lehetőségeit általában mérlegelő, távlatos érdekekre figyelő, célracionális lény, könnyen kétségbe vonjuk.

Hiszen az antropológia, a szociológia, a nyilvánosság előtt folyó viták és az önmegfigyelés egyaránt arra figyelmeztetnek, hogy az ember szinte foglya annak a világképnek, szóhasználatnak, „jókról” és „rosszakról” kialakított előítélet-rendszernek, amely a számára fontos emberek csoportjában kialakult. A valóság így birtokba vett „ideologikus” képe akadályozza annak, hogy felismerje a közös vagy közössé tehető érdekeket, s annak a bizalomnak is, amely az együttműködés vállalásához szükséges. A szociálpszichológia arra figyelmeztet, hogy a presztízsháborúk, a frusztrációk s az azokból fakadó kompenzációs kényszerek, a kapcsolatainkat kitöltő „játszmák” rendre gyengítik józanságunkat, bizalmunkat és megbízhatóságunkat. Hogyan vehetnénk természetesnek, hogy egy-egy gazdasági szereplő racionálisan viselkedik, amikor tudjuk például, hogy egy vállalatnál a munkatársak figyelmét „közösségi életük” köti le: rivalizációk, részlegek közti „törzsi háborúk”, potyázások és stréberkedések stb. Ki ér rá odafigyelni arra, mi lenne a gazdasági racionalitás?

S ha még egy együtt dolgozó közösségen belül is fertőzi kapcsolataink racionalitását rossz természetünk, hogyan várhatnánk el magunktól és embertársainktól, hogy a másik ember méltóságát tisztelve, a távlatos közös érdekeket előtérbe állítva keresse az együttműködést?

Tisza István, aki életének nagyobbik részében öntudatos liberális közíró is volt, amikor Munkapártként szervezte át a korábbi szabadelvű pártot, elfogadtatta híveivel, hogy a liberalizmus „idealista politikai filozófia”, s azt – sajnos – egy pragmatikus politikus nem engedheti meg magának. (Különösen nem Magyarországon, ahol nem alakultak ki azok az állampolgári közösségek, amelyekben a közügyeket megvitatnák. Az angolok azért „engedhetik meg maguknak”, hogy liberálisok legyenek, mert „ott még a komornyikoknak is klubja van” – mondta Tisza.)

Föltehetjük a kérdést, hogy ha a közgazdaságtan ennyire életidegen feltevésekkel él az ember természetéről, akkor hogyan válhatott „diadalmas” (a közgondolkodást és a politikai döntéseket ennyire befolyásoló) tudománnyá. E kérdésre háromféle választ tartunk lehetségesnek.

1. A gazdaságtan – eltérően más moráltudományoktól – nem csupán elvont magatartási elveket fogalmaz meg, hanem jól belátható algoritmusokat is ad, amelyek elvezetnek a konkrét döntéshez. Tehát „igazi” tanácsadó.
2. Azok az államok, amelyek leghatározottabban biztosították, hogy intézményes rendjük teret adjon a gazdaságtan által ajánlott magatartásoknak – azaz a liberális jogállamok –, az elmúlt kétszáz évben gazdaságilag (s így katonailag is) döntő fölénybe kerültek azokkal szemben, akik ezt nem tették. Márpedig általában a győztesnek az ideológiája is győzedelmes.
3. Úgy tűnik, a gazdaságtan – épp normatív jellege miatt – meglehetősen jól írja le *azt a szelektív mezőt, amelyben az erőszak nélküli versengés folyik*. Bár nem tudunk olyan emelkedetten és értelmesen viselkedni, ahogy a mikroökonómia tanácsolja, az lesz a sikeres, aki a normát jobban megközelíti. (Menedzsmenttanács formájában ezt így is mondhatnánk: bár a feladatot úgysem tudod úgy teljesíteni, ahogy a tankönyvek ajánlják, sikeres lehetsz, ha kevésbé vagy hülye, avagy tehetetlen, mint a versenytársaid.)

(A hatvanas évek óta kialakulóban lévő „intézményi közgazdaságtan” úgy igyekszik áthidalni a „spekulatív” közgazdaságtan és a megfigyelt magatartások közt észlelhető szakadékot, hogy számba veszi, hogy az adott intézményhálóban cselekvő szereplők számára hogyan értelmeződik a követhető lehetőségek tere. Így a „korlátozott racionalitás”-ba beletörődve értelmezni tudja a szokásokat.)

A következő órára össze kell vetni Mark Granovetternek a „beágyazottság”-ról szóló írását

James S. Coleman A társadalmi tőke című írásával.

Szintén Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) (2001) *A gazdasági élet szociológiája* című gyűjteményében olvashatók.

3. beszélgetés: A kapcsolatokban élő ember

Miért csinálunk intézményeket, és miért vált szorongóvá jövőképünk?

(Miután a hallgatók összevetették Mark Granovetter Beágyazottság és

James S. Coleman A társadalmi tőke című dolgozatát)

Kapcsolataink, amelyekből erőt merítünk, sőt, talán életünk értelmét adják, *együttal kötések*, amelyek belekötnek egy környezetbe s így könnyen kényszerpályára terelnek. Az ember az állatvilágból kultúrával rendelkező hordalényként emelkedett ki: *közösségi természete biológiai késztetéseiből* is következik, ám a kultúrában hagyományozott *magatartásminták és értékek* adják azokat a – szemérmesnek is tekinthető – formákat és jogosnak elfogadott elvárásokat, amelyekkel kötődéseinket és közösséghez tartozásunkat kifejezzük.

Az egymástól többé-kevésbé elkülönülő közösségek saját sorsuk esetlegességeihez viszonyulva eltérő kultúrát alakítottak és alakítanak ki. Így különböznek abban, hogy bennük milyen gesztusok illendők vagy illetlenek, hogy a csoportmorál milyen formájú együttműködést igényel, s mit hagy meg az egyéni spontaneitás terének, hogy milyen kultuszt épít ki a közösség összetartozásának sulykolására, hogyan bünteti az illojalitást stb. Az ember ugyanakkor nem egyszerűen a biológiai és a kulturális evolúció terméke, hanem konstruktív, ha úgy tetszik, játékos lény is („Isten – meglehetősen tökéletlen – képmása”). S nemcsak tárgyakat konstruál, hanem – ahogy Csányi Vilmos is hangsúlyozza – fogalmakat, világgépnek tűnő fogalmi építményeket és eszményeket is. Variálja az öröklött mintákat és eszméket, átértelmezi a hagyományt, sőt, új közösségeket alkalomhoz illő normákkal is képes létrehozni.

Ebből az antropológiai képből indul ki Coleman és Granovetter elemzése is. Ám eltérnek abban, hogy a kapcsolathálókból élés milyen következményeit hangsúlyozzák. A *társadalmi tőke* fogalmának előtérbe helyezésével Coleman – Bourdieu-höz hasonlóan – a kapcsolatokat mint *erőforrást* értelmezi. Még hozzá két szinten is.

A mikroökonómia szintjén: a kapcsolatban álló személyeknek erőt ad, hogy számíthatnak mások figyelmére, tudására, segítségére, ezért anyagi eszközeiket, tudásukat, képességeiket (Coleman kifejezésével: „humán” tőkéjüket; Bourdieu kifejezésével: „kulturális” tőkéjüket) gyümölcsözőbben tudják használni. A *kapcsolati tőke* ebben az értelmezésben olyan *befektetés*, amely többletjövedelmet eredményez. S bár korlátozottan, ez a tőkefajta is konvertálható a többivel. Hiszen a kapcsolati tőke hitelt vagy kauciót vált ki, költségektől kímél meg, csatornát nyit mások tudásának felhasználására stb. S megfordítva: a kapcsolati tőke építése és karbantartása időt és pénzt, tanultságot és figyelmet igényel. A vagyon és a többirányú műveltség megkönnyíti a célszerű kapcsolatépítést. (Bourdieu értelmezésében: feltétele bizonyos miliókbé kerülésünknek.)

A makroökonómia, azaz egy társadalom boldogulásának szintjén: azok a normák és magatartásminták, amelyek egy környezetben elfogadottak s egy-egy kapcsolatban elvártak, megkönnyítik vagy nehezítik a célracionális élet- és gazdálkodási formák kialakítását. Segíthetik és gátolhatják egy-egy cél érdekében együttműködő társulások (Csányi kifejezésével: kváziközösségek) kialakulását s így az egyéni kapcsolathálókból a csoportok közti „áthidaló” kapcsolatok gyarapodását. *A mikroökonómiai sikeresség szempontjából meghatározó célszerű kapcsolatépítés esélyei különböző kultúrákban eltérőek.*

Egy történetileg adott közösségben (családban, baráti körben) benn tartó (holding) és más életformájú csoportokkal összekötő (bridging) kapcsolatok megkülönböztetése ugyan a granovetteri kifejtési rendbe illeszkedik, de segít értelmezni azt a jelenségvilágot, amelyik mind a politikai élet, mind a gazdaság formálódása szempontjából meghatározó. Hiszen például ahol „a civil társadalom” fejlettebb, azaz az egyesületek és a kultuszközösségnél többet jelentő gyülekezetek, szomszédságok, mozgalmak nagyobb részét fogják át a társadalomnak, s ahol ezek könnyebben születnek, ott gyakrabban és természetesebben jönnek létre a különböző társadalmi helyzetű emberek közti kapcsolatok is. Márpedig a sikeres gazdasági együttműködések szempontjából ez a fontos. Egy vállalat vagy egy gazdasági hálózat a különböző típusú tudások és tájékozottság összekapcsolásával lesz újító, ezáltal lesz „sajátos kompetenciák hordozója” s így az üzleti partnerek számára fontos. (A civil társadalom nagyobb kiterjedésével magyarázták egyesek az amerikai társadalom versenyelőnyét is – hiszen ne felejtjük el, hogy még a gyülekezeti élet is kiterjedtebb Amerikában, mint a többi fejlett államban –, s ennek gyengülése miatt aggodnak ma.)

Természetesen Granovetter is tudja, hogy a kapcsolatok és a kapcsolathálók gazdasági erőforrások is. Ám a *beágyazottság* fogalmával nem ezt, hanem azt hangsúlyozza, hogy a kapcsolatokban élés korlátozottá tesz (hiszen befolyásolja világlátásunkat és elvárásainkat), és *korlátozza, hogy gazdasági erőforrásainkat hogyan tudjuk felhasználni*. (S bár túlzás azt mondani, hogy az ember kapcsolatainak foglya, elhatározás és ráfordítások, tehát fokozott kockázatvállalás kell ahhoz, hogy a kapcsolatainkban megjelenő igényektől elfordulva, új kapcsolatok építésének reményében alakítsuk tevékenységüket. S a kudarcveszély sok környezetben hatalmas.)

Kapcsolatainkat nem a gazdasági ésszerűség alakítja elsősorban, hanem társadalmi viszonyok által meghatározott életkörülményeink. S az e kapcsolatokban megjelenő normák és magatartásminták, ahogy ezt a szociális tőke tartalmának kifejtésekor is láttuk, környezetünk kultúrája által meghatározott. S ebben a gazdasági szerveződés előfeltételeként létező kultúrában határozódik meg, hogy milyen formák közt használhatjuk gazdasági célra kapcsolatainkat. (Amikor persze valamilyen célra használunk egy kapcsolatrendszert, akkor formáljuk is azt. Ám e formálás ritkán lépheti át a környezet toleranciaszintjét.)

A *beágyazottság* kategória erejét nemcsak az adja, hogy megvilágítja, az információhiányon (s az információszerzés gyakran ésszerűtlenül nagy költségein) kívül milyen okai vannak a gazdasági szereplők *korlátozott racionalitásának*, hanem megmutatja azt is, miért térnek el gyakran sokszereplős, szabadpiacnak tekinthető körülmények közt is az egyes gazdasági döntések összegzett eredményei a mikroökonómia által jósolt eredménytől. (Granovetter két példája, hogy a munkavállalók és a munkáltatók kapcsolatrendszere hogyan befolyásolja a bérkülönbségek alakulását, illetve, hogy a sokszereplős tőzsdézés hogyan fokozza az árak volatilitását.)

Leginkább messzemenő következtetések Granovetter azon meglátásából fakadnak, hogy az egyes emberek kapcsolathálóba való beágyazottságának következményei megjelennek a *gazdasági intézményformálódás* szintjén is. Azaz együttműködésre kész emberek egy-egy gazdasági probléma megoldására, avagy lehetőség kihasználására szervezetet hoznak létre. S ha e szervezet sikeressé válik, *mintája* egyrészt beépül a jogrendbe, másrészt követőkre talál. Így hasonló problémák megoldására mások rendelkezésére is áll. Úgy is értelmezhető ez a tézis, hogy a valamilyen feladat megoldására sikeresnek bizonyult megoldások intézményesülnek.

Ebből fakad az *útfüggés* jelensége. Hiszen az egyszer sajátos körülmények között kialakult és sikeres szervezeti minta (és a mintát értelmező eszmék) mindaddig hatnak, amíg konfliktusba nem kerülnek környezetükkel, vagy ki nem szorítják újabb minták. Egy véletlen történelmi körülmények közt kialakított megoldás a későbbiekben a szervezet természetes követelményeként tűnik föl. (Az észak-amerikai elektromos hálózatszervezés szabályai a kialakulás után már a hálózatban való szerepvállalás természetes feltételeiként jelennek meg.)

S természetesen értelmezhető az *útfüggés* jelensége a kapcsolathálóban mozgó egyén pályájának elemzésekor és a tömeges társadalmi jelenségek formálódásának szintjén is. Hiszen a korábbi egyéni döntések alapján kialakult eredmény – egy ár vagy annak nagy volatilitása, egy bérmegosztás stb. – további várakozások és döntések meghatározójává válik. A cikluselméletek is (az esetlegességek multiplifikáló hatására figyelve) ezt a szemléletet követik, amikor az egyensúlyi pályától való eltérést vizsgálják.

Ezzel a tézissel Granovetter tagadja ugyan, hogy a gazdasági „szükségyszerűség” a szereplőkre közvetlenül hatva kitermeli a feladat optimális megoldását, mégsem tagadja a gazdasági meghatározottságok szerepét. Azt állítja, hogy a *lehetséges megoldások egyike* a szereplők esetleges összekapcsolódása révén alakul ki, s ez a megoldás intézményesül. Ha olyan szerencsénk van, hogy egyáltalán kialakul egy sikeres megoldás. Az egyensúlyi közgazdaságtan nyelvén: ha egy feladatnak több egyensúlyi megoldása van (márpedig többnyire ez a helyzet), nem lehet a kultúrától és az érdekeltek részben ebből

következő beállítódásától függetlenül meghatározni, hogy melyik megoldás fog kialakulni. (Ám a teljes gazdasági rendszer hatékonysága szempontjából már egyáltalán nem közömbös, hogy melyik megoldás „intézményesült”.)

A függelékben szereplő *Inercia a mezőgazdaság fejlődésében* című írás tagolt leírását adja annak, hogy az intézmények örökítette magatartás- és szervezési minták, valamint a gazdálkodó szervezetek körül kialakult intézményrendszer, az „intézménymátrix” hogyan befolyásolták az adott új forma, a téesz szervezetének megformálódását. A *Zsákutcában a magyar mezőgazdaság* című írás pedig azt mutatja meg, hogy a sikeres és ezért intézményesült megoldások egy határon túl hogyan állítottak korlátot a versenyképesség növelésének.

A *szociális tőke* és a *beágyazottság* fogalma egyaránt annak hatását jelzi, hogy az ember társas lény, kölcsönös elvárásokkal telített kapcsolatokban él. Ám míg a „szociális tőke” kifejezés azt hangsúlyozza, hogy a kapcsolatrendszerben energia, potenciális teljesítmény van, a „beágyazottság” azt, hogy kapcsolataink miatt cselekvésünk többé-kevésbé kényszerpályán halad. Ez a gazdaságszociológiai fogalmi kettős is párhuzamba állítható egy fizikai fogalmi párral. A mechanikában tanítják, hogy egy testnek *helyzeti energiája*, azaz munkavégző képessége van. Ám ugyanakkor *inerciája* is: azaz ezt az energiát egy tehetetlenségi pályán tudja csak munkává alakítani. Így minél inkább eltérünk a függőlegestől, annál kisebb a test impulzusa. Analogikusan: minél inkább eltérünk a kapcsolatainkban megfogalmazódó elvárásoktól, annál kevesebb segítséget jelentenek e kapcsolatok.

A haladásról, azaz az evolúcióról

alkotott képünk a *beágyazottság* és az *útfüggés* kategóriáival is jellemzett belátások hatására az elmúlt évszázadban megváltozott. Optimistából szorongóvá, katasztrófától féltővé lett.

A reformkor liberálisai hittek abban, hogy a kiváltságosokat védő jogrend kiterjesztése minden emberre, a tudomány adta lehetőségek felhasználása, az ember megszabadulása az ijesztő szükségétől, a méltányos együttműködési formák kialakulása teret nyit annak, hogy az ember „Isten méltó képmása” legyen. A felvilágosodásból jövő hagyomány szellemében *úgy gondolták, hogy az emberi kultúra egy tanuló rendszer.* („Isten, avagy a természet” azért adta nekünk az értelmet és a tudományokat, hogy belátással magunkat is jobbá tegyük.) Így az emberiség – *saját hibáiból tanulva* – a tökéletesedés útján jár. (Összefügg ez a képzet azzal, hogy a másik emberrel méltányos viselkedésre való készítetést is valamiféle „társadalmi szerződéssel” hozták kapcsolatba. Vagyis azzal a *belátással*, hogy mindnyájunk érdeke a „mindenki harca mindenki ellen” helyett közös szabályokat elfogadni. Ha ide el tudtak jutni az emberek, akkor arra is számítani lehet, hogy tévképzeteiket feladva, közös érdekeiket belátva javítani tudják együttélésük szabályait. Ma pedig úgy véljük, hogy a biológiai készítetéseknek valószínűleg nagyobb szerepük van együttműködni tudásunkban, mint a távlatos érdekek belátásának.)

A társadalomtudományokban a 20. század elejéig uralkodott az optimista racionalizmus. Például a kor legnagyobb szociológiai vállalkozása, *A lengyel paraszt* címen összefoglalt vizsgálatsorozat szerzői⁶ is abban látták az éppen megszülető tudományág szerepét, hogy a szociológusok a társadalom mérnökei legyenek. Társadalmi térképeikkel tükröt tartva az emberek elé, segítik gondolkodásuknak és intézményeiknek ésszerűbbé formálását. Az értelmiség nagy részét jellemző optimizmust megtalálhatjuk például az idősebb Bibó István 1917 tavaszán kiadott könyvében. Bár a számfogalom fejlődéséről szóló görög filológiai műről van szó, a szerző – másokhoz hasonlóan – a háborúval foglalkozó előszót írt. Az értelmetlen egymást gyilkolás harmadik esztendejében azzal vigasztalta magát, hogy e sok rettenetességből majd megtanulja az emberiség, hogy *a hazafias érzület eltűlése* milyen pogányságokra vezet. Tudjuk, hogy – legalábbis rövid távon – nem ez történt. Az emberek nem azt értették meg, hogy a saját méltánytalanságuk és arroganciájuk milyen bajokat okozott másoknak, hanem hogy velük szemben milyen méltánytalanok voltak mások. Még pogányabb dolgokra vezető, még vadabb ideológiák terjedtek el többek közt a nemzet nevében. Az ember könnyen foglyává válik annak az értelmezésnek s így az előítélet-rendszernek, amelyik környezetében a legharsányabb.

A kulturális evolúcióról alkotott mai képzeteink nagyon különböznek a felvilágosodás haladásfogalmában feltételezetttektől. Modellünk a kitérőkkel fölfelé haladás képétől *a zsákutcák és a katasztrófák veszélyét nagy valószínűséggel tartalmazó* biológiai evolúciós modell felé közelít.

A Darwin és Mendel fogalmi rendszerére építő biológiai modellben élesen elhatárolódik az élőlények sorsát meghatározó két folyamat:

⁶ A *lengyel paraszt* Európában és Amerikában 1918–1920-ban megjelent, több mint kétezer oldalas munka, amelyben népcsoportok összehasonlító vizsgálatával és személyes élettörténetek elemzésével próbálja megérteni a modernizációval együtt járó társadalmi változások természetét. William Isaac Thomasnak (1863–1947), amerikai szociológus és szociálpszichológusnak ez a fő műve, amelyet Florian Witold Znanieckivel (1882–1958), a lengyel–amerikai filozófus és szociológussal együtt írt.

– a genetikai változások sora, amelyet alapvetően biokémiai hatásokkal járó véletlenek, a *mutációk* (s ivaros szaporodás esetén a páros génkombinációk) határoznak meg;

– a szelekció folyamata, amely az öröklött génkombinációk (*a genotípus*) és a környezet hatására kialakult élőlények (*a fenotípus*) együttéléséből következik. A *természetes szelekció* a tovább élés és a szaporodás lehetőségének biztosításáért az élőlények „versenyében” folyik. A fejlett szervezetek örökítéséért folyó versenyben nagy szerepe van még a *szexuális szelekciónak* is.

Mivel a *szelekciós mezőből nincs közvetlen visszacsatolás* a génmutációkat létrehozó biokémiai hatásokra, a változások nem célorientáltak. A létrejövő új változatok nagy többsége élet- vagy szaporodásképtelen, s csupán néhány szerencsés változat továbbörökítésével jön létre a „fejlődés”. Ráadásul a szelekciós mező nem egyszintű. Folyik a szelekció élőlényegyütteseken („compartement”-eken) belül, és élőlényegyüttesek között. Az az ökológiai egység, amelyen belül a szelekciós folyamatok a specializáció, az egymás tulajdonságait kihasználó szervezetváltozatok kialakulását ösztönzi, összeomolhat éghajlatváltozás, sikeresebb ökológiai egységek terjeszkedése vagy épp az emberek tevékenysége miatt is. Sőt, az is gyakori, hogy egy-egy ökológiai egység feléli természeti erőforrásait. (A „közlegető probléma” nemcsak az emberi gazdálkodás miatt állhat elő.) Így a „vesztes” ökológiai egységen belül kialakult, „specializált” szervezetek fejlődési útja folytathatatlaná válik. A kirajzolódott pálya zsákutcának bizonyul, sőt, sok fajra katasztrófa vár.

A *kultúra* immateriális része *magatartásminták, normák, tudások, eszmék* (avagy „mém”-ek) formájában hagyományozódik. Ebből a hagyományból állítjuk össze, a lehetőségek és kényszerek hatása alatt, kapcsolathálónkra támaszkodva, magatartásunkat, együttélési szabályainkat. Egy-egy egymásra figyelő embercsoporton belül az egyes ember számára készen kapott intézmények, az azok keretében folyó *szocializáció* közvetíti a hagyományt. Erre támaszkodva alakítjuk ki magatartásunkat. S magatartásunk sikerességétől függ, hogy terjednek-e az általunk megjelenített minták, vagy barátaink és gyermekeink is elhatárolják majd magukat tőlünk.

A biológiai modell analógiájára elrendezhetjük a *kulturális evolúció* képét úgy is, hogy a magatartás-változások folyamata szintén két folyamatra bontható:

– a kulturális minták változásának sorára (ami az egyes ember szocializációs folyamatában külső adottság);

– arra a szelekciós folyamatra, amely a felmutatott minták *sikerességében* jelenik meg (s amelyet mi embertársaink visszajelzéseiből érzékelünk).

A mintaterjedés szempontjából való siker (evolúciós előny) ez esetben sem csak a *versenyelőnyön* – több pénzen, nagyobb hatalmon, nagyobb tekintélyen – múlik, a mintáknak van egy *szimpátián* múló terjedése is. (Ahogy génjeink terjedési esélyei sem csupán életrevalóságunkon, hanem a másik nemtetszésén is múlnak.)

Nagy *eltérése* a kulturális evolúció modelljének a biológiai evolúció modelljétől, hogy a kulturális változásokat – a magatartásminták, normák, tudások, eszmék változását – *közvetlen visszacsatolással* befolyásolja a szelekciós mező. Hiszen saját és mások magatartását, eszméit stb. értékelve tudatosan választjuk az új mintát, legalábbis tudunk a változásról, és megmagyarázzuk magunknak. A kultúra ebben a modellben is *tanuló rendszer*. Ezért jóval kisebb a kockázata annak, hogy az új magatartás-, eszme- vagy intézményváltozat életképtelen. Ám a zsákutca és a katasztrófa lehetősége mégis e modellben is jól látható. Mert:

– még a tudatos „visszacsatolás”, magatartásunk, eszményeink, normáink szándékos változtatása sem az emberfaj távlatos szükségleteit, avagy érdekeit mérlegelve történik, hanem magunk és környezetünk múltbéli tapasztalatainak hatására (a sokszorosan „korlátozott” racionalitás körülményei között), s a múltban ésszerű nem a jövő ésszerűsége;

– mert az a jelenség, amelyet az etológia az állatvilág esetében *evolúciós megszaladásként* értelmez (azaz amikor a párválasztás szempontjai a természetes szelekció ellen hatnak), a kulturális minták szelekciója esetén – a racionális és a szimpátián alapuló mintaterjedés párhuzamossága miatt – nagy valószínűséggel következik be (könnyen válunk rossz szokások vagy önvédő előítéletek foglyaivá, avagy szívesebben választunk önáltató, de érzelmeinkkel, előítéleteinkkel inkább összhangban lévő politikai programot, mint hidegen tárgyilagost);

– mert a kulturális minták versenye sem az emberiség tagolatlan közösségében folyik, hanem több szinten: közösségeken belül és közösségek között. S ebben a mechanizmusban is igaz, hogy az egy-egy közösségen, szubkultúrán, „társadalmon”

belül lejátszóó ideológiatermelő és specializálódásra vezető szelekcións folyamatok zsákutcába, sőt tragédiába vezetnek, ha a részközösségek viszonya megváltozik.

Például gondoljuk el, hogy a kínai civilizáció egyik kulcsszereplője, a versenyvizsgák során kiemelkedett kínai tisztviselő (mandarin), aki ismeri az ítékezési hagyományt, ért a vízszabályozáshoz és a termésbegyűjtéssel kapcsolatos logisztikai feladatokhoz, a méltányos, de szigorú adószedéshez stb., ha sikeres lesz a sárgaturbános vagy a maoista forradalom, elméhet koldusnak: a „kifinomult” kínai társadalmi rend összeomlása sokféle tudást és társadalmi szerepet maga alá temet.

A 19. század második felében uradalmi erdészetek és erdei közbirtokosságok beás (régies román, és nem pedig roma nyelvű) cigányokat telepítettek az erdeikbe, hogy a kor piaczgazdaságába illeszkedő módon tudják hasznosítani az erdei melléktermékeket. Ezek a cigányok gomba- és gyümölcszedés mellett fászerszámok és -edények készítésével foglalkoztak, s ezeket értékesítették a fálusi vásárokon. A 20. században azonban a gyáripar tömegesen kezdte gyártani a fém-, majd a műanyag szerszámokat és edényeket, s így a beás cigányok elvesztették gazdasági jelentőségüket. (S mivel a paraszttársadalomtól elkülönülve, egy önmagába zárt világban éltek, nem volt, ami segítse őket abban, hogy egyenként helyet találjanak a munkamegosztás új rendjében.)

Manapság tisztában vagyunk a kulturális evolúció zsákutcsás jellegéből következő kétféle veszéllyel. Azzal a veszéllyel, hogy egyre energiafalóbb életformánk s az azt kiszolgáló gazdaság az emberi társadalom biztonságának természeti előfeltételeit veszélyezteti. S az abból fakadó veszéllyel, hogy globalizálódott gazdaságunk miatt életformánk távoli földrészekeken élő emberekkel való együttműködésünk olajozottságán múlik. Ám a részközösségekben formálódó ideológiák és társadalmi szerepek (s nemcsak a terrorizmus, hanem a korlátolt önféltésből fakadó ideológiák keltette mozgalmak is) bármikor megakaszthatják ezt az együttműködést. S akkor kultúránk, sőt mindennapi életük biztonsága is veszélybe kerül. Mégis: bizonytalan, hogy ki tudjuk-e alakítani azokat az intézményeket (s így vezérelni a jövőó biztonságunk érdekében szükséges magatartásokat), amelyekre az összefonódott sorsú emberiségnek szüksége van. Hiszen hiába tudunk a globális problémákról, saját kapcsolatrendszerünk gondjai foglalnak el, és saját környezetünk előítéletei torzítják problémalátásunkat.

Az intézmények sorsával és szerepével kapcsolatban a kulturális evolúció fenti modelljéből adódik néhány következtetés. Így elsősorban az, hogy a társadalmi rend megváltozásakor vagy a részközösségek erőteljesebb integrálódásának kialakulásakor a *magatartások összehangolásában kulcsszerepet vivő intézményrendszer válságba kerül*. Új intézményeket kell kialakítanunk, s régieket reformálnunk, hogy illeszkedni tudjanak az új intézményekhez.

A piaczgazdaság „kiterjedése” azt is jelenti, hogy egyre több közvetlen kapcsolat alakul ki a részközösségek között, s hogy a közösség egyre több tagjának boldogulása az új kapcsolatokon múlik. Az örökölt intézmények (család, rokonság, komaság, kaláka, közösen munkát vállaló csoport, szövetség, vállalat, oktatás, hatósági eljárások stb.) a korábbi együttműködési rendben kialakult normáikkal ugyan egy ideig továbbra is betöltik a magatartásokat összehangoló szerepüket, de ha nem változnak meg, fékezik a részközösség tagjainak sikerességét (s valószínűleg hozzájárulnak a deviancia szintjének növekedéséhez).

A piaczgazdaság kiterjedésének folyamatát a makroökonómia szintjén leíró ricardói kategória, a *komparatív előnyök elve* azt hangsúlyozza, hogy a piaci viszonyok kiterjedéséből azért van haszna a részközösségeknek, mert megszabadulnak azon feladataik elvégzésétől, amelyeket eddig kényszerből, nem elég hatékonyan végeztek. Az ezek érdekében lekötött erőforrásokat (munkát, tudást, együttműködési képességet, eszközt, pénzt) értelmesebb feladat végzésére használhatják. Ám e lehetőség realizálásához új együttműködési formákat segítő intézményekre van szükség. A piac vezérelte fejlődés mikroökonómiai modelljét jelölő *teremtő rombolás* folyamata nemcsak a vállalkozásokra, hanem az intézményekre is értelmezhető.

A megújuló intézményegyüttesekben a korábbi intézmények zöme tovább él. Még jogban rögzített formájuk sem változik szükségszerűen, csupán az intézmény „kulturája”: az, hogy mit várunk el tőle, milyen magatartásminták kerülnek előtérbe, s gazdasági intézmények esetén hogy milyen feladatokra vesszük igénybe az adott szervezési mintát. A Függelékben lévő *A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő rendszeréről* szóló írás azt mutatja meg, hogy régi intézmények hogyan töltenek be új funkciót megváltozott körülmények között. A kisvállalkozások világának változásairól szóló irodalomban tükröződik, hogy a rendszerváltás után, a kialakuló piaci rések kihasználására egy ideig sikeresnek bizonyultak azok az együttműködési minták, amelyek a korábbi „második gazdaságban” alakultak ki; a nagyvállalkozásokra figyelő „rekombináns vállalati tulajdonról” szóló elemzésekben pedig annak hatása, hogy a nagyvállalatok egy ideig azokat a reformálási utakat követték, amelyek a nyolcvanas évek holdingszervezéseiben alakultak ki. A kilencvenes évek végére azonban már nem volt elég az örökölt minták módosítgatása: a kooperáció szervezésének új mintázatai alakultak ki.

A következő órára elolvasandó: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) (2001) *A gazdasági élet szociológiája* című gyűjteményéből Alexander Gerschenkron *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból* című könyvének részlete.

4. beszélgetés: Elitklub, univerzális bank

(Háttérolvasmány: Alexander Gerschenkron: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*)

Az opportunizmus veszélye és a bizalom

A kereskedelem vagy az új technikai megoldások kínálta lehetőségeket azok tudják sikeresen kihasználni, akik új, *megbízható együttműködési formákat* tudnak kialakítani. Ám az egymás dolgait számon tartó s így a tagjait ellenőrző közösségen kívül egyáltalán nem könnyű olyan együttműködő társakat találni, akik értenek is ahhoz, amire az együttműködésben szükség van, és akik akkor is kitartanak az együttműködés mellett, ha számukra jövedelmező alternatív lehetőség adódik. Az intézményes közgazdaságtan nyelvén *opportunizmusnak* nevezett jelenség örökké kísért. Ám mivel megbízható együttműködésekre minden társadalomnak szüksége van, a történelemben felhalmozódtak azok az erkölcsi, hatalmi és anyagi garanciákat biztosító eszközök, intézményesült eljárások, amelyeknek a segítségével a *független partnerek megbízhatóságát* valószínűsíteni lehet.

A *fogolydilemma*-modell elemzésének konklúziójaként általában elmondják, hogy az érintett fogoly akkor bízhat abban, hogy a másik is tartani fogja a száját, ha mindketten tagjai a maffiának. (Tehát a kooperáció érdekében szükség van a szituációban megjelenített konfliktusos érdekkapcsolaton túli szabályozásra, *erkölcsre, avagy maffiára.*) A maffia azért tudja fenntartani a bizalmi viszonyokat, mert kegyetlenül megtorolja, ha valaki nem végzi a dolgát, vagy fecseg. Az újkori erős, az erőszak monopóliumát biztosítani tudó államok kialakulása előtt nem csupán a bűnözői szubkultúrában érték el a közreműködők megbízhatóságát az erőszakkal való fenyegetéssel.

A rabszolgák és a jobbágyok szolgálatkészségének biztosításán túl: az erőszakkal való fenyegetésnek szerepe volt különleges technológiákat birtokoló szervezetek esetében a közös titok megőrzésében. A hűbéresi és patrónus-kliensi kapcsolatokban, a bankházak, a kereskedőházak és ágenseik kapcsolatában az illojális közreműködőt nem csupán a csoporthoz tartozás előnyeiből való kizárás fenyegette, hanem a megtorlás is. Ám az állam erősödésével és „az emberi méltóságot” védő liberális gondolkozásmód kiterjedésével a fizikai erőszakkal való fenyegetés szalonképtelenné vált. Milyen fegyvelmező eszközök maradtak?

Legáltalánosabban a *jó hírnév elvesztésének veszélye*. Egy egymásra figyelő közösségben, egy rokoni, baráti vagy szakmai körben az etikus magatartás, az elvállalt kötelezettségek teljesítésének általában ez elégséges garanciája. Hiszen a közösség mellőzéssel is és szemrehányással is büntet (s csak látványos gesztusok árán bocsát meg).

Szerződéses kapcsolatokban a *szerződés megszegőjét* peres úton *szankcionálni* lehet. Bár gazdasági kapcsolatokban a kooperáció biztosításának ez a legáltalánosabb módja, látnunk kell, hogy már a szerződés elkészítése is időt és pénzt igényel. Különösen nagy lesz a szerződés érvényesítésének vagy a kártérítés biztosításának költsége és időigénye, ha valóban törés következik be az együttműködésben. (Williamson⁷ tárgyalásában ez a *tranzakciós költségek* leginkább hangsúlyozott része.) Éppen ezért például kölcsönügyletekben a szerződést nem teljesítő adóst nemcsak a szerződésszegés miatti általános polgárjogi felelősséggel fenyegetik. Hiszen nem csupán a banknak, hanem a potenciális hitelfelvevőknek is érdeke, hogy az ügyletek biztonságosak legyenek. (S ezért igényelte Széchenyi a szigorú *váltójogot*: a lejárt váltó kibocsátóját azonnal lehessen végrehajtani vagy elzárni akkor is, ha nemesember. A hitel gyors forgása feltétele az alacsony kamatnak.)

A *kaució* és a *zálog* igénylése (általában a szerződés mellett) ősi módja az üzleti *partner*, illetve az állam vagy a vállalkozás nevében eljáró *ügynök* megfelelő együttműködési készségének biztosítására. Hiszen ha nem megfelelően végzi a dolgát, vagyonát kockáztatja. Kölcsönügyletekben a zálog gyakran a *jelzálog* formáját ölti. Ezáltal a bank jogot nyer arra, hogy foglalással kárpótolja magát. (Széchenyinek épp azért volt fontos a szabad földpiac biztosítása, mert csak a szabadon adható-

⁷ Oliver E. Williamson (1979): Transaction Cost Economics: The Governance of Contractual Relations. *Journal of Law and Economics*, 22./2. 233–261. (Magyar fordítása elérhető: <http://www.kormanyzas.hu/072/5.php>)

vehető földre tud bejegyezni a – bécsi – bank jelzalogot. S záloggal biztosított hitel nélkül hiába gazdag ember. Nem tud tőkét szerezni birtokának fejlesztésére, legföljebb csak irreálisan nagy kamattal.)

A *kezesség* intézménye nem csupán a garancia egy formája. Arra is szolgál, hogy az üzleti partner közvetlen környezetéből tegyenek egy vagy több szereplőt érdekeltté abban, hogy a partner teljesítse kötelezettségét. Ezzel a kötelezettségvállaló ügyfelet környezetének felügyelete alá helyezik. Különösen tudatosan épít arra a *hitelszövetkezeti* rendszer, hogy a szűkebb környezet felügyelje a hitelfelvetőt.

Tartós együttműködésre berendezkedő vállalkozások esetében javítja a felek kölcsönös bizalmát a *relációs-specifikus* beruházások léte. Vagyis az, hogy a partnernek jelentős vagyónrésze (vagy tudása) csak egymással együttműködve használható.

A játékelmélet nyelvén: a közvetlen érdekérvényesítésre törekvő szereplők számára célszerű („optimális”) döntés esetén kialakuló „Nash-egyensúly” gyakran eltérhet a „Pareto-optimumtól”.⁸ Azaz, ha összehangolt magatartásban meg tudnának egyezni a felek, olyan többletjövedelmet tudnának realizálni, amellyel legalább egyikük jobban járna. (Mivel a gazdasági együttműködések nem „nullösszegű” játékok, hanem az együttműködéssel létrehozott többletérték elosztásáról van szó bennük. Jobb együttműködés, több többletérték.) A racionális döntésemélet logikája szerint az „ismétlődő játékok” léte készíti arra a szereplőket, hogy ellenálljanak az opportunizmus kísértésének, s ne mondják fel az együttműködést akkor, amikor ezt előnyösen megtehetnék. Rapoport⁹ – aki az ismétlődő játékokban követendő „*tit for tat*” (félszegen magyarítva: „szemet szemért”) stratégiát ajánlotta – és Axelrod¹⁰ nemcsak azt tudták valószínűsíteni, hogy a versenyző stratégiák közül e stratégia sikerének van a legnagyobb valószínűsége, hanem azt is, hogy e stratégia követését nem pusztán a belátás, hanem természetes késztetéseink is diktálják. Mozzanatokra bontva: 1. Az ember (ha ellenséges csoportviszonyok vagy egyéb megfontolások nem befolyásolják) kész együttműködni a másik emberrel. 2. Ha ennek ellenére nem együttműködő, a másik büntet. 3. Ha a másik korrigálja magatartását, megbocsát. Analogikusan belátható és belátható, hogy csoport-, avagy „társadalmi” szinten az olajozott együttműködések, a „bizalmi viszonyok kiterjedtségének” feltétele, hogy a nem együttműködőt (a szerződészegőt) büntetés fenyegetse. (Sőt, még valószínűleg a másodfajú büntetésre is szükség van: annak büntetésére, aki elnézi a szerződés- vagy szabályszegést.) Ám szükség van a „megbocsátásra”, avagy a sérelmek felejtésére is.

Az elitklubok

kialakulása abba a jelenségkörbe illeszkedik, amelyet minden történelmi korban tapasztalunk: a magukat a „plebsztől” megkülönböztetni akarók külön társaságokba tömörülnek. Ha azonban egy ilyen társaság olyan klubszabályokat alkot, amelyek szerint nem csupán az a bekerülés feltétele, hogy a tagok arisztokraták, patríciusok, gazdag, befolyásos, avagy művelt emberek legyenek, hanem magatartási előírások is vonatkoznak rájuk, a klub összehangolt cselekvéseket létrehozó intézménnyé válhat. Az ilyen *klub* ideáltípusa olyan „zárt közösségként” működik, amelybe csak több tag ajánlásával lehet belépni, s amelynek vezetősége vagy *etikai bizottsága* kezdeményezheti a kötelességeit nem teljesítő tag kizárását, akit aztán a *kigolyózás* eljárása a nyilvánosság előtt is *megszégyenít*. (A „kigolyózás” kifejezés arra utal, hogy a kizárásról szóló szavazásnál fekete és fehér golyókat dobnak egy gyűjtőbe, s ha több a fekete, érvényes a legszigorúbb fegyelmi büntetés.) Rendies hagyományú világban ez az „üriemberek” sorából való kizárást jelenti, s az élet szinte minden területén státuszvesztéssel fenyeget.

Az ilyen klub – ahogy zárt közösségek kapcsán Coleman is hangsúlyozza – *normalkelő* és *normakarbantartó*, *magas bizalmi szintű* közösség. Ha céljai közé explicite vagy hallgatólagosan beépül a gazdasági kapcsolatok építése, megfelelő biztosítékot jelent arra nézve, hogy az időben elhúzódozó (és a kölcsönös teljesítést időben elválasztó) kötelezettségvállalásokat a felek, az *opportunizmus kísértését legyőzve*, teljesítsék.

A 17. századtól különösen Németalföldön és Angliában szaporodtak az olyan klubok, amelyeknek vagyonos tagjai e kereteket használták föl *kereskedelmi egyezségeik* kötésére, társult gazdasági vállalkozások alapítására és ügyeinek megbeszélésére, *részvénytársaságok* szervezésére, *hitelügyletek* bonyolítására. Ilyen klubok keretében alakultak ki a *tőzsdék*, amelyeknek a szabályozása máig őrzi az elitklubok szabályozási mintáját. Ez a keret tette lehetővé olyan jelentős vállalkozások formálódását (s *értékpapírjainak likviditását*), mint a Kelet-Indiai Társaságok, a távolsági kereskedelem szervezetté és biztosítottá válását, a *kereskedelmi hitelek kamatának látványos csökkenését* s a 19. század kezdetétől a közlekedési, ipari és bányászati *nagyvállalkozások megszervezését*.

⁸ A Nash-egyensúly és a Pareto-optimum viszonyáról lásd például Gary J. Miller: *Menedzserdilemmák* (Aula, 2002) című könyvét.

⁹ Rapoport, Anatol (1960): *Fights, Games, and Debates*. University of Michigan Press, Ann Arbor.

¹⁰ Axelrod, Robert (1984). *The Evolution of Cooperation*. Basic Books.

A magyar történetírásban Széchenyi kapcsán a casinók és az állattenyésztő egyesületek szervezését (valamint az e mintát követő pesti gazdasági célú egyesületszervezéseket) és az amerikai történelemben Morgan¹¹ két klubját azért szokták hangsúlyozni, mert e személyek nagy hatású gazdaságszervezői tevékenységének ezek adták a keretét. Az elv, hogy „magyar arisztokratának”, illetve, hogy a „vagyonos és befolyásos embernek” kötelezettségei vannak a hazával, illetve a közösséggel szemben, és a hit abban, hogy a *modernizációt szolgáló ipari nagyvállalkozásoknak missziós szerepük van*, mind a két személy karizmájának része volt.

Széchenyi a magyar közlekedést megújító vállalkozások kezdeményezéséhez ugyan a „haza javára s a magad hasznára” jelszóval toborozta a tőkés társakat, ugyanakkor erősítette normává tenni a gazdagok kötelezettségét alapítványok tevésére. Hasonlóan: a Morgan-bankház feje nemcsak azt érte el, hogy a vele együttműködő nagyvállalkozókkal – ösztönzött, sőt kényszerített fúziókat is felhasználva – újjászerveztesse és a legmodernebb technika bevezetésére alkalmassá tegye a meghatározó amerikai gazdasági ágakat (s ezzel segítse, hogy országa az ipari fejlődés élvonalába kerüljön), hanem arra is rávezette a vagyonos családokat, hogy a vállalkozásokból kivont jövedelmet ne egyéni luxusra költse, hanem a kultúrát s az emberiség javát szolgáló alapítványokba tegyék. (Így például a korábban Európából áthozott „ősi” kastélyairól és óceánjáró nyaralóiról híres Carnegie-örökösök a közkönyvtár-hálózat és a híres hangversenyerem alapítói lettek. A Rockefeller-alapítványok még a magyar történelemben is szerepet vállaltak a védőnői hálózat kialakításának támogatásával, a szegedi biológiai központ megszervezésével és finanszírozásával, valamint Szent-Györgyi Nobel-díjának menedzselésével. A mintát követő Soros Alapítvány pedig az 1980-as évek közepétől tudományos, tanulmányi és szociális szervezeteket támogatott: megalapított egy egyetemet Budapesten, segítette, hogy a Máltai Szeretetszolgálat nagyra nőjön, pedagógiai programokat támogatott, ösztöndíjasai alapították a Fideszt, támogatta, hogy az úgynevezett „rendszerültő pártok”, az MDF, az SZDSZ és a Fidesz az első választások előtt ki tudják építeni országos szervezetüket.) E hagyomány következtében ma az amerikai tőkepiacon befektetett vagyon közel egytizede alapítványoké.

A közvélemény megítélése a két személy tevékenységének és módszereinek hasonlósága ellenére eltérő. Igaz ugyan, hogy Széchenyi kapcsán is akadt, aki bécsi bankárok ügynökének mondta, s az is igaz, hogy a kortárs nemzeti konzervatívok „idegenmajmolónak” s a „magyar lelket nem értőnek” igyekeztek beállítani – velük dacolva mondta Kossuth, hogy Széchenyi „a legnagyobb magyar” –, ám a közvélemény alapvetően elismerte teljesítményét. Ma ő a nemzeti hagyomány senki által sem vitatott bálvány.

Morgan szerepe ellen azonban erőteljes belpolitikai mozgalom tiltakozott. A 19. század végén megerősödött amerikai „populista” mozgalom szemében ő és társai nem a közösség érdekében együttműködő és áldozatot vállaló embereknek tűntek, hanem olyan uraknak, akik megpróbálják kezükbe venni az ország irányítását. „Nem azért hagyták ott őseink a barbár Európát, hogy itt is rablólovag arisztokraták telepedjenek ránk.” (E mozgalomnak – interferálva a szocialista mozgalommal – volt egy antiliberális szólama is. E szerint az alapító atyák liberalizmusa annak idején helyes volt, mert a farmerek, iparosok, boltosok szabadsága a hazafiak szabadságát jelentette. Ám a nagyipar korában a tőkésnek és a munkásnak nincs hazája. A nagytőkés rend a hazafiságot fenyegeti.) A Morganék szervezkedése keltette ellenérzéseknek szerepe volt abban, hogy 1890 óta kartellelles („antitrust”) törvények születtek, és hogy az 1980-as évek közepéig az amerikai jogalkotásban vissza-visszatért a „*monopóliumellenes szervenély*”.

Az elitklubok mintájának több módosult formája, politikai mozgalmakkal is támogatva, beépült későbbi szervezeti mintákba. Az *ipartestületek* és a *gazdakörök* helyi gazdálkodó közösségek elitkiválasztódást segítő intézményei lettek. A *szakmai kamarák* jogosítványok elismerésével és megtagadásával, ellenőrzéssel és fegyelmi bizottsággal igyekeznek a normák karbantartását biztosítani. De még a tagjaiknak normákat előíró szövetkezetek és banki ügyfélkörök is őriznek valamit a klubok formalizmusából.

Az univerzális bankok

annak a feladatnak a tudatos elvégzésére törekednek, amelyet ma a bankrendszer alapvető feladatának tartunk: biztonságos és szakszerű hidat építeni a megtakarítók és a megtakarításokat hatékonyan felhasználó üzleti szervezetek között. Gerschenkron leírásából kitűnik, hogy a *Rothschildok* által megformált és a 19. század utolsó harmadában Közép-Európában elterjedt modell létrejöttében általános okok és esetleges történelmi körülmények egyaránt szerepet játszottak.

– Ebben a térségben a társadalmi-gazdasági fejlődés és a liberális elveket figyelembe vevő államok már teret nyitottak a piaci viszonyokkal összhangban lévő intézményformálódásnak. Ugyanakkor a térség államai és polgárai elmaradottnak érezték magukat Angliával szemben. Keresték az utat (mint Széchenyi és Kossuth), hogy felzárkózzanak.

– A haladás hívei szemében az ipar és a közlekedés fejlesztése a haladás hordozójának (s egyúttal szimbólumának) tűnt. (Lásd Petőfi: „Száz vasutat, ezeret! / Csináljatok, csináljatok! / Hadd fussák be a világot, / Mint a testet az erek.”)

– A távlatilag szocializmusra törekvő saint-simonista mozgalom lényegéhez tartozott, hogy „Isten azért adta a tudományokat, hogy az emberiség javára felhasználjuk vívmányait”. Tervezett társadalmi modelljükben az „iparosok” különleges helyet foglalnak el: az ő dolguk megszervezni azt, hogy a tudósok által feltárt lehetőségek hasznosulni tudjanak, s így az emberiség eljuthasson a jóléthez.

¹¹ John Pierpont Morgan (1837–1913), a Morgan-bankház második elnöke, az amerikai gazdaságtörténet mitizált és vitatott hőse.

– Mivel az új lehetőségek kihasználása sokkal nagyobb léptékű vállalkozásokat igényel, mint a szokásos ipari üzemek, nem csupán új tudásokkal rendelkező „iparosokra”, hanem nagyobb mértékű tőkeösszevonásra is szükség van érdekükben. A *Pereira fivérek* meggyőződése szerint: a társadalmi felelősséggel rendelkező (megtakarításokat amúgy is kezelő) banknak az a feladata, hogy a modern vállalkozások felépülését finanszírozza. Az általuk vezetett *Credit Mobilier* – a későbbi „ipari” és „befektetési” bankok archetípusa – a haladás híveinek támogatásával is segítve – előbb sikeres lett, majd a ’67-es válságban tönkrement. (S később, az 1874-es válságban a példájukat követő több más intézet is csődbe ment. Ahogy a századfordulón a Tisza István vezette ipari bank is.)

– Gerschenkron a csőd látható okaként azt hangsúlyozza, hogy a fizetőképességét értékpapírok tőzsdén való értékesítésével biztosító bank a részvények (és a megrendült cégek kötvényeinek) árzuhanásakor nem tudja kifizetni betéteseit (akik meg a bankon át vettek értékpapírokat, elvesztették vagyonuk egy részét). Ám más típusú problémák is voltak. Egyrészt az, hogy a finanszírozott, ígéretesnek tűnő vállalkozások egy része nem vált jövedelmezővé, másrészt működött az opportunizmus mechanizmusa: a válság miatt bajba került cégek tulajdonosai elsősorban magukat, s nem a hitelezőket igyekeztek menteni.

– A Rothschildok (akik addig barokk, avagy „hugenotta” minták szerinti üzletpolitikát folytattak) megértették riválisuk programjának nagyszerűségét, ám azt is, hogy a cégmenedzselést körültekintőbben kell szervezni. A bécsi bankjukból kialakított (mintaalkotó) univerzális bankjuk, a Kreditanstalt csak *annak a cégnek vállalta el a tőkegyűjtést* (annak a cégnek a részvényeivel és kötvényeivel kereskedett), amelyiknek a *teljes pénzügyi kiszolgálását* is végezte. Hiszen a Rothschild-bankoknak meg kellett őrizniük a befektetők szemében kivívott *megbízható* hírnevüket. Ezzel s az igazgatóságokban való részvétellel *felügyelete alá helyezte* azt a céget, amelynek finanszírozását vállalta. S a modell, körültekintő üzletvezetés mellett, bevált.

A univerzális bank tehát *teljes körű pénzügyi kiszolgálást* végez: leszámítolja ügyfelének váltóit (ezt a műveletet korunkban háttérbe szorította a követelésvásárlás, a factoring), folyószámát vezet (azaz követni tudja az átutalással intézett vásárlásokat és eladásokat), forgóeszköz-hitelezést végez (általában „rulírozó” jelleggel, azaz a cég forgóeszközeinek egy részét folyamatosan a bankhitel fedezi), ügyleti hiteleket ad, beruházásokat hitelez, vagy e célra hitelezői szindikátust szervez, s a cég növekedése érdekében szervezi a cég részvény- és/vagy kötvénykibocsátását (a „papírok” jó részét, legalábbis átmenetileg, maga veszi meg). Így folyamatosan ellenőrzi az üzleti terveket s azok megvalósulását, de azt is, hogy a cégvezetés csinál-e valami „rossz viccet”. S mivel az általa felügyelt cég értékpapírjait árusítja, a *befektetők bizalmát növeli* e papírok iránt.

Az univerzális banktípus már azzal is lendületet adott az iparfejlesztésnek, hogy elfogadható biztonsággal s így egyre csökkenő kamattal tudta a befektetők (megtakarítók, tartalékoló cégek, biztosítók, később nyugdíjalapok, alapítványok) pénzét a nagy fejlődési lehetőségekkel rendelkező ipari cégek felé terelni. Ezt a hatást azonban megsokszorozta, hogy egy-egy banknak nemcsak egy ügyfele, hanem *ügyfélköre* van. A bank így egy egész cégcsoport felügyelőjévé, avagy bizalmasává válik. Ebben a közegben kézenfekvő lett, hogy a cégcsoport tagjai *összehangolt fejlesztéseket* végezzenek. Ezzel kölcsönösen segítették egymás boldogulását. Ennek nagy szerepe volt abban, hogy a 19. század utolsó harmadában átalakult Európa „ipari térképe”, gyorsan tudtak realizálódni az új találmányok, s hogy az új század elején kezdetét vehette a „fogyasztói társadalom” kialakulása. (Valamint a zavaró mértékű környezetszennyezésé.)

Az ipari fejlődés szolgálata mint misszió összhangban volt a politizáló értelmiség fejlődésfelfogásával és ezáltal a kormányok törekvéseivel is. „A tudomány és a technológia házassága” (North¹² kifejezése) igényelte azt, hogy a fejlesztések összehangolódjanak, s így azt is, hogy ne csak az ügyfélkörüket koordináló bankok, hanem a gazdaságpolitika formálói is szerepet vállaljanak a koordinációban. A tervezés, majd a „tervezőgazdaság” eszméje e gyakorlat hatására született.

¹² Douglass C. North *Institutions, institutional change, and economic performance* (Cambridge University Press, 1990) című könyve megújította a gazdaságtörténészek körében az intézmények szerepének vizsgálatát.

Gerschenkron ugyan (lesajnálóan) a Monarchia Lajtán inneni területeit kihagyja abból a térből, amelyik elmaradottsága ellenére elég fejlett ahhoz, hogy az univerzális bankmodellel jelzett gazdaságszervezési mechanizmust használja, ám igazsága részleges. Igaz, a vasútépítés föllendülésében még az állami beavatkozásnak, a „kamatgarancia” gyakorlatának látványosabb volt a szerepe, mint a bankokénak. Ám az 1880-as évektől felgyorsuló, a kor élenjáró technikáját s jelentős magyar találmányokat is felhasználó iparfejlődésben a bankok szervezőmunkájának, koordináló szerepének nagy szerepe volt. A Ganz vagy a rimamurányi vasmű többlábú mamutvállalattá válásában, majd Győr, Tatabánya és Csepel felfutásában ez is szerepet játszott. Bár az egyetlen banknak való „kiszolgáltatottság” nem igazolható. (Más bankok mellett az akkori Hitelbank és a Kereskedelmi Bank élenjárt a „csoportszervezésben”.)

Ahogy Gerschenkron írásából is kiderül, az univerzális bank ideáltípusában jelzett „teljes körű” kiszolgálás s ezáltal a kívülről vezérlés folytonos lehetősége csak átmenetileg állt fönn. Ennek egyik feltétele ugyanis, hogy a bank tartósan monopolpozícióban legyen „patronáltjával” szemben. Ám a modell szétterjedésével mind a szervezési technikákat illetően, mind pedig az Észak- és Nyugat-Európából való *tőkeimport* csatornáinak kialakításában verseny alakult ki. Így, gyakran az anyabank egyetértésével, ügyletek vagy ügylettípusok hitelezése érdekében a cégek más bankokhoz is tudtak fordulni. Másrészt már a század végére kialakultak olyan cégcsoportok tőlünk nyugatabbra, amelyek csoporton belüli bankkal dolgoztak s így ez a bank „gyámból” az összehangoló csoport egyik szereplőjévé degradálódott.

Hilferding¹³ – s nyomában a marxista társadalomkritikusok – a 20. század elején úgy írták le a megújult bankvilág iparon gyámkodó, modernizálódást szervező s ennek érdekében fúziókat s a tőkekoncentráció más formáit elősegítő szerepét, hogy ezzel a *finánc(t)őke* a(z) imperialista) hatalmi központ megjelenítőjévé vált. (Paranoiás közbeszédben máig rosszallás tapad a szóhoz.) Ráadásul összekapcsolták a kartelleket, szindikátusokat és a „trust” formában összefonódó iparcsoport-szerveződést a „banktőke” hatalmi szerepvállalásával. (Pedig ez a szerveződés az iparvállalatok saját kezdeményezésére is nagy lendületet vett az előző századfordulón: nagy értékű befektetéseik biztonságát ilyen egyezségekkkel igyekeztek biztosítani a cégek.) Ennek is szerepe volt abban, hogy az amerikai törvényhozás monopolelles indulatai már a tízes években az univerzális bankok korlátozására irányultak, és 1934-ben Amerikában be is tiltották az „univerzális” bankformát.

5. beszélgetés: A szövetkezet és a hitelszövetkezet. Az amerikai „elkanyarodás”

A szövetkezet

jogi mintája a 19. század közepén a rochdale-i fogyasztási szövetkezetet létrehozó „úttörők” (pioneers) mozgalmának hatására terjedt el. A szövetkezeti mozgalom hívei saját szervezettípusuk előképeit látják a középkori bányásztládáktól a későbbi önszervező egyesületekig minden olyan társulati formában, amely a közreműködők befizetéseiből működik, és a tagsága „nyitott”. A szó (cooperative, avagy „co-op”) angliai népszerűsége azonban egy Robert Owen nevű textilgyáros mozgalmából származik, aki odahaza és Amerikában is olyan gyárat szervezett, amelyek a dolgozók tulajdonában vannak. (Ez a szervezési mód a 19. század közepén a gyáriparban nem vált be, de százhusz évvel később, az 1980-as évek második felétől a „munkavállalói részvénytársaságok” megint elterjedtek. Ez utóbbiak azonban nem az „úttörők” által propagált s a legtöbb európai és amerikai állam törvénykönyvébe bekerült szövetkezeti jogi mintát követik.)

A *szövetkezet* olyan önálló jogi személyiségű (tehát korlátolt felelősségű, azaz csupán a társaság vagyonának mértékéig felelős) *gazdasági társaság*,

– amelynek *egyesületi jellege* is van, mert a tulajdonosi döntéseket az *egy tag–egy szavazat* elve alapján hozzák, és mert *nyitott tagságú* (s mert ellentétben a korai szocializmus szövetkezeteivel, a tagság *önkéntes*);

– amelyben a cég jövedelmét nem a vagyoni hozzájárulás alapján, hanem a közös tevékenységben való *részvétel alapján osztják* (fogyasztási szövetkezetekben a kiosztásra kerülő nyereséget a tagok vásárlásai, értékesítési szövetkezet esetében a közösen történt eladás, munkaszövetkezetekben pedig a végzett munka arányában osztják);

– amelynek *alapítványi jellege* is van, mert a felhalmozott vagyon *osztatlan közös vagyonná* válik, s így a jövőbeli szövetkezeti tagokat szolgálja; tekintet nélkül arra, hogy akik felhalmozták a vagyont, még tagjai-e a szövetkezetnek. (Sőt, ha megszűnik egy szövetkezet, vagyona a mozgalom rendelkezésére áll.)

¹³ Rudolf Hilferding: Das Finanzcapital (Wien, 1910).

Így a fogyasztási szövetkezet boltja, az ÁFÉSZ-bolt, amely a múltbeli kereskedés fel nem osztott jövedelméből jött létre, a mai tagoké; egy sertésenyésztő szövetkezet által létrehozott takarmánykeverő a környék mai hizlalóit szolgálja ki, pedig akik létrehozták, már rég elhagyták a környéket stb.

A részvénytársasággal összehasonlítva: a részvénytársaság társtulajdonosának osztaléka nem függ attól, hogy „közreműködik-e” a társaság munkájában, s részvényei a társaság teljes vagyonának rá eső részét képviselik. A tulajdonosok közé belépni csak úgy lehet, ha valaki részvényt ad el. Kft. esetében még ez is kevés: a tulajdonosok közé belépni csak a társak teljes egyetértése esetén lehet.

Látnunk kell azonban, hogy ha egy társaság csak azt emeli be szabályozásába, amit a rochdale-i elvek igényelnek (s amit sok ország joga előír), az így megszervezett cég szinte biztosan tönkremegy. Hiszen a „független” szövetkezők együttműködését az *opportunizmus* több formája is fenyegeti:

– aki töri magát a közös ügyében, az a többiektől csak fanyalgást kap;

– a szövetkezettel szemben vállalt kötelezettségeiket többen nem tartják be, s így a szövetkezet sem tudja teljesíteni a maga vállalásait;

– a könnyebb teljesítés érdekében mindig nagy a *minőségromlás* kísértése, s minden kis család a többiek hitelességét is elrontja;

– a *közlegelő probléma* is fenyeget: ha egy szövetkezet sikeres értékesítési csatornát alakít ki magának, sokan akarnak belépni, s a túlkínálattal saját árait rontják.

Magyarországon 1978 óta lehet újra piaci alapon működő értékesítési szövetkezetet alapítani. (Akkoriban ezeket szakcsoportnak hívták.) Azóta figyelem őket. 1996-ig általában két év alatt tönkrementek. Az egyik legsikeresebb egy szentesi szakcsoport volt, amelyik – rászerveve magát az Árpád Mgtsz által kialakított hűtő-tároló és hűtő-vagon rendszerre – a müncheni nagybani piacon át értékesítette többnyire fóliaházakban termelt terményeit. Amíg nyolcvan voltak, jól ment a bolt. Amikor négy év múlva kétszázhuszan lettek, már olyan gyakran fordult elő, hogy egyesek a szabvány paradicsomosrekeszek alsó sorába rossz árut vagy épp köveket vagy papírt raktak, hogy ki kellett zárni a szakcsoportot a kereskedelemről.

Hasonlóan: a jászági kertészszövetkezet a kilencvenes években alakult. Állami és uniós támogatás segítségével hűtőházat és csomagolót hoztak létre. Am a leszerződött kertészek nagy része – gyakran termelési előleget palánták és növényvédő szerek formájában is igénybe véve – nem tudott ellenállni annak a kísértésnek, hogy a forgalmi adót elkerülő kiskereskedők azonnal és relatíve jó áron fizetnek. Nem a szövetkezetnek adták át az árut, annak növénybetegséget vagy belvizet jelentettek, s így a szövetkezet nemcsak az előleget vesztette el, hanem kötbért kellett fizetnie kereskedelmi partnereinek a nem teljesített szállítások miatt. A gyenge kihasználtság miatt a hűtőházat sem tudták kifizetőően üzemeltetni.

E veszélyek miatt a szövetkezetek már a 19. század utolsó harmadában az alapszabályaikban szigorúan *meghatározták a tagság feltételeit*. Csak azt veszik be, aki megfelelő igényességgel dolgozik. Azt, aki nem tartja be a szövetkezettel kötött egyezséget – mást is csinál, vagy mással is üzletel, nem a kívánt minőségben és kiszerelessel szállít stb. –, kizárják. A *minőségbiztosítást* nem a 20. század végi szervezőtudomány, hanem a száz évvel korábbi szövetkezők találták fel. Ahol a sajátos piaci körülmények, illetve az állam által is formált piacsabályozás miatt a potenciálisan szövetkező *iparosoknak* vagy *parasztoknak* megérte a szigorú feltételek ellenére is szövetkezni, ott a szövetkezés sikeres lett, ahol nem, ott a szövetkezés elhalt.

Bár a mintaalkotó angol fogyasztási szövetkezetek a szabad kereskedelmet pártoló *manchesteri szellemnek* megfelelően a szövetkezést – hasonlóan más gazdasági szerveződéshez – az államtól független („civil”) mozgalomnak tekintették, a kontinentális országok, a társadalom *polgárosodását* és gazdasági potenciáljának erősítését remélve, jogszabályokkal (például kedvezőbb adózási feltételekkel) s állami tőkejuttatásokkal is segítették a szövetkezeti társaságok elterjedését. A rochdale-i elvek közt szerepel a szövetkezetek közti együttműködés. Erre hivatkozva, a kedvezmények miatt feltűnő *álszövetkezetek* kiszűrése érdekében és azért, hogy a szövetkezetek üzleti stratégiáit összehangolva gyorsabb gazdasági fejlődést lehessen elérni, legtöbb ország bevezette a szövetkezetek számára a *szövetségényszert*. Az így létrejövő szövetkezeti szakmai (fogyasztási, kézműipari, mezőgazdasági, hitelszövetkezeti) szövetségek egyrészt felügyelik a tagszövetkezeteket, hogy valóban a szövetkezeti elvek szerint működnek-e, másrészt szervezik a tagszövetkezetek közti (leggyakrabban kereskedelmi) együttműködéseket, harmadrészt olyan oktató- és kutatóközpontokat hoznak létre, amelyek a szakmai és a kooperációs kultúra folyamatos újulását és közös „projektek” megformálását segítik.

A fogyasztási szövetkezés angliai népszerűsége oda vezetett, hogy az 1850-es években már több mint ezer szövetkezet szövetsége raktárakat és kikötői dokkot tartott fenn. Az általuk megjelenített minőségigényes keresletnek nagy szerepe volt abban, hogy Dániában a (Schleswig–Holstein elvesztése után a belső fejlődésre koncentráló) állam – a Hollandiában már elterjedt szövetkezeti mintákból is tanulva – szinte kikényszerítette a (már korábban falusból tanyasivá alakított) mezőgazdasági szövetkezetesítést. *Hiszen koncentrált és igényes keresletet csak koncentrált és megbízható kínálatlall lehet rentábilisan kielégíteni.* A dán mezőgazdasági szövetkezeti hálózat alapegységei olyan értékesítési szövetkezetek, amelyeknek tagjai a közösen elhatározott termékeket, egyezség szerinti fajtákat és technológiákat használva, két-három termékre szakosodott farmokon termelik, s a szövetkezet által meghatározott minőségben, kiszerezésben és ütemezésben adják át. Am a hálózathoz tartoznak géphasználó, újabbban szolgáltató (növényvédő, állategészségügyi, tápkverő stb.) szövetkezetek, körzeti tanácsadó irodák (amelyek a szövetség üzleti programjának megfelelő „terelő tanácsadást” végeznek), hitelszövetkezetek, a szövetségek tulajdonában álló, igen nagy kapacitású feldolgozóüzemek, nemesítő- és tenyésztőegyesületek stb. Az oktatási rendszer és a Dániában már a 19. században is kiterjedt *népfőiskolai hálózat* kezdettől törekszik a szövetkezetek lehetséges szükségleteit kielégíteni.

Magyarországon az 1930–40-es évek agrárreformerei a *dán modell* követésére törekedtek. Ma pedig a külpiacokon szinte reménytelennek tűnő versenyben vagyunk a vertikálisan összehangolt, ütemes termék- és technológiai fejlesztést végző dán élelmiszer-termelőkkel. De nemcsak velük, hanem már a dán szervezési és technológiai mintákat követő szomszédainkkal is.

A 20. század elején az *agráriusok* Károlyi Sándor vezette csoportja és a velük együttműködést kereső szabadelvű kormányzás kompromisszumának eredményeként az állam által támogatott *Hangya* szövetkezeti mozgalom keretében az egész Kárpát-medencét átfogó falusi fogyasztási szövetkezeti hálózat jött létre. A Hangya két kereskedelemtechnikai újítása máig hat.

1. Elterjesztették azt a téglalakú üzlettypust, amelynek az egyik fele vegyesbolt, a másik fele kocsmá. A vegyesbolt fenntartása ugyanis sokáig rá volt utalva a kocsmá jövedelmére is. Am a folyamatos vegyesbolti kínálat fenntartásának – annak, hogy a falusiak (ha megrendelik) minden közszükségleti cikkhez hozzá tudnak jutni – nagy szerepe volt abban, hogy az önellátásra berendezkedett falusi háztartások át tudjanak alakulni: létrejöhessen a *szakosodott üzemből álló* s ezért szakmailag igényes és megrendelőkre figyelő *mezőgazdaság*.

2. A körzetekre osztott ország alközpontjaiban olyan kereskedelmi központok jöttek létre, amelyek árukat nagy tételben rendelő elosztó raktárakat (ma úgy mondanánk, hogy „logisztikai központokat”) üzemeltettek. Így mint nagy megrendelők képesek voltak beszállítók versenyzetésével féken tartani az árakat, s meghatározni minőségi előírásokat, inspirálták gyárak és iparosszövetkezetek szerveződését, vevői lettek tagjaik (kertészeti és háziipari) értékesítési csoportjainak stb. (A kereskedelmi racionalitás megjelenítői lehetnek volna, ha belső közéletük nem másra figyel.) A ma ismert *üzletláncmodell* térségünkben tőlük származik.

A hitelszövetkezet

előképei is visszanyúlnak hitelezőegyesületekig, de a tovább hagyományozott jogi minták a kontinensen, a feltörekvő német világban születtek meg. Schulze-Delitzsch a szaporodó iparosszövetkezetek erősödését és *hálózatba szerveződését* igyekezett segíteni vele, Raiffeisen a falusi társadalom mezőgazdasági és fogyasztási szövetkezeteinek piacgazdasági erejét. (Egy újabb társadalmi utópia – a tőkés világgal magát emancipáló falusias világ képzete – segítette az intézményfejlesztést.)

A megoldandó gazdasági problémát a *tranzakciós költségek* fogalomrendjében szokás értelmezni. Egy a befektetők és megtakarítók pénzével gazdálkodó banknak *kockázatos és nem kifizetődő* kisvállalkozásokat hitelezni. Hiszen egy ötmillió és egy százmillió forintos hitel járulékos költségei (üzleti terv értékelése, zálogok tisztázása és szerződésbe foglalása, kockázatok mérlegelése stb.) közel azonosak. Így a kis hitel *fajlagos tranzakciós költsége* sokszorosan meghaladja a nagy hitelét. (Ráadásul a bankár társadalmi közegétől távol élő, cégszerű könyvelést nem vezető kisvállalkozó hitelességét s üzleti elképzelésének realitását gyakran nehezebb megítélni, mint egy piacutatók által rendszeresen elemzett piacon, ismert konkurensokkal dolgozó vállalatét.) Ezért egy felelős bankár a kisvállalkozók zömének vagy nem adhat hitelt, vagy csak olyan kamattal és biztosítékokkal, hogy azt a hitelt már nem érdemes fölvenni.

A Raiffeisen-modell nagy újítása, hogy a *hitelszövetkezet garanciaközösségekből* („*garanciaszövetkezetekből*”) *épül fel*. Mivel a garanciaközösség tagjai (kezdetben teljesen, újabb változatokban részlegesen) automatikusan kezesei a hitelfelvevőnek, a hitelezés költsége és kockázata ugrásszerűen csökken. Hiszen a hitelszövetkezet „üzveztetője” – ideális esetben a környék szövetkezeteinek és szövetkezőinek közös „pénzügyese” – az üzleti terv cenzúrájaként csak azt nézi meg, hogy az a szeparátor, amelyet János bácsi venni akar, illik-e szövetkezetének terveibe, aztán hétvégén a kocsmában vagy a templomban megkérdezi János bácsi társait, hogy komoly ember-e a társuk. Azt, hogy a hitelfelvevő felelősen kezelje a pénzt, és idejében törlesszen, elintézi a kocsmái vagy a templomi társak felügyelete.

A módszer sikeressége nemcsak abból fakad, hogy olcsóvá és gyorsá teszi a (megbízható és „társadalmi kontroll” alatt működő) kisvállalkozások hitelezését, hanem abból is, hogy akaratlanul is elősegítette új típusú *kisvállalkozói hálózatok* kialakulását. Hiszen az egymás hiteleit felügyelő garanciaközösség tagjai nem csupán egymás megbízhatóságát felügyelik, hanem befolyásolják is egymás hitelfelvételét. Így a hitelszövetkezés közvetlen inspirációt jelentett száz évvel ezelőtt a „gépkörök” kialakulására, s azóta is az iparosok és a parasztok között a részleges belső szakosodást jelentő, folyamatosan

újuló, „rugalmas specializáción” alapuló hálózatok létrejöttére és működésére. (A gazdasági elemzők az olasz „industrial districtek” 1970-es évekbeli sikereinek kapcsán figyeltek föl e jelenségre.)

A Raiffeisen szövetkezeti hálózatok alapelve a (kistérségi) *szolidaritás*. Hiszen a környék szövetkezeteinek, vállalkozó parasztjainak és iparosainak tartalékait és a lakosság megtakarításait kezelő hitelszövetkezet ebből a forrásból hitelezi a környékbeliek gazdálkodását és a gazdálkodás újulását. (A fejlesztés, a piaci versenyben való helytállás és az életkörülmények javítása része a szövetkezeti célkitűzéseknek. Ez a gazdaságszervezési modell is a „haza és haladás” kultuszában született.) Az önfenntartó falusi-kisvárosi hálózatok kialakulásáig azonban szükség volt arra, hogy a nagybankoktól és az államtól tőkeelőleghez, s ha kell, pótlólagos hitelkerethez jussanak. Mivel a hitelszövetkezetek általában nagyon megbízható hitelközvetítőknek bizonyultak, ezt a „támogatást” az államok s a környék gazdaságában érdekelt nagybankok vállalták. A hitelszövetkezetek országos hálózatainak és központi bankjainak (például Raiffeisen Bank Ausztriában, Credit Agricole Franciaországban) létrejötte óta a hitelszövetkezeti hálózatok a kontinensen általában nem szorulnak külső forrásokra, sőt, sok időszakban jelentős „tőke kivitt” valósítottak meg a vidéki térségekből.

Magyarországon 1945 előtt nem alakult ki a szövetkezeteknek olyan hálózata, hogy a hitelszövetkezetek koordinálta rendszerek a raiffeiseni elvek szerinti vidékfejlesztőkké tudjanak válni. (Ma pedig sem a körülmények, sem a mai magyar jogszabályok nem kedveznek a szövetkezeti hálózatok formálódásának.) Ám a 19. század végén az erdélyi szászok körében a Nagyszébeni Takarékpénztár (neve ellenére univerzális bankként viselkedő részvénytársaság) által patronált szövetkezetek és hitelszövetkezeti hálózat olyan sikeresnek bizonyult, hogy az egész országban elterjedtek a szövetkezés mintái. A gyorsan terjedő fogyasztási szövetkezeti modell mellett iparosszövetkezetek, malomszövetkezetek jöttek létre. Kialakult néhány nagyvárosi piacra szállító tejszövetkezet és két földbérlet (tehát termelő-) szövetkezet is. A hitelszövetkezeti minta azonban – bár sosem vált megközelítőleg sem olyan jelentőssé, mint Ausztriában – szövetkezeti hálózatok nélkül is tudott terjedni. Elsősorban persze a nyugat-magyarországi megyékben. Emellett néhány más vidéken – hitelközvetítőként – szerepet játszottak a paraszti birtokformálásban. (Ezért alakulhatott ki 1911-ben az a paranoiás képzet, hogy néhány, románok lakta vidék hitelszövetkezetei azzal a „galád” szándékkal közvetítették francia tőkét, hogy a jó magyar birtokosok kezéből románok kezébe jusson a föld. Azt már nem érzékelték a pánikkeltők, hogy ahol nem román parasztok laktak, ott is kaptak földvásárlási hiteleket azok, akikért a többiek kezességét vállaltak, s hogy az eladott földeket önként adták el a parasztnak azok a dzsentri birtokosok, akik szánálni akarták magukat; vagy épp egybefüggő birtoktesteiket akarták a kieső parcellák vételárából modernizálni. Azaz úgyszólván lehet látni, hogy a hitelszövetkezetek végső soron magyar urakat finanszíroztak.)

A szövetkezetek *agresszív kultúraformálónak* bizonyultak. Mert a piaci igényeknek való megfelelésre törekedve a piac *ex post* szabályozása helyett *ex ante* szabályozást vezettek be. Vagyis az iparosokban, valamint az ártermelő farmerekben és parasztokban (s rajtuk át a széles nyilvánosságban) tudatosították a piacgazdaság igényeit. Azt, hogy a hagyomány folytatása helyett újulni kell; hogy a keresletet kell kiszolgálni és formálni; hogy a termékeknek szabványoknak kell megfelelniük; hogy folyamatos, „kiszámítható” kínálatot kell biztosítani, s ennek érdekében össze kell hangolni az egyes gazdák vagy iparosok termelését; hogy az árkezelésnek illeszkednie kell egy logisztikai rendszerbe; stb. S aki mindezt nem veszi tudomásul, az saját restsége miatt lesz sikertelen. *A piacgazdaság kultúráját széles körben a szövetkezés terjesztette el.*

A szövetkezeti mozgalomban majd mindig jelen volt a bizalmatlan elhatárolódás a mitizált „nagy tőkétől”, s a mozgalmárok gyakran kapcsolták antikapitalista – szocialista és keresztényszocialista – eszmékhez a szervezést. A szövetkezetek elterjedése természetesen valóban megszüntetett vagy átalakított néhány korábban befolyásos gazdasági szerepet (például a terménykereskedőt), ám ennél sokkal jelentősebb az a hatás, amelyet a piacgazdaság (és így a „tőkés” rend, a kapitalizmus) kiterjesztésével kiváltott. Az áruházak és a csomagküldő szolgálatok koncentrált, valamint az egyes (gyakran hálózatokba rendezett) bolttípusok kiszámítható kínálatát széles körben az ezáltal lehetővé, hogy a termeltető kereskedőkkel versenyre keltek a szövetkezetek. Bár a 20. század első évtizedeiben a hagyományos fogyasztási cikkek (ruha, cipő, bútor, lakástextil, sportszer stb.) termelésében előretört a gyáripar, s így *az iparosszövetkezetek jelentősége hanyatlott, a mezőgazdaságban a szövetkezés máig meghatározó jelentőségű.*

A mezőgazdasági vertikumban az ismeretlen fogyasztót kiszolgáló városellátó és exportkereskedelem a termeltető kereskedők helyett szívesebben vette a beszállító szövetkezeteket, mert jobban tervezhető kínálatot jelentettek. Az élelmiszeripar előző századfordulón lendületet vett fejlődése pedig nehezen tudott volna megvalósulni szövetkezetek nélkül. Hiszen gondoljuk el: például egy paradicsomsűrítő-gyár elindításához és biztonságos üzemeltetéséhez szükség van arra, hogy megszervezzük a gyártott termék és a kiválasztott technológia szempontjából célszerű fajtát, azt szaporíttatunk kell. Jövendő beszállítókkal meg kell egyeznünk, hogy ezt a fajtát az általunk ajánlott technológiával termelni fogják, s befektetnek ennek érdekében (amiért természetesen hitelt vagy előleget kérnek). Majd ütemoznünk kell, hogy ki mikor

szállít, felügyelnünk, hogy megfelelő állapotú árut hozzanak, egyenként le kell folytatnunk az elszámolási (avagy kártérítési) vitákat stb. A termelés elindításának költség- és időigénye s így kockázata veszedelmesen nagy.

Ezzel szemben ha a termékgyártó meg tud egyezni egy szövetekezettel, rengeteg előzetes befektetéstől és kockázattól mentesül. A szövetekezet szervezi meg a termelést, az szerez hitelt az új termékre, avagy fajtára való berendezkedéshez, s maguk a tagok felügyelik, hogy senki ne „vicceljen”: megfelelő áru megfelelő formában és időben jusson a gyárba. Elszámolni is egyben lehet. Amivel a „nagyban szállító”, a szövetekezet többet kér a termékért, azt bőven ellensúlyozza a megtakarított indulótőke kamata és a kockázatok csökkenése. A szövetekezet is jól jár a szerződéssel, mert „stratégiai partnerré” válik, s így hosszú távon tud feladatot és biztos jövedelmet adni tagjainak. *A mezőgazdasági szövetekezés lendítője lett az élelmiszeripar és a boltellátó kereskedelem fejlődésének, valamint segített abban, hogy kiszámíthatóvá váljon az élelmiszerek nemzetközi kereskedelme.*

Bár a szövetekezeti irodalom gyakran úgy állítja be, mintha a szövetekezés az „egyszerű” emberek gazdasági szervezkedése lenne, ez csak a felsőbb társadalmi csoportok közegéből nézve igaz. Általában helyi elit pozícióba törekvő emberek szervezik, s ők határozzák meg a szövetekezetben követendő normákat is. A rochdale-i szervezők (a 28 „úttörő”) is iparosok vagy (a korabeli iparszervezésben szokásos) gyári mesterek voltak. Igaz, drágállották volna, hogy az „urak” boltjaiban vásároljanak, de elsősorban nem a kisebb ár reménye készítette őket a boltszervezésre. A gyorsan nagyvárossá váló Manchesterben (ennek akkor még külső kerülete Rochdale) nehéz volt megbízható élelmiszerhez jutni (akár az ellenőrizetlen egykori MDF- vagy KGST-piacokon). Ők pedig azt akarták, hogy „igazi” vajat, „igazi” tejszínt, „igazi” narancslekvárt kapjanak s ezzel is *megkülönböztessék magukat* az igénytelenségbe beletörődőktől.

A szövetekezés a helyi (a „kispolgári”, avagy „paraszti”) *elit önfelmutatását* és sikeres új *normáinak elterjesztését* is segítő mozgalom. (Egy árutermelő iparos, farmer vagy paraszt esetében a szervezésre irányuló *gazdasági készítés* jól látható: úgy képes a feldolgozók vagy a kereskedők komolyan vett partnerévé válni, ha jelentősen meg tudja növelni az általa közvetített kínálatot, azaz, ha konkurálni tud a terménykereskedőkkel vagy a boltok számára „bevásárló” ügynökökkel. De fontos az *erkölcsi motiváció is*: így válhat a saját kapcsolatrendszerében *segítő, tehát tekintélyes emberré, a közösség megbecsült tagjává.*) S ezen túl: a szövetekezés segített kialakítani olyan társadalmi mechanizmusokat, amelyekben a születésen, avagy a bizonyítványon alapuló elitkiválasztódást háttérbe szorították a *meritokratikus elitkiválasztódás* mechanizmusai. Ez pedig javítja a *demokratikus kapitalizmus* önképét.

Az Egyesült Államok és az európai kontinens gazdasági intézményrendszerének jelentős eltérése a 20. században

összefügg a monopóliumok szerepének eltérő értékelésével. Amerikában a monopóliumellenes szenvedély nem csupán a kartelltilalomhoz és az univerzális bank betiltásával a *szakosított pénzüzetek* rendszerének kialakításához vezetett, hanem egy olyan piacfelügyelet létrehozásához is, amelyik – fúzió tiltásával, s ha kell, vállalatfeldarabolással – akadályozza monopolhelyzetek kialakulását. (S ha a dolog természete szerint úgy tűnik, bele kell törödni egy monopóliumba, felügyeli, hogy ne legyen visszaélés az erőfölénnyel.) Az európai kontinens államai azonban értékelték, hogy a monopólium kialakításának lehetősége – elsősorban a kartellek – vonzzák a tőkét, és lendületes gazdaságfejlesztésre adnak lehetőséget. (Mindenki bátrabban mer beruházni, ha nem kell attól félnie, hogy a konkurencia elviszi a piacát.) Ezért az államok felügyelték a kartelleket s a közműszolgáltatásokat, s egyúttal szerepet is vállaltak formálódásukban.

A fasiszta *korporatív állam* igyekezett óriáskartellekbe szervezni az egyes iparágak gazdasági szereplőit (beleértve még a szakszervezeteket s a képző intézeteket is). A szocialista *tervezőgazdaság* pedig egy-egy feladatban „illetékes” vállalatok – azaz monopóliumok – rendszerébe szervezte a gazdaságot. (Ennek következményeiről lásd az *Inercia a mezőgazdaság fejlődésében* című írás második részét a harmadik fejezetben.) Az 1945 utáni nyugat-európai rendben pedig hol (mint Franciaországban és Hollandiában) az új tervhivatalok, hol a gazdasági minisztériumok az újjáépítést s a jövődő versenyképességet úgy szolgálták, hogy a vállalatokkal egyezteték azt, ki milyen fejlesztési feladatot végezzen. (Vagyis csendes kartelleket szerveztek.)

Az amerikai és a kontinentális intézményrendszer különbsége a pénzpiac tagoltságának különbségében is megjelenik. Míg a kontinensen egészen a 20. század végéig a megtakarítások elsősorban a bankokon át jutottak el a vállalatokhoz, és a nyílt pénzpiacon, a tőzsdéken csak kisebb rész fordult (és fordul) meg, az amerikai rendszer arra tereli a szereplőket, hogy elsősorban a tőzsdéken át finanszíroztassák magukat. Hiszen az univerzális bankok hiánya – és az, hogy a helyi bankok is elsősorban megtakarítási alapokat kezelnek tartós betétek helyett – arra készíti a vállalatokat, hogy „nyílt”, azaz tőzsdén jegyzett társaságok legyenek.

A kontinensen egy vállalatcsoport és bankja vagy egy hitelszövetkezetek által finanszírozott szövetkezeti és kisvállalkozói csoport elsősorban a hálózaton belül forgatja a megtakarításokat és a tartalékokat, s csak a többlettel jelenik meg a nyitott piacon. (Ezért nehéz hálózaton kívüli szereplőknek forráshoz jutni.) Amerikában a nyugdíjalapok, a biztosítók, a megtakarítási alapok, az alapítványok s a pénzüik fialtatásával közvetlenül foglalkozó háztartások pénzügyi vállalkozókra (tőzsdén jegyzett cégekre, befektetési alapokra és befektetőkre) bízzák a pénzüket, s azok keresik, hogy hol találnak ígéretes felhasználót.

2001 nyarán (az Independent Strategy nevű londoni tanácsadó cég szerint) az Egyesült Államokban a háztartások megtakarításainak több mint harmada részvényekben, befektetési jegyekben és üzletrészekben volt (értékben megközelítve a GDP 110 százalékát), kötvényekben pedig közel 10 százaléka (a GDP 28,3 százaléka). Ugyanakkor Japánban és Európában, ahol a bankbetét a fő megtakarítási forma, a megtakarításoknak 4-4 százaléka volt csak részvényben vagy kötvényben.

Ennek megfelelően Amerikában kialakultak azok a vállalkozási formák, amelyek eleve a pénzügyi befektetőknek mutatják be vállalkozásuk célját. Így az *ingatlanfejlesztő-befektető* társaságok, az edisoni hagyományt folytató *műszaki újdonság megvalósítására* szerveződött vállalkozások vagy épp *vállalatátiszervezésre vállalkozók*. (Az ún. *Privat Equity Fundok* részben ebbe, részben kisvállalkozások felfuttatásába fektetnek be.)

Az amerikai agrárhitel-szövetkezeti hálózat

az 1929–34-es válság idején csődbe ment. Állami támogatással (a részjegyenként összegyűlő alaptőke megduplázásával) indult újra. A harmincas évek második felében a szenátus az univerzális bankforma elleni indulatát kiterjesztette a hitelszövetkezetekre is. Ezért három különböző típust (s így három szövetséget) engedélyezett. Egyik csak egy-egy szezonra vonatkozó „zöldhiteleket” adhat, a másik csak középtávú beruházási hiteleket, a harmadik birtokformálásra akár 15 éves (jelzálog)hiteleket. S egyik sem gyűjthet betéteket.

A Raiffeisen-modell a gazdálkodók kistérségi szolidaritásának intézményrendszerét jeleníti meg: szakmai szövetkezetek (tejszövetkezet, szántóföldi gazdálkodást kiszolgáló szövetkezetek, bortermelők szövetkezetei stb.) alkotta hálózatok közepén álló hitelszövetkezet. Betétgyűjtő és minden hiteltípussal kiszolgáló.

Versus:

Az amerikai mezőgazdasági hitelszövetkezet nem kezel helyi megtakarításokat. A hitelek forrása a szövetkezeti központok által kibocsátott és a New York-i értéktőzsdén forgalmazott kötvények. Nem a helyi, hanem a nemzeti pénzpiacba kapcsolja tagjait. (Arra büszkék, hogy kötvényeik felára csak egy-két ponttal haladja meg az állami kötvényekét.)

Hayfield és Blooming Prairie lakói – bár e tanyavidéken három hitelszövetkezet is van, mindhárom típusból egy – a helyi takarékpénztárba viszik megtakarításaikat, amely csak korlátozott áruvásárlási hiteleket ad, a pénz zömét kollektív megtakarítási alapként kezelve az értéktőzsdén fekteti be. A két község tehénfarmjai (100–400 tejlő tehén/farm) és hizlalógazdaságai (50–300 koca és szaporulata/farm) szövetkezeteik által New Yorkban eladott kötvények révén jutnak hitelhez. Így a tanyavidék megtakarítói a denveri városrekonstrukciót finanszírozták, amikor épp ott volt föllendülés, viszont a floridai megtakarítók a minnesotai és a wisconsini tehenészeteket, amikor annak volt konjunktúrája.

Szemben a burgenlandi Felsőőrrel, ahol a tejtermelő gazdákat (30–200 tejlő tehén/gazda) és a talpon maradás érdekében drága termékfejlesztésre kényszerülő tejszövetkezetüket a környék gazdáinak, kisvállalkozóinak és szövetkezeteinek megtakarításait is kezelő hitelszövetkezet finanszírozza. Ez az intézményrendszerbe épített kistérségi szolidaritás teszi lehetővé, hogy a felsőöri tejfeldolgozó talpon tudjon maradni a nagy tejipari cégek uralta piacon. Ám megnő annak a kockázata, hogy a tejszövetkezet bukása a hitelszövetkezetet is magával rántja, s a tejtermelők makacosságának árát az egész környék hitelszűkével fizeti meg.

A hitelszövetkezet mindkét rendszerben együttműködik a szakmai szövetkezetekkel, ismeri azok üzletpolitikáját, az általuk meghatározott minőségi igényeket és fejlesztési célokat, s ismeri az állami politikák eszközrendszerét is. Így munkatársai konzultánsai, tanácsadói és ellenőrei is a vállalkozóknak: megítélik kompetenciájukat, és üzleti terveiket a szakmai szövetkezetek által meghatározott keretek közt értékelik. (Az EU agrártámogatási rendszerének „tanácsadói” ezt a szerepet folytatják.) Eszközei a termelők közti szelekciónak és a koncentrációnak. (Felmondják a sikertelenek hiteleit, és finanszírozzák az „alkalmasok” terjeszkedését.)

A „részjegytőke” mindkét rendszerben a pénzintézeti működéshez szükséges garanciaalap része. S ennek féltése teszi a tagokat egymás ellenőreivé is. Ám a hitel forrásai különböznek: az európai kontinensen függenek a helyi megtakarítási képességtől, az USA-ban az üzletág lehetőségeinek általános megítélésétől. (Folyamatos, ám elhúzódo fejlesztés itt – gyors átalakulási hullámok ott egy-egy üzletágban.)

II. fejezet - Az agrárium sajátos intézményei (Tézisek a háttérolvasmányok értelmezéséhez)

Bevezető a II. fejezethez

A tananyagnak ezzel a fejezetével is az a célom, hogy a gazdasági intézményrendszer formálódásának s az intézményi minták összehangolódásának, strukturálódásának gazdasági és társadalmi következményeit érzékeltessem. A „*történelemben vetettség*” (vagy ha úgy tetszik, az *útfüggés*) megértésén túl ennek a résznek is célja, hogy olyan gazdaságpolitikai kérdésekben segítsen tájékozódni, amelyekkel nem foglalkozik a makrogazdaságtan vagy a közszolgáltatások gazdaságtana.

A cím túlzónak is tekinthető, hiszen az anyag nem foglalkozik az agrárrendszer formálódása szempontjából fontos intézménycsoportokkal. Így nem szól a *nagybani piacok*, az *aukciós piacok* és a *terménytőzsdék* szerepéről, de még a *közvágóhíd* jelentőségéről sem. Nem követi a barokk kori községi és városi (szociális tartalmuk szerint a telektulajdonosi, illetve patríciusi) közösségi tulajdonformák szerepét a polgári korban átvevő *új társas tulajdonformák* formálódását sem. Pedig például az erdei *közbirtokosság* és a *legeltetési társulat* intézményeinek elemzése lehetőséget adna arra, hogy érzékeltessük, milyen eszközökkel lehet összhangba hozni az elaprózott tulajdont a tájgazdálkodás értékeivel, a távlatos gazdálkodás ésszerűségével, avagy a mindig megoldandó *közlegelő-probléma* megoldásával. A szintén nem tárgyalt *hegyközség* modellje mutatná, hogy a piacgazdaság, a piacok hatósugarának kiterjedésével milyen eszközöket választhat a jogalkotó a piaci megbízhatóság fokozására, s hogyan válhat e *kényszer-társasági* forma közös marketingstratégia alapjává.

Az egyes vállalkozók tevékenységének összehangolódását segítő sok más ösztönzött vagy kényszerített együttműködési formáról sem lesz szó: vízszabályozó és öntözési társulatokról, tenyésztői egyesületekről, TÉSZ-ekről stb. A közigazgatás és a szakigazgatás barokk korba visszanyúló szerepvállalásának elhanyagolása miatt még a vázolt történelmi változásokat is csak inkább tudomásul venni, mint megérteni tudjuk. S akkor még nem is említettem azokat az állami vagy állam által ösztönzött szolgáltatásokat, amelyek nélkül a piacgazdaság mezőgazdasága – például a bizalomhiány vagy a szabványok hiánya miatt – működni sem tudna. Az unió által igényelt állami intézményrendszer logikája is – az *élelmiszer-biztonságra*, a *tisztességes versenyre* és a *tájvédelemre* hivatkozva – ebben a történetben alakult ki.

További gyengéje a következő anyag résznek, hogy elsősorban a saját írásaimból összeállított válogatás feldolgozására támaszkodik. Részleges melegségem, hogy egyedül voltam, aki a magyar mezőgazdaság működését, eredményeit és fogyatékosait az elmúlt negyven évben *gazdaságszociológusi szemmel* (tehát a szereplők közti viszonyokat előtérbe állítva), az intézmények formálódására és változására figyelve írta le. S az itt közölt írások nem elsősorban valamely szakmai fórumnak, hanem az érdeklődő értelmiségi közönség tájékoztatására, az eredmények összefoglalására törekedve készültek. (Felhívom azonban a figyelmet arra, hogy (neo)institucionalista agrárgazdászok Magyarországon is működnek. Így Halmi Péter írásai és az Európai Unió agrárpolitikájáról szerkesztett könyvei nem csupán a piaci mechanizmusok modellezését, hanem az intézményháló történelmi változásait s ennek hatásait is érzékeltetik. Fertő Imrénének Az agrárpolitika modelljei című könyve és Éder Tamással közösen szerkesztett szöveggyűjteménye a politikai szándékok közvetítésére kialakított intézmények hatásmechanizmusát világítja meg.)

Az „irányított” szemináriumi foglalkozásként kezdődő, ám konklúziók végigmondásával folytatódó órákon feldolgozandó anyagot célszerű öt hallgatói kiscsoport között felosztani (lehetnek ezek párok vagy triók is). A kiscsoportok feladata, hogy a tárgyhoz kiadott irodalmat a tagok *egymás közt megbeszélve* olyan „kiselőadást” készítsenek elő, amelyik nem csupán (és nem is elsősorban) az olvasmányok ismertetésével foglalkozik, hanem az óra tárgyához illeszkedő történelmi tényeket és modelleket igyekszik kiemelni. (Vagyis ajánlott, hogy ki-ki a mondandóját már a nyilvános szereplés előtt, a többiek reakciójával „megmérje”, és törekedjen arra, hogy dramaturgiailag illeszkedjen ahhoz, amit a társai mondanak.)

1. tézis: A „farmokra épülő” és a „falusias” gazdálkodás eltérő útja

Feldolgozandó olvasmányok: *Hofer Tamás: A hazai tanyarendszer és a másodlagos településszóródás külföldi példái.* (In: Pölöskei Ferenc–Szabad György [szerk.] [1980]: *A magyar tanyarendszer múltja.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 9–60.)

A harmadik részben található írások közül: *Parasztok és farmerek* (elsősorban a második fele a „S a farmer is valami más” alcímtől) és a *Tájgazdálkodás és birtokpolitika* című.

2. tézis: A mezőgazdálkodás a tervgazdaság rendjében

Feldolgozandó a harmadik fejezetben olvasható írások közül: az *Inercia a mezőgazdaság fejlődésében*, a *Zsákutcában a magyar mezőgazdaság* és *A falu megszállása* című írások.

(Egy esetleges történelmi szeminárium részeként kiegészíthető Kuczai Tibor és Szelényi Iván harmadik fejezetben közölt írásaival, a *Főcsoportok és rétegek*, valamint *A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete* című írásokkal vagy akár továbbiakkal.)

3. tézis: Egy intézmény gazdasági és társadalmi hatásai az intézményrendszeren belüli helytől függenek

Feldolgozandó a harmadik részben található írások közül: *A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről* és a *Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar kistermelő helyzetéről a hetvenes években* címűek.

(A történelmi tabló kiszélesítését segítheti még: *A harmadik gazdaság és a kereskedelem* és *A mezőgazdasági kistermelés és a nagyüzemek* című írások.)

4. tézis: A mezőgazdálkodás új rendje

Feldolgozandó *A (mező)gazdálkodás rendje* című harmadik fejezetben szereplő írás, valamint az első fejezet szövegkezetekről szóló beszélgetése.

(Szélesebb perspektívában kiegészíthető a *Rurális problémák* cíművel.)

5. tézis: A gyengülő versenyképesség okai

Feldolgozandó a harmadik fejezetben olvasható írások közül: *Az agrárcsoda vége és a tulajdonreform*, valamint a *Töredezett közbeszéd az agráriumban* címűek.

1. tézis: A „farmokra épülő” és a „falusi” gazdálkodáseltérő útja

Ebben a részben célszerű meggondolni:

1. Miért volt az, hogy Angliában a Tudor-kori állam a keletkező politikai problémák miatt korlátozni igyekezett a *bekerítés* (enclosure) folyamatát, a 18. században pedig – más államokhoz hasonlóan – ösztönözte azt? Tehát a közös határhasználat rendjéből kivont (elhatárolt, sövényekkel, sáncokkal kerített) tanyasi gazdaságok szervezési elvét háromszáz évnyi aggályoskodás után miért tekintette kívánatosnak?

A késő középkori dél-angliai bekerítés a flamand ipar vonzásában a gyapjúexportot szolgáló juhtenyésztés biztonságát szolgálta. Bár már ebben is volt a tudatos gazdaságfejlesztésnek egy eleme, mert – akár a korabeli Spanyolországban – a szakosodott áruterelés minőségét javító tervszerű juhtenyésztéssel kapcsolódott össze, alapvetően a termőföld hasznosításának hagyományos, az agrártörténet-írásban *extenzívnek nevezett* módját folytatta. Így nem növelte a falu határának eltartóképességét, sőt, a falusi szegényeket elzárta attól a lehetőségtől, hogy maguknak állatot tartsanak, és gyakran a nyomásrendszerbe bevont szántók területét is csökkentette. Erősítette a szegény emberek elvándorlási kényszerét, megnövelte az egyházközségek szociális feladatait és a városok gondjait. A 18. században azonban a tanyaformálódás már a terménytöbbletet és a jelentősen megnövekedett munkaráfördítést igénylő új gazdálkodási formák elterjedését segítette.

Az agrárgazdaság újkori fordulatát az *extenzív gazdálkodásról az intenzív gazdálkodásra* való áttéréssel lehet jellemezni. Az *intenzifikálódásnak* olyan jellemzői vannak, mint a tavaszi vetésű és az őszi vetésű gabonaföldeket ugarolással váltogató nyomásrendszer átváltása olyan *vetésforgóra*, amelyben a gabonaféléket ipari célokat is szolgáló kapás növényekkel és talajjavítást és takarmányozást egyaránt szolgáló pillangósokkal váltogatva termelnek, és az *istállózó állattartás* kialakulása, ami a legeltetés mellett az állatok hatékonysági szempontokra figyelő etetését és gondozását, tervszerű tenyésztését, *takarmánytermelést* és a földek *tervszerű trágyázását* is jelenti. Ezáltal egyrészt megnövelte a mezőgazdaság *foglalkoztatási képességét*, másrészt olyan terméktöbbletet biztosított, amely lehetővé tette a nem mezőgazdasági népesség arányának növekedését, a textilipar (len, kender, gyapjú, indigó) nagyvonalúbb alapanyag-ellátását, később az európai cukortermelést, a népességnövekedést. (Egyesek szerint a fiziokratizmus franciaországi erősödését is a mezőgazdaság modernizálódásának elakadása inspirálta.)

Ahol a hagyományos határhasználati rend átalakulása tanyasi rendszerré valamivel később indult, mint Angliában, és már egyértelműen főként a *városellátó* szerep vonzása húzta, elsősorban Németalföldön, de aztán Európa több más, például a ma sajttermelőnek ismert vidékein, ott nem vezettek az ebből fakadó helyi politikai feszültségek országos politikai gondhoz. Helyi feszültségek azonban bőven adódtak. Hiszen ez azt is jelentette, hogy a valahogy csak-csak megélő szegényeknek ezután *bérmunkássá kellett válniuk*. Nem véletlenül írja Hoffmann Tamás – holland történeteszek után szabadon – hogy a „*tejgazdaság*” kialakulása a *hagyományos paraszti világ végét* jelenti. Sokfelé segítette a „kisparasztok”, „házas zsellérek”, de még a nincstelének boldogulását is, hogy a közös határhasználatból való kiszorulást kompenzálni tudta a falun termeltető (Verlag, outputting) textilipar és a háziipar kiterjedése. (Hogy megszülethessen a „népművészet”.)

A dán és a svéd állam már épp az elmaradás kompenzálása érdekében rendelte el a tanyásodást. Ezzel is kényszeríteni akarta a tehetős parasztokat arra, hogy megújítsák gazdálkodási módjukat. A 18. század végétől a felvilágosult népbarátok, elsősorban az evangélikus értelmiségiek, egész Európában terjesztették az „okszerű” gazdálkodás elveit és ismereteit.

2. Hogyan alakította a falusi gazdaság és társadalom formáit az a tér, ahol a „komoly” gazdák a falutól távol élnek, és az a tér, ahol a falun belül – a településforma új igényekhez igazításával – alakultak ki az „intenzív” gazdaságok központjai?

Ennek a folyamatnak a végiggondolása teszi érthetővé, miért más a 20. században a Kárpát-medencei parasztvilág élményanyaga és intézményrendszere, mint a farmervilágé.

Gondoljuk meg, hogy bár Magyarországon is elkezdődött a tanyásodás folyamata a 18. században, az nem vezetett a határrend átalakítására. Hiszen ez a tanyaképződés (nem pedig rendszerszerű formálás) részben a „*frontier*” jelenségkörrel, főképp pedig a legeltetéshez kapcsolódó *nyári szállások* tartós lakhellyé válásával kapcsolódik össze. Vagyis azzal, hogy, mint a tírják bokortanyák vagy egyes békési tanyacsoportok, a rendezett falusi vagy mezővárosi határhasználatba vont földeken túli területet vesznek használatba, és azzal, hogy a patriciusok gulyáit, méneseit, nyájait gondozó pásztorok a városon kívül telepednek. (Általában a tulajdonosok által is ösztönözve.)

A városok azért kezelik bizalmatlanul a folyamatot, mert a földműves foltok akadályozzák a gulyák vagy a ménesek vonulását, és mert lehetőséget adnak az ellenőrizhetetlen tanyák arra, hogy „az adóalanyok” eltitkolják a vagyonukat. A vármegyék azért, mert a „szórványok” elrejtik a betyárvilágot, s a vármegyei robot szervezése alól is ki tudnak bújni. A lelkészek azért, mert a templomba ritkán eljutó tanyasiak „erkölcsseiben”, némi alappal, kételkednek.

Bár a *tagosítás* kifejezés bekerült a magyar közgondolkodásba is, s ez a fogalom az úrbéri rendezés korában és az 1840-es években irányította is a földbirtokosoknak az elkülönített, összefüggő gazdaság kialakítására irányuló törekvését, az 1848-as törvények végrehajtásakor mégsem törekedtek arra, hogy az addig a nyomásokban való helyfoglalás mértékét szabályozó telek fogalmát arra használják, hogy összevonják a földhasználati jogcímeiket. Hogy ne hogy valaki jobban járjon, mint a másik, a volt jobbágyok több, különböző határrendszerben lévő parcella formájában váltották tartós magántulajdonná telküket. Igaz, a vízrendezések miatt kiterjedő határ, a birtokaprózódás, a városi földek és a kisebb úri birtokok használati módja, a szőlő- és gyümölcsművelés fejlesztéséhez kapcsolódó telepítések stb. az 1880-as évektől a húszas évek végéig növelték a „tanyásodást”, ám a meghatározó folyamat mégis az volt, hogy a kilencvenes években maga a falurend és a falukép igazodott hozzá az intenzívvé vált mezőgazdasághoz.

A gazdaságközpontok, istállók, tárolók, színek elsősorban a falu főutcája mentén átalakuló portákon jöttek létre, a gulyák ezért bejöttek a falvakba. Virág, amikor divatba jött, ezért csak kerítés mögött lehetett, mint ahogy kerítésekkel kellett tagolni a portát is: azt a teret, ahová a fogatok és a marhák bejönnek, s ahol a baromfik vannak, illetve a virágok, a konyhakert található stb. Az egyes társadalmi csoportok a magyar falvakban is elkülönültek ugyan – középen a gazdák és iparosok, széleken a „házas zsellér” státust öröklő kisparasztok és szegény emberek, cigányok a használhatatlan határrendszerben lévő telepeken, „háztalan zsellérek” lehetőleg kinyomva a távol lévő uradalmi telepekre („a pusztákra”) –, ám a csoportok közti mindennapi érintkezés fennmaradt. Így az együttműködés is és a gesztusokban megőrzött kasztrendszer is.

Ezzel szemben ahol a farmervilág terjedt el, a társadalom másképp vált ketté. A falutól távoli tanyákon éltek a komoly gazdák és állandó alkalmazottaik, valamint a tanyabérlők, ott alakultak ki a gazdaságközpontok s nagyon hamar a portához kapcsolt istállók helyett az állattenyésztő telepek is. A falu pedig városiasodott: kereskedelemből, szolgáltatásokból és bérmunkából élők otthona lett. (Agatha Christie angol falvaiban a legközelebbi gazdaság másfél mérföldre van, Amerikában nincs is falu, legföljebb romantikus városi negyedként.)

Nyilvánvaló a jog által is stabilizált összefüggő farmok (amelyekből nem lehet teleptől és állatállománytól függetlenül kivenni a földet) gazdálkodási előnye. Hiszen távlatos program szerint gazdálkodhat a térrel a gazda, s a szomszédokkal való tartós együttműködés kényszere terel az összehangolt infrastruktúra-fejlesztésre.

Nyilvánvaló az a tájgazdálkodási előny is, amely abból fakad, hogy a táj összefüggően van a farmok által lefedve, így minden részletnek egyértelmű a gazdája és a felelőse.

2. tézis: A mezőgazdaság a tervgazdaság rendjében

(Az *Inercia a mezőgazdaság fejlődésében*, a *Zsákutcában a magyar mezőgazdaság* és *A falu megszállása* alapján)

A tézis tárgyalásának célja – a gazdaságtörténet megértésének elmélyítésén túl –, hogy érzékeltesse: a gazdaság meghatározó intézményeinek együtthatása hogyan formálja a szereplők lehetséges játékterét. Ezen belül azt, hogy a magyar gazdaságirányítás szocialista viszonyok közt liberálisnak tekinthető irányítási gyakorlata s a mezőgazdaság-irányításban követett pragmatizmusa ellenére a gazdaság szervezeti rendjébe beépült *kényszerfüggések és problémaérzékelési módok* hogyan teszik *útfüggővé* – s ezért a követett (nyugati) mintáktól következetesen eltérővé – nemcsak a gazdasági és társadalmi modernizáció formáit, hanem eredményét is.

A *puha költségvetési korlát* nagy erejű elemzési kategóriájával valóban világossá lehet tenni azoknak a gazdálkodás eredményességét negatívan befolyásoló magatartásoknak az indítékait, amelyek a szocialista gazdasági rendet jellemzik. A *kockázat és a felelősség* meghatározhatatlansága következtében az *önáztatás* parttalanná válása, valamint a misszió és a realitás mindig jelen lévő konfliktusa miatt az erőforrások pazarlása érthető. (Mint ahogy e kategória segít értelmezni azt is, hogy tőkés viszonyok között, nyilvánvaló fejlesztéspolitikai – tervezési – előnyei ellenére, a „vállalatcsoport és bankja”, illetve a „hitelszövetkezet által integrált szövetkezetháló” hosszú távon miért kerül versenyképességi hátrányba a források szerzésében a nyílt pénzpiacra utalt vállalatcsoporttal szemben.)

Az ajánlott írások mégsem a költségvetési korlát puhaságát állítják előtérbe. Részben azért nem, mert a mezőgazdasági szövetkezetek abba a vállalatcsoportba tartoztak, amelyik számára leginkább volt érzékelhető költségvetési korlát. Főképp pedig azért nem, mert a gazdálkodás szervezeti rendszerébe épülve megragadható a szocialista gazdasági rendnek egy olyan jellegű tehetetlensége, amely a gazdálkodókat szűk kényszerpályára tereli, ugyanakkor arra is készíti, hogy az informális gazdaságban (és az informális kapcsolathálókbán) is keressenek gondjaikra megoldást. Azaz: a pénzügyi folyamatok síkján megragadható sajátosság mellett megragadható a „reálgazdaság” rendjében megnyilvánuló sajátosság is.

1. A modell központi eleme, hogy a szocialista tervgazdaság olyan vállalatrendszer hozott létre, amelyben a „népgazdaság” feladatai szét vannak osztva. Ezért szinte minden rendszeres feladat elvégzésének megvolt az „illetékese”, azaz a *monopóliumok rendje* alakult ki. Az egyes vállalatok „*monopóliumok közé zárt monopóliumokként*” természetesen épp azt a gazdaságszervezői feladatot nem tudták elvégezni, amely a szabad piacgazdaság viszonyai között a monopóliumok önigazolását jelenti: a vertikum szereplőinek összehangolását.

Van más sajátossága is az állami monopóliumnak a piacgazdaság viszonyai közt kialakult monopóliummal szemben. A mikroökonómiában tanítják, hogy a társadalom összérdeke, a „közjó” azért csorbul (azért keletkezik a jóléti veszteség), mert a monopólium megengedheti magának, hogy kapacitásait nem teljesen kihasználva határköltség felett tartsa az árakat. Így a monopólium tulajdonosai *monopolista extraprofit*hoz jutnak. A mikroökonómiai modell feltételezi, hogy a monopóliumnak vannak külső (tőkepiacon is versenyző) tulajdonosai, akik érdekeltek a költségminimalizálásban. Állami monopólium esetén nem ez a helyzet. Ott nem az állam jut extraprofit^{hoz}, hanem a *szervezet puha költségvetési korláthoz*. Másképpen: *az állami monopóliumot a slendriánság jellemzi*. (Ezért szeretik az angolszász konzervatívok a *privatizálást*, valamint a közszolgálati szervezetek feldarabolását.)

2. A monopóliumok világába vetett mezőgazdasági szövetkezeteknek különösen rugalmasnak kellett lenniük ahhoz, hogy sikeresek lehessenek. Szerencsére a „szövetkezetesítés” 1959-ben kezdett második hullámától kezdve a politikai vezetés – s még inkább a gazdaságirányítás – annyira félt a kudarctól, hogy engedte a lehetőségekhez illeszkedő szervezési módok

kialakítását s a szükségletekhez is igazodó vállalati *profilgazdagság* kifejlődését. Így a mezőgazdasági szövetkezetek a *legsabadabb* vállalatípusává váltak, s ebből is tudtak profitálni (alaptevékenységük finanszírozása érdekében is).

3. Ám a termelőszövetkezetek szervezeteiknek gyors konszolidálása érdekében azokat a magatartás- és szervezésmintákat tudták használni, amelyeket a korábbi intézményrendszer örökül hagyott.

4. A kasztszerű, majd egyre inkább szakosodott („tayloriánus”) szervezési mód alkalmas volt arra, hogy az „amerikai” technológiákat honosítsa, hogy végrehajtsa a mezőgazdaság második „forradalmát”, az „ipari mezőgazdaság” kialakítását. Ám sok tevékenységi formát át kellett engednie a „második gazdaságnak”, amely a hetvenes években szintén modernizálódott. (Az 1890-es évek után az 1970-es évtized volt a magyar falvak gazdagodásának és megújulásának „diadalmas” évtizede. Nem véletlen, hogy a volt agrárnépesség nagyobbik része ma is nosztalgiával emlékezik a „Kádár-korra”).

5. Az 1980-as években, a magyar mezőgazdaság világgazdaságba ágyazottságának előrehaladásával (s a központi támogatás lehetőségének szűkülésével) nyilvánvalóvá vált, hogy látványos fejlődése ellenére mezőgazdaságunk sok olyan ágazatban sem versenyképes a világpiacra meghatározó szereplőkkel, amelyben jelentős az exportja. (Saját, a tízes és a húszas évek gazdálkodási szintjén megragadt múltjához képest nagy volt a magyar gazdaság termelékenységének és minőség tudatosságának fejlődése, de az exportpiacokra termelő versenytársak közben – leglátványosabban épp az együttműködést terelő intézményrendszer fejlesztésében – még tovább léptek.)

Másképp: kiütköztek az *útfüggésből* fakadó korlátok: a téesz vállalati szervezete csak a versenytársakénál nagyobb erőforrás-lekötéssel tudta biztosítani a versenyképes minőséget, a gazdaság szervezeti rendjében pedig nagyobb volt a „rendszeresítés”, mint versenytársainknál.

6. Az 1980-as években, a koordinációt segítő és a vállalkozó kedvnek nagyobb lehetőséget biztosító újítások ellenére, úgy tűnt, hogy *versenyző intézményes megoldások híján* sem a szövetkezeti vállalat, sem az élelmiszer-gazdaság hálózatai nem képesek a radikális, versenyképességet biztosító megújulásra.

3. tézis: Egy intézmény társadalmi-gazdasági hatásai az intézményrendszeren belüli helytől függenek

(A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről és a Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéről a hetvenes években című írások feldolgozása)

A gazdaságtörténeti ismeretek, a mába vezető folyamatok megértésének elmélyítésén túl az anyag rész *didaktikus célja*, hogy világossá tegye: egy-egy intézmény („cseleddiletmény”, illetve „téesz háztáji”), illetve intézményegyüttes („paraszti magángazdaság”) funkciója, gazdasági folyamatokat és magatartásokat megformáló szerepe nagyon meg tud változni, ha az intézményrendszer körülöttük átalakul. Ezért egy-egy társadalmi forma múltbeli szerepéhez kapcsolódó *illúziók, avagy szorongások* új viszonyok közt alaptalanná válhatnak. (Mint ahogy csalódáshoz vezethetnek azok a remények is, amelyek egy-egy máshol beváltak talált intézmény eltérő környezetbe való bevezetéséhez fűződnek.)

Mivel a közbeszédben egy-egy intézményhez múltból származó illúziók, avagy előítéletek tapadnak, a kritikus elemzés hiánya a jövőről folytatott politikai vitákat hasbeszélők eszmecseréjévé változtathatja.

Az elolvasásra ajánlott elemzések mögött nyilvánvalóan Saussure¹ megkülönböztetése, a *diakronikus és a szinkronikus* elemzés szembeállítására áll. A történeti elemzés – a mi szóhasználatunkban az *útfüggés* feltárása – jó arra, hogy megértsük

¹ Ferdinand de Saussure (1857–1913) halála után, 1916-ban tanítványai adták ki a Bevezetés az általános nyelvészettbe című előadás-sorozatát. A könyv a strukturalizmus alapművévé vált.

azt a magatartáskészletet és „morált”, amely az intézmény használatával együtt jár, de arra már nem, hogy megértsük azt, hogy a jelenben (avagy a jövőben) mire használják az érdekeltek az intézményekben közvetített hagyományt. A társadalmi forma gazdasági és társadalomformáló hatását – az öröklött minta mai funkcióját – csak az egyidejű intézményrendszer elemzésével lehet megérteni (vagy hitelesen megjósolni).

Didaktikus célra azért is könnyebb használni a maga módján „liberalizált” – hetvenes évekbeli magyar és lengyel – gazdasági intézményrendszer intézményeinek elemzését, mint a „szabad” piacgazdaságét, mert a szocializmus jogrendje nehézkessé tette az intézményhálózatok változását (szinte lehetetlenné alternatív intézmények kialakulását), így az elemzőt nem fenyegeti az a veszély, hogy mire leírja az intézményhálóban érvényesülő kölcsönhatásokat, addigra már lényeges részletek megváltoznak.

1. Az első példázat azt mutatja meg, hogy hiába utánozta a téveszháztájiföld- és a háztáji állattartási jog kezdeti mértéke (és a munkaegységrendszerhez kapcsolt „természetbeni” kifizetés) az uradalmicseléd-„illetmény” szabályozását, új körülmények közt és új szereplőkkel a minta a korábbival ellentétes folyamatok segítőjévé vált. A munkaerőpiactól és az árupiaci hálózatoktól való *elválasztás eszközéből* az árupiaci, majd a munkaerő-piaci *aktivitást lendítő intézménnyé* változott. Azért, mert az új körülmények közt a háztájinak sok piaci szegmensben nem volt érdemi versenytársa, azért, mert a gazdahagyományú, falvakban lakó parasztok más kapcsolatrendszerrel és hagyományokkal rendelkeztek, mint az uradalmi cselédek. S végül azért is, mert alternatív megoldások híján a téveszek a háztájival kooperálva erősítették saját piaci erejüket.

2. A Magyar Bálint ösztönzésére, az ő ötleteire támaszkodva s az ő közreműködésével készült második példázat tovább fokozza a paradoxont. A paraszti magántulajdont gyakorlatilag felszámoló magyar agrárrendszerben erőteljesebben és újítóbbról módon bontakozott ki a hatvanas–hetvenes években a „paraszti” árutermelés, mint a magánparaszti gazdaságok rendszerét megőrző Lengyelországban. Mert a magángazdaságok rendszere nem tud fejlődni, ha (egy méreten túl) a növekedés tiltott, és még inkább, ha a hozzá kapcsolódó szolgáltatási és kereskedelmi rendszer a piacgazdaságtól idegen adminisztráció kezében van.

Lengyel kritikuskaink figyelmeztettek rá, s példáit magunk is láttuk, hogy bár általánosságban igazunk van, vannak a lengyel gazdasági térnek olyan szögletei – többnyire nagyvárosok határában, és ahol egyezkedni lehet az adminisztrációval –, ahol a mieinknél is fejlettebb (jelentős biológiai ismereteket mozgósító) agrárvállalkozások alakultak ki. S a rendszerváltás után már ezek s a még fejlettebb észak-európai minták szorítják háttérbe a paraszti hagyományt.

4. tézis: A mezőgazdálkodás új rendje

(A [mező]gazdálkodás rendje című írás feldolgozása)

A témához lásd még a 4. és 5. előadást a piacgazdaságról.

A téma alaposabb – több órára terjedő – tárgyalása esetén célszerű háttérolvasmány a Kuczi Tibor szerkesztette *Alkalmazott gazdaságszociológia* című tananyagból:

- Kuczi Tibor: Bevezetés;
- Kiss Márta: A gondoskodó önkormányzat iskolapéldája: Szatmárcseke;
- Ráczi Kata: A kapcsolati viszonyok szerepe az agrárágazatban;
- Ráczi Kata: A kooperáció változó mintázata az agrárszektorban;
- Schwartz Györgyi: Egy kistérség nagyszereplői: törekvés tartós földbérlés kialakítására patrónus-kliens viszony keretében.

(Ezekon kívül: Juhász Pál: Az EU-csatlakozás hatása a hazai élelmiszeriparra. In: Juhász Pál [2006]: *Ember és Intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. ÚMK–Jelenkutató Alapítvány, Budapest. 541–558.)

1. A szemléleti keret

- Az élelmiszer-gazdaság (agro-business) a 20. század második felében elszakadt eredeti, egy-egy környék lakosságát élelmiszerrel ellátó karakterétől; olyan távoli földrajzi terekbe nyúló hálózatokba rendeződött, amelynek *válogatós, globális divatok szerint változó ízlésű* fogyasztók keresletét kell kiszolgálnia (illetve e fogyasztók keresletét manipulálnia).
- A *marketingszemlélet* (a piaci sikerre törekvés) éppúgy vezérli, mint az ipari hálózatokat. (Így a karakteres áru felmutatására, megbízható kínálat kialakítására, hírverésre, márkázásra, minőségbiztosításra törekvés is éppúgy jellemzi.)
- A *tudásgazdaság* követelményei itt is érvényesülnek, azaz állandóan frissülő ismereteket kell használni, és a különböző műveltségi területeken dolgozók együttműködése elengedhetetlen. (A „hagyományon” alapuló gazdálkodásnak a termelékenység s többnyire a minősége sem felel meg a mai piaci igényeknek.)
- A vertikum kapcsolatrendszerét részben (többé-kevésbé szabványosított) *belső piacok* (termény- és állatfelvásárlás, húspiac, sűrítmenyiac, adalék- és kellékpia, nagybani piac stb.), egy-egy termelési ciklusra kötött szerződéses viszonyok és stratégiai szövetségek alkotják.
- A vertikumban egymásra utaltak *megbízhatósága* és a vertikum *logisztikai rendje* (készletezés, disztribúció, szállítás) meghatározó egy-egy láncolat versenyképességében.
- A mezőgazdasági vállalkozásoknak (üzemeknek, gazdaságoknak, farmoknak) e hálózatokban élelmiszer-ipari vagy kereskedelmi *beszállító szerep jut*. Fajtaválasztásban, technológiában, árukezelésben az általuk megfogalmazott igényekhez (és ütemezéshez) kell igazodniuk.
- Mivel a tájban dolgoznak, érdekük a határhasználat világos rendje, a stabil és összefüggő birtokrendszer és a részben közös szükségleteiket kielégítő térbeli infrastruktúra fejlettsége.
- Mivel időjárásnak kitett élő szervezetekkel dolgoznak, a mezőgazdasági vállalkozásokban nagyobb az egyes közreműködők személyes felelősségének és döntésképeségének a szerepe, mint a gyáripárban. Épp ezért a bizalmi viszonyok a munkás (munkatárs) kiválasztásban nyíltan hangsúlyozottak, és a *vállalatméretek sokkal kisebbek*. Ám emiatt *nagyobbak a minőségbiztosítási és a logisztikai feladatokból adódó gondok*.

2. A bizalom dimenziói

*Saco*² szóhasználata segít jellemezni azokat a viszonyokat és gondokat, amelyekkel a mezőgazdasági vertikum szereplőinek is szembe kell nézniük.

Hiszen az agrárvertikumot az iparnál régebben jellemzi az, hogy nem csupán a kooperációs-szervezés két szélsőséges formáját, a *hierarchiába rendezett vállalati együttműködést*, avagy a minden tranzakcióban megújuló *piaci* („*távolságtartó*”) *kapcsolatépítést* használja, hanem tudatosan épít az „*elkötelezett*” *kapcsolatokra* is.

Saco a nagy ipari termékgyártók és beszállítóik kapcsolatrendszerét vizsgálva – három évtizedes elemzői hagyományokat követve – az „angolszász” és a „japán modell” különbségét azzal jellemzi, hogy a beszállítókat versenyeztető, legalábbis köztük „válogató” angolszász gyártók és beszállítóik kapcsolatát „*távolságtartó*”, a beszállítókkal évtizedes együttműködéseket kialakító, azokat a termékfejlesztés folyamatába is bevonó japán gyártók és beszállítóik kapcsolatát „*elkötelezett*” *kapcsolatnak* nevezi. Az általa sarkosan megfogalmazott probléma: mi teszi elfogadhatóvá *azt a kockázatot, amelyet mindkét fél vállal egy kölcsönös kiszolgáltatottságon alapuló kapcsolatban*.

*Dyer*³ nem egy ideáltipikus helyzet leírása kapcsán, hanem autógyári beszállítókat vizsgálva talál egy nyilvánvaló előnyt: az együttműködésre berendezkedett hálózati tagok megtalálják azt a biztonságot, amely mellett *növelni tudják tevékenységük méretét*, és így csökkenteni az értékáram *fajlagos tranzakciós költségét*. (Kölcsönös megbízhatóságukat pedig a kulturális összehangolódáson túl a *relációs-specifikus befektetések* hitelesítik. Ami például az élelmiszergyártásban azt jelenti, hogy a mezőgazdasági termelő azt a fajtát abban a minőségben és ütemezésben termeli, amit és ahogy a termékgyártó igényli, a gyártó pedig eszközöket bocsát a termelő rendelkezésére.)

² Mari Saco: Prices, quality and trust, 9–50. (Cambridge Studies in Management 18, 1992).

³ Jeffrey H. Dyer: A vállalatok közti hatékony együttműködés. In: Chikán Attila (szerk.): Vállalatelméleti szöveggyűjtemény, 175–202. (Aula, 2002).

Az elkötelezett, ideális esetben a *stratégiai partner kiválasztásához szükséges bizalom* három összetevőjét (dimenzióját) különbözteti meg Saco:

– **Bizalom a szerződés betartásában** (amit amerikai és régi paraszti közegben gyakran csak úgy mondanak, hogy bizalom abban, hogy a másik betartja a szavát). Bár az opportunizmus kísértésével foglalkozó institucionalista irodalom e területen is aggályokat sugall, az *üzleti partner választásának* gyakorlati folyamatában ez nem kezelhetetlen gond. Hiszen a potenciális partnert előléte és hírneve (amelynek elvesztését félti), valamint a szerződésbe foglalható szankciók általában elégségesek a bizalom e típusához.

– **Bizalom a másik jóindulatában**, vagyis abban, hogy ha együttműködésünkben zavar áll be külső körülmények, avagy a piac változása miatt, a partner nem fog ellenünkre lépni, hanem közösen keressük a közös megoldást. Előzetesen megszerezni ezt a fajta bizalmat nehezebb, mint az előbbit. Ám a jövőben közös üzletek esélye és a relációs-specifikus befektetések létrehozása enyhíti az aggodalmakat. Hiszen a partner is veszít azon, ha szembefordul velem. (Persze általában – az *aszimmetrikus kapcsolatok* miatt – az erőfölényben lévő partner jóval kevesebbet kockáztat a kapcsolat elrontásával, mint a gyengébb.)

– **Bizalom a partner kompetenciájában**, vagyis abban, hogy a másik nem csupán a szakmájához ért jól, de ahhoz is, hogyan lehet az adott körülmények közt a vállalt teljesítmény anyagi és emberi feltételeit biztosítani, a mennyiségi, minőségi és ütemezésbeli igényeket kielégíteni. A bizalom e dimenziójában általában az *erőfölényben lévőknek*, szokásszerűen a termékgyártónak vagy a bolthálózatnak *nagyobb a kockázata*, mint a beszállítónak. (Gondoljunk például arra, hogy a Toyotának milyen sokba került Amerikában, hogy amerikai beszállítója nem tökéletes fékeket szállított.) Az élelmiszer-ipari cég vagy a bolt üzletmenetét és üzleti hírnevét rontja a nem megfelelő időben vagy minőségben teljesítő beszállító. Ezért a partner – többnyire a beszállító – kompetenciájáról aggályos folyamatban igyekeznek meggyőződni a partnerkeresők. Általában úgy, hogy megrendelésekkel tesztelik a potenciális partnereket, s az így kipróbált jelöltek közül *szelektálják azokat, akikkel tartósan együttműködnek*. Magyarországon elterjedt egy másik út is: a termeltetők szerveznek beszállító gazdaságokat.

5. tézis: A gyengülő versenyképesség okai

Az inadekvát közbeszéd hogyan akadályozza az adekvát intézmények kialakítását

(Az agrár-csoda vége és a tulajdonreform és a Töredezett közbeszéd az agráriumról című írások alapján)

1. A közgazdasági természetű megállapítások világosak

Az egykori nagyüzemek és a részben a háztáji gazdaságok rendszerére támaszkodó második gazdaság egyes gazdasági területeken szimbiotikus, más területeken elváló hálózatokban működő *relatív sikeres rendjét* a rendszerváltás utáni törvények *folytathatatlaná tették*. A kialakuló új rendbe legfőljebb harmadannyi szereplő lett képes berendezkedni. Ennek azonban csak részleges oka az, hogy a *nyitott piacgazdaság* kényszerítette új rend *termelékenyebb* üzemformákat és *kisebb rendszerveszteségű* hálózatokat fogad be, mint a KGST védett piacán működő tervgazdasági eredetű gazdálkodási rend. Majdnem olyan fontos ok, hogy *jogrendünk akadályozza agrárpotenciálunk piaci és tájgazdálkodási igények szerinti kihasználását*.

A távlatosan stabil birtokrendszer (a farmok) hiánya miatt a mezőgazdaságnak *gyenge a tőkevonzó képessége*. Ráadásul nem tudnak megformálódni a határhasználatot és a mezőgazdasági célú infrastruktúra-formálást érdekelten és felelősen kezelő társulások, romlott a legelőgazdálkodás, öntözés, vízrendezés színvonala, a kedvezőtlen adottságú határrészek gazdáltná váltak.

Világos – jogban és támogató politikákban is megjelenő –, kooperációt lendítő intézményminták (szövetkezeti változatok, céltársulások, termelő-termeltető szövetségek, klaszterek, garancia-, avagy ügyfélközösségek stb.) híján az együttműködési

hálók tapogatózva alakulnak. Ezért csak a látható piacok lehetőségei húzzák őket, piacformálásra nincs erejük. (Ráadásul a kooperációs hálók „belterjessége” elősegíti piaci kudarcok kialakulását.)

Az élelmiszeripar beruházásai a kilencvenes évek közepe óta azért lassultak le, mert távlatos birtokrend s a kooperációt segítő világos intézményi minták nélkül Magyarországról, bármilyen jók az ország természeti és logisztikai adottságai, nem lehet exportoffenzívát nyitni. Nem biztosítható az elég nagy és megbízható beszállítói háttér.

Szántóföldi gazdaságunk egésze ugyan újra elérte a nyolcvanas évek színvonalát, van, amiben javulni is tudott, az állattenyésztő ágazatok közül azonban csak a teljesen „ipari minták szerint szerveződő” és termőföldet közvetlenül nem igénylő baromfivertikum versenyképes. A nagyobb tőkeigényű sertésvertikum – amelynek nyolcvanas évekbeli volumenét a relatíve olcsó gabona tette lehetővé – negyedére zsugorodott, a területhasználati biztonságot is követelő marha- és juhágazat rentabilitása kétséges. A kertészeti bokrok ott tudnak fennmaradni, ahol volt, aki kézbe vevye a birtokformálódást.

2. A téma tárgyalásának didaktikus célja

annak megértetése, hogy ha a szavak *szimbolikus* (azaz ideológiáktól terhelt) jelentése alapján kialakított *elképzelt világgal* foglalkozik a közbeszéd, akkor a *politikai döntések ostobák* lesznek. S a viszonyokhoz nem illeszkedő jog nagyobb kártétel, mint amekkorát érdekcsoportok önzése, korrupció, avagy valamely elképzelt kizsákmányoló szándék elő tud idézni. („A butaságnál nincs nagyobb veszély, ami a népet fenyegeti.”)

Így nyilvánvaló például, hogy olyan, a statisztikában létjogosultsággal rendelkező szavak, mint *külföldi tőke*, *multinacionális vállalat*, avagy *kisvállalkozások* egy gazdaságelemző vagy társadalmelemző szövegben könnyen alkotják egy *hasbeszéd* elemeit. Hiszen minden konkrét gazdasági szegmensben más a szerepük, más társadalmi csoportok életviszonyait befolyásolják. Például szidhatjuk a „multikat”, mert erőfölényre tesznek szert a kiskereskedelemben, de áldhatjuk is őket, mert megerősítették a magyar gazdaság exportképességét. Mondhatjuk, hogy elnyomják a magyar kisvállalkozásokat, de mondhatjuk azt is, hogy teret nyitottak új típusú, nagyobb szaktudást értékesítő kisvállalkozásoknak. Nyilvánvaló, hogy a tőkepiacon értékesülést kereső megtakarítások és a nemzetköziesedésre törekvő (és a szakosodás, valamint a monopolelles szabályozás miatt arra is kényszerülő) nagyvállalatok viselkedését nem az határozza meg, milyen nemzetiségűek, hanem az, hogy melyik gazdasági szegmensben működnek. S különösen igaz a funkció konkrét helytől való függése a legkülönbözőbb társadalmi csoportoknak a legeltérőbb gazdasági szerepeket lehetővé tevő kisvállalkozások esetében.

Az agrárviszonyok formálásában két gondolkodási görcsöt okozó fétis jelent meg. Egyik az a hit, hogy a *termőföld* önmagában érték. Pedig az csak az (általában hasznos szerepet betöltő) *spekulánsok szemében érték önmagában*. A gazdaság rendjében a termőföld csak egy gazdaság, avagy *üzem részeként érték*. Ha a földet, állatot, épületeket, gépeket egyesítő üzemet szétszedjük, mindegyik elveszti értékének zömét. (Hasonlóan, mint egy ipartelep.) Ezért amikor az első Országgyűlés *cukorkaként osztotta a földet* (tehát a birtokba rendeződést segítő szabályok nélkül), óriási tragédiát kockáztatott. A baj csak azért nem lett még nagyobb, mert az emberek okosabbak, avagy gyávábbak a jogalkotónál.

Másik görcsöt okozó eszme, hogy az *egyéni gazdaság* az a parasztgazdaság tovább élő formája, a jogi személy kezelésében lévő gazdaság pedig a *nagyüzem*, avagy a *nagybirtok* tovább élő formája. S ez utóbbi még ráadásul galádul utat nyit a külföldi tőkének, hogy rátelepedjen a magyar földre. (Szegény Széchenyi mennyire remélte ezt!) Az egyik a kívánatos, a másik a kordában tartandó. Holott a legkülönbözőbb karakterű gazdaságok vannak mindegyik jogi formában, s a *piac* úgyszólván *kikényszerítette*, hogy a *mai üzemek mind a kétféle hagyománytól elszakadjanak*.

A jogi személy földvásárlásának tilalma és a rövid távú bérletek felé terelő bérleti jog jogon kívüli, avagy kétes tisztességű megoldásokra készítette a birtokformálásra kényszerülő gazdálkodókat, az elképzelt kisparaszti gazdaságnak nyújtott kedvezmények pedig azt eredményezték, hogy *látszatgazdaságok csoportjai* alakultak ki. A birtokok távlatos stabilitását és átláthatóságát mindegyik akadályozza. Így a hitelképességet, a befektetési lehetőségeket és bátorságot is.

III. fejezet - Háttérolvasmányok (Szöveggyűjtemény)

a) Az Emberek és intézmények című kötetből:

Szelényi Iván: Személyes bevezető Juhász Pál *Emberek és intézmények* című könyvéhez¹

Juhász Pál korunk magyar társadalomkutatásának kimagasló alakja. Bár az 1944-ben született szerzőnek az első könyvét csak most, 2006-ban veheti kezébe az olvasó, ebben az elmúlt harmincöt évben írt fontosabb esszéket tartalmazó könyvben most számos olyan tanulmányt olvashatunk újra, amelyek nemcsak a 20. század második felének magyar társadalmáról, hanem általában a létező szocializmusokról alkotott képünket alapvetően átalakították. Juhász agrárközgazdásznak vagy alkalmanként agrárszociológusnak mondja magát, de az agrárium, illetve a falu társadalmá számára olyan mikrokozmosz, amelyen keresztül a társadalom egészében zajló folyamatokról ad tudományosan pontos, elméletileg gyakran új utakat mutató elemzést.

Juhász Pállal az 1970-es évek elején – valamikor 1971 és 1973 között – ismerkedtem meg, rögvest elbűvölt rendkívüli terepismeretével és teoretikus képzelőerejével. Közel éreztem magamhoz „alulnézeti” történelemszemléletét, értékeltem bátorságát, hogy a vesztesek, a hatalomnak alávetettek oldalán állt, de ezt mindig társadalomtudóshoz méltó visszafogottsággal, mondhatnánk azt is, „objektivitással” tette. Éppen ezt a jellegű kritikai társadalomkutatást szerettem volna én is művelni, s a nálam hat évvel fiatalabb kollégámat munkatársamnak, de még azt is mondhatnám, nevelőmesteremnek kívántam.

Nemcsak a kritikai társadalomelmélet módszertanában, hanem a kései államszocializmus természetrajzában is sokat tanultam Juhásztól. E tanulás elkezdődött már a megismerkedésünk s az én 1975-ben Magyarországról történt kényszerű eltávozásom közötti rövid két-három évben, s folytatódott azután is, mondhatnám, tart a mai napig. Három nagy kérdéskörben tett rám Juhász Pál nagy hatást: 1. kevés szerzőtől tanultam többet a kelet- és közép-európai történelem folytonosságairól, illetve változásairól; 2. Juhász írásai az agrárértelmisségről egybecsengtek saját az értelmiséggel foglalkozó kutatásaimmal; 3. Erdei Ferenc mellett Juhász volt a legfőbb inspiráció az 1980-as években a magyar polgárosodást, illetve a mezőgazdaságban kialakuló magánvállalkozásokat, kiskapitalizmusokat tárgyaló írásaimhoz.

Változás és folytonosság a kelet- és közép-európai történelemben

Juhásznak *A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről*[4] című műve, amelyet én csak kéziratos formában olvashattam Szűcs Jenő-i, gerschenkroni sodrásával nyűgözött le. Juhász Pál írása segített megérteni a háború előtti nagybirtok és a kolhozgazdálkodás folyamatosságait, de egyben az agrárszférában az államszocializmus korában bekövetkezett pozitív és negatív változásokat. Juhász Erdei nyomdokain haladva nem romantizálta a parasztgazdálkodást, s nem démonizálta a nagyüzemet. Erdeivel együtt tudta, parasztnak maradni nem lehet, de pontosan látta a második világháború előtti magyar nagybirtok félfudális jellegét, s az általam szintén nagyra becsült Márkus Istvánhoz hasonlóan érzekelte és értékelt a szocialista mezőgazdasági átalakulásnak a feudalizmusból kifelé mutató útját, bár már az 1970-es

¹ Szelényi írása eredetileg Juhász Pál tanulmánykötetének előszava, megjelent: Juhász Pál (2006): *Emberek és intézmények*. Két zsákutca az agráriumban. ÚMK–Jelenkutató Alapítvány, Budapest. 9–12.

évek elején sejtette annak zsákutcsás voltát. Amikor *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvünkben Konrád Györggyel megkíséreltük az államszocialista gazdaságot „racionális redisztribúcióként” jellemezni, s azt megpróbáltuk szembesíteni a preszocialista korszak „korai racionális redisztribúciójával”, porosz utas, félf feudális etatizmusával, akkor Juhász Pálnak a háború előtti nagybirtok és a szocialista kollektív agrárgazdálkodás közötti összehasonlítása volt az egyik fontos empirikus kapaszkodónk. Utólag belegondolva, Pali jobban csinálta a dolgát, mint mi. Mint legtöbb munkájában, így az agrárfejlődésben tapasztalható tehetetlenségről írottban is az empirikus részletek gazdagsága az, ami az elemzést oly meggyőzővé teszi, s fölé emeli az olyan típusú deduktív elemzéseknek, mint amilyenre mi voltunk képesek az értelmiségkönyvben.

A Janus-arcú agrárértelmiség

Már Ausztráliában éltem emigrációban, amikor kezembe kerültek Juhásznak újabb keletű, az agrártársadalom szerkezetéről s különösképpen az agrárértelmiségről írt dolgozatai. A fiatal agrárértelmiség s az idősödő szegény vagy nem is olyan szegény paraszti körből kikerült első generációs téeszvezetők birkózása, amelyről Juhász Pál ismét oly plasztikusan beszámolt, rimelt azzal, amit én a bürokratikus és technokrata értelmiség küzdelméről – ismét jóval absztraktabb formában – tudtam és írtam. Juhász agrárértelmiség-elemzése jó példája az ironikus kritikai társadalomtudományi elemzésnek. Akárcsak a félf feudális nagybirtok és a bürokratikus szocialista nagyüzem összehasonlításánál, itt sem kell választanunk a paraszti származású, a kisebb téeszeket úgy-ahogy elvezérlő, de a műszaki haladással lépést tartani nem tudó elsőgenerációsok, illetve a fiatal, jól képzett, az agrártechnikákban járatos, de az üzemnagyságot, a környezetre akár ártalmas technikákat nem kizárólag vagy nem is elsősorban a nagyobb hatékonyságért, hanem inkább saját hatalmuk növelésére szorgalmazó agrártechnokraták között. Juhász munkájából értettem meg azt is, miként függ össze a fiatal agrárértelmiség hatalmi törekvése a termelősövetkezetek körzetesítésével, amalgamációjával, amely az ország periferiájára szorult kistársadalmi elakadásának, etnikai gettósodásának egyik fő mozgatója lett. Juhász e vonatkozásban is nagy józansággal korrigálta a „visszatorlódásról” írt remek írásaiban az én valószínűleg túlsarkított „falu-osztály” elméletemet. Az alapvető kérdésekben nem volt vita közöttünk, ő is éppannyira aggódott a sorvadó kistársadalmi sorsáért, mint jómagam, de mivel pontosabban ismerte a vidéki Magyarországon lezajló empirikus folyamatokat, jobban látta a sorvadást előidéző erőkkel szemben érvényesülő tendenciákat is.

Félbeszakadt polgárosodás

Juhász Pál munkássága nem kis szerepet játszott abban, hogy a nyolcvanas évek kései szocialista társadalmában az államszocializmus által félbeszakított polgárosodási folyamat újbóli beindulását véltem felismerni a vidéki Magyarországon, az itt kialakuló mini agrár-magángazdaságokban. Az elméleti kiindulópontunk persze Erdei Ferenc volt: a rendi és polgári logika gyürkőzése mint a magyar társadalmi fejlődést meghatározó leglényegesebb folyamat (sajnos talán az mai napig!), de Erdei már rég halott volt, amikor az általa valamelyest romantizált parasztpolgárok egy újabb kitörési kísérletre vállalkoztak. Márkus István még „utóparasztokat” látott a háztáji magángazdaságukból árutermelő kisüzemet varázsoló téesztagokban, Juhász viszont felismerte, hogy ennél többről van szó: bizonyos értelemben „rendszerfelforgató” polgárosodás kezdődött el a paraszti kis magángazdaságokban (s persze más módon s utólag kiderült, tartósabban s nagyobb hatással a városi értelmiség házibulijaiból kinövő repülő-egyetemeken). A rendszerfelforgató szót idézőjelbe tettem: amikor a polgárosodási folyamat újraindulásáról, egy „második”, polgári (vagy civil) társadalom kialakulásáról esett szó közöttünk a nyolcvanas évek elején-közepén, sem én nem gondoltam komolyan, s Juhásznak se jutott eszébe, hogy ez a „tőkés piacgazdaságba” való átmenetet jelentené. Juhász Pál és Magyar Bálint 1985-ben egy fél évet töltött az Egyesült Államok Wisconsin államában levő Madisonban velem, s együtt dolgoztunk (Manchin Róbert is munkatársunk volt) az 1988-ban *Socialist Entrepreneurs* címen megjelent könyvön. A madisoni csevegések során sokat töprengtünk a kései szocialista polgárosodás jellegéről, arról, vajon nem arról van-e szó, hogy Közép-Európában valami új születik, ami nem jobb, de nem is rosszabb, inkább csak más, mint az amerikai középnyugaton bennünket körülvevő „kapitalista” valóság. A társadalomtudós kutatása tárgyával gyakran úgy jár, mint a nem túl szép gyerek szülője a gyerekével: addig nézegeti, amíg nemcsak megszereti (talán már akkor szerette, amikor vizsgálatának tárgyául választotta), hanem még szépnek is látja. Valahogy így jártam én is, s gondolom, Juhász is a kései Kádár-korszak „parasztpolgáiraival”: micsoda agyafúrtak is ezek, túljárnak nemcsak a kommunisták, hanem a kapitalisták eszén is, s kitalálják a saját harmadik útjukat. No, azt soha nem gondoltuk, hogy a világok lehető legjobbjának vagyunk a bábái: a hanyatló államszocializmus felemás polgárosodása inkább más volt,

mintsem jobb, Közép-Európa történelmi tehetetlenségének újabb szakasza (Eörsi István nevezte ezt akkortájt „harmadik helyzetnek”). Még ezzel a megszorítással is, be kell vallanom: ábrándoztunk. Ebből az ábrándból Juhász és Magyar előbb ébredt, mint én, de 1985-ben egyikünk se látott 1989-ig.

1989 óta változatlan csodálattal figyeltem Juhász Pál csavargásait s csevegéseit egyaránt. A szekértáborokra oszló, egymásról többnyire csak rosszat mondani tudó, ideologikus jelszavakat szavaló posztszocialista politikai közéletben Juhász kiemelkedett szerénységével, pragmatizmusával, szigorú tényszerűségével. Rosszallotta az én politikai pártoktól való távolságtartásomat, ő, a szövetkezetszervező kálvinista lelkész nagyapa közösségi gazdálkodást soha meg nem tagadó unokája vállalni merete a szabad demokrata képviselőiséget. „Gyáva vagy!” – mondta egyszer nekem, s mintegy barátot veszni féltve, nem is indulatoktól mentesen. Vajon gyáva vagyok-e tényleg? Hát persze hogy az vagyok, s voltam is mindig életemben, de amit Palitól irigyelek, az mégsem a bátorsága – amelynek nincs híján –, hanem a pragmatikus, objektív elemzésre mindig kész agyának a kíméletlen pontossága.

Megemelem hát mélyen kalapomat a következő 620 oldal szerzőjének, Juhász Pál professzor úrnak, az én kedves Pali barátomnak, a kor magyar s közép-európai társadalmá legszenvedélyesebben szenttelen, legelkötelezettebben objektív, legindulatosabban tényszerű kutatójának.

New Haven, 2006. február 6.

Kuczi Tibor: Taylorizmus a mezőgazdaságban?²

Juhász Pál kötete rendhagyó. Egy közismert, az értelmiségi közgondolkodást a hetvenes évek óta formáló, inspiráló, karakteres szerző most publikálja első könyvét. Az életműről számot adó gyűjtemény időben és térben meglehetősen szétszórta – közlési alkalmakhoz, megszólalási lehetőségekhez vagy kényszerekhez (értsd: szó nélkül nem hagyható ügyekhez) kapcsolódó – írásokat fog egybe. Akadnak benne most először nyilvánosságra kerülő kéziratok, nagy presztízsű tudományos folyóiratban publikált tanulmányok, vidéki napilapokban megjelent cikkek, konferenciakiadványokban napvilágot látott előadásszövegek. A felosztást aszerint is el lehetne végezni, hogy mely írások jelentek meg az első nyilvánosságban, melyek a másodikban, illetve melyek számítanak félnyilvános kiadványoknak. Mégis: a szövegek színvonala, sőt bizonyos értelemben mondandójuk szempontjából sem releváns megjelenésük helye és ideje. A hetvenes–nyolcvanas években született tanulmányok is elevenek, frissek, noha elveszett az a kontextus, amely 1989 előtt mindig megemelte a rendszert bíráló, a hatalommal felelő publikációk helyi értékét. A szerző precíz, tömör fogalmazási stílusa pedig csaknem független a megjelenés (vagy éppenséggel a meg nem jelenés) valamikori helyétől, így egyenletes tempóban és színvonalon szövegezett kötetet kapunk a kezünkbe.

A cikkek elevenségét egyebek mellett az adja, hogy az említett idő és közlési helyek szerinti szétszórtságuk ellenére monográfiává szerveződnek a gyűjteményben. A kötet első tanulmányában (Inercia a mezőgazdaságban), ez egyébként a legkorábban keletkezett írás, lényegében minden olyan lényeges problémát érint a szerző, amelyek a későbbiekben fölbukkannak: az itt megfogalmazott kérdések mintegy előrevetítik a későbbi fejezetek tárgyát, sőt részben a témáit is, fölrajzolják intellektuális horizontját. Fejezetről fejezetre haladva az első írásban felvetett kérdés, a (mező)gazdaság növekedésének problematikája gondolódik tovább, pontosabban: a növekedést gátló intézményi és szakmaszerkezeti tehetetlenségek, továbbá a kooperációt akadályozó tényezők elemződnék újra és újra, abban az időbeli ritmusban, ahogy a politikusok – Biszku Bélától Torgyán Józsefíg – szállítják az éppen aktuális inerciákat.

A monografikus szerkezet a tanulmánykötetek szokásos befogadásától eltérő olvasói magatartást igényel. A gyűjteményes kiadásokat többnyire nem egyhuzamban, és nem is a szerkesztők által elképzelt sorrendben szokás elolvasni, megengedett a lapozgatás, kalandozás, böngészés, a pillanatnyi hangulatunk szerinti válogatás. Ezt megtehetjük Juhász Pál könyvével is, hiszen minden írás önálló, meghatározott alkalomra készült, mégis ajánlatos úgy kezelni, mint egy 1972-ben elkezdett és harminckét évvel (az utolsó tanulmány megjelenési ideje: 2004) később abbahagyott, ám a legelső közléstől önmagát folyamatosan fejlesztő, gazdagító monográfiává összeálló szöveget.

² Kuczi Tibor írása eredetileg Juhász Pál tanulmánykötetének szakmai bevezetője, megjelent: Juhász Pál (2006): Emberek és Intézmények. Két zsákutca az agráriumban. ÚMK–Jelenkutató Alapítvány, Budapest. 13–24.

A szerző az *Inercia a mezőgazdaságban* című tanulmányában – a hierarchia, piac, hálózatok, tranzakciós költségek kérdéskörnek a nemzetközi szakirodalomban való megjelenését jócskán megelőzve – fölveti, hogy a mezőgazdaságban a taylorista elvek szerint szervezett nagyvállalatok, minden látszólagos előnyük (racionális, szakértelem, szervezettség) ellenére sem elég hatékonyak. Helyettük a kooperációs láncok jelentik a megoldást. Az állítás merész, csaknem vakmerő, ha belegondolunk, hogy éppen akkor fogalmazódott meg, amikor a mezőgazdaság modernizációja nálunk javában zajlott, és már jól láthatóak voltak az eredmények. Kezdett érezhetővé válni a magyar csoda: modern, hierarchikusan szervezett téeszvállalatok jöttek létre a régiek helyén, diplomás menedzsmentjük világszínvonalú agrotechnikai eljárásokra, korszerű fajtaválasztékre alapozott termelést honosított meg. A kemizálás, az új nagy hozamú fajták és az ezekhez illesztett, addig nálunk ismeretlennek számító művelésmódok alkalmazása a termésátlagok látványos megugrását eredményezte. A siker nem a korabeli propaganda találmánya, hanem tény, amely meggyőzte a gazdaságra odafigyelő kortárs értelmiség többségét is. Juhász Pál e magyar csoda ellenére mégis a mezőgazdaság tehetetlenségét hangsúlyozza, sőt pár évvel később még határozottabbá válik álláspontja, egyik írásának címébe is beemeli véleményét: *Zsákutcában a magyar mezőgazdaság*. (Közbekérdezve: mi lehetett Juhász Pál magas presztízsének, intellektuális vonzerejének oka a rendszerkritikára fogékony diákok, értelmiségiek körében, ha a hetvenes–nyolcvanas években a mezőgazdaság teljesítményét alig vonta kétségbe valaki? Ez az ágazat valahogy mentesnek látszott a szocialista gazdaság egyébként mindent átható bajától, a hiánytól; az autótól, sörtől, papír zsebkendőtől eltérően tej, hús, zöldség, gyümölcs még átmeneti időszakokra sem tűnt el a piacról. A Dimitrov téri vásárcsarnok kínálata pedig egyenesen a gazdag Nyugat árúbőségét idézte. Lehetséges, hogy Juhász Pál előadásainak és írásainak rendszerkritikai végkövetkeztései nagyobb hatást keltettek, mint az ezekhez elvezető tudományos elemzései?)

Mi a baja Juhász Pálnak a téeszekkel? Úgy tűnik, a hatvanas évek végén a szövetkezetek modern vállalattá szerveződése jó úton járt, hiszen hasonló pályát futottak be, mint mondjuk a 20. század talán legsikeresebb ágazata, az autóipar. Henry Ford gyárában taylorista munkaszervezetet hozott létre, amely – kicsit leegyszerűsítve – magasan képzett vállalati elitből, utasításokat végrehajtó középvezetőkől, normásokból, ellenőrökől és betanított munkásokból állt. Ebből a munkaszervezetből kiszorultak a korábban kulcsfiguráknak számító, komoly szakmai tapasztalatokkal és nagyfokú önállósággal rendelkező előmunkások, illetve akik mégis megmaradtak közülük, azoknak a feladatai leszűkültek a főnökség által megszabott technológiai, raktározási, termelés-szervezési utasítások végrehajtására. A legnépesebb csoporttá a szalag mellett dolgozó betanított munkások váltak, a Ford Motor Companynál az alkalmazottak legnagyobb részét tanulatlan, az angolt is alig beszélő, Kelet-Európából bevándoroltak tették ki. A munkaszervezet átalakításának eredménye ismert: merev, ám fölöttébb precízen működő és termelékeny hierarchia jött létre.

Az 1960-as években a téeszek munkaszervezetüket tekintve a Ford előtti autó-összeszerelő műhelyekre hasonlítottak; a vezetőség és az alsóbb irányítási szinteken lévők tudása, iskolázottsága nem különbözött egymástól. A tsz-„menedzsment” és a brigádvezetők között nem volt egyértelmű, respektust kikényszerítő különbség, hiszen mindkét csoport ugyanabba a kasztba tartozott, és hasonló fölkeszültségűek is voltak, tekintve, hogy ismereteik egyazon forrásból származtak; a két háború közötti gazdátanfolyamok, gazdakörök közvetítésével frissítették, korszerűsítették tradicionális paraszti tudásukat. A brigádvezetők meglehetősen önállósággal rendelkeztek a munkák kijelölése, elosztása, elvégzése mikéntjének meghatározása tekintetében. Az önállóságukat azért őrizhették meg, mert a Ford előtti autó-összeszerelő műhelyek önértékes előmunkásaihoz hasonlóan nem fogadták el főnökeik szakmai felsőbbrendűségét.

A hatvanas évek végétől radikálisan megváltozott a helyzet. A *Szövetkezeti vállalatvezetés, munkaszervezet és a dolgozói törekvések* című tanulmányban világos, pontos képet kapunk az átalakulásról. A téeszekben megjelent egy fiatal, egyetemest vagy főiskolát végzett szakembergárda. Tudásuk három lényeges ponton tért el a hagyományos paraszti ismeretektől (amelyek mellesleg a két háború között formálódtak ki, és akkor korszerűnek számítottak). Először: tudásuk kémiai és biológiai műveltséggel is meglapozott modern tudományosságra épült. Másodszor: csak nagy léptékű gazdaságokban hasznosíthatóak az ismereteik. Harmadszor: az agrárszakemberek a taylorista munkaszervezeti mintát tartották a leghatékonyabbnak, ez tanulták az egyetemeken. (Közbevetőleg: a taylorista hierarchia már a 19. század végétől kezdett kiformalódni a nagybirtokon.) A diplomás szakemberek néhány év alatt kiszorították a régi vezetést, és korszerű tudásukhoz igazították a szövetkezeteket: modern és nagy léptékű mezőgazdálkodást hoztak létre, amelyet többszintű hierarchiában szerveztek meg és működtettek. A munkaszervezetben a menedzsment fölkeszültsége alapján monopolizálta a döntéseket, ezáltal az alsóbb szinteken lévőköt egyszerű utasítás-végrehajtó szerepbe kényszerítette, és emellett – a tömegtermelés igényeinek megfelelően – nagyszámú betanított és segédmunkát illesztett a rendszerbe. Ennek folyamányaként kétirányú mozgás indult el a téeszekben. Egyrészt a szövetkezeteket tömegesen elhagyták a

„középparaszti kvalifikációval” és korábban nagy önállósággal rendelkező, az új munkaszervezetben utasítás-végrehajtó szerepbe lefokozott brigádvezetők, másrészt nagymérvű beáramlás is történt: a képzettséget nem igénylő posztokat többnyire volt cselédemberek és leszármazottaik foglalták el.

Miért rontotta a mezőgazdaság versenyképességét a taylorista munkaszervezet, ha az autóiparban olyan sikeresnek bizonyult? Elsőként említhető, hogy a munkateljesítmény kikényszerítése és ellenőrzése eltérő lehetőségeket kínál e kétféle ágazatban. A mezőgazdasági üzem sajátos telephelyen működik; a munkavégzés meglehetősen szétszórta helyszíneken zajlik, így az alkalmazottak szemmel tartása, elszámoltatása – a nagyüzemek zárt és áttekinthetővé alakított terében dolgozókéhoz képest – rossz hatásfokú és költséges. Ezzel a problémával már a robotmunkára alapozott majorsági gazdálkodásra berendezkedett földesurak is szembekerültek, megtapasztalhatták, hogy a saját földjét művelő paraszt termelékenységére háromszor-négyszer nagyobb, mint a felügyelet alatt dolgozó jobbágyé. A helyzet nem sokat változott a cselédekkel és summásokkal dolgoztató modernizált nagybirtokon, de az ugyancsak képzetlen tömegmunkaerőre alapozott téeszvállalatokban sem. Összességében tehát a taylorista munkaszervezet a mezőgazdaságban a magas ellenőrzési költségek miatt drága, így a tranzakciós költségek gazdaságtana szerint kifizetődőbb, ha a termelés a piac közegében szerveződik meg (a piac buktatóiról később).

A rossz hatásfok másik oka, hogy a téeszvállalat több, egymástól független üzletágba tartozó tevékenységgel foglalkozott. Például növénytermesztés mellett tehenészettel, a melléküzemágakban pedig többnyire valamilyen, az ágazatok alaptevékenységeinek egyikéhez sem kapcsolódó ipari termelés zajlott (varroda, fröccsöntő üzem, nyomda stb.). A probléma itt abból származott, hogy a különböző ágazatok nem egymást szolgálták ki, nem egymás számára termeltek alapanyagokat, vetőmagot, tápot, hanem ellenkezőleg: termékeiket a vállalaton kívüli piacon értékesítették, ebből adódóan a saját maguk számára szükséges anyagokat, szolgáltatásokat is a piacról kellett beszerezniük. Ez a megoldás ellentmond annak a logikának, amely alapján a tranzakciós költségek gazdaságtana ésszerűnek tekinti a vállalatok létrehozását. Mint ismeretes, egy vállalat megszervezését, illetve a már meglévő növelését – például új profilú részlegekkel történő bővítését – az indokolhatja, hogy bizonyos esetekben olcsóbb a termeléshez szükséges alapanyagokat, szolgáltatásokat magának a vállalkozásnak előállítani, mint a piacon megvásárolni. Ilyen ok lehet például, ha a partnerek rendre megbízhatatlannak bizonyulnak (nem a kívánt minőségben vagy határidőre szállítják a megrendelt terméket). Ebben az esetben túl sokba kerülhet a különböző üzletfelekkel való próbálkozás, majd kudarc esetén újabbak felkutatása, emellett a szerződéskötés sincs ingyen, s ha szerződészegés történik, a pereskedés, a kiesett szállításból adódó veszteség tovább növeli a kiadásokat. Ilyen esetekben kifizetődőbb tehát, ha a vállalkozás maga állítja elő a kívánt terméket. Ez történt a 20. század elején az autóiparban is. Az összeszerelő műhelyek legfőbb gondja az volt, hogy a beszállító kisiparosok az alkatrészeket nem az elvárt minőségben, s gyakran határidőn túl szállították. A problémát a Ford üzem, majd nyomában az összes többi autógyár úgy oldotta meg, hogy megszabadultak a beszállítóiktól, és a saját gyáraikban állították elő a szükséges alkatrészeket, így ezek minőségét, a munka ütemezés szerinti lefolyását folyamatosan ellenőrizni lehetett.

A mezőgazdaságban nálunk is valami hasonló történt, amikor a gépállomásokat megszüntették, és a szövetkezetek saját gépparkot, illetve ezt kiszolgáló javítórészleget szerveztek. A gépállomásokkal az állandó egyeztetés, telefonálgatás, levelezés, szaladgálás, a megállapodások adminisztrálása, illetve a kért határidőre történő teljesítés elmaradásából és a szolgáltatás minőségi egyenetlenségeiből adódó bonyodalmak túlságosan költségessé tették a piac (vagy ami a tranzakciós költségek gazdaságtana logikájából adódóan a piaccal ekvivalens: a bürokratikus koordináció) használatát. Egyszerűbb és hatékonyabb megoldás volt a szövetkezeteknek a gépi szolgáltatást házon belül megoldani. Persze ez a megoldás – a Fordnál éppúgy, mint a téesznel – kiadásokkal jár, hiszen vállalati hierarchiát kell létrehozni, illetve a már meglévőt ki kell bővíteni; fizetni kell az adminisztratív apparátust, a munkafelügyelőket, a normásokat, a különböző rangú és rendű vezetőket, főnököket. Ebből adódik, ha a helyzet úgy hozza, hogy adott tranzakciók körében olcsóbbá válik a piac használata, mint a hierarchia, akkor a vállalat igyekszik megszabadulni a kérdéses résztől; eladja, kihelyezi.

Leszögezhetjük tehát, hogy a téesznek ésszerű gazdasági megfontolásokkal nem magyarázható okokból fizették meg a hierarchia fenntartásának költségeit, hiszen ezek a több ágazatot is fönntartó mezőgazdasági vállalatok nem a piac használatának helyettesítésére jöttek létre. Így a szövetkezeteknek a termelés vezénylési, felügyelői és utasítás-végrehajtói posztjain túl beszerzési és értékesítési feladatok ellátására szakosodott apparátust is fönn kellett tartaniuk, sőt ezen túl viselniük kellett a beszerzés bizonytalanságaiból (késedelmes szállítás, nem megfelelő minőség) adódó többletköltségeket is. Kézenfekvőbb és olcsóbb lett volna a szövetkezetek ágazatait mondjuk holdingba összefogni. (A téesznek összevonása révén további üzletkörök kerültek a mezőgazdasági vállalatokba. Ezt a gyakorlatot több, a gazdaságra odafüggelő értelmiségi helytelenítette, noha ezek csak elmélyítették a már eleve meglévő problémákat.)

A piac használatának költségeit tehát nem váltották ki a hierarchiára fordított kiadások, sőt ez utóbbiakat tovább növelte egy másik tényező. A szövetkezetek taylorista munkaszervezete nemcsak fölöslegesen megfizetett kiadás volt, hanem – ha már egyszer ezt a módot választották a termelés megszervezésére és vezénylésére – saját lehetőségeihez képest is alulteljesített, mivel a megoldandó feladataihoz képest túlméretezett és túlságosan hierarchizált volt. Erről szól a most következő bekezdés.

A taylorista nagyvállalatok nálunk még a tömegáruk, például a gabona előállításában sem bizonyultak termelékenynek, annak ellenére sem, hogy a termésátlagok nem maradtak el a nemzetközi élmezőnytől. A gabonaágazat kis élőmunka-igényű, így még az egészen nagy léptékű gazdaságok is elboldogulnak fél tucat alkalmazottal, ahogy ezt Juhász az amerikai családi farm példájával illusztrálja. Ezzel szemben a szövetkezetek nagyszámú alkalmazottat vettek igénybe, s az amerikai farmok rugalmas munkamegosztásával (itt egy-egy ember több feladat elvégzésére is bevethető) ellentétben merev, hierarchikus, négy-öt vezetési szintet is magába foglaló munkaszervezetben működtek. A szintek között nem volt átjárási lehetőség. Így például az agrónómus nem ült föl hiányzás vagy szervezési hiba miatt az aratási csúcsideben veszteglő kombájnrá, ti. a mérnöki tudásának nem volt része a betakarítógépek kezelése, de presztízssokok sem engedték, hogy a pozíciójánál alacsonyabb szintű munkát végezzen. Ugyanígy: a kombájnos szakmunkás sem javította meg saját gépét, hiszen ennek a feladatnak a megoldása a gépműhelyben dolgozókhoz tartozott. A példaként említett munkamegosztási merevség okozta leállásokból származó veszteségeket könnyű elképzelni.

A rendszerváltás után néhány fővel induló agrárvállalkozások iskolázott tagjainak nem volt könnyű megtanulni-elfogadni, hogy nincsenek rögzített munkakörök, így nem pozíciójukból és diplomás mivoltukból következnek az elvégzendő feladatok, hanem a gazdálkodás mindennapjai osztják, diktálják a különböző szerepeket. Ma az agrárvállalkozás tulajdonosai, akár mérnökök, akár szakmunkás végzettségűek, ha úgy adódik, tárgyalnak, terveznek, kalkulálnak (permetszer-, műtrágya-, gázolaj-főlhasználást), erőgépet vezetnek, bár nem mondhatni, hogy most már súrlódásmentesen működik a munkamegosztásnak ez a rugalmas módja.

Meg kell jegyeznünk, hogy a szükségesnél magasabb alkalmazotti létszám nem mindig rontja a versenyképességet. Ha a bérek nagyon alacsonyak, s emellett nincs tulajdonképpeni munkaerőpiac, amely a munkavállalók szabad mozgását, munkahelyek közötti választását lehetővé tenné, akkor legalábbis elmegy a túlfoglalkoztatás. Az uradalmi gazdaságokban épp ez volt a jellemző; az alacsony bérek és a munkaerőpiac rugalmatlansága miatt ráhagyásokkal működtették a munkaszervezetet. Az 1970–80-as években viszont a szövetkezetek a munkaerő-szükségletüket nem elégíthették ki olyan könnyen, mint a nagybirtokokon megszervezett mezőgazdasági vállalkozások. Először: a két háború közötti időszakra jellemző munkaerő-túlkínálatot a szocializmusban túlkereslet váltotta föl. Másodszor: a mezőgazdaságban foglalkoztatottaknak volt alternatív elhelyezkedési lehetőségük, bármikor elmehettek az iparba. Harmadszor: a mezőgazdasági munka presztízse már önmagában is alacsony volt, amit tetézt, hogy a bérek elmaradtak az iparban elérhető szinttől. A szövetkezetek ebben a munkaerő-piaci helyzetben csak vonzó ösztönzési rendszerrel csalogathattak magukhoz foglalkoztatottakat.

Mint láttuk, a bérek nem jöhettek szóba. Mivel ösztönözhetőek a foglalkoztatottak, ha nem bérrel? Juhász az ösztönzés két alapvető formáját elemzi, ezeket második, illetve harmadik gazdaságnak nevezi. A második gazdaságból származó jövedelem jelentőssé és rendszeressé vált a hetvenes évektől, olyannyira, hogy módosította a faluról elvándorlás korábban egyértelmű trendjét. Az anyagi gyarapodást kínáló települések vonzóvá váltak az egy-két évtizede faluból városba költözők számára, előállt – a szerző elnevezése szerint – a visszatörődés jelensége. A visszaköltözők számára persze nem elsősorban a téesz, hanem az árutermelő sertéstartásra, bikahizlálásra, föliázásra stb. telephelyet kínáló falu jelentette a vonzerőt. A visszatörődött népesség ugyanakkor javította a szövetkezetek helyzetét: nőtt a munkaerő-kínálat. Sőt, a kötetből kiderül, hogy a hetvenes évektől javult a munkaerő-kínálat minősége is. Munkahelyi tapasztalatokkal rendelkező, jellemzően már házas szakmunkások telepedtek vissza a falvakba, hogy a téeszben munkát vállaljanak, s az itt szerzett jövedelmüket a kistermelésből származó bevétellel kiegészítve a városban elérhetőnél jobb egzisztenciát teremtsenek: tágas családi házat építsenek, megvásárolják az első gépkocsijukat stb.

A másik ösztönzési mód a hallgatólagosan engedélyezett lopás. A háztájizók az otthoni gazdaságukhoz szükséges takarmány, szerszámok egy részét a szövetkezetből vitték haza, de egy-egy fuvar erejéig a téesz teherautóját is igénybe vették, ezt-azt megbütykölték a gépműhelyben. A hallgatólagosan engedélyezett lopás (amelynek megvan a kulturális előzménye: a nagybirtokokon foglalkoztatott cselédség javadalmazásának is részét képezte) oly mértékben elterjedt és épült be a rendszerbe, hogy a munkavállalók kalkulálhattak vele mint a jövedelemkiegészítés állandó, megbízható forrásával, ezáltal valóban ösztönző tényezőként működött, például egy-két sertés otthoni hizlálását nyugodtan rá lehetett alapozni

a téészből származó takarmányra. Fontos megjegyezni, hogy a lopást sajátságos módon a morál mégiscsak szabályozta, tudniillik mindenki tudta és elfogadta az itt húzott láthatatlan határokat, az arányok és az illendőség mértékei közismertek voltak.

Az alacsony bérek tehát mérsékelték a hierarchia fenntartásának – a túlfoglalkoztatás révén ésszerűtlenül magas – költségeit, ám egyben elveszítették egyik legfontosabb funkciójukat, az ösztönzést. Egyfelől nem jelentettek vonzerőt a munkavállalók számára a munkaerőpiacon, másrészt pedig nem töltötték be a vállalaton belüli szerepüket sem. A versenyképtelen béreket így sajátos nem pénzbeli ösztönzőkkel volt kénytelen a szövetkezet kiegészíteni, pontosabban: meglétüket tudomásul venni. A második és a harmadik gazdaság azonban – természetéből adódóan – felemás módon teljesítette az ösztönzés alapvető funkcióit: inkább csökkentette, mint növelte az alkalmazottak teljesítményét, és nem erősítette a vállalattal szembeni lojalitásukat sem. A szövetkezetek vonzereje a munkaerőpiacon sem növekedett egyértelműen, mivel a második gazdaságba való bekapcsolódásnak nem volt feltétele a szövetkezeti tagság vagy alkalmazotti viszony. Különösen a hetvenes évek második felétől gyengült a kistermelés ráutaltsága a téészekre, mivel a zömmel állattartással foglalkozó kisgazdaságok működése számára nem volt létkérdés, hogy (háztáji) földjük legyen.

Láttuk, a szövetkezetek taylorista munkaszervezete a tömegáru előállításában nem versenyképes. Ez fokozottan igaz az igényes, nagy élőmunka-szükségletű, gondosságot és hozzáértést kívánó áruk előállítására. A hierarchia versenyképtelenségét több tényező is magyarázza. Egyfelől csak az egyszerűbb, szabványosítható munkák ellenőrzési költsége alacsony, valójában csak ezeket éri meg taylorista munkaszervezetben használni. Az egyedi mozzanatokat, önálló döntést követelő tevékenységek kontrolja olyan magas, hogy ésszerűbb alvállalkozásban végeztetni. Másfelől a nagy élőmunka-igényű munkák a mezőgazdaságban szezonhoz kötöttek (metszés, gyümölcszedés), így ezek elvégzését ésszerűbb olyan vállalkozóknak kiadni, akik családi, rokoni, szomszédsági kapcsolathálójuk igénybevételével mozgósítani tudják az adott időszakra a szükséges megbízható munkaerőt. Harmadrészt a taylorista hierarchiában elpazarlódik a szakértelem, mivel a hozzáértő, ésszerű döntések meghozatalára képes alkalmazottakat pusztán utasítás-végrehajtó szerepbe kényszerítik, tudásuknak csak egy részét aknázzák ki. Általánosabb értelemben a tudáspazarlácson nem pusztán az értendő, hogy a már elsajátított ismeretek nem hasznosulnak a munkaszervezetben. Többről van szó: a képességek elvesztegetéséről. A taylorista munkaszervezet a beosztottnak nem ad megoldandó leckéket, önállóan teljesítendő feladatokat, amelyeknek során nemcsak hasznosulna a meglévő ismeret, hanem gyarapodna is a vállalat számára.

Például a két háború között árutermelési céllal bort, dohányt termelő gazdaságok csak ezekre szakosodott családokat alkalmaztak. A vincellér- és kukáscsaládokban a foglalkozás és a speciális szakértelem nemzedékről nemzedékre hagyományozódott, ám a hetvenes–nyolcvanas években a szövetkezetekben, állami gazdaságokban maradt tagjaik vagy leszármazottaik a taylorista munkaszervezet utasítás-végrehajtó alkalmazottai lettek, a szakmai, munkaszervezési döntéseket egy fölöttük álló fehérgalléros vezetőség hozta. Nem kis részben ennek tulajdonítható, hogy a minőségi bortermelés olyan nehezen szerveződött újra a rendszerváltás után, s még ma is vannak borvidékek, ahol ez még nem történt meg.

A szövetkezeti vezetés háztáji gazdaságokkal kapcsolatos kezdeti, az 1970-es évek elejére jellemző ellenséges beállítottsága valószínűleg annak a felismerésnek a hatására is enyhült, hogy szakértelem- és munkaigényes, nagy odafigyelést kívánó termékek előállítása a téészvállalat hierarchikus munkaszervezetében nem kifizetődő. A szövetkezetek a lényeg (s nem a konkrét jogi, gazdaságtechnikai megoldást) tekintve kihelyezték a macerásnak számító tevékenységeket: a sertés- és bikahizlalást, a dohánytermesztést, a gyümölcs- és zöldségtermesztés több odafigyelést és munkát igénylő formáit. Árutermelő kisgazdaságok sokasága alakult ebben az évtizedben, amelyeknek növekvő hányada – mint említettük – nem is a szövetkezetekhez kapcsolódva indult. Ennek eredményeként a mezőgazdasági kibocsátás volumenének harmadát a háztáji és kistermelő gazdaságokban előállított termékek adták.

Ezzel előállt a termelés és az értékesítés megszervezésének egy meglehetősen egyedi intézményrendszere, mondhatni, egy sajátos magyar modell. A szereplők egyik része a kor színvonalán álló agrárismereteket hasznosító, nagy léptékű gazdaságokat alakított ki, amelyeket taylorista elvek szerint működő vállalatokban szervezett meg. A szereplők másik, létszámban jelentősebb része pedig családi munkaerőre alapozott, az amerikai farmokra jellemző rugalmas munkamegosztást alkalmazó munkaszervezetben, ám kis léptékű termelést folytatott, a szövetkezetekkel összehasonlítva technikailag kezdetleges gépek, berendezések segítségével. A kicsik nagymérvű kibocsátása értelemszerűen már nem a helyi, városi piacokon talált vevőkre; termékeik kikerültek az országos vagy akár a világpiacra is, a téészek vagy az élelmiszer-ágazat nagyvállalatainak közvetítésével.

Mi adta ennek a rendszernek a viszonylagos életképességét, ha nem is a verseny-, s pláne nem a növekedésképpességét? Mivel magyarázható, hogy a magyar mezőgazdaság az iparral összevetve sikereesebb ágazatnak volt mondható? A kérdés megválaszolásához egy kis kitérőt kell tenni. Először kanyarodjunk vissza a taylorista–fordista nagyüzemek problematikájához.

Az ipari forradalom a kis, családi erőre alapozott ipari vállalkozások és a nagyüzemek világának fokozatos szétválását, eltérő piacokba szerveződését eredményezte. A folyamatot a 20. század első harmadában a tömegtermelés kialakulása tette teljessé. A nagyüzemek menedzsmentje, illetve a kis, családi munkaerőre, esetleg néhány alkalmazottat foglalkoztató műhelytulajdonosok között kasztszerű elkülönülés jött létre, noha ez utóbbiaknak egy jelentős része egy nemzedékkel korábban még az autó-összeszerelő műhelyek beszállítója volt. A mérnökök, technikusok szakismerete, termeléssel kapcsolatos normái, elképzelései és a kisiparosok munkakultúrája, technikai fölkészültsége messzire kerültek egymástól. A kisvállalkozók számára a gyár idegen és elutasított világ. A nagyüzemek mérnökei, technikusai számára viszont a kisiparosok világa számított idejétműltnek, a tömegtermelés szakmai, munkaszervezési igényeivel összeegyeztethetetlennek. A nagyüzemekben folyó taylorista–fordista tömegtermelés aprólékosan összerakott, minden elemében összehangolt rendszer: hatékonysága az alkatrészek, részegységek standardizáltságán túl a munka nagyfokú szabványosításán nyugszik. Ehhez a zárt, modern mérnöki és munkaszervezési ismeretekre alapozott rendszerhez a kisiparosok nem tudtak hozzákapcsolódni, sem a tudásuk, sem a felszerelésük nem volt ehhez megfelelő, de az ambícióik is mások voltak. Két, egymástól független technológiai és forgalmi kör alakult ki a 20. század első harmadára: a kisiparosok a helyi piacon kínálták javító-szolgáltató tevékenységüket, illetve olyan termékeket, amelyeket még nem szorított ki az olcsóbb tömegáru (kivételt képeznek a luxuscikkeket előállító kis műhelyek), míg a nagyüzemek a nemzeti, illetve a világpiacon termeltek.

Az iparral ellentétben a mezőgazdaságban a kis- és nagygazdaságok technológiai és piaci tekintetben nem váltak szét két egymástól független körre, noha a termelés felfutása és szakosodása itt is megtörtént. A 19. század végére megnőtt és differenciálódott városi fizetőképes keresletet már nem tudta kielégíteni a város környéki gazdálkodók által kínált áruválaszték. Emellett a technikai fejlődés is növelte a mezőgazdasági termékek felvevőpiacát, például a 19. század utolsó évtizedeiben oldották meg kielégítően a tartósítást, így a korábban már működő, alapvetően katonai megrendelésre dolgozó konzervgyárak mellett megjelentek a civil fogyasztásra termelő üzemek, azaz megszerveződött a konzervipar; Angliában a munkásháztartások asztalán is megjelent az üveges dzsem, illetve különféle előre csomagolt élelmiszerek. A cukorrépa földolgozását az 1840-es években oldották meg, a század második felére pedig versenytársává vált a cukornádnak, így a cukor mindenki számára elérhető, közönséges termék lett. A sűrű közlekedési hálózat megnövelte a gyorsabban romló élelmiszerek beszerzési-értékesítési rádiuszát, a hűtés és a fagyasztás technikai tökéletesítése pedig még az olyan gyorsan romló árunak, mint a húsnak akár a távolsági kereskedelmét is lehetővé tette; például az 1880-as években már fagyasztókonténerekben szállították a hajók az argentin marhahúst Európába.

A konzervipar, a hűtőipar, a feldolgozóipar megszerveződése, a fogyasztói piac kitágulása, így a bérek emelkedése révén a munkásháztartások bekapcsolódása az előkészített, csomagolt, lakóhelyüktől távolabb előállított élelmiszerek fogyasztásába szükségessé tette a mezőgazdasági termelés és értékesítés intézményi átszerveződését (amely már korábban, a 19. század első felében bekövetkezett városrobbanással elindult). Egyfelől a földrajzilag szétszórta és a helyi piacra (ami a parasztgazdasághoz közel eső várost jelentette) gyümölcsöt, zöldséget, tejtermékeket stb. termelő gazdaságok tevékenységének összehangolása és az országos piacba való bekapcsolása történt meg. Másrészt az előbbivel összefüggésben erőteljessé vált a gazdaságok szakosodása; tejtermelésre, vágóállat-hizlálásra, cukorrépa-termesztésre stb. rendezkedtek be.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kereslet volumenének említett gyors növekedése nem terelte a mezőgazdaság egészét a tömegtermelés felé. A globalizálódás ellenére a fogyasztói ízlés a mai napig meglehetősen változatosságot mutat, nemcsak a nemzeti vagy a tájegységekre jellemző konyhák különböznek, hanem eltérő a gyümölcsfajták, kolbászárúk, sonkafélék, italok, csokoládék stb. iránti kereslet is. Még az olyan globalizált áruk esetében is, amelyeket a fogyasztó országok importból szereznek be – azaz az ízlés hátterében nem helyi termelési tradíciók állnak –, kialakulhatnak nemzeti ízléskülönbségek, elég az olasz és a német, de a német és a bécsi kávé eltérését említeni. A fogyasztói ízlés regionális tagoltsága persze nem jár az agrárpiacon regionális vagy nemzeti bezártságával; pusztán annyit jelent, hogy egy adott termelői körnek (lengyel, dán, magyar vagy olasz stb.) meg kell tanulnia, milyen fajtát használva, milyen termesztési technológiát követve juthat be egy célzott piacra. A tanulás persze nem egyszerű, sőt közvetítő, integráló hálózat nélkül egyenesen lehetetlen. (Az élelmiszerekkel ellentétben az ipari termékeknek: autónak, mobiltelefonnak, szemüvegnek, játékoknak, de még a lakásberendezésnek, a

ruházatnak sincs nemzeti, regionális karaktere, így itt a termelést leginkább az országhatárokon átnyúló divathoz kell igazítani.)

Ismételjük meg: a mezőgazdasági termelés és értékesítés az ipartól radikálisan eltérő módon szerveződött meg. Az iparban a kisipar és a tömegtermelés élesen elvált, két egymáshoz nem illeszthető rendszert alkotva (egyébként az összekapcsolódás itt is megtörténik az 1970-es évektől kezdődően). A mezőgazdaságban viszont a gazdálkodók, leszámítva a portékájukat továbbra is városi piacon közvetlenül értékesítők kisebbségét, hálózatokba kapcsolódva termelnek és értékesítenek. A parasztgazdaságok termelésének országos és/vagy világpiacon kapcsolása változatos formákban történt, történik: a felvásárló ügynökrendszerrel a szövetkezeteken át a vertikális integrációig terjed a skála. A megoldások országonként különböznek, de közös bennük, hogy a nagy léptékű és a kisebb volumenben termelő gazdaságok nem alkotnak egymástól elváló technológiai és forgalmi kört. Ezt a fogyasztói piac főntebb említett tagoltsága hozta magával. Az ízlés nemzeti és regionális változatossága ellene hatott annak, hogy a mezőgazdaságban – az iparhoz hasonlóan – a tömegtermelés váljon az egyeduralgó formává. (Az 1970-es évektől kezdve az iparban is változott a helyzet, még a tömegtermelés néhány területén is az a törekvés, hogy a termékeknek egyedi, a fogyasztó kívánságának megfelelő jelleget adjanak.)

A hálózatok sikerét a mezőgazdaságban három, egymásból következő tényező biztosítja. Egyrészt szelekciós mechanizmusuk olykor még a piacénál is szigorúbb; hatékonyan képesek kiszűrni a rossz minőségben termelőket, megbízhatatlanokat. Juhász Pál a szövetkezeteket agresszív kultúraterjesztő intézményekként jellemzi (kár, hogy ez a formula nem bukkan föl a kötetben szereplő írásokban). Másrészt, mivel a hálózatok nem a hierarchiát használják a munka megszervezésére és ellenőrzésre, hatékonyabban képesek kiaknázni a különböző szintű ismereteket, azaz nem tudáspazarlók. Végül az előbbi kettőből adódóan a hálózatok tanuló szervezeteknek tekinthetők, mivel gyorsan képesek a változásokhoz alkalmazkodni, és levonni a változásokból a saját magukra vonatkozó konzekvenciákat is.

Most már megadhatjuk a választ a korábban felvetett kérdésre: minek köszönhetik a téészek viszonylagos életképességüket? Az 1970-es évek közepétől fölszámolódtott az a korábbi időszakra jellemző állapot, amelyben a háztáji gazdaságok és a téészek elkülönült technológiai és értékesítési körökbe szerveződtek. Egyrészt szűkült a technológiai rés: a kisgazdaságok átvették a szövetkezetek által használt korszerű fajtákat, és tulajdonosai megtanulták a hozzájuk szükséges agrotechnikai eljárásokat, sőt az új készítmények (permetszer, a különféle tápok, gyógyszerek, műtrágyák) egy része egyenesen a téesz raktárából került a portákra. Emellett bármilyen kezdetlegesen is, de megtörtént a kisgazdaságok gépesítése. Másrészt a taylorista munkaszervezetben elpazarolt tudás hasznosult a háztájiban, sőt új ismeretekkel egészült ki. A falusi szakmunkáselit éppen tanulékonyága révén tett szert előnyre a falusi társadalom többi csoportjával szemben. Gyorsan beletanultak a csirkehizlaló istállók, tojatóházak, fóliásátrak stb. üzemeltetésébe. Sőt, akik nem a mezőgazdaságban dolgoztak, szintén gyarapították az agronómiai ismereteiket, például a kistermelésben részt vevő bányászok apránként elsajátítottak egy második szakmát, ráadásul saját költségükön és szabadidejükben, amely az otthoni árutermelő gazdaságukhoz szükséges volt, szakképzett nyulászokká, fóliakertészekké képezték ki magukat. Termékeik az ÁFÉSZ-ek, téészek közvetítésével kikerültek az olasz, német piacra is.

A tudás ma oly divatos témáját Juhász két, ma már klasszikusnak számító szerző, Sauvy és Jánossy megközelítéseit elemezve gondolja tovább. Az említett szerzők fő tézise, hogy egy ország fejlődési ütemét leginkább a szakmastruktúra határozza meg, mivel ennek a megváltoztatása a legnehezebb, hiszen még akkor is hosszú időt vesz igénybe, ha megfelelő ösztönzőket találnak a szakmaválasztás tudatos befolyásolására. E probléma a kötet első tanulmányában fogalmazódik meg, Juhász a továbbiakban explicit módon nem hivatkozik rá, azonban lényegében minden további írásának háttérelméletét alkotja. Így a mezőgazdaság gyors nekilödulése a hetvenes évek elején, majd megtorpanása, válságba jutása és a rendszerváltás utáni meglehetősen lassú föltápáskodása – legalábbis részben – megmagyarázható a szakmastruktúrának a gazdaságra gyakorolt hatásával.

Az agrármérnöki szakértelem megjelenése a szövetkezetekben gyors felfutást eredményezett. Ám ennek a szakértelemnek volt egy kedvezőtlen, a növekedést fékező oldala; az üzemszervezési ismeretekre gondolunk. Láttuk: a taylorista munkaszervezet beillesztése a mezőgazdaságba tehetetlenséget vitt a rendszerbe, s ez szükségképpen válsághoz vezetett. A válság ütemét azonban mérsékelte, hogy a háztáji és a kistermelés révén a taylorista munkaszervezetben elpazarolt tudás mégis valahogy visszacsatolódtott a mezőgazdaságba.

A rendszerváltáskor a mezőgazdaság a főntebb vázolt intézményrendszert örökölte, amely a feladatokat is megszabta. Lényegében két alapvető kérdés megoldása következett az örökségből. Egyrészt a téeszvállalatok egymáshoz szervesülően

kapcsolódó ágazatait önálló, versenyképes egységekre bontani, valamint taylorista munkaszervezetüket kis létszámú, rugalmas munkaszervezettel fölvaltani. Másrészt ösztönözni a hálózatképződést, amelynek révén a számtalan apró gazdaság üzletkörökbe szervezhető. Ezekbe nem minden kisgazdaság fér bele, hiszen a hálózatok szelekciós – tanulásra, kemény munkára, minőségi termelésre, beruházásra készítő – mechanizmusai révén egyesek megerősödnek, gyarapodnak, mások pedig föl hagynak a mezőgazdasággal. Mindenesetre az a tudás és tanulékonyosság, amely sikeressé tette a második gazdaságot, ebben az új intézményi keretben is hasznosulna.

A kilencvenes években ezek a feladatok csak felemás módon oldódtak meg. A kárpótlás és a vagyonyjegyek fölhasználása az amúgy is túlnépesedett kistermelők körét bővítette, a szelekció pedig nem a hálózatokban, hanem a sokkal költségesebb, nagyobb traumákat okozó nyílt piacon zajlott. A versenyt különösen drasztikussá tette, hogy a hetvenes–nyolcvanas évektől eltérően sokan nem mellék-, hanem főfoglalkozásban próbáltak megélni a gazdálkodásból. Az átalakulás éveiben meghatározó szerepet játszó kisgazdapárt téeszellenessége pedig akadályozta, hogy a szövetkezetek életképes ágazatokra bomoljanak. A részekre tagolódás azért mégis megtörtént, de a játékszabályok a tranzakciós költségek logikájának megint csak ellentmondóan lettek kialakítva. A gazdaságok egy része a piacon kénytelen beszerezni olyasmit, amit ésszerűbb volna magának előállítani. Így például a téeszektől kihozott tehenészetek nem ritkán föld, így takarmány nélkül maradtak. Ez viszont komoly bizonytalansági tényezőt vitt a gazdálkodásba: évről évre partnereket kell keresni, meg kell velük alkudni, és számítani lehet a szerződések visszamondásából adódó veszteségekre is.

Általában jellemző a rendszerváltás utáni évekre, hogy a mezőgazdaság az ésszerűtlen szabályozás következtében rendkívül magas tranzakciós költségekkel működött. A kilencvenes évek elején a feje tetejére állt a hetvenes–nyolcvanas évek intézményrendszere. Tizenöt-húsz éve a nagyvállalatok: téeszék, állami gazdaságok birtokolták szinte kizárólagosan a földet, a kistermelés pedig lényegében földhasználat nélkül bonyolódott, ma viszont a kicsik tulajdonába került a föld, a nagyok pedig saját tulajdonú termőterület nélkül maradtak. Így a téesz-utódszervezetek és a nagyobb léptékben termelő gazdák arra kényszerültek, hogy a szükséges földterületet nagyszámú földtulajdonostól béreljék. A bérleti megállapodásokat évről évre újra meg kellett kötni, mivel a három-négy hektárnyi területek tulajdonosai értelem szerűen haszonmaximalizálásra törekedtek, azaz versenyeztették a keresletet. Az alkudozások, szerződések, hallgatólagos megállapodások a folyamatos bizonytalanságból adódó többletköltséggel terhelték meg a vállalkozásokat. A kisebb termőterülettel rendelkező családoknak pedig megfelelő gépállományuk nem lévén, a szolgáltatásokat a piacon voltak kénytelenek megvásárolni. A helyzetük nem volt sokkal jobb, mint a gépállomásokra utalt szövetkezeteké.

A téeszék ésszerű gazdasági megfontolásokkal nem magyarázható okokból fizették meg a hierarchia fenntartásának költségeit. A rendszerváltás után létrejött vállalkozások viszont a rossz szabályozás következtében kialakult széttagoltság miatt piaci tranzakciókkal voltak kénytelenek beszerezni, bérelni azt, aminek a használata olcsóbb és biztonságosabb lett volna hierarchia vagy hálózatok létrehozása esetén.

Inercia a mezőgazdaságban

Egy új típusúnak tekinthető kutatás köztes eredményeiről és hipotéziseiről szól ez a tanulmány. A kutatás a mezőgazdasági munkaszervezetekkel, ezek mozgásának intézményes kereteivel és az ezekben részt vevő társadalmi csoportok magatartásával foglalkozik. A Szövetkezeti Kutató Intézet agrárszociológiai csoportjának munkatársai ebben a körben végeznek vizsgálatokat, s e tanulmány szerzője – noha saját véleményét fejti ki – az ő eredményeikre, gondolataikra is támaszkodott.

A vizsgálat szociológiai jellege ellenére elsősorban a közgazdaságtan egyes szaktudományainak kérdésfeltevéséihez kapcsolódik. Így egyszerre szolgálja egy Alfréd Sauvy és Jánossy Ferenc fogalomrendjére támaszkodó új növekedélmélet kidolgozását és kontrollját, az agrárgazdaságtan kérdéseinek általánosabb keretbe helyezését és korlátainak feltárását, a mezőgazdasági üzemtan összekapcsolását a többi társadalomtudománnyal.

A vizsgálatba bevont kérdéskörnek ez a tanulmány csak egy metszetét igyekszik felmutatni. Ez a metszet különböző tudományszakokban felmerülő különböző szintetizáltságú kérdéseket érint, a kérdéseket egy egyéni gondolatsorban kapcsolja össze, és ezért nehezen tudja elkerülni az eklektika látszatát. A különböző kérdésköröket összekapcsoló gondolatsorban *maradt egy ugrás*: az első részben megmozgatott általános fogalmakról a második és harmadik rész

olyan fogalomrendre tér át, amelyik a magyar gazdaság, különösen a mezőgazdaság és ezen belül a mezőgazdasági üzem elemzésére szolgál, arra is csupán a jelen történelmi időszakban.

Bár a szerzőnek meggyőződése, hogy a fogalmi rend végigvezetését a tanulmány implicite tartalmazza, kritikusanai egy részének azt a kívánságát, hogy a kifejtést tegye teljesebbé, nem fogadta meg. Mivel az átvezető gondolatmenetek megfelelő motiválására nem vállalkozhatott, *az üres (mert csupán logikus) fejtegetéseket elhagyta*. Azt reméli, hogy ezzel az olvasót nagyobb beleélésre készíti.

Az átvezető gondolatmenet hiányánál nagyobb adóssága e tanulmánynak, hogy hiányoznak, illetve töredékesek azok a gondolatmenetből fakadó tanulságok, amelyek mezőgazdaságunk üzemi szerkezetének történelmileg konkrét értékelését megadnák, a várható mozgásirányokat explicite kimondanák. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehessek, még néhány ellenőrző vizsgálatra lesz szükség.

S hogy a szerző eleget tegyen jó néhány szakmai csoport etikai elvárásainak is, bűnbánóan beismeri, hogy fogalmainak és gondolatmenetének felépítésében, vizsgálatainak kialakításában a jegyzetekben idézett szerzőkön kívül (akik közül Jánossy Ferenc, Bródy András, Alfréd Sauvy és Gelei Anna hatása a legjelentősebb) nagy hatással volt rá Bródy Ferenc, Neményiné Párkány Mária, Fülöp Edit, Márkus István, László János, Márton János, Komló László és Gyenes Antal tevékenysége. Természetesen amit a szerző írt meg, azt ő is gondolta végig, tehát felelős érte.

A mozgó rendszer tehetetlensége

Jánossy Ferenc szakmaszerkezetről írt könyvének³ hasznosnak tűnő fogalmi hármasára támaszkodik ez a tanulmány. Ő a szakmaszerkezet változását három „hatás”: a hajtóerő, a közegellenállás (ellenőrző) és a szerkezet tehetetlensége (inerciája) eredőjeként írja le. Ahogy fogalmait, példáját is a mechanikából veszi: egy hajó hajtóerejét gépeitől nyeri; ettől gyorsul, a közegellenállás a vízzel (és levegővel) való érintkezésből származik; ennek fékező hatása a sebességgel együtt nő, a hajó inerciája pedig a mindenkori mozgásállapot fennmaradását okozza, azaz korlátozza a hajtóerőt a gyorsulás, valamint a közeg ellenőrzését a fékezés létrehozásában. A példát kiegészíthetjük azzal, hogy a tehetetlenség nemcsak a gyorsításnak vagy lassításnak áll ellen, hanem az irányváltatásnak is. Újabb erő hatása nélkül a hajó nemcsak nem gyorsul, de nem is fordul.

Ilyen értelemben egy gazdasági alrendszer – esetünkben a mezőgazdasági gazdálkodás – tehetetlenségének meghatározása, közhasználatúbb kifejezéssel élve, önmozgásának meghatározását jelenti (ha az egyáltalán létezik). Ezen önmozgás leírásában eltekintek az üzemtan szokásszerűen használt eszközeitől és fogalmaitól. Nem azért, mert ezekkel nem lehetne követni, leírni és korlátozottan prognosztizálni a változásokat (nem is azért, mintha nem ismerném őket), hanem mert a gazdaságtan szokásszerű eszközeivel e mozgásnak csupán külsődleges képét, pillanatnyi feltételeit, a hosszú távú változásnak csupán akcideneciáit lehet kifejezni.

A kérdés tárgyalási módjának elvi („ideológiai”) háttéréről

A gazdasági növekedéseméletek kivezetnek az ökonómiából

Mátyás Antal *A gazdasági fejlődés feltételei*⁴ című tanulmánygyűjtemény bevezetésében Walras és több más polgári közgazda szemére hányta, hogy – ellentétben például Schumpeterrel és állítólag Marsszal – a miértek nagy részét elméleteik magyarázatlanul hagyják, az okokat gazdaságon kívülieknek tekintik. Következésképpen tagadják a gazdaságtan kompetenciáját sok, a gazdasági jelenségvilág szempontjából döntő kérdést – így például a fogyasztói értékelést, a technikai fejlődés mikéntjét stb. – illetően. Kétségtelen, hogy a vizsgálódásaikat korlátozó polgári közgazdák ezzel abban is korlátozták magukat, hogy a társadalom kritikusaivá váljanak – s ilyen értelemben valóban osztálykorlátokról beszélhetünk. De az is tény, hogy ők szűkebben értették a gazdaság fogalmát, mint Marx vagy a még korábbi klasszikusok. Vizsgálódásaik tehát azért is határolódnak le, mert céljaik is lehatároltak. Nem a társadalom egészének mozgását kutatják egy csomópontból kiindulva, hanem egy meghatározott jelenségvilágot, amelyik az áru-pénz mechanizmusok és a vállalkozók ezekhez kapcsolódó tevékenysége köré esik.

³ Jánossy Ferenc (1966): *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. KJK, Budapest.

⁴ *A gazdasági fejlődés feltételei*. Tanulmánygyűjtemény. Összeállította és fordította dr. Szokolczai György, a bevezetést írta dr. Mátyás Antal. KJK, Budapest. 1963. (A továbbiakban: GFF.)

A közgazdaságtan és a különböző gazdaságtanok elhatárolódása a többi társadalomtudomány által vizsgált jelenségköröktől olyannyira szokásszerűvé vált, hogy a marxista közgazdák is, hacsak nem éppen egy politikai gazdaságtan tanszéken dolgoznak, természetesnek kezelik a megfigyelt és elemzett jelenségkör ennek megfelelő korlátozódását. Tevékenységük az áru-pénz, kereslet-kínálat, tőke-munkaerő fogalom párok által meghatározott térben mozog, és csupán egy metszét tartalmazza annak a sokkal tágasabb társadalmi térnek, amelyet Marx termelőerők-termelésviszonyok fogalom pára meghatároz. Így még azt is állíthatjuk, hogy bölcs önmérsékletéről tesz tanúbizonyságot (szükségszerű korlátoltsága mellett) az a közgazda, aki a társadalomnak a gazdálkodás számára is meghatározó folyamatait csupán a konvencionális értelmű gazdasági térben tükröződve hajlandó felfogni, és e leképezésből akarja megmagyarázni.

A gazdaságtan fogalmának szűkebb, szokásszerű értelmére utal az alcímben szereplő állítás: a növekedésméletek kivezetnek az ökonómiából.

Miről kérdeznek a növekedésméletek?

A növekedésméletek fogalmát is szokásszerűen használjuk. Azt a tudomány szakot jelöljük vele, amelyik döntően angolszász közegben, a világháború óta, a keynesiánusok és a neoklasszikusok vitájában alakulva a gazdaság, pontosabban a termelés növekedésének mechanizmusát s amennyire lehet, ennek meghatározóit próbálja leírni. A gazdasági növekedés kérdéseivel persze régebben is mindig foglalkoztak, különösen a Walras előtti közgazdák, de főleg mint általánosabb elméleteikből következő kérdéssel. Önálló szakterületté nem vált. A szorosan vett növekedési elméletek hátterében kezdettől létezett és fejlődött a növekedés kérdéseinek általánosabb történetstatisztikai és történelmi-gazdasági kutatása is (Simon Kuznetz⁵ rögtön a háború után adta ki a maga százéves idősorait), de ez – legalábbis Rostow⁶ könyvéig – úgy tűnik, hogy kevésbé került be a szélesebb közgazdasági tudatba. Még ma sem bővelkedünk a gazdaságtörténet és a közgazdaságtudomány problémáin átívelő, megfelelően motivált elméletekben, vizsgálatokban.⁷ A marxista társadalomtudomány, az első világháborút követő évekig fennállt erős történelmi szellemű tradíciója ellenére, ezen a területen különösen elmaradott.

Úgy tűnik, a növekedési elméletek kiinduló kérdésfeltevése (Harrod,⁸ 1939; Domar,⁹ 1947) még nem is a növekedésre vonatkozik, hanem csupán a keynesiánus gazdaságpolitika egyik praktikus gondjára keres feleletet: mekkora legyen a beruházás, hogy az általa létrehozott többtermelési lehetőség ne haladja meg az ugyancsak általa indukált pótlólagos keresletet, és persze kevesebb se legyen annál. Ez még éppúgy egyensúlyi probléma, mint az 1870 utáni közgazdaságtan legtöbb népszerűsége szert tett kérdése. De már nem az állapot, hanem a folyamat egyensúlyi feltételeire kérdez rá. A kérdezők, de különösen Harrod, nagyon pontosan tudták azt, ami a következő tizenöt évben gyakran elhomályosult, hogy a tényleges növekedés mégsem elsősorban egy határozott gazdaságpolitika, még szimplábban egy jól megválasztott beruházáspolitikai eredménye.

Ha már kérdezzük a növekedésről (szinte mindegy, hogy mit), a kérdések sora ahhoz a középponthoz érkezik, hogy mitől függ a növekedés. Ezt a kulcskérdést az ötvenes években fokozottan kötelezővé tette az a körülmény, hogy a szocialista országok után a nyugati országok gazdaságpolitikáját is áthatotta a versenyszellem: „Hogyan lehet gyorsabban növekedni?” A növekedés fokozásához pedig feltétlenül tudni kéne, hogy mitől függ az üteme. (Ennek a szinte agresszív elvárásnak a reakciója jelenik meg Denison józannak tűnő, mégis sokkal inkább ironikus 1962-es előadásában: „Hogyan lehet egy százalékkal meggyorsítani a folyamatosan magas szintű foglalkoztatáshoz tartozó növekedési ütemet?”)¹⁰ Igaz, hogy a kérdés már csak azért sem volt elkerülhető, mert általában mindenki egyetértett abban Domarral, hogy a növekedés (ha nem is éppen a gyorsabb növekedés) gazdasági kényszer. Egyébként újra mély válság fenyeget. S a keynesiánusok zöme (ellentétben a neoklasszikusok többségével) nem bízott benne, hogy a növekedésnek minden körülmények között érvényesülő automatizmusa van.

⁵ Különböző számításokkal együtt a S. Kuznets szerkesztette *Income and Wealth of the United States* (Cambridge, 1952) című kötetben; újabb számításokkal kiegészítve: Abramovitz, M.: *Az erőforrások és termelés időbeli alakulása az Egyesült Államokban 1870-től*. (GFF, 17–36).

⁶ Rostow, W. W. (1960): *The States of Economic Growth*. Cambridge.

⁷ Magyarul csupán Bródy András (1966): *A termelés tőkeigényessége a kapitalizmusban*. Akadémiai Kiadó, Budapest; illetve Gelei Anna (1971): *Növekedési trendek a gazdaságban*. KJK, Budapest. Nagyobb hatású külföldi szerzők S. Kuznetsen és Rostowon kívül: Clark, C. (1957): *The Conditions of Economic Progress*. Macmillan, New York; Marcewsky, J. (1965): *Le produit physique de l'économie française de 1789 à 1913*. Cahiers de l'I.S.E.A. VII.

⁸ Harrod, R.: *Dinamikus közgazdaságtan felé*. (GFF, 169–192) Részlet egy 1947 februárjában tartott előadás-sorozatból. Szakolczai közlése szerint első formája 1939 januárjában a *The Economic Journal*-ban jelent meg.

⁹ Domar, E. D.: *Az expanzió és a foglalkoztatás* (GFF, 137–168).

¹⁰ Denison, E.F.: *Hogyan lehet egy százalékkal meggyorsítani a folyamatosan magas szintű foglalkoztatáshoz tartozó növekedési ütemet?* (GFF, 461–471)

Beruházás és növekedés

A beruházás és a termelés közti látványos összefüggés kézenfekvővé tette, hogy a tőkeállományban vagy annak növekedésében ragadják meg sokan a növekedés meghatározó oldalát. Első időszakban (úgy 1952–1956-ig) főleg két teoretikus megfontolás motiválta ezt a tőkecentrikus teóriát. Egyrészt az, hogy az egyes vállalathoz hasonlóan – a termelési tényezők elméletéből, az egyre kiterjedtebben használt Cobb–Douglas-függvény feltevéseiből következően – a felhalmozás csak csökkenő hatékonysággal fokozható egy szinten túl a népgazdaságban is, másrészt pedig az – és ez az előző feltevés konkrétabb magyarázatának tekinthető –, hogy a beruházás termelésnövelő hatása technizálást kiterjesztő, illetve új technikát megvalósító („megtestesítő”) voltán alapszik. A történeti statisztikai és alaposabb nemzetközi összehasonlító elemzések elterjedésének a beruházási fogalmát középpontba állító elméleti irány már olyan zavarba ejtő „motivumokat” volt kénytelen értelmezni, mint hogy az újratermelhető nemzeti vagyoni aránya a nemzeti jövedelemhez egyre csökken (társadalmi méretű eszközigényesség),¹¹ hogy nagymértékben eltérő jellegzetes beruházási hányadokhoz tartozhatnak hasonló termelésnövekedési ütemek, és fordítva, hasonlóan magas (vagy alacsony) színvonalú beruházási hányadokhoz eltérő nagyságrendű átlagos növekedési ütemek tartoznak. Pedig sok esetben, például egy Japán–Norvégia-összehasonlításban, még a beruházások által megtestesülő technikai szintet sem lehet minőségileg különbözőnek tekinteni.

Többek között Branco Horvat¹² tett kísérletet arra, hogy a beruházás kategóriáját központi fogalomként megőrizve építsen növekedési elméletet (1958). Ő az, aki kiegészíti a fogalmi apparátust a „társadalom beruházásabszorbeáló képessége” fogalmával. (S ezt a fogalmat később, különösen a fejlődő országok elemzésénél, igen jól fel lehetett használni.) Modelljében továbbra is a beruházás nagysága marad a meghatározó – ebben a kelet-európai koncepciókra hasonlít –, de a beruházás nagyságához viszonyított ésszerű eszközfelhasználást megakadályozzák. A kooperációs rendszer nem tud alkalmazkodni több új eszközhöz és ezen át új technikához. A lehetséges szintet a 30 százalékos felhalmozási ráta körül becsülte, de néhány éven belül kiderült, hogy végletes módon optimista volt. Általában a társadalmi intézményrendszer még jóval kisebb beruházást is tökéletlenül abszorbeál.

A beruházás tartalma fontosabbnak tűnik nagyságánál

A fejlődés mechanizmusát – úgy tűnik – jobban közelítették meg azok az elméletek, amelyek a műszaki fejlődést állították középpontba. Őket az előző csoportba tartozóktól az különbözteti meg, hogy a megvalósuló műszaki fejlődés mértékét nem a beruházás több vagy kevesebb voltától tekintették függőnek. Mint ahogy világos is, hogy az új eszköz ára csak igen laza kapcsolatban van saját többlettermelékenységével. (Sőt, mint Jánossy rámutatott, a munkaérték-elmélet alapján egy új eszköz, bárhányszoros termelékenységgel, nem szükségszerű, hogy a réginél nagyobb értéket képviseljen.) Ha a technikai fejlődés olyan, hogy évről évre 10 százalékkal nő az új felszerelések teljesítőképessége, és a teljes eszközállományt 10 év alatt cserélik ki, akkor 1 százalékos, ha pedig a technikai fejlődés olyan, hogy az ideai felszerelések rendre 20 százalékkal tudnak többet, mint a tavalyiak (ceteris paribus), akkor 2 százalékos a gazdasági növekedés üteme (tehát kétszeres) ugyanakkora beruházási szint esetén is.

Ennek az elméletnek szép modelljét írta le Kaldor (1956),¹³ aki a fent elmondottakat össze tudta kapcsolni vállalkozói magatartás-mechanizmusok jellemzésével. Modelljéből is jól levezethetők az egyenletes növekedés „aranykori” optimumkritériumai (Solow, Phelps 1962),¹⁴ amelyek a hosszú távon maximális és egyenletesen bővülő fogyasztást alacsony beruházási szint esetén is lehetővé teszik.

A neoklasszikus elméletek fejlődése, ezzel párhuzamosan a termelési függvények egyre kiterjedtebb használata háttérbe szorította a keynesiánusok és a neoklasszikusok között eredetileg fennállt ellentétet. Az arányosságot biztosító automatizmusok megléte vagy hiánya adta a nézeteltérések alapját, ami a mi kérdésünk, a növekedés mechanizmusa szempontjából például Joan Robinson¹⁵ és Kaldor véleménykülönbségében ragadható meg.¹⁶ Robinson asszony szerint

¹¹ Lásd például Bródy András, C. Clark, Abramovitz említett műveit és Kuznets, S. *A tőke és a termelés összefüggése* című írását (GFF, 111–121).

¹² Horvát, B.: *Az optimális beruházási hányadról* (GFF, 216–243).

¹³ Kaldor M. és J. A. Mierlees: *A gazdasági növekedés egy új modellje* (GFF, 287–308).

¹⁴ Phelps, E. E.: *A felhalmozás aranyszabálya* (Tanmese) és *Második értekezés a felhalmozás aranyszabályáról* (GFF, 266–296).

¹⁵ Robinson, J.: *Bevezetés a foglalkoztatás elméletébe*. Részlet (GFF, 85–120).

¹⁶ A szembeállítás Mátyás Antal említett bevezető tanulmányából származik (GFF, 21–22).

– legalábbis szaporodó népesség esetén – mindig létezik olyan társadalmi mechanizmus, amely a technikai újítás és a beruházási tevékenység kereskedelmi ciklusoktól független állandó fejlődését biztosítja, és hosszú idő átlagában a kettőt egyensúlyban tartja. (A keynesiánusok fogalomrendjében: a beruházásokat arra a szintre hozza, hogy az általuk megvalósuló többlettermelést kiegyensúlyozza a többletberuházások miatti keresletnövekedés.) Kaldor ellenvéleményében ragaszkodott az „ortodoxiához”: akármilyen a népszaporodásból (egyéb forrásból) származó nyomás a gazdaságra, a beruházásokat s ezen túl a kutatást is a profitkilitások határozzák meg. S nyilván nincs miért feltételeznünk, hogy létezik valamilyen hosszú távon ható, különböző tényezőket összehangoló korrekciós automatizmus. Hiszen éppen ezért van szükség az aktív (keynesiánus) gazdaságpolitikára.

Az álláspontok világos megfogalmazásával kézenfekvően adódott a továbblépés az általánosabb neoklasszikus elmélet felé.¹⁷ Ha a beruházási tevékenység nemzeti jövedelemtől való függetlenségét elfogadjuk is, az állami gazdaságpolitikai döntések gazdasági mechanizmusba való beiktatásával is egyetértésre lehet jutni. Hiszen a keynesiánusok zöme is bízik benne, hogy így pótolni lehet a hiányzó egyensúlyozó automatizmusokat. (Idővel, a háború utáni viszonylag válságmentes növekedést látva, a probléma éle is csökkent.) Így a tökenövekedés is a rendszer többi elemével kölcsönös függésben álló változóvá vált. Külső, tehát determináns változóként ebben az elméletben a műszaki fejlődés, pontosabban annak megtestesülési tudása jelenik meg.

A műszaki fejlődés, illetve annak beépülési mechanizmusa a gazdaságba a társadalmi tevékenységek új, szokásszerűen eddig nem vizsgált alterét kapcsolja be a gazdasági vizsgálatba. Ha ezt az alteret nem sikerül az áru-pénz, költség-eredmény, kereslet-kínálat fogalompárok által kifizetett térbe kielégítően leképezni, már ki is léptünk a hagyományos közgazdaságtanból. De hát *egy fogalmi rend, amely száz éven át majdnem kielégítően funkcionált, nem egykönnyen adja meg magát*. A valóságos tevékenységek vizsgálata mellett és legfőképpen helyett újabb, az elosztási és jövedelemtermelési mechanizmusokra korlátozó „gazdaságtanok” jelentek meg.

Új gazdaságtanok és a beruházás fogalmának kiterjedése

A kutatás-gazdaságtan először is rögzíti azt a tényt, hogy a vállalatok gazdasági tevékenységében és költségeiben megnőtt a kutatási tevékenység súlya, megállapítja, hogy ez elengedhetetlen a versenyképesség fenntartásához. Felmutatja, hogy a nemzetek gazdasága mennyire összefügg azzal, hogy milyen arányban költenek kutatásra, és csatlakozván a „hogyan növekedhetnénk még gyorsabban” kérdéskörhöz, sürgeti az ipari kutatások fokozását, a termelés és a kutatás közötti kapcsolat erősítését, a licencforgalom kiterjesztését stb.

Az oktatás-gazdaságtan részben az előző kérdéshez kapcsolódik, s a kiképzett emberfők fontosságát hangsúlyozza, mert ez kell a termelés és a kutatás közti munkamegosztás közvetlenné válásához. De túl is lép ezen a körön, mert appericiálja¹⁸ (de úgy tűnik, kevésbé magyarázza) az oktatási rendszer jelentőségét az egyes technikai és gazdálkodási formák elterjedésében. E szemlélet számára megszűnik az iskolarendszer elsősorban a társadalmi fogyasztás egyik színtere lenni, s – a talán legfontosabb – társadalmi beruházássá válik. A növekedés vélhetően legfőbb letéteményesei a képzéssel foglalkozó intézmények, mert alkalmassá teszik a népességet arra, hogy feltalálják, megvalósítsák és alkalmazzák az új technikát.

Az új gazdaságtanok mögött megjelent egy új fogalom, amely jelentősen kibővítette a szokásos fogalmi apparátust, és még újabb gazdaságtanokat (például egészségügy-gazdaságtan) szült. A „*human capital*” (emberi tőke) fogalma a pénz-, illetve a tőkefétis teremtette korlátoltságon belül ugyan, de megújította a közgazdaságtan szemléletét. A „munkaerőt” mint második termelési tényezőt – (figyeljük meg, hogy a termelési tényezők majd minden felsorolása így szól: tőke, munka, föld) – eddig a bérköltség révén kapcsolták be az egységes elméletekbe. Kereslet-kínálati mechanizmusán kívül Malthus óta szinte csak a marxista politikai gazdaságtan foglalkozott vele, de nem a gyakorlati gazdaságtanok. Az új fogalom mégis valamennyire emberszerűsíti a munkaerőt azzal, hogy a tőke fogalmához hasonlóan valamelyest újratermelési mechanizmusait is átfogja. Persze csak úgy és annyiban, amennyire ezt a tőkével való párhuzam megengedi.

Jellemző a növekedési elméletek terén nagy tekintélyű Solow állásfoglalása 1962-ben: „A tőkeképződés a termelékenység növekedésének nem egyetlen forrása. A beruházás legfeljebb szükséges feltétele a növekedésnek, de semmi esetre sem

¹⁷ Így Robinson asszony tanulmányán kívül Fellner V.: *A zavartalan növekedés követelményei. Dinamikus egyensúly* (GFF, 193–233); illetve J. E. Meade: *A gazdasági növekedés egy neoklasszikus elmélete* (GFF, 245–286).

¹⁸ Schultz, T. W.: *Beruházás az emberi tőkébe* (GFF, 322–341) és Schaffer H. G.: *Beruházás az emberi tőkébe: egy megjegyzés* (GFF, 352–363).

elégletes feltétele. A legutóbbi időben megjelent tanulmányok rámutattak az olyan tényezők fontosságára, mint a kutatás, az oktatás és a közegészségügy. Ám míg a közgazdák most meg vannak győződve arról, hogy e tényezők fontos szerepet játszanak a gazdasági növekedés folyamatában, még távol vagyunk attól, hogy valamilyen számszerű becslésünk legyen arról, hogy a kutatásra, oktatásra és az elosztó rendszer hatékonyságának javítására fordított eszközök hogyan térülnek meg a társadalomnak. Minthogy pedig az erőforrásokat országos szinten a gazdasági növekedés érdekében az ilyen becslések alapján kellene szétosztani, meghatározásuk – bárhogyan is történjék – elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt nagy fontosságú feladat.”¹⁹

Figyeljük meg, a probléma rövidre zárt: hogyan (mennyire) térülnek meg a ráfordított eszközök? Nem kérdez a dolgozó-újratermelési mechanizmusokra, azok változtathatóságára; így – anélkül, hogy tudna róla – ezt kérdezi: az adott társadalmi szerkezet és intézményrendszer mellett milyen drága a növekedés és ezzel együtt az intézményrendszer fenntartása. Pedig a kérdés mögött ott a kilépés kényszere vagy legalább lehetősége a hagyományos ökonómiából (és Solow is és a human capital művelői is gyakran kilépnek, anélkül, hogy erre odafigyeljenek). A társadalmi mechanizmusok, az intézményrendszer stb. befolyásolásával, megváltoztatásával nem lehetne-e olcsóbbá vagy gyorsabbá tenni a növekedést? (Persze még radikálisabb lenne a kilépés az eszközféltis hatalma alól, ha azt kérdeznék, mire szolgál a gazdasági növekedés.)

A szokásos közgazdaságtan ráfordítás-eredmény-elemzéséből való kilépést magában hordja tehát Horvat „abszorbeáló képesség”, Kaldor modelljének „tőke-korösszetétel” vagy a „human capital” fogalma is, a fogalmi apparátus sok, más úton történt bővítésével egyetemben.

Mivel azonban általában nem építenek új fogalmi rendet, az elemzési apparátus érvényessége, úgy érzem, az újításokkal jelentősen nem nőtt. (Ez persze nem jelenti azt, hogy az egyes szerzők problémalátása ne lenne sokkal árnyaltabb annál, mint amit fogalmi apparátusuk tükröz.) A szemlélet konzervativizmusa az érzékelt új problémák kifejezésében oda vezet, hogy *nem „megszüntette megőrzi” az eddigi eredményeket, hanem „megőrizve megszünteti” az új problémákat.* Beszélnek ugyan róluk, de ötletszerűen, a keretekbe beleegyszerűsítve kezelik őket.

Egy kibúvó: a növekedés és a fejlődés kettéválasztása

Az ortodox növekedélméleti fontolgatások mellett természetesen több szerző is akadt, aki öntudattal lépett ki a szokásos fogalmi körből, és a gazdasági növekedés kérdéseit tágasabb térben próbálja értékelni. Van, aki a kétféle vizsgálati módot úgy választja szét, hogy az egyik csoportot a gazdasági *növekedés* elmélete művelőinek, a másikat a gazdasági *fejlődés* elméletével foglalkozóknak nevezi. Nem tartom szerencsésnek ezt a megkülönböztetést, mert a növekedés és a gazdasági-társadalmi szerkezet változása, amit fejlődésnek neveznek, nem egymástól elválasztható folyamatok. Hasznosabbnak tűnik két (gyakorlatban szükségszerűen összekapcsolódó) kutatási irány megkülönböztetése: a növekedési mechanizmusok vizsgálatáé és a folyamatban érvényesülő mennyiségi (többnyire mérlegszerű) összefüggések vizsgálatáé.

A szokásos gazdasági vizsgálatokból való kilépést vállalt szembenállásként fejezi ki Alfréd Sauvy, akit – részben önvédelemből – a közgazdák demográfusnak szoktak nevezni. Tény, hogy az a törekvése, hogy a gazdasági növekedés kérdéseit a népesedés kérdéseivel összekapcsolva vizsgálja, munkásságának kezdetétől arra készítette, hogy fogalmi apparátusát és problémaérzékelését ne szűkítse le egy szakmai kánon alapkérdéseire.²⁰

Alfréd Sauvy kilépése a kanonizált fogalmi körből

Fő műve, az 1952–1954-ben megjelent *Népesedés általános elmélete*²¹ a növekedés hagyományos közgazdász-szemléletű tárgyalásának és a szélesebb, társadalmi mechanizmusokat is megvilágító leírásának igen didaktikus szembeállításán alapul.

Az 1952-ben megjelent első kötetben, amelynek alcíme Gazdaság és népesedés, a termelési tényezők elméletén alapuló, szükségszerűen tőkecentrikus közgazdaságtan igen logikus összefoglalását adja. A technikai fejlődés különböző formáit

¹⁹ Solow, R. M.: *A technikai haladás, a tőkeképződés és a gazdasági növekedés* (GFF, 152–162).

²⁰ Sauvy, A. (1943): *Richesse et Population*. Payot, Paris. A német megszállás alatt a francia közgazda már csak azért sem engedhette meg magának az akadémikus tudományosságot, mert mindenáron magyarázatot és megoldást akart találni a „nemzeti sorskérdésekre”.

²¹ Sauvy, A.: *Théorie Générale de la Population*. I. kötet. *Économie et Population*. (1952) II. kötet. *Biologie Sociale* (1954). Presses Universitaires de France, Paris.

is figyelembe véve, a termelési függvények elmélete alapján vezeti le azokat a kritériumokat, amelyek alapján egy-egy népesedési irányzat gazdagodást segítő vagy gátló hatását értékelni lehet, illetve amelyek alapján a népesedési alapirányzatból a gazdagodás vagy az elszegényedés perspektíváját prognosztizálni lehet.

A mű dramaturgiai hatását növeli, hogy a két év múlva megjelent második kötet első fejezetében történelmi példák elemzésével mutatja fel, hogy az első kötet tézisei alapján levont következtetések nemcsak nem állták volna meg a helyüket, hanem kifejezetten az ellenkezőjük valósult meg. Így például Írország és Dánia vagy Gascogne és Normandia százéves történetének szembeállításával azt bizonyítja, hogy a természeti feltételek és a tökebőség nemhogy lendítette, hanem – az eszközellátottsági szint megőrzésére törekvő társadalmi magatartás miatt – visszafogta a gazdasági fejlődést. Ahol viszont a tömeges pauperizáció legerősebben fenyegetett – éppen a természeti feltételek és a tőke hiánya miatt –, a növekedés még a kedvezőtlen ágazatokban is (például dán tehenészet) sokszorosan nagyobb volt. (A második kötet címe Társadalmi biológia, azaz a nálunk használt fogalmakkal: szociológia vagy antropológia.)

Egyelőre általánosságban megfogalmazott tézis szerint a gazdasági növekedésben a tőkeellátottságnak (legalábbis az ipari fejlődés útján már elindult országokban) alig van szerepe. A meghatározó a társadalmi mozgásokban megvalósuló húzó- és tolóerők kényszere, amelyek a gazdaságot átalakulásra készítik. A növekedés éppen az átalakulásban van (tehát a „fejlődésben”), s ez az átalakulás nem egyszerűen az eszközellátottságban vagy az alkalmazott technikai szintben fejeződik ki.

1956-os előadásában²² világosan megfogalmazta azt a mechanizmust, amelyben a különböző erők megragadhatók. A növekedés középponti fogalmának a szakmaszerkezetet („repartition professionnelle”) választotta, amelyet a statisztika nyelvén foglalkozási megoszlásként fejezett ki. A húzó- és nyomóerők a tőkemechanizmusokat csupán közvetítőként, ösztönzőként (a marxizmus nyelvén: fétisrendszerként) felhasználva hatnak erre. Ennek tehetetlenségén múlik a megvalósuló fejlődés. Elemzésének gazdaságpolitikai tanulságai azóta közismertté váltak, de többnyire a human capital fogalma kapcsán kifejtve. (Ilyen tanulságok: „Holnapi nemzeti jövedelmünk mai iskolaprogramunkon és hatékonyságán múlik.” „...a tőke jelentősége erősen túlbecsült. Egyedül vagy közel egyedül az emberi tudás számít.” „Mindig könnyű a tőkehiányt kompenzálni, ha a tudás megvan.” „A fejletlen országok hátránya nem a tőkehiány, hanem a [megfelelő] emberek hiánya.”) Az emberbe beruházott tőke kapcsán kifejtve azonban nem világosodik meg e tételek teljes és mélyebb tartalma.

Jánossy Ferenc „ortodox” marxista kilépése

A marxisták Lenin, Hilferding, Kautzky, Rosa Luxemburg nemzedéke óta mintha lemondtak volna arról az előnyről, amelyre Marx termelőerők-termelési viszonyok fogalompárja a növekedési folyamat elemzésében lehetőséget ad. A növekedés kapcsán főképp az I. és a II. osztály arányaira vonatkozó tautologikus mérlegegyenletekkel foglalkoztak.

Jánossy Ferenc elmélete kihasználta az átfogóbb társadalomszemléletre készítő marxi hagyományt, és a növekedési elméletek kérdéseinek elemzésére alkalmas tágasabb modellt szerkesztett. Modellje formálisan Kaldor tőke-korösszetételt felhasználó modelljének kiterjesztése, de valójában azt minőségileg megújítja. Azzal, hogy a tőkeszerkezet fogalmát középponti kategória helyett a szakmaszerkezet akcidienciájaként kezeli, lehetővé teszi, hogy a növekedés folyamatát a történelemben helyezzük be.

A szakmaszerkezet fogalma „csupán” operacionális fogalom

Amikor Alfréd Sauvy vagy Jánossy Ferenc gondolatmenete a gazdasági növekedési elméletekből kiindulva a szakmaszerkezet („repartition professionnelle”) fogalmához elvezetett, úgy tűnt, megszületett az a fogalmi keret, amelyben a növekedés problémái mint valóságos történelmi (és futurológiai) problémák tárgyalhatók. Lehetővé vált a legkülönbözőbb és egyaránt elhanyagolhatatlan tényezők (lásd a „human capital” kapcsán előálló oktatási és egészségügyi, B. Horvat „beruházás-abszorbeáló képesség” fogalmával kapcsolatban felvetődő társadalmi intézményi problémákat és leginkább a Denison által felsorolt hosszú tényezőleltárt) egységes kezelése. Ugyanakkor az új fogalmi keret hozzájárult ahhoz, hogy

²² Sauvy, A. (1956): *Développement économique et repartition professionnelle de la population – Travaux du Congrès des Économistes de Langue Française*. 51–67.

felszakadjon az a köd, amely a tőke-, illetve eszközféltis miatt a legkiválóbb keynesisták kivételével a gazdaságpolitikával foglalkozók fejét – legalábbis Európában – megülte. A tőkekérdés az új megvilágításban nem elsősorban mennyiségi kérdés („hogyan lehet még többre szert tenni?”), hanem – legalábbis egy hosszabb távú programban – allokációs probléma („hogyan lehet a legprogresszívebb folyamatokat segítően elhelyezni?”).

Annak a nyilvánvalóságnak a leszögezése, hogy a beruházás használhatósága, sőt megvalósításának formája, illetve a tudomány, a találmányok anyagi tevékenységben „megtestesülése” egyaránt az azzal dolgozók megfelelő ismeretein múlik, és ez az ismeret a legvalóságosabb „szüksős” tényező, világosan értelmezhetővé tette mindkét jelenségkör növekedésbeli esetleges szerepét. Úgy tűnik, a tőke- és tudománytermelő automatizmusok a már növekedésnek indult gazdaságban még főlösen is működnek.

A szakmaszerkezet fogalma két dimenzióban jellemezhető

De mit jelentenek ezek az ismeretek, azaz mit rejt a szakmaszerkezet fogalma? Térjünk vissza a funkcióhoz, amelyet betölt: a termelő társadalomnak azt a képességét, hogy eszközöket hozzon létre és működtessen adott termelékenységi színvonalon. Ez a képesség még szigorúan tárgyra irányuló tevékenység esetén is két, jól megkülönböztethető vonatkozásban jellemez minden egyes résztvevőt: egyrészt jelenti a felhasználható szakmai ismereteit, másrészt a termelés többi résztvevőjével való kooperációs készségét. Pontosabban azt, vagy azokat, amelyekben együttműködni képes.

Első dimenzió: a foglalkozási megoszlás

A fogalom első dimenziója (precízebb elemzés esetén altere) nyilvánvaló jelentőségű és jelentésű. A tevékenység tárgyának és eszközeinek ismerete, a műveletek elvégzésére való készség és ugyanúgy a különböző tevékenységeknek megfelelő ismeretekkel rendelkező emberek léte, eloszlása a társadalomban meghatározza a teljesítőképesség felső határát. Sauvy, Jánosy és a „human capital” tárgykörének művelői – más-más gondolatkörben mozogva ugyan – azt is nyilvánvalóvá tették, hogy ezen ismeretek átalakulása a társadalom egészében csak lassan mehet végbe. Az átalakulás sebességét korlátozó, illetve lendítő tényezők egész sorát tekintették át, sok esetben ezeket és ezek hatását mérhetővé is tették. Így abból a – legalábbis statisztikus – tényből kiindulva, hogy aki valamilyen termelő szervezetben hasznos ismeretekkel rendelkezik, az csak rendkívüli esetben tanul meg más jellegű ismereteket, kimutatták a nemzedékváltás döntő szerepét a szakmaszerkezet változásában. Ebből következően azt is, hogy a népszaporodás nagysága (sok egyéb hatás mellett) e területen is milyen nagy jelentőségű.

Megállapították az iskolázottsági szint, az iskolarendszer, a felnőttoktatás, az üzemben belüli továbbképzési rendszer és általában a közművelődési rendszer jelentőségét a nemzedéken belüli és főképp nemzedékek közötti szerkezetváltozásban. E tényezők közül elsősorban az iskolázottsági szint emelésének hatását mérték is. Bár a mérések többnyire a termelésnövekedéssel való közvetlen korrelációra vonatkoztak, nyilvánvaló, hogy a hatás maga a szakmaszerkezet változásának közvetítésével valósul meg.

Meglepő azonban, hogy noha ennyi ható tényező van, és ezek közül némelyik viszonylag ugrásszerűen változtatható (iskola, átképzési rendszer stb.), legfeljebb egy-egy szakmában növelhető vagy csökkenthető hirtelen az utánpótlás, a szakmák zömének s főleg a foglalkozási csoportoknak az arányváltozása viszonylag hosszú időn át egyenletes. Egy-egy társadalmat szinte jellemez a maga „átrétegződési trendje”. Tehát még a belépő új évfolyamot is meghatározza elhelyezkedésében az előtte álló „foglalkozási minta”. Ha – valamilyen pragmatista célból – az eredendő okot keresnénk, hogy ott beavatkozva radikális változást hozunk létre a szakmaszerkezet változási rendjében, oda lyukadnánk ki, hogy *döntő kérdés a társadalom nyitottsága*. Vagyis milyen messzire léphet és akar lépni saját környezetéből az egyes ember.

A társadalom nyitottságának vannak ugyan viszonylag vagy legalábbis gyorsan változtatható jogi és gazdaságpolitikai meghatározói is (egyenlő polgárjog, családi pótlék, ösztöndíj, átképzési és letelepedési segély, munkanélküli-segély stb.), segíthető célszerű intézmények létrehozásával és fejlesztésével (munkásszállás, kollégium, átképző tanfolyam, propaganda stb.), döntően azonban az éppen élő nemzedék számára már adott intézményekben határozódik meg. A családban, szomszédságban, lakóhelyen, társadalmi rétegben, iskolában, munkahelyen stb. meglévő érintkezési viszonyok, magatartásminták, értékek többnyire előbb megszabják az ember mobilitási törekvését és képességét, mint ahogy egy

központi társadalmi program elér hozzá. (Lásd például a különböző rétegekultúrákból iskolába kerülő gyerekek eltérő beilleszkedését és azonosulását mindjárt a legelső években.)

A gyakorlatias közgazda, aki a szakmaszerkezet és így a gazdaság változásának meggyorsítását keresi, olyan területre érkezett, amelyet a szociológusok is még csak éppen áttekinteni igyekeznek. Nem tehet mást, mint hogy megállapítsa, milyen ütemű a foglalkozási megoszlás változása, terveiben igazodjon hozzá, és a rendelkezésre álló eszközökkel megpróbálja az irányát befolyásolni.

Ezért mondhatjuk tehát, hogy a foglalkozási szerkezet csupán a gazdasági jelenségvilágon belül tűnik a gazdasági növekedés meghatározó oldalának. Valójában *ez az a sík, amelyen át a társadalom változásai* (amelyek viszont meghatározottak a gazdaság teremtette eszközök és lehetőségek által) *kifejeződnek a termelőtevékenység számára*. Éppen ezért hasznos fogalom a szakmaszerkezet (szemben a human capital fogalmával), mert *nem lezárni igyekszik a vizsgálódás körét, hanem kinyitja azt*. A termelőrendszer maga valóságában, az osztálytársadalmi rendszer alrendszereként határozza meg. Nem végső választ ad, hanem tágasabb összefüggések felé vezet a kérdést („mitől függ a növekedés?”).

Második dimenzió: a kooperációs formák

A termelőképeség másik összetevője az ember munkatevékenységben való együttműködési képessége. Így a szakmaszerkezet fogalmának *tágabb értelmébe* ez is beletartozik. E dimenzió (illetve altér) jelentősége a munkamegosztás tényéből eleve következik, de különös jelentőséget ad neki az, hogy a dolgozó mindig szervezetben dolgozik. (Ezért aztán minden Robinsonból vagy csupán a személytelen piaccal kapcsolatban álló egyénből kiinduló elemzés egysíkú. Bár azon belül lehet helyes.)

A termelőképeség e vonatkozása a teljes általánosítás fokán még nemigen elemzett, a foglalkozási megoszlás fogalmához hasonlóan genetikusan sorba csak bizonytalanul tudjuk elhelyezni. Nem ismerem olyan munkát, amelyik befolyásoló tényezőit vagy azok közül valamelyiket mérte volna. Saját létének és változásának megközelítőleg egységes mérése sem lehetséges egyelőre, mert a kooperációs típusoknak (vagy ha úgy tetszik, munkacsoporttípusoknak) nem alakultak még ki olyan viszonylag egyértelmű meghatározásai, mint az egyes foglalkozásoknak. (Noha persze még a legprecízebb szakmai nomenklatúra sem tudja követni a tényleges tevékenységek sokféleségét.)

Az ember e készségére is jellemző, hogy ha már kialakultak benne bizonyos kooperációs formák, akkor nehezen alakít ki újakat. Ugyanakkor e készség létrejöttében az elsődleges környezet szerepe még nagyobb, mint a pályaorientáció meghatározásában. A személyiségstruktúra olyan „mély” rétegeire épül, amelynek alapjai döntően gyerekkorban, családon, szomszédságon s más, főleg „természetes” intézményeken belül a szocializálódás folyamatában alakul ki. Persze – bár ilyen bázison – a kooperáció formáit mégiscsak e folyamat végén, az első munkahelyeken, tehát gazdasági intézményeken belül sajátítja el mindenki. Az egy-egy területen szokásos munkaszerveződési formáknak így döntő szerepük van: *egyrészt létrehozzák a résztvevők együttműködési módját, másrészt rögzítik is azt*. Azok az érintkezési szokások, amelyek az egy munkafolyamatban részt vevők – munkavezető és beosztott, kisegítő dolgozó és „egyenrangú” dolgozó stb. – között kialakulnak, *a munkahely mint intézmény nyomatéka által igen nagy mértékben egységesülnek*, uniformizálódnak. Így biztosítható a szervezet tevékenységének folyamatossága (hogy ez a folyamatosság ne nagyon függjön egyes személyek cserélődésétől, hangulati változásaitól stb.), ugyanakkor ezek a formák így sztereotipizálódnak is.

Az emberi kapcsolatok munkahelyen belül sztereotipizált volta a technikai fejlődés megvalósulásának legalább olyan súlyú tehetetlenségi tényezője, mint a szorosan vett szakmastruktúra. A gyártmány, az eszköz, a felhasznált anyagok és különösen a technológiai rend egészének változása az érintkezési formák megváltozását is jelentik. *De az ember természetévé vált sztereotípiák nem könnyen változnak*. Ha egy műhelyben az esztergályosok hagyományos munkapadok helyett numerikus vezérlésű gépekkel kezdenek dolgozni, az új szakmai ismeretek megtanulása aránytalanul kisebb időigényű, és kevesebb ellenállást szül dolgozóknak és vezetőknél, mint az új „műhelyrend” kialakulása. Az egyedi munkához szokott szabó szakmunkások sem azért szöknek meg a ruhagyári műhelyekből, mert nem tudnák, amit ott kell csinálni.

Kétségtelenül *kölcsönös megfelelés van egy-egy alkalmazható technológia és egy-egy munkacsoport – azaz kooperációs típus között*. Ez a megfelelés ugyan nem zárja ki, hogy egyes eszközöket inadekvát beidegzésű csoportban is felhasználjanak. A csoport tagjai a szükséges ismereteket el is sajátítják (tehát foglalkozási szerkezetük a más technikai szintnek megfelel), a termelőképeség mégsem lesz akkora, mint egy megfelelőbb szerkezetű csoportban. Például ugyanúgy felszerelt istállóban

dolgozhat „cseléd attitűdű” (lásd később) és farmer vagy „gazdálkodó attitűdű” csoport, azonban a termelékenység is és az eszközhatékonyság is a második esetben lesz nagyobb. A különbséget csupán az anyagi érdekeltség megváltoztatásával legfeljebb csökkenteni lehet.

Persze a technológia és a csoporttípus megfelelését nem tekinthetjük kölcsönösen egyértelmű függvénykapcsolatnak. Legalábbis amennyiben a technológián csupán az eszközök és az anyagfolyamat rendjét értjük. Például Japánban a rádió-összeszerelést nem csupán szalagszerűen, tehát elválasztott, de együtt tartott és kívülről szabályozott életritmusú munkacsoportokban szervezték meg, hanem – az úgynevezett második ipari lépcsőben – bedolgozó, tehát elkülönült, de önmagukat programozó munkások között is. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy meg sem kísérelték önszabályozó (tehát kívülről nem irányított) munkacsoportokra bízni a szerelést, amit pedig Nyugat-Németországban sikerrel kipróbáltak.

A munkahelyi kooperációval kapcsolatos eltérő beidegzések miatt *egyik esetben a technikai változáshoz nehezebben, másik esetben könnyebben alkalmazkodni tudó munkacsoport jött létre.*

A kooperációs formák változásának nehézségéről

A kooperációs beidegzésről elmondottak közvetlenül üzemszervezési problémáknak tűnnek. Mégis (akár a szakképzettség problémái), egyúttal általános népgazdasági problémák; a termelés emberi (tehát meghatározó) feltételei jelennek meg bennük. Mert azon túl, hogy éppúgy továbbviszi magával az ember a benne kialakult kooperációs formákat, mint a szakmai beállítottságát, *a társadalmi tudat ideologikus szférái – az egyes szerepelvárásoktól az üzem- és munkaszervezés tudományáig – egyes konkrét magatartásformákat értékkel emelnek, és az intézmények (nem csupán a munkahelyek) dresszúráján át tömegesen besulykolnak és ezzel meg is merevíteneik.*

További merevítő hatása van annak a ténynek, hogy a kooperációs formák (mint általában az emberi alkalmazkodás mechanizmusai) általában nem tudatosak. Éppen, mert legtöbb elemük az egyén szocializációs folyamatában alakul ki (konkrét formájuk felfogható a munkahely igényeinek megfelelő szocializációnak is), leggyakrabban természetes emberi tulajdonságnak vagy általános erkölcsi vagy legalábbis magatartási normának tűnnek. *Így az egyéneken csak kényszerhelyzetben jön létre tudatos törekvés megváltoztatásukra.*

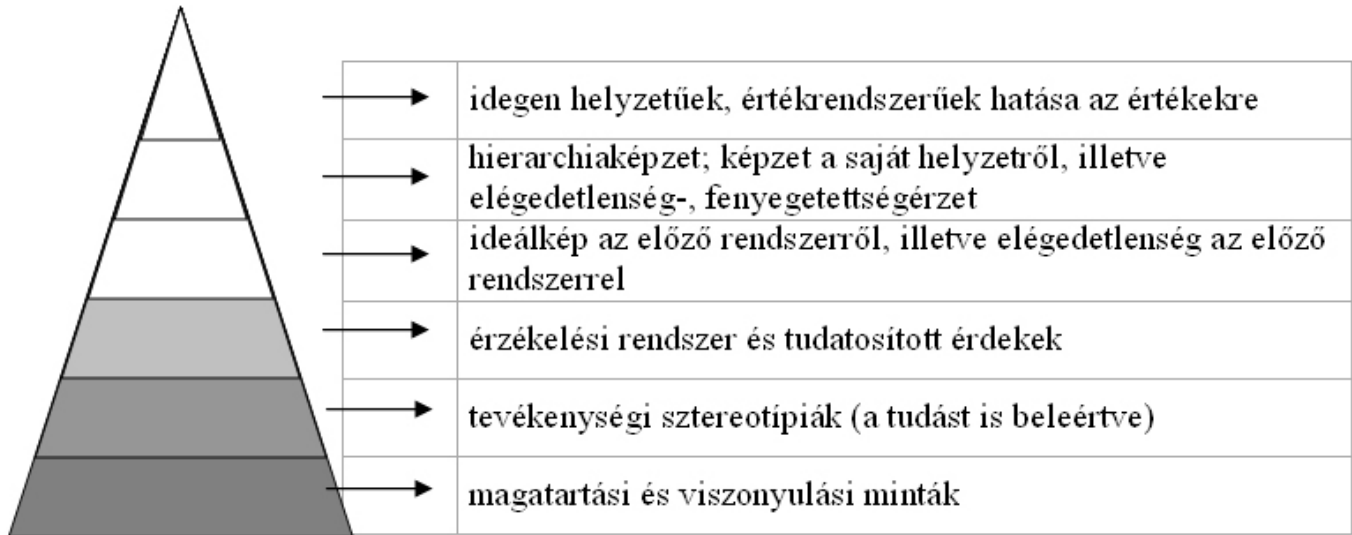
A kooperációs formák változásáról

Egyének vagy csoportok kooperációs beidegzéseinek megőrzésében vagy megváltoztatásában nagy szerepe van a szocializációnak. E beidegzések beépülnek az egyének, csoportok, társadalmi rétegek stb. magatartás-szerkezetébe, így önmagukban nehezen változtathatók. Csupán egy-egy szervezeti, érdekeltségi vagy technikai elem megváltozása még általában nem vagy alig változtat a magatartáson. A kooperációs reflexek igazi megváltozásához gyakran a környezet (vagy a követelmények) radikális megváltozása (például városba vándorlás) szükséges. Ilyenkor az egyén vagy csoport magatartásának egésze kényszerül megváltozásra, s ebben a munkahelyi kooperáció is. Mindig kérdéses azonban, hogy nem túl nagy ár-e a változásért az idegrendszer ekkora terhelése, vagy nem túl nagy-e a társadalmi kockázat. A helyzet analóg azzal az esettel, amelyet a másik dimenzióban Jánossy a „gazdaságtalan beruházás” fogalma kapcsán emleget.

Mindeddig elsősorban a kooperációs formák merevségéről beszéltünk, holott ez sem abszolút értelmű. Egyrészt azért nem, mert ahhoz hasonlóan, ahogy többféle szakmai ismeret és többféle szakmára való készítés van az emberben, együttműködési minta is többféle él benne. Környezeti hatásra vagy (kisebb mértékben) felismert érdekeit szolgálva változhat és változtathat abban is, hogy melyiket éli meg. Másrészt a környezet és az új igényű tevékenység kiválthat az egyéneken olyan törekvést, hogy más csoportok hatására kialakult vagy legalább ideológiai csatornákon át ismert mintát kövessenek.

Persze magatartásminták tudatos és önkéntelen követése elvezethet új magatartás kialakulásához, amelyik egy újabb lépcsőben újabb, választható mintává alakul. Igaz, ez a választás legfeljebb egészen kismértékben tudatos.

A „merevítő” és „aktivizáló” tényezők hozzávetőleges áttekintésére szolgál az alábbi egyszerű modell. (A magatartást formáló társadalmi hatások egymásra épülését ábrázolja a személyiségben.)

Annak fenntartásával, hogy minden egész, így a magatartás genezisének elemeire bontása is tökéletlen (az egyes részek tökéletesen sem térben, sem időben nem különülnek el), a modell a következőket mondja:

- az egyes személyiségmetszetek alulról fölfelé alakulnak ki időben, vagy legalábbis *egy más után válnak határozott tartalmúakká*;
- bár a tudatban, az egyének ideológiájában mindegyik metszet tükröződik, az egyik tükörkép bázisát alkotja a másik értékelésének, és ezen át vissza is hat arra; *az egyes rétegek tudatossági foka (az önismeret) alulról fölfelé nő*;
- előzőkből következően *az adott magatartás összetevőinek változóképessége felülről lefelé csökken*;
- a satírozatlan részekben még nagy szerepük van az akarati elemeknek, a változási törekvéseknek, a satírozott részekben már nem;
- mindezekből már az is következik, hogy *a szélesebbnek ábrázolt metszetek stabilitása és így meghatározó szerepe nagyobb a magatartás egészében*. Hiszen minél kevésbé tudatos valami, annál nehezebben leküzdhető, illetve minél „természetibb” közegben alakul ki, annál nehezebb a felépítmény intézményei által befolyásolni.

Fontos megjegyezni, hogy az aktívnek tekintett tényezők hatása sem biztos, hogy egyúttal a változás irányába hat. Lehet, hogy épp a merevítést szolgálja. (Például lefojtja az alternatív magatartásmintákat.)

A tervezés és az általa befolyásolt intézményrendszer korlátozott lehetőségéről

Minden külső befolyás a magatartást formáló személyiség tartalmak felső négy rétegén át képes csupán az ember kooperációs beidegződéseit befolyásolni. (Éppen ezért – legalábbis egy nemzedék életén belül – csak erősen korlátozott lehet, még ha nagyon összehangoltan terveznék is meg a társadalom különböző intézményeiben.) Az „érzékelési rendszer és a tudatosított érdekek” szférája az intézmények – elsősorban az üzemszervezet – változásával, a többi kulturális-ideológiai eszközökkel (ezek között oktatással) befolyásolható. *A valóban összehangolt befolyásolás azonban csak a társadalom teljes intézményrendszerének változásával valósul meg*, mert – akár az egyének, csoportok, rétegek stb. – az egyes intézménytípusok is saját beidegzés- és értékrendszerük folytonosságával léteznek. Egyes politikai, gazdaságpolitikai vagy kultúrpolitikai programok csak igen felszínes módosulásokat hoznak létre bennük. A történelem sem ismeri az ugrást.

Mégis, az intézményrendszer kritikai (és ezáltal tervezői szemléletű) vizsgálata és ennek alapján történő erőteljes befolyásolása elengedhetetlen. Mert ha ugrás nem hozható is létre, az intézményrendszer a maga beidegzéseivel, sugalmazott értékeivel és a társadalmi folyamatok érzékelésének létrehozott kényszerpályáival lehetséges változási irányok

eltorlaszolására, fejlődési ütemek lefékezésére képes. A forradalmak, sőt egyes helyreállítási periódusok tanulsága éppen az, hogy *még a részlegesen megújított intézményrendszer is új trendek kialakításának nyithatott utat.* (Persze, „csak ha a tudás megvan”.)

Összefoglalva a fejezetet: a gazdaság az embert a maga tudásával, viszonyaival, intézményrendszerével együtt termeli újra. És ez az ember ezeknek megfelelően hozza létre a maga gazdaságát. Nem lehet tehát a gazdaság fejlődését sem a maga saját változásaival magyarázni vagy alapvetően befolyásolni, hanem csupán a benne dolgozó ember teljes társadalmi környezetével együtt. A szakmasztruktúra fogalma arra szolgál, hogy a társadalom változásait a gazdasági tevékenység közvetlen feltételeit kifejező síkon, a gazdasági paraméterek közé beilleszthető paraméterekkel jellemezze. Hogy mérhetővé tegyen legalább egy vonatkozásban olyan folyamatokat, amelyeknek belső természetéről még alig tudunk valamit.

A szervezeti tehetetlenség egyik tényezője: a mezőgazdasági vállalat a gazdaság kooperációs rendjében

Az általában vett szakmaszerkezet mindkét vonatkozása, a foglalkozási megoszlás és a dolgozók együttműködési rendszere a munkaszervezetben, a termelő intézményekben kapja meg a maga konkrét formáját. Változásai, merevsége és a rá ható húzóerők egyaránt ebben a közegben ragadhatók meg legvilágosabban, s részben itt is befolyásolhatók. Mégis, ahhoz, hogy azokat a kényszerpályákat – azt az „érzékelési rendszert és tudatosított érdekeket” és azt az értékrendszert megközelítsük, amelyek az üzemek közegében a magatartást irányítja, előbb az üzemeket magukat kell a gazdaság intézményrendszerében elhelyeznünk. *Igaz: ez az általánosabb intézményrendszer, valamint az érzékelés és az érdekek ebből fakadó rendszere csupán külsődleges meghatározója a szakmaszerkezetnek.* Nem a gazdaságpolitika-gazdaságirányítás, de még csak nem is a vállalati kapcsolatok közegében születnek meg azok az új formák és tevékenységek, amelyek a szakmaszerkezet változásának lehetőségét adják. Azonban a gazdasági nagyszervezetek rendszerében határozódnak meg azok a kényszerpályák, amelyeket a fejlődés követhet, és még inkább: *ebben a közegben jön létre az a lefojtás, amely abból fakad, hogy ez a közeg a munkahelyekre önmagát rákényszeríti vagy rákényszeríteni próbálja.*

A technika fejlődésével általában együtt jár, hogy a munkahelyek közötti munkamegosztás egyre nagyobb intézményekben és azoknak az egyre bonyolultabb együttműködési rendszerében valósul meg. E felépítmény növekedésétől nő a munkaszervezetek változni tudásának ebből fakadó tehetetlensége is. Nevezük ezt a makroszervezetből fakadó tehetetlenségnek vagy rövidebben és egy kicsit pongyolán: a makroszervezet tehetetlenségének. (Tehetetlenség a fogalom tartalmának már említett mindkét vonatkozásában: *ellenáll azoknak a húzó- és tolóerőknek, amelyek a munkaszervezet változása irányába hatnak, ugyanakkor tovább követni kényszerít már beindult változási irányokat.*)

Mezőgazdaságunkban – hipotézisem szerint – a „felépítményrendszer” szerepe az utóbbi tizenöt évben hirtelen nőtt meg, mert történetében először állt elő az a helyzet, hogy a technikai megújulás a munkaszervezetekbe kívülről és „felülről”, tudatos és tervezői aktusok során került be. A mezőgazdaságban is a gyáripart jellemző szervezeti kettéhasadás szilárdult meg: a munkaszervezeteken kívül létezik a vezetési szervezet. Saját öntudata szerint az önmozgóvá vált vezetői testület (és ebben is az iparira hasonlít) a jelen és a jövő legfontosabb meghatározója, a fejlődést vagy a megtorpanást saját lendületének vagy válságának eredményeként értékeli. Még akkor is így van ez, ha többnyire negatívan fogalmazzák, és a nem kielégítő eredményt magyarázzák azzal, hogy korlátozzák őket (döntéshozatalban, informálódásban, tekintélyben, anyagiakban stb.).

A vezetői testületek hajlanak arra, hogy a továbbfejlődés alapvető feltételeit a külső gazdasági környezetben, konkrétan a már emlegetett magasabb szintű intézményrendszerben lássák, és saját üzemük fejlődési nehézségeit csupán átmeneti szervezési és tőkeproblémának fogják fel. Ha pénzt és támogatást („fönről”) kapnának, üzemi problémák szinte nem is lennének. Bár ez a szemlélet nyilvánvalóan hamis, mégis át kell tekintenünk, ami az üzemi szint „fölről” van, mert többek között az említett magatartást szülő látszat is innen származik.

Ágazati centralizáció

Gazdaságunkat és gazdaságirányító szervezeteinket a nagyfokú horizontális centralizáció jellemzi. Vállalataink és intézményeink egyaránt szélsőségesen ágazati elv szerint szervezettek. A termelési anyagfolyamatok síkján ebből az következik, hogy *az anyagi dolgok árama népgazdaságunkban elválik az információk áramától és az érdekeltségek rendszerétől.*

Az élelmiszer-gazdaság esetében ez olyan meglepő és abszurd helyzethez vezet, amelyet például a nyugat-európai és a magyar (lényegében azonos technikájú) baromfigazdaság összehasonlításában világosan láthatunk.

Nyugat-Európában a baromfit nagy tömegben piacra vivő szervezetek úgy jöttek létre, hogy egy kereskedelmi vagy élelmiszer-ipari vállalkozás (például szövetkezet) megszervezte az alapanyagot előállító hizlalófarmok rendszerét, a tápkeverést, az ehhez szükséges felvásárlást és fehérjeimportot, a peccsenyeállat feldolgozását, nagykereskedelmét, esetleges exportját. A kezdeményező vállalat mindennek szervezését egy körzeten belül kezében tartja, a vertikum egészét centralizálja. A központosítás mértéke nálunk sem kisebb. De nálunk külön centrumok fogják össze (gyakran országos mértékben) a fehérjeimportot, a feldolgozást, a kereskedelmet, az exportot, és ennek következtében a kiskereskedelemig tartó *termelési láncot nálunk hat piac szakítja meg*. A piacgazdaságban dolgozó nyugat-európai szervezetek biztosítani tudták, hogy az egymással közvetlenül kooperáló termelőegységek kapcsolatát ne szakítsa meg a piac, s így a vertikum egészében érvényesülni tudjon a közös érdek. Nálunk, ahol csak korlátozott piac van, a közvetlenül kooperáló termelőegységek elszakítottak egymástól. S mivel az egyes ágazatok termelőegységei – például a tápkeverő üzemek vagy a baromfi-feldolgozó gyárak – saját ágazatukon belül (tehát horizontálisan) centralizált szervezetekben egyesítettek, még csak esély sincs rá, hogy a szétszakítottságból fakadó problémák az anyagfolyamatnak megfelelő módon tudatosodjanak.

A mezőgazdasági üzemek vezetésének közegében a kooperáló ágazatokban megvalósult centralizációból fakadó problémák, az áttekinthetetlen és így feloldhatatlan és örökké újraszülető ellentétek úgy tudatosodnak, hogy ellentétes érdekű monopóliumok közé szorítva dolgoznak. Holott ezek a konfliktusok nem azért olyan súlyosak, mert monopóliumok léteznek a magyar gazdaságban is, hanem azért, mert ezek a monopóliumok nem a termelőfolyamatok kiterjedése révén, hanem hivatali megfontolások alapján jöttek létre.

Ágazati korlátoltság és a centrális irányítás kényszere

A gazdasági szervezetek ágazati tagolása és centralizációja eredménye és egyúttal okozója is annak az „ágazati szemléletnek”, sőt „ágazati korlátoltságnak”, amely gazdasági életünk tudatos szereplőit többé vagy kevésbé áthatja. A szervezési mód s az ezzel ekvivalens érzékelési, tudatosítási forma kölcsönösen erősítik egymást, s a gazdasági szervezetekre és a tervezési tudatosságra egyaránt öntudatlan, kvázi természeti előfeltételként hatnak. Ezen előfeltétel létrehozója a centralizált tervirányítási rendszer nálunk kialakult tervezési és szervezési technikája volt (amely egy bizonyos műszaki logika hivatalnok módra történő „üres” általánosításának tekinthető). A jelenlegi szerkezetben a termelőegységek számára a baromfigazdaság egymással összefüggő problémái saját ágazatuk problémáiként érzékelődnek; s megfordítva, egy-egy ágazat nehézségei a többi résztvevő számára már csak akkor jelentkeznek, amikor az egész termelési lánc összhangja felborult. S éppen mert ebben az intézményi rendszerben csak túl nagy kilengéseken át szabályozódik a kooperációs lánc, a folyamatosság biztosításához egy magasabb, de a termelői érdekek sokszoros közvetítettsége miatt odafigyelésében esetleges, formájában nehézkes integrációs központ jön létre. A baromfigazdaság esetében ez a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium, a mezőgazdasági üzemek és a műtrágyagyárak vagy mezőgépgyártás kooperációjában ez valamely tárcaközi bizottság vagy az Országos Tervhivatal keretében. Az intézményrendszer változatlansága tehát – mert jelen viszonyok közt szükség van rá – újraszüli a centralizált irányítás sok elemét.

Az anyagfolyamatok szervezeti széttagoltsága és egy motívumszegény, általános szinten való integráltsága a technikai fejlődés követelményeinek csak meglehetősen technicista értelmű tudatosítását teszi lehetővé a gazdaságpolitika-gazdaságirányítás közegében. A problémák mint ágazati feladatok és mint mérlegnehézségek jelentkeznek. A döntések az „ágazati érdekek” harcában alakulnak, nem teljes termelőfolyamatra, hanem fázisokra koncentrálnak. Jellegzetes tünete ennek például, hogy a tervezés egyik divatos kifejezése az „optimális üzem nagyság”, s nem a célszerű termelési szervezet. A megszülető ágazati sovinizmus aztán tőkeparazlásra s a termelési fázisok kapcsolódási területén érthetetlen tőkehiányra vezet. Például a mezőgazdaságban egyes kiemelt programokban soha meg nem térülő milliárdokat költenek beruházásokra, ugyanakkor többek között az aránytalanul kisebb tőkeigényű műtrágya- vagy takarmánymanipulálás megfelelő technikája alig alakul ki. Vagy: a gépipar fejlődése ellenére a mezőgépipar (amely a tárcán belül már periféria) elmaradt.

A nem harmonikus fejlődés: tőkeparazlás, hivatalnokszellem

Az összefüggő termelési folyamat fázisainak tőke- és munkaellátottsága, feladatérzékelése, fejlesztési célkitűzései az adott mechanizmusban szükségszerűen egyenlőtlenek. Nincs olyan szabályozó rendszer, amelyik a fő mérlegarányokon

túl biztosítani tudná a fázisok kapacitásának és termelésének konkrét összehangolását. Különösen bizonytalanná teszi a mezőgazdasági vállalatok helyzetét a más tárcákhoz tartozó vállalatoktól való kölcsönös elválasztottság. Pedig a mezőgazdaság technikai forradalmának történetileg tipikus útja épp a gép- és vegyszergyártó üzemek és a gazdaságok egymásrautaltságán alapul.

A kooperációk, a beszerzési és az értékesítési piacok jövőjének bizonytalansága, a partnerektől való elválasztottság a gazdaságok vezetésében fejlesztési terveket illetően nagyfokú bizonytalanságot szül. Terveikben – szükségszerűen – nem a potenciális partnerekre, hanem a gazdaságirányítás tájékoztatásaira és biztosítékaira támaszkodnak. Számukra a gazdasági környezet egésze elsősorban nem a termelő szervezetekhez való kapcsolataikban, hanem a gazdasági irányításban jelenik meg. Ez ugyan kisebb-nagyobb mértékben majd minden magyar gazdálkodóegységet jellemez, de a mezőgazdaságot különösen: a gazdaságok hagyományosan többprofilú volta és a döntően szövetkezeti tulajdon miatt a mezőgazdaság ágazatilag nem centralizált, de mindennapi üzleti partnerei majdnem mind országosan központosított vállalatok. (Terményforgalmi, baromfiipari, állatforgalmi, tejipari, Agroker stb. vállalat.) Míg az egyes iparágak ágazati központjai – már csak nagyobb hatalmi helyzetük miatt is – bizonyos korlátok között önállóan tervezhetik és értékelhetik saját új technikájukat, a mezőgazdasági üzemek csak a minisztérium által kialakított lehetőségekre és biztatásokra támaszkodhatnak.

Az említett szerkezetből az is következik, hogy az új technika bevezetésének kezdeményezője csak a gazdaságirányítás lehet. Ő van abban a helyzetben, hogy áttekinthesse az anyagfolyam egészét. A Bábolnai Állami Gazdaság baromfiprogramja kivételével szinte minden technikai újdonság a minisztérium kezdeményezésére terjedt el, és meggyökeresedéséhez is gyakran az irányítás újdonságvédő protekciónizmusára volt szükség.

A népgazdaság intézményi szerkezetének a gazdaságirányításon át közvetítődő hatását a következőképpen összegezhetjük: a gazdaságpolitika ágazati szemlélete, a horizontálisan centralizált gazdasági szervezetek, a mezőgazdaság és az ipar múltbéli szembeállítására olyan attitűdök, olyan jelenségvilágot eredményezett, amely akadályozza a mezőgazdaság-központú anyagfolyamatok egységes szemléletét. Akadályozza azt, hogy az érdekelt vállalatok saját technikai fejlesztésüket az élelmiszer-gazdaság egész rendszerének automatikusan együtt járó fejlesztésével oldják meg. Fékezi, hogy a technikai fejlődés ne csak egyes termelési megoldások modernizálása legyen, hanem a termelés egész technikai rendszerének fejlesztése is. Ezzel korlátot állít a rész megoldások modernizálásának is.

Másrészt ez a szerkezet és ezek az attitűdök lehetővé és szükségessé tették, hogy a központi gazdaságvezetés „az élelmiszer-gazdaság integrációja” irányelv szellemében olyan formájú technikai fejlesztést inspiráljon és támogasson, amelyet az adott pillanatban az egész rendszer fejlődése szempontjából a legfontosabbnak lát. Ám azt, hogy a teremtődő látszatok között (például áltúltermelési válság tojásból és pecsenyecsirkéből, ál-munkaerőhiány és munkaerő-felesleg egyes üzemekben, indokolatlanul kis és nagy jövedelmű tevékenységek, tőkehiány az ágazatok kapcsolódó területein stb.) hogyan dől el, hogy mi a legfontosabb fejlesztési lépés, valamint az, hogy ezt a lépést az adott szervezeti kereteken belül kell megvalósítani, visszacsatol bennünket a probléma első feléhez.

Az üzemi szervezetből fakadó tehetetlenség, a munkaszervezet változásai

A vezetők szakértelem- és felelősségmonopóliuma

A technikai fejlődés szempontjából a legközvetlenebbül érzékelhető szerepe a gazdaságok vezető, illetve hatalmi csoportjainak van. Saját öntudata szerint ez a réteg a fejlődés hordozója, az ő (általuk elismerten is gyakran befolyásolt) elhatározásukon múlik egy-egy új technológiai elem vagy folyamat, illetve az ezek zavartalan funkcionálását biztosító egy-egy szervezeti kérdés eldöntése. Gazdasági jelentőségük az iparvállalatok vezető rétegénél nagyobb. Részben azért, mert a mezőgazdaság gyakorlatában teljesen az üzemvezetéshez tartozik az agrárértelmiség (elsősorban mezőgazdasági mérnökök és technikusok, de kertész- és gépészmérnökök, üzemgazdászok, állatorvosok és az a néhány, üzemben dolgozó közigazda), másrészt azért, mert *a kelet-európai történelmi hagyományoknak megfelelően a mezőgazdasági vezető réteg üzemen belül szinte tökéletes szakértelem-monopóliummal rendelkezik.*

E szakértelem-monopólium gyengülése irányába hat, hogy a hagyományos, az egyes tevékenységi körök közt szinte szabadon konvertálható mezőgazdasági dolgozók mellett gyarapodik az egy tevékenységre specializálódott és így modernebb és fejlődő ismeretekkel rendelkező szak- és betanított munkások száma. Ugyanakkor *az agronómusok*

szakértelem-monopóliumára konzerváló hatással van kialakult felelősségmonopóliumuk. Ez a felelősségmonopólium részben a hagyományos szakértelem-monopólium eredménye (a kettő erősíti egymást), de következik abból is, hogy mezőgazdasági nagyüzemeink kívülről-felülről szervezve jöttek létre. E genezis olyan attitűdöket termelt ki a dolgozóknak és a sokáig felettes hatóságnak számító közigazgatási szervezetekben is, amelyek felfokozott elvárásokat tartalmaznak a gazdaság hivatásos vezetőivel szemben.

Hipotézisem szerint a technikai fejlődés tényleges megvalósulási üteme attól függ, hogy a munkaszervezetek milyen mértékben képesek adaptálódni az új technika teremtette követelményekhez. Ez az alkalmazkodás egyrészt a vezetési szervezet tudatos és öntudatlan akciói, másrészt a munkacsoportok összeszerveződése révén jön létre. Ezért a következő gyakorlatias kérdést tehetjük fel: kialakult-e a munkacsoportok fejlődése révén egy olyan szerveződési irány, amely biztosítja a folyamatos alkalmazkodást?

Nagybirtoki attitűdök

A munkaszervezési kérdések szempontjából nagy szerepe van a „nagybirtoki attitűdök” tovább élésének. Ezen attitűdök átöröklődésének mai nagyüzemi mezőgazdaságunkban két nagyon jelentős oka van: egyrészt a vezetők már említett szakértelem- és felelősségmonopóliumának fennmaradása, sőt viszonylagos erősödése az 1945 előtti múlthoz képest; másrészt az a tény, hogy vezető és vezetett számára egyaránt csak olyan magatartásmodell létezett a nagyüzemi körülményekhez való alkalmazkodásra, amilyen annak idején a nagybirtokon alakult ki. Az állami gazdaságok igazgatásának jogi rendje hasonlít a nagybirtokéhoz, a szövetkezetek pedig – mivel a valóságos öngazdálkodáshoz túl nagyok – az első évek bizonytalankodásai után önkéntelenül az ismert magatartásformák szerint rendeződtek. Magyarázza ezt a mezőgazdasági munkaszervezetek rövid áttekintése.

Amikor mezőgazdasági nagyüzemeink kialakultak, a munkaszervezetnek kétféle hagyománya volt elterjedt (és közismert) Magyarországon. Egyik a családi mezőgazdálkodásban alakult ki (és a földosztás után általánossá vált), a másik a nagybirtokon.

A családi gazdálkodás munkaszervezetét a résztvevők közel egyenlő érdekeltisége jellemezte, valamint az, hogy *a kialakult munkamegosztás mindegyik számára áttekinthető volt.* Igaz, például a férfiak kaszáltak, a lányok szedték a markot, az asszonyok etették a baromfit – de mindnyájan pontosan tudták, mit csinál a másik, szükség esetén képesek voltak helyettesíteni, sőt nagyon sok tevékenységet (például a kapálást) mindenki munkamegosztás nélkül végzett. Ez a családi munkaszervezet sok tekintetben fejlődőképesnek bizonyult. Azért tudott a szervezet áttérni az új technikára, meghonosítani új kultúrákat, mert a család minden tagja érdekelt volt az eredményben, és az „átszervezés” a családtagok közvetlen és intenzív kapcsolata miatt könnyen megvalósítható volt. A mi viszonyaink között azonban a túl kicsiny birtoknagyság (legföljebb 15 kat. hold) és a területhez képest túl sok mezőgazdasági dolgozó miatt a gépesített technika csak néhány, faluközösségi méretben szervezhető munkában (darálás, cséplés) tudott elterjedni. A birtokviszonyok megváltoztatása nélkül a munkaszervezet sem fejlődhetett tovább.

A nagybirtok angol minta szerint tanyákra tagolt formája (ami ritka volt) és a középbirtokok nagy része is felhasználta a családi munkaszervezet modelljét. A „tanyagazda” vagy „majorgazda” a nagybirtok alkalmazottja volt, családtagjaiból és néhány szerződött cselédből állt a körülötte szerveződő munkacsoport. Ezt a szervezetet persze elválasztotta a családi munkaszervezettől az, hogy a tagjai közel sem voltak egyenlő érdekűek az eredményben, de az eredmény iránti érdektelenséget igen jól ellensúlyozta a nagy mezőgazdasági munkanélküliség miatti félelem. Ugyanakkor ebben a szervezetben is igaz, hogy mindenkinek a munkája áttekinthető a másik számára, szükség esetén épp ezért helyettesíthető is. Mivel a nagybirtokon dolgozó ilyen munkaközösség sem a földterület, sem a felhalmozási lehetőség tekintetében nem volt annyira korlátozott, mint a kiscgazdaság, tágabb lehetősége volt a technikai fejlődésre és a szakosodásra. Ezt a fejlődőképeséget elősegítette az, hogy a dolgozók alkalmazottak, ráadásul megfélemlített alkalmazottak voltak, s így a gazdaság vezetése rájuk tudta kényszeríteni a véleménye szerinti helyes technológiát. Korlátozta viszont az, hogy a cselédek nem voltak érdekelték a gazdaság jövőjében. Sőt a technikai fejlődésnek egyes irányai az ő kényerüket fenyegették. Ez az állapot a munkai igényes, intenzív kultúrák (például cukorrépa) terjedését segítette, a gépesítést gátolta.

A családi munkaszervezetet változtatás nélkül használta fel a nagybirtok a feudális hagyományokat polgári viszonyok közé átmentő részes bérlet nagyon elterjedt rendszerében.

A nagybirtok jellegzetes munkaszervezetének másik formája a gazdatisztekre alapozott üzemi szervezetben alakult ki. Ebben a dolgozó bérmunkás, még akkor is, ha formailag komenciós cseléd. A munkamegosztásban határozottan elkülönült a munkások két csoportja: a szakmunkásoké (gépészek, vincellérek, kovácsok, kocsisok stb.) és a nagyon gyakran időszaki vagy alkalmi munkaviszonyban álló, bármilyen munkára felhasználható dolgozóké. A másik csoport tagjai alkották a nagy többséget. Számukra már a munkaszervezet egésze többnyire áttekinthetetlen, a földdel, az eszközökkel, dolgozótársaikkal kapcsolatuk sokkal lazább és véletlenszerűbb volt, mint a tanyasi majorokban. Itt már sem a saját munkafeladat kialakítása, sem a másik esetleges helyettesítése nem ment végbe a munkavégzés automatizmusában, a munka és eredménye teljesen elváltak egymástól. *A munkaszervezet a gazdatisztek és kisegítőik állandó jelenléte révén tudott folyamatosan működni. Meglehetősen állandósult a munkafázisonkénti ellenőrzés és utasítás.*

Ez a szervezet elvileg a technikai fejlődés bármelyik formáját képes megvalósítani: volt megfelelő értelmiségi vezetés, amelyik megtalálja és kidolgozza a szükséges intézkedéseket; csupán tőke kérdése, hogy a kellő mennyiségű és minőségű eszközöket és szakembereket megvásárolják hozzá. A nagybirtokok továbbfejlődésének közvetlen korlátja hagyományos tőkeszegénységük és az a tény volt, hogy mezőgazdasági túlnépesség miatti olcsó napszám mellett nem érdemes kockáztatni. De létezett a háttérben egy másik ok is: az adott szervezet teremtette körülmények között nem képződhettek ki megfelelő, speciális szaktudású emberek kellő számban. Így ilyenek beszerzése csak körülményesen és legfeljebb nagyon drágán lett volna lehetséges.

Mindegyik régi üzemi szervezetet kiegészített egy üzemhez nem kötött munkaszervezeti forma: a bandagazda vezetésével munkát vállaló és végző banda. Kampánymunkák elvégzésére létrejött szervezet ez, amelyik abban a gazdaságban, amelyikben éppen munkát vállalt, szakosodott egységnek tekinthető (arató- vagy vízrendező részleg). Önmagán belül azonban – a vezető személyének elkülönülése ellenére – nem alakult ki munkamegosztás. A bandát nem a tevékenységek egymásra épülése, hanem a sorsközösség tartotta össze. Épp ezért hiába voltak például a kubikosbandák a technikai fejlődés eszközei (útépítés, vízvédelem, öntözés stb.), ők maguk új technikát felhasználni képtelenek.

A szocialista nagyüzemek kialakulásakor már csak a családi gazdálkodás hagyománya volt egyúttal gyakorlat, az is kisszerűvé kényszerült keretek között. A hirtelen megnőtt üzem nagyság és a gépesítés gyors terjedése miatt a növénytermesztésben még módosult formában sem élhetett tovább. Az állattenyésztés technikája ugyan maig sem változott meg alapvetően, de a közös vagyon védelme céljából, továbbá azért, hogy a magángazdaságok visszaalakulásának még a lehetősége is megszűnjön, az állattartást is centralizálták a gazdaságok. A nagybirtoki gazdálkodás hagyományait feleleveníteni nem akartuk. Így kellett megtalálni a munkaszervezet szocialista nagyüzemben célszerű formáit.

A munkaszervezet az üzem finomabb struktúráját jelenti, mint a vezetési szervezet. Üzemgazdasági érvek alapján nehezebben levezethető, és az ott dolgozó emberek karaktere, viszonyulási módja még erősebben befolyásolja. Egy gyors lefolyású országos kampányban (különösen néprajzi és szociológiai elemzés nélkül) nem tervezhető. A hatvanas évek jellegzetes munkaszervezeti formáit nem létrehoztuk, hanem azok létrejöttek. Még az egyes üzemek vezetése is inkább csak felhasználta és regisztrálta a stabilnak mutató formákat, nem pedig kialakította őket.

A szocialista nagyüzem jellegzetes munkaszervezési formái az 1960-as években spontán fejlődés útján lényegében a kapitalista nagybirtokon már egyszer kialakult formákkal párhuzamosan alakultak. A megváltozott viszonyok miatt persze jelentős különbséggel; és ahogy távolodunk 1964-től, úgy fokozódnak a különbségek is. Az eltérést három körülmény befolyásolja legerősebben: 1. a dolgozók tulajdonosi pozíciója és így a nagybirtoki cselédéhez és napszamoséhoz nem hasonlítható öntudata; 2. a mezőgazdasági munkanélküliség megszűnése, amely a hatvanas évek első felében időnként még munkáshiánynak is látszott; 3. a mezőgazdasági technika gyors átalakulása.

A munkaszervezet mai csoportjairól

A szocialista nagyüzem – a felszabadulás előtti nagybirtokhoz hasonlóan – kombinálta a családi munkaszervezet módosult formáit és az agronómus vezette, bérmunkás jellegű munkaszervezetet. A hatvanas évek elején még a módosult patriarchális formák voltak túlsúlyban: összetartozó brigádok közülük való brigádvezetővel végezték a munkák zömét, és általában ezt egészítette ki a részes munkavállalás gyorsan elterjedt rendszere. A gépek alkalmazásának hirtelen növekvő aránya és a termelés gyors centralizációja miatt azonban már a brigád összetartozása gyengébb volt, mint hajdan a banda- vagy tanyasi cseléd munkacsapata, és a brigádvezető helyzete is csak részben hasonlítható a banda- vagy a tanyagazdákéhoz.

A brigádvezető nem csupán egy közösség vagy egy munkahely vezetője, hanem az egész gazdaság tisztviselője is lett: tevékenységében elhanyagolható mértékű a kétkezi munka, döntővé a szervezés és az ellenőrzés vált. Számba kellett vennie, hogy kik jönnek munkába, értesítenie kellett őket, meg kellett határozni a feladatukat, biztosítani hozzá az eszközöket, és végül: a gazdaság egészének érdekeire figyelve ellenőriznie kellett a munkavégzést.

Saját géppark, műhelyek, speciális munkahelyek kialakulásával a nagyüzemekben újra kialakult a dolgozók két csoportra bomlása, amelyről a régi nagybirtok kapcsán már beszéltünk.

Igaz, ez a különválás nem járt az egyes dolgozói csoportok közötti olyan nagy tekintélykülönbséggel, mint régen volt: a traktoros nem „úr” ma, mint hajdan a gépész volt a zsellérekhez képest, és a „gyalogmunkások” (akik többnyire tulajdonostársak) nem féltik a kenyerüket a munkavezető haragjától. A gazdaságon belüli munkamegosztásban azonban a két csoport elkülönülése alig csökkent. (Sok szövetkezetben ez az elkülönülés még jogilag is kifejeződik: a régi paraszti foglalkozásokat űző tagok, a szakmunkások alkalmazottak.)

E kettébomlott szervezet folyamatos működését az agronómusokból álló vezetői szervezet biztosítja, és ahogy terjed ki termékről termékre a gépesítés, úgy fogja magába és idomítja magához ez a szervezet a brigádvezetőket. A növénytermelésben (a hagyományos technikájú kertészeteket leszámítva) ma már gyakorlatilag teljesen megszűnt a családias munkaszervezet bármilyen – akár módosult formájának – felhasználási lehetősége: a termelési folyamat egésze a benne dolgozók számára már nem áttekinthető; egy traktoros vagy egy növényvédő szakmunkás munkája a többiekével nem helyettesíthető. A növénytermesztő brigád vagy munkacsapat ma már alig tekinthető állandónak, munkája általában nem folyamatos, és összetétele, nagysága, belső tagolódása alkalomról alkalomra változik. (Valószínűleg nem tekinthető közösségnek.)

Az állattenyésztés legtöbb ágazatában a „majorgazda” intézménye és ezzel együtt a családi munkaszervezet módosult formája technikailag lehetséges. Az egyes feladatok kölcsönösen áttekinthetők, mindenkinek a munkája helyettesíthető a többiekével. Formailag is erősebb közösség egy állattenyésztő brigád, mint más munkacsapat: rendszeresen együtt dolgoznak, a feladatok elhatárolása közöttük állandó jellegű, és általában ugyanolyan előtörténetű társadalmi rétegből származnak, hasonló életkörülmények között élnek. Ennek ellenére sokkal kevésbé önszervező például egy tehenistálló dolgozóinak közössége, mint az a régi nagybirtokok többségén volt. A kialakult agronómusi vezetési szervezet (amelyben az egység vezetője sem előmunkás, hanem közösségi hivatalnok) és az ennek megfelelően kialakult (gyakran öntudatlan) szervezési elvek felbontják a közösséget. Nem csupán a munkacsapat egészének, hanem egyes tagjainak feladatát is kívülről határozzák meg, egyéni teljesítménybér van, és egyénenkénti (vagy munkafázisonkénti) ellenőrzés.

A vezetési és a munkaszervezet kettéválásának hatásai

Napjainkra az agronómusi vezetési szervezetet feltételező munkaszervezet általánossá vált, és a családi munkaszervezet emlékeit őrző formákat is magába olvasztotta, átalakította. Ennek a szervezetnek előnyei az elmúlt évtizedben nagyon gyorsan kibontakoztak. Lehetővé tette, hogy olyan emberek között honosodjon meg nagyon gyorsan az új gépek, a vegyszerek, az új fajták használata, akiknek nagy része azt tudatosan nem ismeri, alkalmazásukról korábban nem volt tapasztalatuk. Még azokon a területeken is (hagyományos kertészet, tehenészet stb.), ahol a használt eszközök nem cserélődtek ki, a fázisonkénti irányítással és ellenőrzéssel dolgozó munkaszervezet lehetővé tette, hogy élettani megfontolásokon alapuló, hatékonyabb termelés alakuljon ki. Ugyanakkor ez a szervezet tette lehetővé, hogy sokasodjanak a szakmunkások a gazdaságokban: részben úgy, hogy a belső munkamegosztás változtatásával helyet biztosítottak nekik, részben pedig úgy, hogy szervezték az új technikához nélkülözhetetlen szakmunkások kiképzését. Minderre a családi munkaszervezet és annak minden módosult formája csak jóval lassabban lett volna képes.

Mint minden munkaszervezeti formának, ennek is megvannak a maga korlátai. Legszenbetűnőbb árnyoldala az, hogy miközben a kétkezi munkások jó részének munkája felszabadult, meglehetősen gyorsan nőtt az irányító és az adminisztratív dolgozók száma. E munkaszervezet lényegéhez tartozik az egyénekre bontott munkavezetés és számontartás (adminisztrálás). Mivel az egyes dolgozó a differenciált szervezetben az áttekinthetést elveszti, ehhez többlépcsős, hivatali jellegű üzemi szervezet kell (brigádvezetők, ágazatvezetők, üzemvezetők). Az, hogy sok ún. „függetlenített” dolgozik, még nem lenne baj, ha ezek energiáját a tervezési-szervezési feladatok, azaz az állandó műszaki fejlesztés kötné le. De *munkájuk döntő hányada tulajdonképp improduktív (bár szükséges): az állandó munkaellenőrzés.*

E szerkezet hatékonyságcsökkenő tulajdonságának kell tekintenünk azt is, hogy *a dolgozók zömét olyan helyzetbe hozza, amelyben nincs tér az öntevékenységre*. Munkájuk jórészt utasítások függvényévé válik: megnő a szervezési hibák miatti munkakiesés és a fölösleges vagy kis hatékonyságú munkák lehetősége.

Különösen kérdésessé válik a munkaszervezet létjogosultsága akkor, ha egy-egy termék előállításában teljessé válik a gépesítés. Ilyenkor az esetleges szervezési hiba (munkakiesés vagy fölösleges munka) már nagy eredményromláshoz vezet, a fázisonkénti ellenőrzés pedig különösen körülményessé válhat (például a vegyszerezés egyenletességének ellenőrzése).

A termelési technika fejlődésével ugyan elvileg még lépést tarthat az irányítás és az ellenőrzés technikája (számítógépes nyilvántartás és programozás), de ez a lépéstartás legtöbbször nem elég gazdaságos. *Emellett a dolgozó alacsony érdekeltégi foka – számára az a döntő érdekelttség, hogy az ellenőrzés (a főnök) elégedett legyen vele – gépiesített és vegyszerező technológia mellett ellenőrizhetetlen mértékben csökkenti az eredményt.*

Ugyan a „gazdatiszti” (agronómus), „tanyagazda” brigádvezető, „béres” (állandó munkahelyen dolgozó), „napszámos” (időszaki dolgozó) magatartásmoделlek tovább élése távol áll a bármelyik rétegben kimondott és végiggondolt ideológiáktól – bár az élő ideológiák és változó viszonyok miatt maguk a modelleknek megfelelő sztereotípiák is sokban módosultak –, az új technikával élni akaró munkaszervezés állandóan beléjük ütközik. Három nagyon éles tünet mutatja a régi attitűdökből fakadó szervezet kényszerű változását és a vezetők részéről való változtatni akarását: *a) A munkacsoportvezetői funkció („bandagazda”) – amely pedig a fenti hierarchia logikus kiegészítője, stabilitásának biztosítója lenne – általában formálissá vált. Maga a munkacsoport megszűnt közösség lenni. b) Az üzemszervezésben előtérbe kerülő „ágazati elv” a funkcionális részlegek, elsősorban a gépészet önállósulásával megbontja a hierarchia zártságát. A területileg illetékes brigádvezető már nem a főnöke, hanem csak minőségi ellenőre a traktorosnak vagy a vegyszerező szakmunkásnak. c) Munkaszervezésben egyre többfelé próbálkoznak „komplex brigádok” kialakításával. Ez a brigád mindennapi munkájában nincs egy piramis aljára besorolva, lényege épp ellentétes a régi munkacsoporttal. Tagjai egymással munkamegosztási viszonyban vannak, kifejlődhet benne a specializáció. Ideális formája az önszervező munkacsoport lenne.*

A b) és a c) pont szerinti vezetői törekvések kétségtelenül hatékonyan szolgálják a technikai fejlődés érdekeit, bár többnyire nem erre irányuló, előrelátó megfontolásból születnek.

„Nem tudják, de teszik.” Közvetlen motívumuk az a hatalmi harc, amely az üzemvezetői réteg csoportjai között folyik: az agronómusok ezáltal kapcsolják ki a vezetésből a középparaszti brigádvezetőket. Közben nem tudatosodik, hogy ezeknek a szervezési intézkedéseknek célja épp *a szervezet alkalmassá tétele* az új technika befogadására. Így az átszervezés többnyire nem jár együtt a hatáskörök nyílt átrendezésével, az eszközök feletti rendelkezés új elosztásával. Az agrárértelmiség törekvései a régi gazdatiszti vezetési szervezet kiteljesedése, a munkaszervezet teljesen ez alá rendelkezésének irányába hatnak. Ezt a törekvést azzal a nagyon racionális ideológiával támasztják alá, hogy az új technika követelte, örökké megújuló szakismeretek beáramlását a munkaszervezetbe csak hivatásos vezetői testület biztosítja.

A nálunk meghonosodott mezőgazdasági technika szülőhelyén családi gazdaságok rendszerében alakult ki. A mi munkaszervezeteink csak tőkepazarlással, kisebb hatékonysággal tudják alkalmazni. A vezetés szakszerűségét hangsúlyozó agrárértelmiség, miközben saját hatalmát stabilizálja a falu hagyományos vagy a téesszervezés hőskorában kialakult vezetői csoportjával szemben, egy olyan szervezetet épít ki, amely lehetetlenné teszi a munkaszervezetek önfejlődését.

A teljes gépesítéssel azonban megszűnik az az ok, amely a gazdatiszti munkaszervezetet annak idején szükségessé tette: nem oszlik meg a gazdaságon belüli munka két teljesen elkülönült csoport között, és újra lehetővé válik, hogy egy-egy dolgozó munkájának eredményét a végtermékben értékelje.

A szerző megjegyzése: Az Inercia a mezőgazdaság fejlődésében című dolgozat a tervhivatal hosszú távú tervezésének megalapozását szolgáló „Jánossy-féle bizottság” keretében készült, és az 1969 és 1972 között végzett vállalatgazdasági vizsgálódások lenyomata. A tanulmány így 1972-ben készült, 1973-ban a Szövetkezeti Kutatóintézet A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről címmel jelentette meg a Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei című sorozat 93. kiadványaként. Csizmadia professzor úr, a felkért lektor, aki egyetemi tanárként az intézetnek megjelentetésre ajánlotta, kinyomtatás után megtiltotta a mű nyilvánosságra hozatalát, mert az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályának alosztályvezetőjeként veszélyesnek tartotta. (A reform ügyét és a mezőgazdasági érdekeket féltette.)

A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről

Régi forma, új funkciók

Az állami gazdaságok szervezésekor²³ és az első szövetkezetek megalakulásakor a gazdasági környezet még sok szempontból hasonlított a felszabadulás előttire. Az első nagyüzemek többnyire külterületeken jöttek létre. Dolgozók részben elválasztottak voltak a munkanélküliség miatt kínálati oldalról egyébként is nyomott munkaerőpiactól; önállóan létezett még a falusi-mezővárosi termelőkre épülő regionális piacok rendszere, amelyben a nagyüzemi dolgozók nem számítottak érdemi vevőnek, tehát önellátásra kényszerültek; stb. Mégis, kezdettől és gyorsan kiterjedő mértékben jelentkeztek az új motívumok is.

A végbement agrárforradalom hatott a dolgozók törekvésrendszerére (kevésbé békültek meg a falusi társadalom kaszttrendszerével); a gyors ütemű központi iparosítás és a helyi piacok termelőinek destruálása megváltoztatta érvényesülési lehetőségeiket. Idővel, a szövetkezeti mozgalom kiszélesedésével a szövetkezetek, de részben az állami gazdaságok is, egyre inkább olyan tagokkal, dolgozókkal töltődtek fel, akik – többek között – két, gazdasági magatartásukat erősen befolyásoló jegyben különböztek a nagyüzemek korábbi dolgozó csoportjaitól:

a) lakóhelyük, életformájuk a falu vagy mezőváros központi részéhez kötötte őket; ennek megfelelően közvetlenebb áttekintésük volt a munkaerőpiacon, nagyobb volt az öntudatuk stb.;

b) hagyományos termelői és vásárlói voltak a regionális piacnak, és a harmincas–negyvenes évek története magatartásukat úgy formálta, hogy tudatosan igazodjanak annak lehetőségeihez.

S mindezen túl: mindkét szövetkezetbe lépő nagy társadalmi csoport magatartását erősen befolyásolta az a tény, hogy nem csupán kiszolgálói és kiszolgáltatói a mezőgazdasági nagyüzemek, hanem tulajdonosai is. A tagság tulajdonosi jogát bármennyire korlátozta és korlátozza is a központi irányítás és az egyre hivatásosabb szövetkezeti vezetés szakértelem- és felelősségmonopóliuma, ez a jog – együtt hatva a munkanélküliség megszűnésével – a tagok és családjuk életformaképzeteinek részbeni érvényesítését is segítette. Ezek az életformaképzetek pedig a regionális piac sikeresnek tekintett árutermelőiről vett mintákat is tartalmaznak.

Annak magyarázata, hogy a (csonka) családi gazdaságok annyira életképesnek és megújulásra késznek mutatkoztak, amennyire az a statisztikai adatokból és a szociográfiákból is látható, természetesen nem elsősorban a ható magatartásmintákban és a jogilag biztosított lehetőségekben van. Egy gazdasági intézmény felvirágzásának okai között a gazdasági természetű nyomó- és húzóerőket is meg kell találnunk. Különösen olyan körülmények között, amikor nem beszélhetünk arról, hogy a gazdaságpolitika – legalábbis tudatosan – bármivel támogatta volna ezt a szektort. (Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy voltak olyan időszakok, amikor nem volt túlságosan nagy hátrányban a többi szektorhoz képest.)

²³ A földreformmal egy időben, 1945-ben kezdődött meg az állami birtokok – későbbi elnevezésükkel állami gazdaságok – szervezése. A földreformot megelőzően négy nagybirtokot (valójában ménesbirtokot), valamint jelentős erdőterületeket tartottak kincstári tulajdonként számon. Az 1945-ös földreform során a kincstári tulajdonban lévő birtokokból jelentős területeket osztottak ki, de újjal is gyarapították az állami földtulajdont, s ennek eredményeként 1946 végére mintegy 160 ezer hektár volt állami kézben. 1949-re a mintegy 300 ezer hektárt felügyelő állami gazdaságokat nagy erőfeszítéssel megfelelő eszközökkel látták el, ugyanakkor külön szervezetbe vonták az erdőket. Az állami gazdaságok a több mint három évtizeden át fennálló, a paraszti birtokokból, „kulák” birtokokból, az átszervezéskor elhagyott földekből s az államosított nagybirtokokból összetevődő egymillió hektáros területüket 1953-ra érték el.

A nyomó-, azaz a gazdálkodók számára kényszerként átélt erőket – éppen a szociográfiák jóvoltából – változásai ellenére nagyjából sorra tudjuk venni. Időben is, jelentőségében is legelső a legősibb kényszer: legkézenfekvőbben így lehet a megélhetést biztosítani. A megélhetés biztosításának kényszere már maga is a háztáji tevékenység bővülésének irányába hat, hiszen az élet újratermelése a társadalmi minták meghatározta szinten folyik: a nyomorszázon élőknek törekedniük kell a környezeti standard elérésére, a szokások által elfogadott szinten élőknek pedig követniük kell a szint állandó emelkedését. A család – normák szerinti – megélhetésének biztosítása pedig egészen a hatvanas évek közepéig a legtöbb szinten elképzelhetetlen lett volna a közösből származó jövedelemre támaszkodva, és ma is csupán a családok egy része tudná ezt megtenni.

Másik, már említett kényszer a helyi piacok nem elégséges fejlettségéből, helyenkénti destrualásából adódott; nem volt az önellátáson kívül más mód egyes szükségletek fedezésére. Bár az önellátás kényszere a helyi piac kifejlődésével és az országos piac intézményhálózatának kiterjedésével rohamosan csökkent, még mindig nem mondható megszűntnek.

A vállalkozói-gazdálkodói lelemény kibontakoztatására a nyomóerők harmadik csoportja van a legnagyobb hatással. Ezt a csoportot úgy jelölhetnénk, hogy az életforma átalakulásából adódó kényszerek. Anélkül, hogy ezek részletezésébe belemennénk, ki kell emelnünk az életforma-átalakulás két olyan elemét, amelyik szerintünk a gazdálkodói magatartás alakulására leginkább hat: *a)* fölgyorsult és mára lényegében befejeződött az összetett családon alapuló háztartási-gazdasági közösség felbomlása, a kiscsaládra épülő háztartások rendszerének kialakulása; *b)* megszűnt a mezőgazdasági termelők osztályának viszonylagos társadalmi elszigeteltsége, így tömegesen veszik át azokat az életformamintákat, amelyeket az „urbanizálódás” címszóval szoktak jelölni.

A sok szempontból „urbánusnak” tekinthető kiscsaládi háztartásra való áttérés azon kívül, hogy megnöveli a család felhalmozásigényét, tisztán gazdasági szempontból nézve „gazdaságtalanabb” formával váltja fel a korábbi: megnöveli a háztartás költségigényét. Azon túl nem csupán a házépítés vagy felújítás szükségletét teremti meg, hanem olyan magatartás kiindulópontja is, amelyik a fogyasztói célú felhalmozást örökös célként tételezi. (Ugyanakkor a kiscsaládi háztartás – párosulva a gyerekszám radikális csökkenésével – oly mértékig csökkenti a családi gazdaságon belüli munkamegosztás lehetőségét, hogy ezzel szinte ellehetetleníti az önellátásra törekvést. Igaz, megnő a piac egy új színterének jelentősége: a rokonsági piacé. De ez már mégiscsak piac, s az ezen való csere – még ha az ajándékcseré vagy a redisztribúció formáját ölti is – alávett az áru piacnak.)

A nyomóerők nem magyarázzák meg, hogy az adott kényszerek miért épp a megvalósult formába terelik a magatartást. A formára – most már nevezzük meg –, az árutermelő háztáji és kiegészítő gazdaságok rendszerére utaltunk már, amikor a nagybirtoki üzemszervezetből átvett intézmény: a háztáji, illetve illetményföld és az ezzel járó – változó mértékben korlátozott – önálló termelői jogok és a regionális piacokra termelő parasztoktól származó magatartásminta találkozásáról beszéltünk. A forma (a többé-kevésbé új intézmény) kialakulásának magyarázata sem értelmezi azonban tömegesedését. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy nem csupán a korábbi parasztok és cselédek, illetve nem csupán a mezőgazdaságban foglalkoztatottak körében terjedt el, hanem azok között is, akik illetményföldhöz semmiképp nem jutnak, hanem házhelyüket, üdülőteliüket tekintik családi gazdaságuk alapjának. (S a kisüzemi gazdaságok tulajdonosainak mintegy fele ilyen. Igaz, nagyjából nem árutermelők, de igen jelentős – egyes tevékenységekben meghatározó – arányuk az.) Leszögezhetjük tehát, hogy a háztáji és illetményföld talaján kialakult családi termelési forma nagymértékben független a mezőgazdasági nagyüzemtől.

A húzóerők az érintettek számára kézzelfoghatóan jelentkező társadalmi szükségletek. Ezek épp abban a formában elégíthetők ki, ahogyan az történik. Úgy jelennek meg, mint piaci kereslet; a piacok áttekintése tehát ismét hozzásegít bennünket a háztáji funkciójának modellezéséhez.

Az országosan szervezett (és export-) piac intézményrendszerének és a regionális piacoknak az elválasztottsága a felszabadulás után nemhogy csökkent volna, hanem még átmenetileg nőtt is. Így a helyi célú termelés destrualásával csökkenő, de az iparosítással gyarapodó számú ingázó miatt növekvő keresletű regionális piac húzóereje élenkítette a paraszti, majd a szövetkezetszervezések kiterjedésével a háztáji árutermelést. (Paradox módon még a beszolgáltatási rendszer²⁴ is – amely pedig döntően a helyi piac létét fenyegette – egyes szegmensekben piacot teremtett: olyan vidéken

²⁴ A közellátás javítását szolgáló terménybeszolgáltatást egy 1945 júliusában megszületett rendelet nyomán 1947-ig a Közellátási Minisztérium felügyelte, majd 1948. január 1-jével felállt az Országos Közellátási Hivatal, amelynek 1950-ben történő megszűnését követően a Belkereskedelmi Minisztérium

is keresletet támasztott egyes élelmiszerek iránt, ahol azokat addig mindenki megtermelte magának, és országos jól fizető piacot teremtett azoknak a cikkeknek, amelyeket be kellett szolgáltatni. Van, aki azzal szerezte saját árutertermelői tekintélyét, hogy beszállításra kötelezettek számára disznót vagy marhát nevelt. Így teremtve új mintákat a specializált árutertermelésre.)

Az 1960 utáni években a legtöbb körzetben nem is volt más forrása a regionális piacok élelmiszer-kínálatának, mint a háztáji és kiegészítő gazdaságok. A nagyüzemek, akárcsak korábban a nagybirtokok, döntően az országosan centralizált szervezetek számára termeltek, ezeknek pedig a már kialakult értékesítési csatornái alig bővültek. (Amikor tehát megfogalmazták, hogy a háztáji gazdaságok tehermentesítsék a központi ellátást, azt a követelményt is megfogalmazták, hogy váljanak árutertermelővé. „Teszik, de nem tudják.”)

Amikor megállapíthatjuk, hogy 1955-től egyre nőtt a szövetkezeti tagok részesedésében – a központi kívánságok ellenére – a természetbeni részaránya, nemcsak az önellátási kényszer hatását, nem is csupán az igen alacsony hatósági árak miatt reálisan a nominálisnál nagyobb jövedelmeket vehetjük észre, hanem azt is, hogy a háztáji gazdálkodók zöme így biztosította saját árutertermeléséhez az alapanyagot. Hiszen az adott környezetben, mihelyt az éhezés elkerülésénél nagyobb cél is felmerült, a jövedelemnövelés legkézenfekvőbb módja az eladásra termelés növelése volt. (S ennek a lehetőségnek megragadása magyarázza azt is, miért panaszkodtak állandóan a szövetkezeti vezetők amiatt, hogy a családtagok nem jönnek a közösbe dolgozni.)

Az 1960-as évek közepén-végén jelentős csoportok ellenállását váltotta ki a munkaegységrendszer megszüntetése vagy az arra való törekvés. Mert szokásszerűen a munkaegység egy részét terményben fizették. Ezt sem magyarázhatjuk autarchiás családi gazdálkodással, hiszen az önellátás takarmányalapját – általában annál többet is – az egy-két hold háztáji föld biztosította. Az árutertermelés takarmánybázisát féltették, s a problémát többnyire az oldotta meg, hogy a téesz más formában biztosította a takarmányvásárlást.

Az 1960-as évek végéig mégis csak fenntartásokkal nevezhetjük árutertermelőnek a háztáji gazdaságok döntő többségét, mert maguk a gazdálkodók sem merték a piacra bízni magukat. A piac és a jogi szabályozás, a téeszvezetés által meghagyott mozgástér stb. bizonytalansága – párosulva a beszerzési lehetőségek szűkösségével, körülményességével – olyan családi gazdálkodási szerkezethez vezetett, amelyik önellátást is szolgált, illetve önellátásra könnyen átváltható. Mégis, még a nagyjából saját fogyasztásra termelő gazdaságok piachoz kötöttségét is jól bizonyítja, hogy termelésük érzékenyen reagált és reagál a piaci ingadozásokra (sertésciklus, zöldségciklus).

A regionális piacok központi szervezettségének előrehaladásával megszűnőben van a helyi és az országos piac elválasztottsága. A kereskedelem szervezettségének előrehaladása azonban a háztáji és kiegészítő gazdaságok korábban (esetleg alárendelteként) kialakult árutertermelő jellegét nem korlátozta, hanem éppen az árutertermelés karakteresebbé válásának irányába hatott. Hiszen sem a felvásárló (állatforgalmi vállalat), sem a helyi piacot szervező (ÁFÉSZ²⁵) vállalatot nem absztrakt eszmék vezetik, hanem a kül- és belpiaci lehetőségek kihasználása. Ehhez pedig áru kell. Ugyanakkor ezen vállalatok monopolhelyzete, szűk kapacitása, szervezeti korlátoltsága stb. gátjai is a családi gazdálkodás fejlődésének. Mégis, az országosan szervezett piachoz kapcsolódás olyan húzóerőt jelent, amelyik kifizetést biztosít a már említett nyomóerőkből fakadó gazdálkodási kényszernek. Ezért nem hatott a háztáji gazdálkodás visszaszorulásának irányába a tanya- és kistanyai kampány és néhány téesznek az 1970-es évek elején tapasztalt nagyon tudatos törekvése, hogy a helyi ellátás megszervezésével, a régi (részben tanyai) portákról városias, kis udvarú családi házakba telepítéssel visszaszorítsa a – legalábbis a munkaerőpiacon – konkurensnek tekintett háztájit.

A nagyüzemi termelési szerkezet alakulása, a fogyasztói szokások változása stb. kiindulópontja lett újabb, háztáji és kiegészítő gazdaságokat lendítő, helyi piacon is jelentkező húzóerőknek. A munkaigényes kultúrák – döntően rentabilitási okokból – történő visszaszorulásáról van szó. A közös tehenészetek fejlődésének elmaradásából származó keresletre ugyan a családi

vette át a begyűjtés felügyeletét. Az ötvenes évek első felére a begyűjtés a közellátás javítása mellett a paraszti gazdálkodásba történő erőteljes és erőszakos állami beavatkozás eszközévé vált, felügyeletéről az 1952. évi I. törvény értelmében önálló Begyűjtési Minisztérium gondoskodott. Az erős területi progresszivitást érvényesítő beszállítás főként a nagyobb területű, kuláknak minősülő gazdaságok felszámolását, ellehetetlenítését célozta, ám a kötelező jellegű terménybeadás hatására sok kisparaszti gazdaság is felszámolásra került, ennek nyomán tömegek kényszerültek életformaváltásra, a vidék elhagyására. Az 1956-os forradalom egyik alapvető követelése volt a kötelező terménybeszállítás eltörlése, tényleges felszámolására azonban csupán 1957 végén kerülhetett sor.

²⁵ ÁFÉSZ: Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet rövidítése.

gazdálkodás is legfeljebb csak úgy reagál, hogy később hagy fel a tehéntartással, de a sertés- vagy a nyúltenyésztés, a zöldség-, gyümölcs-, méztermelés stb. növelésére való hajlandósága tagadhatatlan. Ám, ahogy az idei év is mutatta, ezekben az ágazatokban döntően árutermelés folyik, az árutermelés pedig igen nagy oszcillációval reagál a piaci és gazdaságpolitikai hatásokra.

Újabb lekötést vagy – a nem túl jelentős arány miatt – legalábbis újabb mintát adott néhány téesz, állami gazdaság és ÁFÉSZ a családi gazdaságok racionális, szakosodott árutermelői karakterének alakítására, amikor üzemi-üzleti szervezetébe beleillesztve szervezte meg a háztáji egy-egy ágazatát. Ketreceket, tojókat kihelyezve, szállítást megszervezve integrálta a családi gazdaságok tojástermelését, más helyen sertéshizlalást, libatömést stb. A bér munkát végző családi gazdaság formájának esetleges terjedésével a forma funkciógazdagsága növekedhet, s esetleg fejlődésének új trendje alakulhat ki. Bár erről még korai beszélni.

A háztáji gazdaságok és a termelőeszközök piacának kapcsolatáról nem sokat beszélhetünk. Mert míg megállapíthattuk, hogy a regionális piacok egyik oldalán mint élelmiszer-termelők nagyrészt átvették a háztáji a régi paraszti árutermelők funkcióit, és helyettük, a lehetséges útjukat folytatva jutottak el az országosan integrált piacig (abban a csökevényes formában, amelyben ez a regionális piac mindmáig található); a piac másik oldalán nem vehették át a paraszti termelőeszköz-vásárló szerepét (pedig ez a szerep nem volt még túlzottan kifejlődve). Egyszerűen azért nem, mert a regionális piacon nincs számottevő termelőeszköz-kínálat.

A piaci kínálat hiányát részben archaikus formákkal (családi keretek között végzett barkácsolással), részben a modern üzemi szervezet nyújtotta lehetőséggel (fusizással és a fusizás termékének megszerzésére irányuló ajándékcserevel) pótolták. Ezek a formák azonban – néhány villanyszerelő, lakatos vagy értelmiségi háztáji vagy kiegészítő gazdaságának kivételével – csak igen primitív eszközök és férőhelyek létrejöttét eredményezték. S bár még ezekkel a primitív eszközökkel is néhány tevékenységben a családi gazdaság olcsóbb és rugalmasabb termelést tud biztosítani, mint a nagyüzem (egyszerűen azért, mert egész sor olyan termelési folyamat van, amelyben az „optimális üzem nagyság” egy- vagy kétfős, és lakóhely mellett sikeresebben végezhető, mint attól elválasztva), képzeljük el e tevékenységeknek milyen jövője lehetne, ha egyszerűbb lenne az eszközök és a szakismeret beszerzése.

A fogalmi kör lezárása érdekében még egy pillantást kell vetnünk *a háztáji gazdaság és munkaerőpiac kapcsolatára*. Ezt a kapcsolatot már egyszer érintettük, amikor a háztáji gazdálkodás fejlesztésére ható nyomóerők között az életforma-átalakulást említettük. Hiszen a gyors átalakulás mögött a felszabadulás utáni társadalmi forradalom egyik legmesszebb ható eredménye áll: *az országosan egységes munkaerőpiac létrejötte*.

Míg egy nemzedékkel ezelőtt a munkaerőpiac különböző színterei, amelyeken az uradalmak kereslete, amelyeken a falusi kereslet és amelyeken a gyáripár munkaerő-kereslete jelentkezett, csak laza szálakkal kapcsolódtak; ezek között a dolgozói mobilitás – a válsághelyzeteket leszámítva – egyirányú volt. Ma a munkaerőpiac színterei sok szálban szövődnek össze. Ezt bizonyítja a cirkulációs mobilitás nagy aránya is. Ennek egyik következménye, hogy a falusi családok zömének tagjai különböző gazdasági ágazatban dolgoznak, így még a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságai sem tekinthetők kizárólag a mezőgazdasági foglalkozásúak gazdaságának. Még messzebb ható következmény azonban, hogy *a) az eredetileg a kisparasztokat és a falusi vasúti alkalmazottakat jellemző árutermelő családi gazdasághoz kötődő magatartásminták minden szektor és ágazat dolgozói között elterjedtek; b) a szövetkezeti dolgozók egyes foglalkozási csoportjaiban is elterjedtek olyan életformaképzetek, amelyeknek a háztáji gazdálkodás nem felel meg (ehelyett kontárkodással, túlórákkal, ha lehetőség van rá, akkor nagyüzemen belüli vállalkozással egészítik ki jövedelmüket – kisebbségben lemondanak a különjövödelemről).*

Így alakulhatott ki olyan látszólagos ellentmondás, hogy annak ellenére növekvő a háztáji és kiegészítő gazdaságok árutermelése, hogy megnőtt azon szövetkezeti tagok és állami gazdasági alkalmazottak aránya, akik nem foglalkoznak családi keretek között mezőgazdasági termeléssel.

Az árutermelő családi gazdaság vásárló és eladó intézmény, a nagybirtoki illetményföldre épülő gazdasággal való formai-történeti kapcsolata ellenére döntően új gazdasági funkciók fűződnek hozzá, a családi keretek között felhalmozott szakismeret, tájékozottság és tőke nagysága és formája erősebben befolyásolja, mint a mezőgazdasági nagyüzemhez kötődő munkaviszony léte.

A mezőgazdasági nagyüzem és a családi gazdaság kapcsolata többnyire külsődleges: döntően azon alapszik, hogy a családi gazdaságok takarmányszükségletét csak a nagyüzemek tudják megtermelni. Ebből következően a takarmánypiacon

előnyben vannak – a háztáji föld és a tulajdonostársi jogok miatt – a szövetkezeti tagok és részben a mezőgazdasági alkalmazottak is. Bár a többi termelőüzem sem elzárt ettől a piactól, ők érhetően inkább más termelési profil felé fordulnak.

A nagyüzemek szerepe épp a családi gazdaságokat érintő piacok, a szaktanácsadás stb. szervezésében lehet, de ezek a funkciók sem kell, hogy szükségszerűen a termelőszövetkezethez vagy az állami gazdasághoz kötődjenek.

A szerző megjegyzése: Az írás eredetileg *A mezőgazdasági szövetkezet és a falu társadalma* című ki nem adott kézirat része (84–94). *A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről* című szöveg egy tudományos vitaülésre készült és az 1976 tavaszán el is hangzott előadás leírt és szerkesztett változata. A Nemzeti Bank képviselőjének kezdeményezésére antimarxistának és a vita résztvevőihez méltatlan műnek minősítették. (Pedig meg voltam győződve arról, hogy a piac hatásait éppen a marxi elemzési technikák szerint követem.) A „vita-anyagot” ért támadások miatt a szervezők a konferenciaanyagból eltüntették, az ülés jegyzőkönyvéből törölték, és a vitáról megjelent kiadványban meg sem említették. Terjesztésére mégis sor került, a Kenedi János által 1977-ben szerkesztett első, *Profil* címmel kiadott illegális, 34 szerző írását tartalmazó szamizdatgyűjteményben, így vált aztán gerjesztőjévé a második gazdaságról szóló elemzéseknek. (A kötet címét a másutt, az első nyilvánosságban közölhetetlen, „profilidegen” szóösszetételből kölcsönözték.)

A gondolatmenet gerince hat évvel később az Inercia-dolgozat második részével együtt a *Medvetáncban* jelent meg először hivatalosan. (Azóta mindegyik több szöveggyűjteményben.) Bár akkor már a hivatalosak egyik írást sem sorolták volna a tiltottak közé, a pártközpont tudománypolitikai osztálya ellenezte, hogy egy több fórumon hivatalosan is ellenségnek minősített ember írását kiadják. A *Medvetánc* két szerkesztője is távozni kényszerült, többek közt azért, mert néhány írásomat mégis közölték.

Az ellenségnek minősített szerzők írásai azért nem jelenhettek meg (sőt, azért nem volt szabad még bírálóan sem említeni a nevüket), nehogy ezzel reklámozva legyenek. Én meg állandóan zavarban voltam az agitprop osztály és a tudománypolitikai osztály jóvoltából kapott „tisztességtelen reklám” miatt. Hiszen a sajtó (s az értelmiségi közvélemény egy része) épp azért tudott rólam, mert a főszerkesztői értekezleten időnként a megátalkodott ellenségek közt emlegettek. Magától ki figyelne oda egy elvont kérdésekről bölcselkedő agrárszociológusra?

A harmadik gazdaság és a kereskedelem

Hogyan juthat az ember társadalmunkban jövedelemhez? Legegyszerűbben úgy, hogy munkaerejét egy szervezet rendelkezésére bocsátja, azaz állást vállal, s munkáltatója a szokás, a jog s az egyéni alku teremtette korlátok között úgy-ahogy hasznosítja ezt a munkaerőt, s úgy-ahogy fizet használatáért (bért) a dolgozónak. S mert ez a kereset általában kevés, és mert a *piac igényli*, az ember kiegészítő tevékenységet is vállal: zöldséget vagy újságcikket termel, házépítésnél segít, villanyt szerel stb., kiegészíti a munkaidejét. A hivatalos munkahelyén bérmunkás, azonkívül kisárutermelő, aki termékét, szolgáltatását maga adja el.

Állampolgáraink gazdálkodásának ezt a két formáját a politikai gazdaságtan első és második gazdaságnak nevezi. De már Zsille Zoltán,²⁶ aki először használta a magyar gazdasági viszonyok leírására ezt a fogalompárt,²⁷ felhívta a figyelmet

²⁶ Zsille Zoltán: (1942–2002) szociológus, a demokratikus ellenzék egykori kiemelkedő egyénisége. 1967-ben filozófusi–szociológusi diplomát szerzett. 1967-től a Szociológiai Intézetben dolgozott, 1969-ben politikai okokból eltávolították. 1969-től üzemszociológus a Telefongyárban. 1975 után munkanélküli volt, és végül 1980-ban egzisztenciális okokból emigrációra kényszerült. Bibó-Press néven hírügynökséget alapított, amely a világsajtót a hivatalosan nem hozzáférhető Magyarországról tájékoztatta. 1983-tól 1989-ig a Szabad Európa Rádió munkatársa. 1988-ban – történetében először – Magyarországról tudósította a Szabad Európa Rádiót. Azóta írásai itthon is megjelentek. Az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központjának tudományos főmunkatársa, a Magyar Írószövetség tagja volt. Az 1956-os Magyarok Világszövetségének választmányi tagja. Fő művei: *Tanulmány feketében és vörösben* (kézirat), Szövetkezeti Kutató Intézet 1976, megjelent: *Fekete ökonómia*, Magyar Füzetek, Párizs 1980; Bibó István, a harmadik út és a következő nemzedék, Genf 1980; *Egy önhit életrajza*, AB Kiadó, 1983; *Magyar Füzetek*, Párizs 1984; *Élet egy eszme árnyékában*, életrajzi interjú Hegedüs Andrással – Wien 1985.

²⁷ Zsille „első és második gazdaság” fogalompárjával már a hetvenes évek elején feltűnt: 1972-ben az MTESZ III. Üzemszociológiai Konferenciája tanulmánykötetének zárótanulmányában írt erről először. Mivel a konferenciát betiltották a tanulmánykötet soha nem látott hivatalosan napvilágot, hanem kb. 100 példányban a szamizdat irodalom terjesztési módszerével jutott el olvasóihoz. „A kötetet ugyanis, biztos, ami biztos, a konferenciát megelőző

arra, hogy ez a kétféle termelési viszony nem magyarázza meg a leggyakoribb jövedelemformákat. Azon a jövedelmen kívül, amelyet az ember a munkahelyén keres, s azon kívül, amelyet különmunkája fejében vagy ingatlan-bérbeadás révén szerez, sokan azokat a személyes előnyöket is jövedelemmé tudják változtatni, amelyekhez munkakörük révén jutottak. Lukács Ottó²⁸ egy 1980-as írásában hét csoportra osztotta azokat a jövedelmeket, amelyeket az állampolgárok a munkakörük nyújtotta lehetőségek jogtalan kihasználásával szereznek. E „harmadlagos elosztás” fő formái a következők:

– A *korrupció*, amely leggyakrabban a hivatalos engedélyeket, igazolásokat, kiutalásokat kiadó hatósági jogú személy megvesztegetését jelenti. A hatóságok korrumpálásának lehetősége a kereskedelemben különleges jelentősége volt addig, amíg a tanácsoknak mérlegelési joguk volt azt illetően, hogy hol, kinek, milyen profilú üzletre adhatnak ki engedélyt. Ám a mi szocializmusunk viszonyai között nem csupán a közigazgatás szervei rendelkeznek hatósági vagy ahhoz hasonló jogokkal, hanem a vállalatok, szövetkezetek vezetésének egyes részelei is: üzletvezetői jogokat, felszerelési tárgyakat, állami jogszabály vagy vállalati gyakorlat alapján keretgazdálkodásba vont árucikket adnak. Az ilyen helyzetek mind lehetőséget és ösztönzést teremtenek a korrupcióra.

– Az *eltulajdonítás* a vállalati, szövetkezeti, közösségi vagy lopását jelenti abban az esetben, ha egy anyagot, felszerelési tárgyat lop el, aki munkakörében azt hivatalosan használja. „Nyomtató lónak ne kösd be a száját” – tartja a múlt századi mondás. De mintha a mai szokásjog igen nagyvonalúan értelmezné ezt az elvet. A szokásjog által sok helyzetben elfogadott súlycsökkentés, árukeverés, túlszámolás jelenségek is ide tartoznak.

– A *jogtalan használat* a vállalati eszközök és a munkaidő egyéni célú felhasználását jelenti. Leggyakoribb formái: a feketefuvar, a földgépekkel, traktorokkal saját zsebre végzett bér munka, építők, szerelők és más szolgáltatók munkaidőben végzett maszek munkája. De ide tartozik az engedély nélkül tartott áruk forgalmazása is. Hiszen ezek forgalmazásának rezsijét a többi áru árérése fedezi, s így az illegális áru árérése tisztán az eladóé.

– A *borravaló* és a *hálapénz* ma már a jog által elfogadott harmadlagos jövedelemelosztási forma. Sok pincér, orvos, lakossági szolgáltatást végző szerelő, benzinkutas vagy fodrász hivatalos keresete oly alacsony, hogy csak ezek révén juthat teljesítményével arányos jövedelemhez. Morális veszélyt jelent, és közviszonyaink primitívségét jelzi azonban, hogy világos és nyílt szolgáltatási díjak helyett ez a jövedelemforma a szolgáltató – s más esetekben a fogyasztó – személyes függését hangsúlyozza. Jogi veszélyessége pedig azért nagy, mert gyakran épp borravaló vagy hálapénz révén lehet vásárolni kiváltságokat, és megfordítva: borravalónak vagy hálapénznek lehet álcázni a hatósági bizonyítvány, az eltulajdonított anyag, a jogtalanul igénybe vett eszköz vagy munkaidő árát. Így szinte kockázat nélkül lehet magánszámlára értékesíteni a hivatali tisztességgel járó kiváltságot, a közösségi eszközzel, közösségi anyagból, munkaidőben végzett magánmunkát.

– A *csúszópénz* hasonlít a borravalóhoz, de a büntetőjog nem véletlenül ítéli el; hiszen a vesztegetés egyik formájának szemérmes megnevezéséről van szó. A korrupciótól azért különböztetjük meg, mert nem hatósági vagy igazgatási tisztséget betöltő személy által nyújtott jogosulatlan előny megvásárlására szolgál, hanem olyan anyagi javak (különleges áru, kórházi ágy, egyéni igényeimnek megfelelő szolgáltatás stb.) ellenértéke, amelyekre a vevőnek joga van, de a közhit szerint vagy a valóságos hiány miatt csak akkor juthat hozzá, ha az illetékes szervezet dolgozóját megfelelően tudja korrumpálni. A hazai kereskedelem mindennapjaihoz sok ponton csatlakozik a csúszópénz jelensége: gyakran így lehet áruhoz jutni, így lehet biztosítani a szállítómunkások megfelelő munkavégzését, és a túloldalon: az eltulajdonított áru értékesítése mellett az egyes vevőktől kapott csúszópénz az, amellyel ellensúlyozni lehet az üzlet fenntartásának nem hivatalos költségeit vagy azokat a korrupciós kiadásokat, amelyekkel biztosítottam magamnak az üzletet. Szabadáras termékek esetén a csúszópénz bekerülhet az árba, s az újabb büntetőjog ilyenkor tisztességtelen haszonról beszél.

– Az *umbulda* a vesztegetés sajátos formája. Ajándékokkal, figyelmességgel vagy rámenősséggel különleges elbánást biztosíthatok a magam számára: kibulizhatok utazásokat, valamelyik cég reklámköltségeit terhelő ajándékokat, megvendéglést, megfizethetlek látszatomunkákat, szerezhetek olyan árut vagy szolgáltatást, amelyhez egyébként nehéz hozzájutni stb. Persze tudnom kell, hogy „jött helyébe jót várja”, s így a különleges elbánásért majd fizetnem kell.

hétre rendeltük a Kossuth Nyomdában, amiről egyik pártközponti osztály sem tudott semmit.” (Zsille Zoltán: Egy önhitt életrajza, szamizdat kiad. 1983. 55. o.) A fenti fogalompár magyarázata az imént idézett művében is megtalálható (68. o.).

²⁸ Lukács Ottó: A gazdasági reform előkészítésén dolgozó közgazdász. Közgazdaságtant, kereskedelem-gazdaságtant tanított. Ő írt először – egy kereskedelemgazdasági konfliktus kapcsán – arról, hogy a kereskedelemben a harmadik gazdaság is jelentős szerepet játszik. A tanulmány a Budapest című folyóiratban jelent meg, és a folyóirat szerkesztősége felkérte Juhász Pált, hogy a szerző e fogalmát értelmezze.

– Az *adócsalás* az illegális jövedelemszerzés közvélemény által általában elfogadott módja. Pedig ez is egyes állampolgárok igazságtalan előnyét jelenti másokkal szemben. Hiszen hivatalos keresetünk azért is csak akkor, amekkora, mert munkáltatónk közterheket és adót fizet, az pedig, aki iparendély alapján, forgalmát bejelentve dolgozik, jelentős adót és biztosítási díjat fizet. A kontárok és a zugkereskedők ezt megtakarítva a többieket károsítják meg.

Nemcsak erkölcsi kérdés

Sok esetben persze az adócsalás kényszerűség. Mert adózási alapelv, hogy illegális jövedelemért nem lehet adót fizetni. Ez a jogtalan jövedelem elismerése lenne.

S nem lehet szó adóról a „harmadlagos elosztás” említett jövedelmei után sem. De nemcsak azok a tevékenységek vannak tiltva nálunk, amelyeket felsoroltunk, s amelyek az újratermelési folyamat, a gazdasági körforgás többi szereplőjének kárt okoznak. Jogrendünk a szocialista gazdálkodásról az ötvenes évek elején kialakított eszmények átalakulásával és a körülmények nyomására fokozatosan változott, így ma sok részletében esetlegesnek, önkényesnek tekinthető. Sok, a gazdálkodó szervezeteken belül s a gazdálkodó szervezetek közt ésszerűnek tekinthető eljárást csak körülményesen tesz lehetővé, és néhány, az újratermelési folyamatot ésszerűbbé tevő tevékenységi formát tilt. Így például a magán- és félig magánkereskedelem, a fogyasztási ártermelés és szolgáltatás rendszerének kifejlődése ellenére csak egyes vállalatípusoknak adja meg a közvetítő kereskedelem vagy az ügynöki tevékenység jogát; pedig ezek a tevékenységek kiegyensúlyozott viszonyok között ésszerűsítik s ezzel olcsóbbá vagy a felhasználó szükségleteinek jobban megfelelővé teszik a kereskedelmet. Eltorzult forgalmi rendszerben persze annál nagyobb a figyelmetlenséggel, fölösleges kényszerpályákkal, nyereszkedési célú ügyekkel okozott kár lehetősége, minél kevésbé látható át valakinek a tevékenysége. Így a közvetítő kereskedő vagy az ügynök gyanakvós céltáblája lesz. A jogalkotás és az igazságszolgáltatás amellet, hogy kénytelen követni a kereskedelmi formák gyakorlatban kialakult gazdagodását, időnként visszafelé lépéseket tesz: ahelyett, hogy a közvetítők közti verseny élezésével, a közvetítés nyílt formáinak kialakításával segítené az eltorzult forgalmi rendszer kiegyensúlyozását, a tilalmak hangsúlyozásával konzerválja a torzult szerkezetet.

Az utóbbi évek fejleményei különösen élesen mutatják fel azt a dilemmát, amely elsősorban a kereskedelem szervezeteit, a kereskedői munka megítélését érinti: a jövedelmek kiegyensúlyozottsága fontosabb, vagy az eszközök hatékony felhasználása, az újratermelési folyamat ésszerűsége? Hiszen az a kereskedő, aki hasonló technikai feltételek közt feleannyi idő alatt forgat meg egy árumennyiséget, mint a másik, kétszer akkora jövedelmet (sőt, ha a kamatköltségeket is figyelembe vesszük, még annál is többet) termel. S két kereskedő szakértelme, ügyessége, tájékozottsága, kapcsolatai és szerencséje közt gyakran van akkora különbség, hogy látszólag nem is sokkal több munkával az egyik a másiknál megtermelt jövedelem többszörösét állítja elő.

A kereskedelem gazdasági tartalma a *közvetítés*, nélkülözhetetlen formája a *láncolás*, amely valóban tág teret nyit a manipulációra, a vevő vagy a termelő félrevezetésére. Ám épp ennek a közvetítőrendszernek bonyolultsága teszi lehetővé, hogy az ügyes, az újító szellemű kereskedő, aki érzékeli a termelés és a fogyasztás társadalmi fejlődésünk miatt örökké változó formáit, megtalálja az új lehetőségeket. Ugyanakkor vállalatrendszerünk megcsontosodottsága, a különböző kereskedelmi vállalatok, bolthálózatok és boltok illetékességi körének kialakulása olyan monopolhelyzeteket teremt, amelyekben egy üzletvezető, egy felvásárló, egy gazdálkodó szervezet piaci képviselője stb. szembe találja magát azzal a kísértéssel, hogy akár a vállalati nyereség, akár a saját zsebe érdekében kihasználja azt, hogy üzletfelei többé-kevésbé rá vannak utalva. S gyakran a kívülálló még azt sem tudja megállapítani, hogy egy-egy akciója a kereskedelem sajátos racionalitása miatt, vagy pedig nyereszkedési célból történt.

Az újságíró zavarban van, mert tudja, hogy társadalmunkban ma az emberek nagy része tudatosan helyezkedik, úgy igyekszik foglalkozást, munkahelyet, lakóhelyet, baráti kört stb. találni, hogy az első, a második és a harmadik gazdaság létéből fakadó lehetőségeket egyaránt ki tudja használni. Nem csupán arra figyel, hogy munkahelyén mennyit tud keresni, hanem arra is, hogy milyen különmunka-lehetőségekhez juthat, és arra is, hogy munkahelye és kapcsolatai milyen lehetőségeket biztosítanak további, akár törvénytelen előnyökre is. Azért, mert a kereskedelem a gazdaságnak olyan területe, ahol a harmadik gazdaság, a munkahelyből adódó társadalmi szerep értékesítése a legkönnyebb, s amelyben a visszaélések a közvélemény legszélesebb körében ismertté válnak, nem mondhatjuk, hogy kereskedelmünk morálja rosszabb, mint társadalmunk általános erkölcsi állapota. Még akkor sem, ha kereskedő ismerőseitől többször is hallotta, hogy „az olajozás a kereskedelem lelke”, s ha megszokta tudomásul venni a pár forintos csalásokat. Tudja, hogy ennek egy része

szükségszerű. Működni sem tudna forgalmi rendszerünk, ha a magánkapcsolatok nem hivatalos rendje nem egészítené ki a hivatalos szervezeti kapcsolatokat, s ha valamilyen módon nem tudnák a kereskedők „kigazdálkodni” a magánkapcsolatok költségeit. Ilyen helyzetben nyilván illúzió lenne azt remélni, hogy néhányan nem vesztik el mértéktartásukat, s ha már így is, úgy is szabálytalanságokra vannak utalva, nem törekednek gyors gazdagodásra. Olyan helyzettel is találkoztam, amikor kollégáik közösisítették ki a mértéket nem ismerőt. Szükséges és tiszteletre méltó, hogy a kereskedelmi dolgozók maguk állítanak korlátot a többiek elé, maguk tegyenek meg mindent a szakma becsületének és tekintélyének megóvása érdekében. Ám meggyőződésem, hogy a közmorál javításában csak akkor érhetünk el jelentős eredményt, ha kereskedelmi (és nem kereskedelmi) szervezeteinket továbbfejlesztjük, a kereskedelem formáit gazdagítjuk, ha a vállalatok belső szervezeti formáinak s a jogrendnek az alakításakor továbbra is az eddigiekénél még tudatosabban szem előtt tartjuk, hogy a kereskedelmi munka a legszemélyesebb gazdasági feladatok közé tartozik. Az eladó, a felvásárló, a kereskedelmi ügynök személyes felelősséggel, személyes jó hírét erősítve vagy kockáztatva, saját anyagi kockázatra és nyílt versenyben végezhesse a dolgát.

Kézirat, 1979. Megjelent a Budapest című folyóiratban.

Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéről a hetvenes években

Amikor a hetvenes évek magyar mezőgazdasági kistermelését összevetettük az 1935-ös magyar és a mai lengyel paraszti termelést bemutató adatokkal, két meglepő dolgot tapasztalunk: 1. a többségében mellékfoglalkozású magyar kistermelők tevékenységének differenciálódása s ennek nyomán a parasztság belső rétegzettsége közel olyan mértékű, mint a főfoglalkozású lengyel és a háború előtti magyar parasztságé; 2. e differenciálódást napjaink magyar kistermelői esetében – ellentétesen egy, a hagyományos paraszttársadalmon belüli differenciálódással – nem a földhasználati különbségek határozzák meg, hiszen a földnek a paraszttól történő eloldása révén a földmagántulajdon megszűnt primer differenciálódást generáló tényező lenni.

E dolgozatban megpróbáljuk megérteni, hogy az egalizáló és uniformizáló politikai törekvések túlsúlya ellenére a kollektivizálás magyar története hogyan vezetett változatos munkamegosztásbeli viszonyokhoz a jogilag és magántulajdonosi létében egy minta szerint meghatározott társadalmi osztályban, hogyan termelődött újjá egy teljes paraszti társadalom. Ebben a történelmi folyamatban kell megértenünk, hogy milyen megújulást jelentő folyamatokat tett lehetővé a paraszttársadalom elválasztása a földtulajdontól, és az elválasztás formája milyen fejlődési korlátokat állít. A magyar paraszttársadalom megújulásának és korlátai megértésének a bázisán próbáljuk meg értelmezni a lengyel paraszttársadalom lassú változásának okait. Hogyan lehet az, hogy nálunk a paraszttársadalom intézményeinek, a paraszti lét hagyományos jogi alapjainak megszüntetése ellenére új és a társadalom többi csoportjának kultúrájával kölcsönhatásban álló paraszti kultúra jött létre, Lengyelországban pedig a paraszti magántulajdon jogi alapjainak formális fenntartása mellett a paraszti kultúra megújulása töredékes.

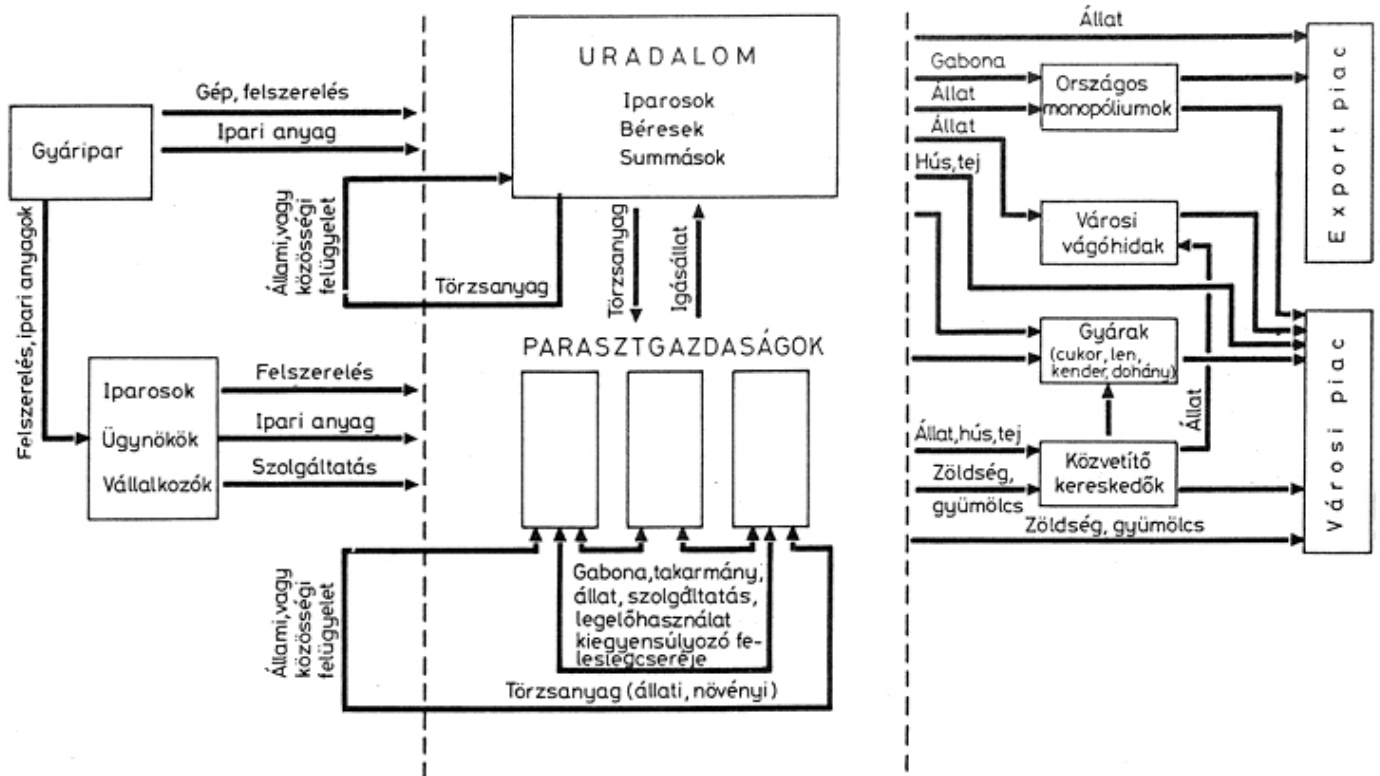
Magyarországon létrejött a központosított államigazgatás és a paraszti társadalom közti kiegyezés, amelyben a „közös ügyek” intézése címén az államhatalom fönntartja a földtulajdon és a gazdasági vagy kulturális intézmények létrehozásának monopóliumát, ám az egyes ember vagy család gazdálkodási szabadságát a szentesített intézmények keretein belül egy meghatározott mértékig nem korlátozza. Az agrárpiac szívása és az erre reagáló egyéni törekvések kialakították azokat az összefüggő tevékenységrendszereket, amelyekben az új paraszttársadalom bővített újratermelése folyamatos. Lengyelországban – mivel a földtulajdonnal és a közösségi intézmények egy részével az államigazgatás nem tud közvetlenül rendelkezni – a paraszti társadalom politikai kontrollját és az agrárgazdaság gazdálkodásának a gazdaság többi szektorával való összehangolását csak az egyéni gazdálkodói tevékenység környezetének kisajátításával, az ellenőrzés kiterjesztésével tudják megvalósítani. Az erős magyar állam könnyebben enged teret az egyéni ambícióknak, mint az uralmi monopóliumában fenyegetett lengyel állam. Magyarországon az egyéni termelői aktivitás határai egyértelműek: kemény és a közvélemény által elfogadott politikai korlátok. Lengyelországban azonban a korlátozások nem igazán legitimáltak – hiszen

elvben a magánparaszti gazdálkodás az uralkodó forma. Ebből kifolyólag minden határ társadalmi vita tárgyává válhat, az egyéni gazdálkodói törekvések minden korlátja „puhának” bizonyulhat. Magyarországon így a korlátozott gazdálkodói autonómia rendszerlegitimáló tényezővé vált, Lengyelországban az elvi autonómia gyakorlati korlátozása destabilizáló tényező.

A családi és a nagyüzemek forgalmi kapcsolatainak történelmi változása

A tőkés nagyüzem és a parasztgazdaság eltérő kapcsolatairól a második világháború előtt

A második világháború előtti magyar mezőgazdaság két jellegzetes üzemtípusa, a nagybirtokból kialakult kapitalista nagyüzem és a parasztok családi üzemei eltérően kapcsolódtak be a társadalmi újratermelés folyamataiba, s egymás közti forgalmi kapcsolataik is igen gyengék – közvetítőkön keresztül érvényesülők – voltak. A nagyüzem mindazokat az eszközöket és anyagokat, amelyeket a gyárilpar nem tudott szállítani, saját keretein belül állította elő. Termékeinek feldolgozására vagy üzemeket hozott létre, vagy e termékeket közvetlenül juttatta el a gyárilpart, a városi piacokat ellátó, illetve exportáló monopolisztikus vagy oligopolisztikus helyzetű szervezetekhez. (E szervezetek – kartellek, exportáló szövetkezetek – tulajdonosai és a nagyüzemi tőkés réteg személyileg is összefonódtak.) Ugyanakkor a parasztgazdaságok az egymás közti szolgáltatáscserére rendezkedtek be, fő külső szállítóik a falusi iparosok voltak, akiknek egy része a gyárilpar ügynöki szerepeit is ellátta, s termékeiket a vásárokon a paraszttársadalom többi tagjának és a kereskedők gazdagon tagolt társadalmának adták tovább.

1. ábra. Uradalmak és parasztgazdaság eltérő kapcsolódása a nemzetgazdaságba a háború előtt

A nagybirtokon – összhangban azzal, hogy a nagybirtok az agrárszférán belüli cserében csak a törzsanyagok, illetve az igaerő beszerzésével vett részt – azok üzemi szervezetéhez kapcsolatosan önálló társadalom jött létre: ebben külön társadalmi rendet képeztek az uradalom iparosai és különleges szakmunkásai, az uradalom területén letelepített állandó cselédek és családjaik, a 6-8 hónapra szerződött idénymunkások és az a tisztviselői kar, amelyik az üzem szervezetét és e rendi tagoltságú

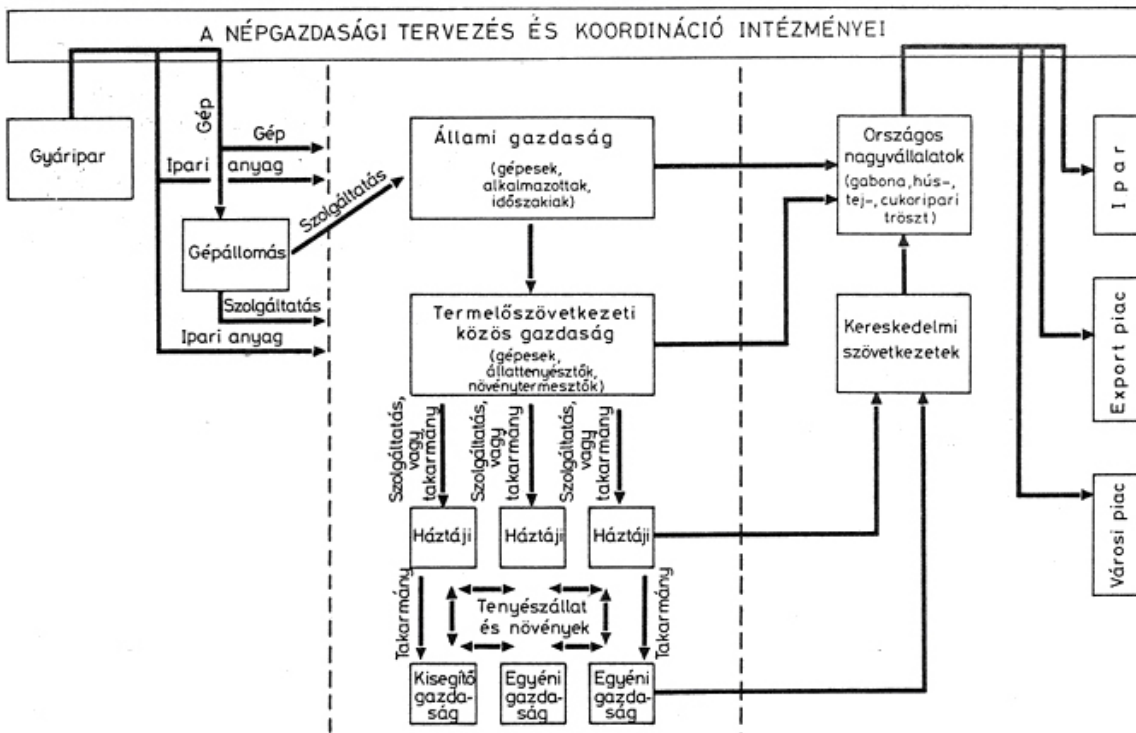
társadalom életét irányította és felügyelte. Ezzel szemben a paraszttársadalom tagoltsága polgári jellegű volt: a különböző vagyonú és különböző tevékenységekre specializálódó parasztok s a köztük élő iparosok és kereskedők közti rangsor folyamatosan átrendeződött, a rétegváltás mindennapos volt.

Áttekintve:

	Uradalom	Parasztagazdaság
A csere	Főleg a városi társadalommal (egyben kilépés az agrárszférából)	Főleg a falusi társadalmon belül – ügynökök közvetítik a várossal
A tevékenység	Elkülönült apparátus által szervezett	Önszervező
A társadalom	Hierarchikusan vezérelt rendi (állandó szervezeti szerepű csoportok)	Piac által összekapcsolt és differenciált (individuális és változó szerepek)

A kollektivizált magyar mezőgazdaság kezdeti modelljéről

A szocialista nagyüzem eszménye a junkerek nélküli junkerbirtok volt. A mezőgazdaság kollektivizálásának első időszaka (kb. 1964-ig) a tőkés nagyüzem üzemszervezetének és társadalomszervezetének kiterjesztése és szocializálása volt az agrárszféra egészében. (A szocializálás egyrészt az uradalmak társadalmi modelljének olyan átszínezését jelentette, amelyben nincs jelen egy kiváltságos tulajdonos kisebbség, s amelyben a dolgozók állampolgári és munkavállalói jogai egysegeseek; másrészt pedig forgalmi rendszerüket beillesztette az állami redistribúció intézményrendszerébe.)

2. ábra. Nagy- és kisüzemek kapcsolódása a nemzetgazdaságba a szövetkezetesítés kezdeti szakaszában a hatvanas évek elején

E mintába legkönnyebben a korábbi tőkés nagyüzemek örökösei, az állami gazdaságok voltak beilleszthetők. (A legutóbbi időkig ezeket sokan „szocialistábbnak” tekintették, mint a modelljükhöz csupán közelítő szövetkezeti

szektor.) A paraszttársadalom közelítése a szocialista eszmény igényelte társadalmi szervezethez két úton történt: 1. a parasztgazdaságokkal összeszövődött falusi iparos és kereskedő osztály felszámolásával, (amelynek tagjai vagy az államilag irányított nagyszervezetekbe mentek, vagy a városokba költöztek, s így is, úgy is az iparosítási program kiszolgálóivá váltak; tevékenységük nem kapcsolódott többé a mezőgazdasági tevékenységekhez és az agrárnépesség szükségleteihez); 2. a föld, az eszközök és az igaerő kollektivizálásával elválasztották a parasztokat az egyéni gazdálkodói lét hagyományos anyagi bázisától.

Bár a szövetkezetesítés az önálló gazdálkodás feltételeinek kisajátításával a nagybirtok, illetve az állami gazdaság társadalomszervezési törekvéseit követte, a szövetkezeti tagság ellátásának megszervezését nem tudta az uradalomhoz hasonló módon magára vállalni. Sőt, a szövetkezeti tagokra maradt a falusi piac szinte teljes szükségletének ellátása is. Eszközök és vásárolható szolgáltatások híján a parasztok elsősorban épp a szövetkezeti tagság bázisán, a közösben végzett munka jogán kapott háztáji földön, szolgáltatásokkal és takarmánnyal tudtak e piac számára termelni. Gazdálkodói létüknek feltételévé vált a közös munkaszervezetbe tartozás.

A közös gazdaságok is csak korlátozottan lehetettek gazdálkodók ebben az időben. Bármennyire hasonlított forgalmi kapcsolataik rendszere a korábbi tőkés nagyüzemek kapcsolatainak rendszeréhez, a kapcsolatok tartalma különbözött. Az uradalmak a gyáriparral vagy a kereskedelmi nagyszervezetekkel egyenlő jogú partnerekként cseréltek, s csupán az agrártúltermelés korlátozta az egyenértékű cserét, a szövetkezeti nagyüzemek azonban az állami tervezés és a közigazgatási beavatkozások által lettek a csereére kényszerítve. Az iparosítás lázában élő közigazgatás az ipari és az országosan centralizált kereskedelmi szervezetek szükségleteit az agrárszervezetek érdekei fölé emelte.

Bár egykor az uradalmak kapcsolatai – már csak a tulajdoni összefonódás miatt is – meglehetősen állandóak voltak az egyes ipari vagy kereskedelmi nagyszervezetekkel, minden kapcsolatnak voltak alternatívái. A szövetkezeti nagyüzem azonban kényszerpartner volt az illetékes vállalatnak; a szocialista nemzetgazdaság a monopolisták rendszerében szervezi az újratermelést. A csere piaci mechanizmusait a közigazgatási vezérlés váltja föl. Minden egyes viszonyban külső döntés kérdésévé válik a csere egyenlőtlenségének mértéke.

A nagybirtokhoz hasonlóan a szocialista nagyüzemek is igyekeztek üzemi szervezetükhöz minél teljesebb vertikumot kiépíteni, s ennek megfelelően állományukban tartották a szolgáltató iparosokat és fuvarosokat. Ennek a törekvésnek azonban korlátot állított az állami gépállomások rendszere, valamint az, hogy a tervgazdálkodás hagyományos formájával járó profilszabályozás (másképpen mondva a kényszer-monopolizálás) nem engedte meg a mezőgazdasági szövetkezeteknek gyárok vagy kereskedelmi szervezetek birtoklását.

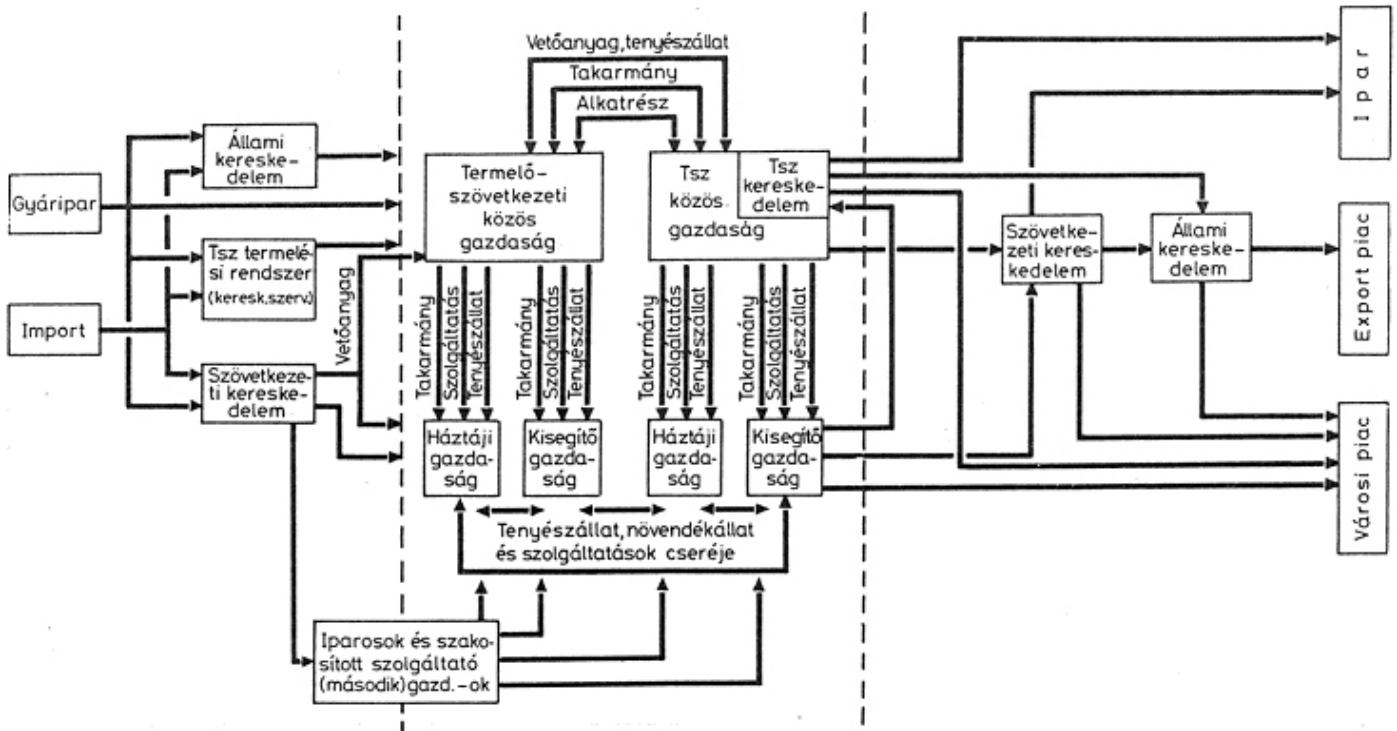
Az alapvetően hagyományos, kézműves technikával dolgozó mezőgazdaság szocialista nagyüzembe szervezése – ugyanúgy, mint a feudális eredetű nagybirtok tőkés nagyüzemmé alakulása a 19. és 20. század fordulóján – az agrárszférán belüli piac szűkítését eredményezte. A takarmánytermelés és az állattartás, a lótarítás és a lópatkolás stb. közti kapcsolatot üzemen belüli kapcsolattá változtatja. Ez a vertikum biztonságát szolgálja, mert az együttműködést megvédi a piacok nagy ciklusú mozgásaitól, ám egyúttal megmeregíti, uniformizálja a termelők kapcsolatait. Ez a nagyüzem azonban még nem a gyáripari viszonyokat ülteti át a mezőgazdaságba, hanem a tőkés manufaktúráét.

A magyar mezőgazdasági termelőüzemek kapcsolatainak átrendeződése

A kollektivizálással megvalósult a termelési viszonyok átalakításának programja. A földtulajdonos szervezetek állami ellenőrzésével és irányításával létrejöttek a gazdaság intézményrendszerében azok a politikai garanciák, amelyek lehetetlenné tették a magángazdaság rendszerének visszatérését. Az általánossá tett kolhozmodell további változásai a működőképesség javítását szolgálták. A gazdasági és politikai vezetés engedékenysége lehetővé tette az új, erősen kontrollált szféra keretein belül, hogy az agrárium résztvevői új, a szövetkezetekhez kötődő szerepeken keresztül kialakítsák érdekegyeztetési mechanizmusait. A politikai kényszer visszaszorulása, a közös gazdálkodás vállalati racionalitásának erősödése és az egyéni, a korábitól feltételeiben különböző gazdálkodói magatartás formáinak újraalakítása e húsz év történetének párhuzamos folyamatai voltak.

A szövetkezeti nagyüzemek racionálisan gazdálkodó vállalattá alakulásának feltétele volt, hogy megszűnjenek az állami gazdasági szervezetek politikai eszközökkel biztosított monopóliumai. A hatvanas években a szövetkezetek saját gépparkot

tudtak kialakítani, s kiterjeszthették üzletkörüket az ipari és kereskedelmi tevékenységekre is. Megszűntek azok az államigazgatási kényszerek, amelyek előírták az árukapszolatok kötelező rendjét. (Persze a gazdaság erősen monopolizált jellege a kötelező termékpályák megszüntetésével még nem szűnt meg, de igazgatási segítség nélkül a monopóliumok mégis rákényszerültek arra, hogy racionalizálják tevékenységüket; a szervezeteknek pedig lehetőségük volt arra, hogy összefogással enyhítsenek egy-egy monopóliumtól való függőségükön.)

3. ábra. Nagy- és kisüzemek kapcsolódása a nemzetgazdaságba a hetvenes évek második felében

Az elmúlt húsz évben a szövetkezeti közös gazdaságok a gyáripár elvei szerint szervezett iparosított nagyüzemékké váltak. A technikai újdonságok folyamatos befogadására alkalmas, nagy létszámú, szakosított egységekből álló gazdaságokat 3-5 vezetői szintre tagoló, képzett mérnökök alkotta vezetési szervezet fogja egységbe. A szövetkezet tagjai csupán szakmai csoportjukkal állnak kapcsolatban, és tayloriánus üzemszervezeti rend biztosítja a vállalat működését. De ez a rend el is választja a dolgozókat a szövetkezeti közös tulajdontól.

Ez a fejlődés a szövetkezeteket kiszakította az alapítók társadalmi csoportjából, s a munkaerőpiac egyik legnyitottabb intézményévé tette őket. Az alkalmazott technika gyors változásával párhuzamosan hamar átalakult a közös gazdaságok szakmaszerkezete is: a csökkenő létszámú foglalkozási csoportokból a szövetkezeteken kívülre távoztak a dolgozók, a bővülő, új foglalkozási csoportok tagjai pedig más munkahelyekről jött dolgozókkal töltődtek föl. Igen jelentős a falvak, szövetkezetek közti vándorlás is. (Például 1967 és 1972 között a dolgozók 35-40 százaléka, 1972 és 77 között pedig 25-30 százaléka cserélődött ki.) Ez a gazdasági ágak és települések közti vándormozgalom a szakismeretek, a munkatapasztalatok s általában a kulturális minták nagy csereforgalmát is jelentette. A hajdani paraszttársadalom zárt csoportjai végleg feloldódtak.

A paraszti kultúrától idegen, főiskolai végzettségű és az adott faluban általában jövevénynek számító vezetők szemében a tagok háztáji gazdálkodási joga ellentmondásos érzelmeket keltett. Hiszen az odahaza is gazdálkodó munkás nehezebben vezényelhető, mint az egyszerű bérmunkás, és a kisárutermelés konkurenciát teremt a nagyüzemnek. Ugyanakkor a jó gazda egyúttal megbízható munkás, és a háztáji gazdálkodás jogával járó szolgáltatások javítják a szövetkezetek munkaerő-piaci versenyhelyzetét: a nálunk szokásos állami keresetszabályozási formák mellett nehéz lenne jól képzett szakmunkásokat a

szövetkezetekbe vonzani, ha keresetüket nem tudnák kiegészíteni a háztáji jövedelmével. Így a hetvenes évek közepéig a szövetkezetek vezetése igyekezett korlátok közt tartani a háztáji gazdálkodást, s csupán az utóbbi években tapasztalható, hogy megújul a vezetők stratégiája: ma keresik azokat a formákat, amelyek mellett a kistermelői tevékenységek egy része bekapcsolható a közös vállalati gazdálkodásba.

A viszonyok változásának hatására az „állampolgári” jogon árut előállító kistermelő átalakulóban van „állampolgári jogon” gazdálkodó kistermelővé. E mögött az átalakulás mögött nem csupán az agrártermelő társadalmi pozíciójának és a forgalmi rendszernek az átalakulása áll, hanem az első és a második gazdaság társadalmunkra jellemző kettősségének kialakulása is. Magyarországon, ahol a keresők 96 százaléka alkalmazott vagy valamilyen termelőszövetkezet tagja, és így munkahelyén közös munkaszervezetben felügyelet és irányítás mellett dolgozik, általánossá vált, hogy az emberek munkaidőn kívül mezőgazdasági, ipari, építőipari, szolgáltatói keresőtevékenységgel foglalkoznak. Nálunk nem úgy tagolódik a nemzetgazdaság nagyüzemi szervezetekre és kisüzemek hálózatára, hogy egyúttal a keresők is egyik vagy másik szektorban dolgoznak. Az állami és a szövetkezeti vállalatok mind nagyszervezetek, a magánszektor elhanyagolható méretű. A nagyszervezetek dolgozói melléktevékenységben végzik a kisüzemi tevékenységeket. Az állampolgárok zöme így egyszerre bérmunkás és kispolgár.

A falusi ipari és szolgáltató foglalkozású – zömmel hivatalosan az állami iparban foglalkoztatott – munkások második gazdaságában ment végbe a kistermelés eszközeinek, technikájának megújítása. Ők biztosítják azt az ipari szolgáltatói háttérrel, amelyet az állami ipar és kereskedelem nem tud (és talán nem is akar) biztosítani a mezőgazdasági kistermelésnek. De a falvak lakosságának 60 százaléka nem mezőgazdasági szervezet alkalmazottja. Csupán kisebbségük második gazdaságának biztosít piacot a mezőgazdasági kistermelők és a házépítők kereslete. Nagyobb részük – mivel ma már támaszkodhat a mezőgazdasági szövetkezetektől függetlenül is létező szolgáltatási rendszerre, a kistermelők közti szolgáltatás és termékcsere újra kiépült rendszerére – melléktevékenységben szintén mezőgazdasági árutermeléssel foglalkozik. (Nálunk az ipari munkások és a tisztviselők bekapcsolódása a mezőgazdasági kistermelésbe többszörösen meghaladja a Nyugat-Európában szokásos mértéket. A mezőgazdasági kistermelők körülbelül kétharmada nem mezőgazdasági foglalkozású.)

A mezőgazdasági kistermelés, a gazdálkodói lét függetlenedése a szövetkezeti tagsági viszonytól több lépésben ment végbe.

1. A folyamat kialakulásának előfeltétele volt, hogy – ellentétben az 1956 előtti magyar és néhány szocialista országban ma is meglévő gyakorlattal – a termelő szabadon rendelkezik termékével. S az értékesítést a közigazgatás sem nehezíti.

2. A kereslet állandó növekedése nem csupán a szabályozatlan – sok országban feketének nevezett – piacon át jelentkezett, hanem a közigazgatástól független és szaporodó kereskedelmi szervezetek a nemzetgazdaság exportigényeit szolgálva, ösztönző áron szinte korlátlanul vették át a termékeket. A kereskedelemben, felvásárlásban érdekelt nagyszervezetek egymástól és a termelőszövetkezeti vezetéstől való függetlensége növelte az árutermelők manőverezési lehetőségeit, differenciálta tevékenységüket. A szövetkezeti alapszabályokban rögzített korlátozások – például hogy a tag csak egy tehenet vagy egy kocát tarthat, nem lehet lova vagy traktora – feledésbe merültek. A kistermelők forgalmi kapcsolatai azonban aszimmetrikusan alakultak: ipari eszközöket, anyagot, szolgáltatást a hivatalos szervezetektől csak feltételekhez kötötten vagy úgy sem kaptak, a termékvásárlás azonban nem tett különbséget eladó és eladó között. (A hatvanas évek második felében a szövetkezeti tagok egy része jelentős járadékhoz jutott azáltal, hogy takarmányhoz vagy a takarmánytermelést lehetővé tevő háztáji földhöz és gépi szolgáltatáshoz mások nem jutottak hozzá.)

3. A termelőeszközök birtoklásának és beszerzésének korlátai csak fokozatosan oldódnak föl, és a folyamat ma sem befejezett még. Tizenkét lóerő erősség fölötti traktort, teherautót a legutóbbi évekig legálisan magánszemély nem tarthatott. Kiszépeket a nyílt kereskedelemben nem lehetett venni. Ez a helyzet egyik lendítője volt a legjobban képzett falusi munkások családi vállalkozása kialakulásának. Nagyüzemekben kiselejtezett erőgépeket kellett feljavítaniuk, kisüzemben használható gépeket, eszközöket kellett feltalálniuk és otthon gyártaniuk. (Párhuzamosan újra és újra föltaláltak permetezőgépeket, talajművelő eszközöket, többcélú benzin- és villamos gépeket, libatömő gépeket, állattartási felszereléseket, szabályozó automatikákat stb.) Az eszközök átadása és a gyártáshoz szükséges kooperáció nem nyílt piacon, hanem személyes kapcsolatok hálójában szerveződött. Ma már erőgéppel és szállítóeszközzel magánosok is rendelkezhetnek, de a kisüzemi szükségleteknek megfelelő típusokból a hivatalos kereskedelemben kicsi a kínálat.

4. A kisüzemek forgóeszköz-beszerzése is csak fokozatosan tudott függetlenedni a szövetkezeti tagsági viszonytól.

A kisüzemek takarmányforrása 1960 óta elsősorban a nagyüzemek és a háztáji gazdaságok lehetnek. A hatvanas években ehhez a takarmányforráshoz csak a szövetkezeti tagok (s kisebb mértékben az állami gazdaságok alkalmazottai) jutottak hozzá két formában: háztáji vagy illetményföldjükön termelték, vagy közösen végzett munkájuk fejében részesedésként kapták. A nagyüzemi gazdaságok piacon nem adtak el takarmánygabonát, az az állami, kötött kereskedelem rendszerén át más nagyüzemekhez vagy exportra került. Így a kistermelők – azok, akik nem mezőgazdasági vállalatnál dolgoztak, és azok a téesztagok, akiknek az állattartása az illetménygabonánál több takarmányt igényelt – szinte csak a téesztagok által áruba bocsátott takarmányhoz juthattak hozzá. Ez a helyzet – a magas szabadpiaci árak és a szalastakarmány-termeléshez szükséges földalap elérhetlensége miatt – korlátozta az állattartás kisüzemi terjedését.

A munkadíjazási formák változásával a hatvanas évek végén megszűnt az a gyakorlat, hogy takarmányt munkadíj fejében adjanak a nagyüzemek. Mivel volt a tagságban olyan gazdálkodói réteg, amelyeknek állattartása a háztáji föld biztosította takarmánymennyiségnél többet igényelt, kárpótlásként a szövetkezetek biztosították a tagok vásárlási jogát a közös készletekből. Így, ha korlátozottan is, a nagyüzemi gabona is árucikké vált, hiszen majd minden kistermelőnek volt olyan rokona, ismerőse, aki téeszben volt, s akinek nevében vehetett takarmányt. (Azzal, hogy a gabona a szövetkezeten belül áruvá vált, megindult egy folyamat, amely mindenki számára elérhető áruvá alakította át.)

Lehetett volna a közös és a háztáji gazdaság közti gabonaforgalmat korlátok közt tartani mennyiségi korlátozásokkal, kötelező áruértékesítési szerződésekkel, a felhasználás ellenőrzésével stb., de a szövetkezeti közös gazdaságok vezetése ebben nem volt érdekelt, hiszen az árak nem különböztek az állami felvásárlási áráktól, és az állam az akkor meghirdetett új gazdasági mechanizmus szellemével összeférhetetlennek tartotta a kötött takarmánygazdálkodás rendszerének védelmét.

A tagsági viszonyjal járó kiváltságokkal nem terhelt gabonapiac kialakulásának külső feltétele volt az a gabonabőség, amely a hetvenes években kialakult. Az önálló vállalati gazdálkodás útjára lépett nagyüzemek éppen a gabonatermelésben tudták legsikeresebben asszimilálni a modern agrotechnika eredményeit. Ez, az ideális talaj- és klimatikus viszonyokkal együtt, a tengeri- és a búzatermelés hozamainak gyors növekedéséhez vezetett. A nagyüzemek kiléptek a gabonapiacra. Míg tíz évvel ezelőtt a tagok bemehettek a téesz magtárába vásárolni, most nyílt takarmányüzletek hálózata árulja a nyers és a feldolgozott takarmányok nagy választékát. (1980-ban a hazai felhasználású takarmánygabona több mint fele a kistermelőkhöz került.) A piaci takarmánybőséget segítette az állati vonóerő lecserélése gépekkel és a mezőgazdasági népesség csökkenése is. Így a termés nagyobb hányadát használhatták hizlalásra, és az „ellátandó” dolgozók köre is szűkült.

Műtrágyához és növényvédő szerhez a kistermelők sokáig csak a háztáji és illetményföldeknek adott nagyüzemi szolgáltatások révén jutottak. A közös gazdaság fölszántotta és – általában a közös program szerint – műtrágyázta is a háztájinak kimért területet. A kereskedelemben kistermelőknek alkalmas adagokban nem lehetett kapni műtrágyát, növényvédő szert, és nem árulták a kijuttatáshoz szükséges eszközöket sem. Az agrotechnikai újdonságok használatának monopóliuma a nagyüzemeké volt, s ahhoz csak a szövetkezeti tagok (ők is csak korlátozottan) jutottak hozzá. A hetvenes évek második felére váltak a mezőgazdaságnak szükséges ipari anyagok bárki által elérhető kereskedelmi cikké, s akkorra fejlődött annyira a második gazdaság kistermelést kiszolgáló rendszere, hogy az ipari anyagok felhasználásának technikai is mindenki számára elérhetővé váltak. (Persze a kistermelés nem a szántóföldi növénytermelésben került versenybe a közös gazdaságokkal. Mivel földhöz csak 0,5-1 hektáros parcellák formájában juthatnak, a kistermelők szántóföldi termelésük technikáját nem tudták modernizálni. A növénytermelés technikai megújulása ebben a szférában csak a gyümölcs- és zöldségtermelésre terjed ki.)

5. A mezőgazdasági termékek és a mezőgazdasági eredetű anyagok kistermelők számára elérhető piaca ma fejlettebb, országosan egységesebb rendszert alkot, mint az a parasztgazdaságok fennállásának időszakában (a háború előtt) volt. Ciklusok által kevésbé zavart, a „méltányos” hatósági hús- és tejárak jóvoltából; az egyes vásárkörzetekbe kevésbé van bezárva, mint régen.

A mezőgazdasági szolgáltatások piaca azonban még a harmincas évek fejlettségét sem éri el. Annak ellenére, hogy a mezőgazdaság vonóerő-állománya, gépellátottsága, a mezőgazdasággal foglalkozó ipari és szolgáltató szakemberek száma sokkal nagyobb, mint bármikor volt, a nagyüzemek eszközmonopóliuma háttérbe szorítja a kistermelők szolgáltatásszükségletét. Az a gazdaságpolitikai és jogi szabályozási elv, hogy „a nagyüzemek integrálják a kistermelést”, olyan helyzetet teremtett, hogy a kisüzemi szükségleteket szolgáló eszközök és vállalkozási formák nem tudtak elszaporodni. Egy-egy kistermelő jogi biztonság híján és az eszközök beszerzési nehézségei miatt nem rendezkedhet be arra, hogy a többiek szükségletének megfelelően szerelje föl magát eszközökkel. (A traktor- vagy a legutóbbi időkig a

teherautó-tartást csak a saját termelői tevékenység legitimálta.) A szövetkezeti közös gazdaságok érdekeltségük és működési szabályozásuk formái miatt csak néhány kistermelői szükséglet kielégítésével foglalkoznak.

Valamivel jobb a helyzet a felszereléskészítő és -javító szolgáltatások piacán, mert – mint már említettük – az ipari foglalkozású falusi lakosok ezeket a szükségleteket ellátják. (Hiszen az általuk használt termelési eszközök kisebb mértékben monopolizálhatók, mint a nagy erőgépek. Tevékenységük is kevésbé feltűnően végezhető.) Itt azonban a tevékenységek racionalizálódásának útját állja, hogy ezek az üzletek többnyire egy írott jog nélküli (nem illegális, hanem alegalis), „megtúrt” szférában bonyolódnak.

6. Gyakorlatilag nem létezik a kistermelők számára elérhető földpiac. Az 1974-es földtörvény (de már a korábbi hatósági gyakorlat is) a földtulajdonnak csak két formáját ismeri el teljes jogúnak: az államit és a szövetkezeti. A földmagántulajdon állami vagy szövetkezeti kezelésű földből nem bővíthet, a magántulajdonban és magánhasználatban lévő föld forgalmi szabályai úgy vannak kialakítva, hogy csak földelaprózódás és az állami és szövetkezeti tulajdon állandó bővülése következhet be. Az állami és a községi telekgazdálkodásban a magántulajdon intézményét a „tartós bérlet” intézménye helyettesíti, de az így használatba adott földek nagysága nem haladja meg a családi ház építéséhez vagy a hétvégi kert létesítéséhez szükséges területet. (A forgalomba kerülő földnagyság törvényes felső határa megegyezik a háztáji föld törvényes nagyságával: 6000 négyzetméter. A téesztagok háztáji jogát általánosította a törvény minden állampolgár jogává.)

A földpiacot csökevényes formában helyettesíti a megmaradt magángazdák, a kis parcellákkal rendelkező ipari dolgozók és tisztviselők magántulajdonú földjének és az idős, nem gazdálkodó téesztagok háztáji földjének bérleti forgalma. A bérleti szerződések személyes kapcsolatokban a nyilvánosság kizárásával jönnek létre, csupán néhány ezer négyzetméteres földdarabokra vonatkoznak, és általában egy évre kötik őket. Ez a helyzet kizárja a földbe vagy a földigényes termelési ágakba történő magánberuházást.

Az agrárpiac színtereinek különböző fejlettsége – ezen belül a mezőgazdasági termékek és az ágazaton belül fölhasználásra kerülő anyagok piacának önállósulása és stabilizálódása – a kistermelést a nem földigényes tevékenységi ágak felé terelte. (Előtérbe került bor- és gyümölcsstermelés, a korai zöldségstermelés, a hizlalás minden formája, a sertés-, baromfi- és nyúltenyésztés, amely tevékenységek elsősorban takarmánygabonát igényelnek. A zöldsztakarmány-igényes és így jelentős mértékű közvetlen földhasználatot igénylő tehenészet a kistermelői szférában visszaszorult a magánhasználatú földek, a traktoros és szállító szolgáltatások hiánya miatt.)

A paraszti lét hagyományos bázisának, a földmagántulajdonnak megszüntetése azzal együtt, hogy ugyanakkor stabilizálódott és növekedett az agrártermékek piaca, kiszélesítette a paraszti árutermelők körébe jutás lehetőségét. Mivel ebben a helyzetben a kistermelő versenyképessége igen kevésbé függ a használatában lévő föld nagyságától, és az állampolgárok jelentős része más kiegészítő kereseti lehetőséghez nem jut, mint a mezőgazdasági termék előállításához, olyan társadalmi csoportok jutottak el a gazdálkodói léthez, amelyek eddig ki voltak zárva a paraszttársadalomból. Az agrárproletárok (cselédek és napszámosok), a falusi-külvárosi ipari foglalkozásúak és kistisztviselők akkor léptek be a hagyományos paraszti piacokra, amikor a hagyományos értelemben vett paraszti osztály megszűnt. A paraszti osztály megszűnése nem járt ugyanakkor a paraszti kultúra leépülésével. Ez a kultúra fejlődött: piacentrikusabbá és a technikai újdonságokra fogékonyabbá vált, ugyanakkor e kultúra számos eleme, a paraszti magatartásminták egy része (például a személyes kapcsolatokon keresztül szerveződő kooperáció hagyománya, a többletkapacitásokkal való kölcsönös szolgáltatások rendszere, az árucserre személyessége, a házépítésben szokásossá vált munkacsere) a nem paraszti eredetű népességben, még a nagyvárosokban is elterjedt.

A kistermelők körének nyitottságát a piac hetvenes évekbeli bővülésén kívül a kistermelés föld- és tőketulajdonának korlátozottsága is okozta. A piac szívére a már sikeres termelők csak egy határig tudtak reagálni tevékenységük bővítésével (a tulajdoni korlátokon kívül azért is, mert mellékfoglalkozású termelőből főfoglalkozásúvá, farmerré válni kockázatos). A kistermelői tevékenységek jelentős részében a tevékenység elkezdéséhez szükséges tőke nem jelentős, hiszen az agrárstermelés föld- és tőkeigényes fázisainak zöme a nagyüzemekben fejlődött ki (gabonatermelés és -feldolgozás, nagybani kereskedelem, új állatfajták tenyésztése, tehenészet, vetőmagstermelés stb.), s e fázisok termékei jelen vannak a piacon. Így gazdálkodóvá válni s a gazdálkodást abbahagyni nem jelent különösebb kockázatot. Míg a hagyományos paraszti társadalomban az ember összesen eszközeiben megtettesült múltjával, életének sikere gazdálkodói sikerein múlik, a mai kistermelő életciklusától, családjának felhalmozási szükségleteitől függően váltogatja vállalkozásait, lép be a vállalkozói létbe, vagy lép ki belőle.

A régi paraszttársadalomban a gazdálkodói siker újabb vásárolt földekben jelenik meg, és a föld nagysága alapvetően meghatározza a vállalkozás lehetőségeit. A földtulajdon differenciálódásában egyúttal megjelent a paraszttársadalom rétegződése is. A mai kistermelők körében a tevékenységek szakosodása (és a szakosodott tevékenységek nagymértékű függetlenedése a használt föld nagyságától) többféle társadalmi hierarchiát eredményez. Az egyes tevékenységekben differenciálódnak a termelők (jelentős, meghatározó szerepű termelők és személytelen résztvevők vannak), de a különböző tevékenységekben különböző kultúrájú társadalmi csoportok tagjainak van nagyobb esélyük a sikerre. Így a mai „utóparaszi” társadalomnak nincs egy hierarchikus elv szerinti rétegződése, hanem párhuzamos, sokszor nehezen konvertálható hierarchiák élnek egymás mellett.

A lengyel paraszt korlátozott magántulajdonáról

A magyarországi paraszti kistermelői tevékenység lehetőségeinek függetlenedését a földhasználatról jellemzi a legjelentősebb kistermelői tevékenység, a sertéshizlalás gazdaságok közti eloszlásának változása. (1. táblázat) A leginkább jellemző 0,5–1 hektár közötti földterületet használó gazdaságok (ekkorra földet használt 1972-ben a mezőgazdasági kistermeléssel foglalkozó családok 43 százaléka, ezen belül a téesztagok családjainak 66 százaléka) átlagos sertésállománya 3,1 db volt, ami meghaladta a 2–5 hektár közötti földtulajdonnal rendelkező lengyel parasztgazdaságok átlagos 1980-as sertésállományát. De nagyobb volt a háború előtti magyar 2,5–5 hektár közötti parasztgazdaságok 1935-ös átlagos sertésállományánál is. (Pedig 1972-ben a belső gabonapiac még nem volt olyan kifejlett Magyarországon, mint ma, és a kistermelés specializációja sem érte el a mai fokot. Azóta a kistermelők sertésállománya egyharmaddal nőtt.) A földhasználat nélkül gazdálkodók átlagának sertésstartása is elérte a 2–5 hektárral rendelkező lengyel gazdákét. Nálunk a gazdálkodói lét „alulról nyitott, felülről nyomott”, azaz a földdel nem rendelkezők is beléphetnek a gazdatársadalomba, viszont a gazdálkodók zömének nincs lehetősége arra, hogy egy 7–10 hektáros lengyel gazda átlagos vállalkozásánál nagyobb vállalkozást alakítson ki.

Adataink azt is sejtetik, hogy a lengyel magánparaszti gazdaságok szférájában nem tudott végbemenni a tevékenységek olyan mértékű szakosodása, a termelési fázisok önállósulása, ami a fejlett mezőgazdaságú országokban végbement. Mi az egy nemzedékkel ezelőtti paraszti gazdálkodási formák konzerválódásának fő okát a belső piacok, a forgalmi rendszer fejletlenségében látjuk. A forgalmi rendszer fejletlensége nem a társadalmi munkamegosztás elmaradottságával függ össze – hiszen az elmúlt 35 évben a lengyel társadalom átstrukturálódása, a foglalkozási és települési szerkezet átalakulása alig maradt el a környező országok változásának ütemétől; a paraszti és a nem mezőgazdasági népesség kereslete is gyorsan nőtt –, hanem politikai okokkal magyarázható. A jogi és igazgatási rendszer áttekintése teszi lehetővé, hogy megértsük azt a politikai mechanizmust, amelyik a meghagyott magánföldtulajdont épp a forgalmi rendszer megkötésével tartja hatalmi kontroll alatt.

A birtokstruktúra konzerválása, a földpiac visszaszorítása

Bár az 1944-es földreform 50, illetve bizonyos helyeken 100 hektárban maximálta a magánparaszti birtokok nagyságát, már a negyvenes évek végétől erősen szankcionálták mind a birtokok osztódását, mind pedig 15 hektár fölé történő növelését. A föld adásvételét és tulajdonosváltását az ötvenes évek óta erősen korlátozták. A földosztódást a birtokstruktúra elaprózódásának tovább fokozódásától féltve, a földkoncentrációt pedig a parasztpolgári árutermeléssel és a társadalmi fejlődéssel szembeni politikai ellenérzések miatt akadályozták. A lengyel politikai vezetés 1980-ig nem mondott le arról, hogy idővel kollektivizálja a paraszti gazdaságokat. A megyei vezetés által kinevezett községi vezető felügyelte a földforgalom alakulását: a 8 hektár alatti birtok létrejöttét eredményező tranzakciót jogszabály tiltotta, a földvásárlással kialakuló 15 hektárnál nagyobb gazdaságról a községi vezetőnek igazolnia kellett, hogy az új gazdaság rentábilisan fog működni, és a vevőnek köteleznie kellett magát arra, hogy nem fog bémunkát alkalmazni. Az, hogy a vásárlásnak feltétele volt a községi vezető hozzájárulása, biztosította, hogy a politikai ciklusok szerint változó központi igényeknek legyen alávetve a földforgalom alakulása.

1. táblázat - 1. táblázat. A paraszti földtulajdon és állattartás kapcsolata Magyarországon és Lengyelországban

Az 1935-ös magyar paraszti birtokstruktúra és állattartás	0-1	1-5	5-10	10-20	20-50	50-100			
	katasztrális holdban								
Gazdaságok százalékos megoszlása									
0-100 kh = 100% (1 517 000)	36,8	31,9	13,1	10,5	5,7	1,0			
1-100 kh = 100%	–	50,5	20,8	16,7	9,0	1,7			
Egy gazdaságra jutó									
szarvasmarha (db)	0,1	0,5	1,5	2,3	3,6	5,8			
sertés (db)	0,8	1,6	2,6	3,8	6,1	11,8			
ló (db)	0,0	0,2	0,7	1,4	2,2	3,3			
Az 1972-es magyar tsz-háztáji gazdaságok birtokstruktúrája és állattartása	összes	föld nélküli	0-0,2 ha	0,2-0,5 ha	0,5-1 ha	1-2 ha	2-3 ha	3-5 ha	5 ha
Háztáji gazdaságok százalékos megoszlása 781 234=100%	100	0,1	1,2	15,4	65,98	16,7	0,6	0,1	0,0
Egy háztájira jutó									
szarvasmarha (db)	0,6	0,2	0,1	0,1	0,6	1,2	2,2	2,3	3,1
sertés (db)	3,5	3,4	1,5	1,1	3,4	5,7	7,7	7,7	9,1
ló (db)	0,0	-	-	-	-	-	0,1	0,6	1,1
Az 1972-es magyar háztáji és kisegítő gazdaságok megoszlása									
Gazdaságok százalékos megoszlása 1 680 500 = 100%	100	2,5	15,4	23,7	43,0	11,6	1,8	1,4	0,6
Egy gazdaságra jutó									
szarvasmarha (db)	0,4	0,1	0,0	0,1	0,5	1,0	1,1	1,5	2,4
sertés (db)	2,6	2,9	1,3	1,4	3,1	4,7	4,0	4,6	6,8
ló (db)	0,0	–	–	–	–	0,1	0,4	0,7	1,0
Az 1980-as lengyel egyéni gazdaságok birtokstruktúrája és állattartása	összes	0,5-2 ha	2-5 ha	5-7 ha	7-10 ha	10-15 ha	15 ha		
Gazdaságok százalékos megoszlása 2 897 100 = 100%	–	30	29,5	12,8	13	9,7	5,0		
Egy gazdaságra jutó									
szarvasmarha (db)	3,2	0,6	2,1	3,6	5,0	7,2	11,1		
sertés (db)	5,2	1,0	2,9	5,6	8,5	12,9	19,2		
ló (db)	0,6	0,1	0,5	0,9	1,1	1,2	1,3		

Forrás: Rocznik Statystyczny, 1981. 344. o.

Nem segítette a magánparaszti birtokkoncentráció előrehaladását az a rendelet sem, amelynek értelmében a parasztok földjük átadása ellenében nyugdíjhoz juthatnak. Az állami földalapnak átadott földeket elsősorban az állami gazdaságoknak és a lengyel viszonyok közt jelentéktelen súlyú termelőszövetkezeteknek juttatták. A földalapnak azt a részét, amelyet már lehetetlen volt a nagyüzemeknek adni (mert a nagy távolság miatt azok nem vállalták e földek kezelését), a parasztok kezébe adták. 1973-tól azonban a parasztgazdaságok helyett a jövőbeni termelőszövetkezetek csíráinak tekintett Mezőgazdasági Körök Szövetkezeteinek kezelésére bízták a földalaphoz került parcellákat. (Az el nem adott földek hasznosítását éves bérleti rendszerrel oldották meg.) Az 1973-as 90 ezer hektáros szintről 1975-re 20 ezer hektár alá zuhant az állami földalaphoz eladott terület mennyisége. Ezt követően nőtt az egyéni gazdaságok részesedése az eladott földekből, de az eladásoknak csak kis részét tették ki a mobilizálható földalaphoz.

De a földbirtok-politika vajdaságonként is változott: volt olyan vajdasági apparátus, amely olyan komolyan vette az 1973 és 1976 közt folyó „latens” vagy „hideg” kollektivizálási kampány keretében a vajdasági szintre leküldött tilalmi utasítást, hogy valóban nem adott el 1975 folyamán egyetlen hektár földet sem az Állami Földalaphoz az egyéni gazdáknak. De egyes vajdaságokban még 1980-ban is folyt az állami tartalék földek öntevékeny visszatartása; a katowicei vajdaságban a rendelkezésre álló 12 ezer hektárból mindössze 50 hektárt adtak át egyéni gazdáknak.

Az elmúlt közel négy évtized „se ne aprózódjék, se ne növekedjék” központi birtokpolitikája végül is azt eredményezte, hogy a lengyel birtokstruktúra szinte változatlan, dermedt állapotban van a második világháborútól napjainkig. Érdekes összevetni a gazdaságok kívüli kényszerekkel „le nem nyugtatózott” dán birtokstruktúra alakulásával.

2. táblázat - 2. táblázat. A dán és a lengyel birtokstruktúra összevetése

	Dán birtokstruktúra			Lengyel birtokstruktúra					
	<i>a gazdaságok százalékos megoszlása</i>								
	1933	1945	1970	1938	1950	1960	1970	1980	
0,5–5 hektár	27,2	23,9	10,7	60	54,3	59,1	58,9	59,5	
5–10 hektár	24,5	19,7	20,7	27	33,1	29	28,5	25,8	
10 hektár felett	48,3	56,4	68,4	13	12,8	11,8	12,6	14,7	
(ebből 60 hektár felett)	2,3	3,2	11,2						

Forrás: Rocznik Statystyczny (megfelelő évfolyamok); A. H. Kanipp: An Agricultural Geography of Denmark, Akadémiai Kiadó (1975)

A lengyel birtokkoncentráció befagyasztása egyben az alábbi következményekkel is járt:

A) Lengyelországban stagnált a gazdaságok száma, míg a dán birtokstruktúra változásában a koncentrációt a gazdaságok számának jelentős – kb. egynegyedes – csökkenése kísérte.

B) A nyomott agrárszférában megragadt népesség egyre nagyobb hányadban vált kétlaki foglalkozásúvá (3. táblázat), s így a családi ökonómiát jellemző gazdálkodói racionalitás egyre kevésbé lesz tisztán mezőgazdasági ösztönzőkkel befolyásolható. Az állami monopolszervezetek által kontrollált árutermelést egyre szélesebb agrárrétegek kombinálják az ipari foglalkozással – s így társadalombiztosítással, nyugdíjjal stb. –, a városi piacon való vásárlással és a főleg családi szükségletekre való termeléssel. E stratégia náluk így az immunitás-központú racionalitás tartós elemévé válik. E stratégia az állam által kontrollált piaci színterekkel való találkozás minimalizálására törekszik.

3. táblázat - 3. táblázat. Mezőgazdaságon kívüli jövedelemmel is rendelkező mezőgazdasági családok aránya birtokkategóriánként (%)

	Teljes	0,1–0,5 ha	0,5–2 ha	2–5 ha	5–10 ha	10 ha fölött
1960	40,8	87,7	63,7	37,1	19,8	13,4
1970	57,1	94,4	81,4	56,7	36,6	25,6

Forrás: A. Rosner: The Process of the Outflow of Rural People from Villages and from Agriculture. Zagadnienia ökonomiki rolnej, 1976/2.

C) Az agrárnépesség a kontraszelektív elvándorlás miatt erősen előregszik, s bizonyos szegmenseiben visszafordíthatatlanul magatehetetlenné válik. A hetvenes évek közepén a 65 évesnél idősebbek által vezetett gazdaságok több mint felében nem dolgozott aktív korú személy.

4. táblázat - 4. táblázat. A főfoglalkozásban saját gazdaságukban dolgozók életkori megoszlása

Korcsoport	1950	1974
15–17	7,6	2,4
18–34	33,6	21,3
35–49	32,1	30,6
50–59	15,2	19,8
60 és felette	11,2	25,9
Összesen	100,0	100,0

Forrás: I. Frenkel: Changes in the Labor Force Researces in Agriculture. Village and Agriculture, 1980

A hetvenes évek folyamán ugyanakkor sajátos jelenség bontakozik ki: az előregedés továbbra is jellemzi az árutermelésbe igazán bekapcsolódni képtelen – jórészt keleti, délkeleti – területeket, ahol az elvándorlás egyben a nem gépesített paraszti munka elnöiesedésével is társul. Ezzel szemben a Gdańsk–Wrocław észak–déli tengely által fedett – differenciált birtokstruktúrával, erős árutermeléssel, a munkaerő-hatékonyság magas fokával jellemezhető – területeken az egyéni gazdaságok fokozatos gépesítése miatt a hetvenes években a nők szorulnak ki apránként a mezőgazdaságból, míg a 18–44 éves férfi-agrárnépesség száma megugrik. (1970 és 1978 között a 18–44 éves mezőgazdasági foglalkozású férfiak száma a poznańi és gdański vajdaságokban 19, illetve 20 százalékkal, a bydgoszczi és lesznói vajdaságokban pedig 9 százalékkal emelkedett.)

Gépek piaca helyett gépek hatósági elosztása

A gépi munkaeszközök szabadpiaci forgalma ki sem alakult. Magángazdaságok általi használatát pedig az állam különböző intézményeken keresztül ellenőrizte. 1947-től a mezőgazdasági gépeknek az egyéni parasztnak részére történő bérbeadását egy ún. „szövetkezeti központ” végezte, ám a kollektivizálási kampány során a POM (Állami Gépállomások) létrehozása után a központok kénytelenek voltak traktoraik zömét az új intézményeknek átadni. 1952-ben a szövetkezeti központoknak birtokkategóriánként más és más áron továbbra is kölcsönöztek gépeket és felszereléseket, de szerepük a termelésben aránylag jelentéktelen volt. (1956-ban meg is szüntették őket.)

Traktorokat magángazdaságoknak 1956 után sem adtak el. S csak 1967-től tették lehetővé a „társadalmisított” szektor leselejtezett traktorainak egyéni gazdák számára történő eladását. 1971-től a magángazdaságok már új traktorokat is vehettek, s bár a magángazdaságokhoz tartozó traktorok száma 1970–1980 között 54 ezerről 378 ezerre emelkedett (ezzel

mintegy 130 ezerrel meghaladva a „társadalmasított” szektor traktorparkját), a túlkeresletre jellemző, hogy 1981-ben még további 200 ezren vártak traktorra. Súlyosbította a helyzetet, hogy az igényeket nem jelentkezési sorrendben elégítették ki, hanem a községi vezető jelölte ki azokat, akik jogot nyerhettek traktor vásárlására. (Az önkény e nagyfokú lehetőségét magában rejtő utat csak azok kerülhették ki, akik az ún. belső exporton keresztül valutával tudtak fizetni.)

A mezőgazdasági termelőeszközök hiánya egészen addig nem „feltűnő”, amíg nyílt keresletként s ennek nyomán egyre erősödő nyomásként való jelentkezését el lehet fojtani. 1970 után azonban a mezőgazdasági gépvásárlás gátjainak részleges lebontása is olyan keresletet támasztott, amelyet az agrárszféra különös szükségleteinek kielégítésétől a negyvenes évek végétől szisztematikusan elfordított ipar képtelen volt kielégíteni.

A tradicionális termelőeszközök terén sem sokkal jobb a helyzet. Kaszát például egyedül a Fiat 126P-k bielsko-bialai gyárában gyártanak. S annak ellenére, hogy ezekből 1982-ben is mintegy 1,5 millió darabra lett volna szükség, a gyár csak 500 ezret állított elő. A korábbi évek termelése is csak 900 ezer darab volt, így még a tradicionális eszközök beszerzési nehézségei is fokozzák a parasztek kiszolgáltatottságát a monopolhelyzetű kereskedelmi szervezetektől.

Géphasználó társulások helyett szolgáltatást elosztó hivatalok

1956 után a falu-város vonatkozásában kikényszerített új egyensúlyos egyenlőtlenség hangsúlyos intézményévé a Mezőgazdasági Körök léptek elő. Ezek voltak hivatva a magánszektorbeli gépi szolgáltatásigényeket biztosítani. Ha már kénytelenek némi engedményt tenni az agrárszektorban történő tőkefelhalmozás irányában, akkor az legalább központilag kézben tartható formában történjen. Miközben az egyéni gazdáknak gépi szolgáltatást nyújtó Mezőgazdasági Körök részesedése a mezőgazdasági beruházásokból 1958 és 1965 között a zéróról csaknem 15 százalékra emelkedik, addig a magángazdaságoké 47 százalékról 27 százalékra csökken.

Ehhez a pénzügyi bázist az 1959-ben létrehozott Mezőgazdasági Fejlesztési Alap szolgáltatta. Az alapot a gabona, a burgonya és a hús kötelező beszállítási, valamint szabadpiaci árainak különbözetéből hozták létre, és szövetkezetek és körök gépvásárlásainak finanszírozására használták. Tényleges vásárlás csak abban az esetben történt, ha a parasztek a költségek egy részének átvállalásával hozzájárultak a vételhez: 15 százalékkal az új nyugati területeken, és 25 százalékkal az ország többi részében. A traktorok és a traktorvontatású gépek vásárlásának abszolút elsőbbsége volt.

A falusi Mezőgazdasági Körök intézménye (1973 előtt) lehetővé tette a parasztság egyes – az igazgatással jó kapcsolatban lévő – csoportjai számára, hogy közvetlen kapcsolatba kerüljenek a városi piacokkal, s hogy kialakítsák saját, személyes szolgáltatásrendszerüket.

1973, a latens kollektivizálási hullám kezdő éve a Mezőgazdasági Körök történetében is fordulópontot jelentett: létrehozták a Mezőgazdasági Körök Szövetkezeteit, s ennek során községi szinten (= 15-20 falu!) centralizálták a köröket. A falusi körök eszközeit a községi központokban kialakított gépállomásokon vonták össze. A mintegy 35 ezer Mezőgazdasági Kört 3300-ba egyesítették, s ezek száma is 1980-ig 900-ra csökkent. Ugyanakkor a sokszínű termelői-értékesítői szakszövetkezeti rendszert is igyekeztek felszámolni. (Közülük is jobbra csak azok maradhattak fenn, amelyek jelentős exporttal rendelkeztek.) A magángazdaságoknak történő állami földeladás befagyasztásával a tartalék földek egyre nagyobb hányadát próbálták a Mezőgazdasági Körök Szövetkezeteinek közvetlen rendelkezése és művelése alá vonni. E tagok nélküli téveszesítés során – ugyanis többnyire nyugdíjért az államnak leadott földekről volt szó – a Mezőgazdasági Körök Szövetkezeteihez tartozó területek az 1970-es 56 ezer hektárról az 1979-es csúc évben 260 ezer hektárra nőttek. Ez le is kötötte kapacitásaik jelentős részét, s így 1980-ban – deklarált céljaikkal ellentétben – gépi szolgáltatásaik negyedét már házon belül, saját földjeiken végezték. Részesedésük az agrárberuházásokból 1976-ra újra csaknem megkétszereződött, miközben a magángazdaságoké 37 százalékról 25 százalék alá zuhant. 1976-tól aztán a „hideg kollektivizálási kampány” kifulladásával újra megfordult a trend.

A Mezőgazdasági Körök Szövetkezeteinek az 1973-as közigazgatási reformmal párhuzamos kiépítése a közvetlen tanácsi irányítás erősödését is biztosította. A kinevezett községi vezető döntési joggal vesz részt a Mezőgazdasági Körök (majd Szövetkezetei) terveinek összeállításában, s egyben felügyeletet is gyakorol a körök tevékenysége felett.

1973 után a Mezőgazdasági Körök Szövetkezeteinek egymásnak ellentmondó funkciói alakultak ki. A gazdaságpolitika irányítói, akik belátták, hogy a mezőgazdasági termelés megújításához tőkét kell befektetni modern technika formájában,

ebben az állam által ellenőrzött szervezetben találták meg e tőke kezelőjét. Ezzel biztosítva látták, hogy a később sorra kerülő kollektivizáláskor ez a vagyon a leendő termelőszövetkezetek bázisa legyen. A megyei és községi vezetés a paraszti árutermelés befolyásolásának, a felvásárlási tervek biztosításának egyik eszközét látta benne. A szaporodó létszámú agrárértelmiség részben e körök hálózatában talált magának olyan munkahelyet, ahol szakismeretét a parasztgazdákkal való verseny felvállalása nélkül hasznosíthatta. Ám eredeti céljuk szerint a körök szövetkezeteinek elsősorban mégiscsak a gazdák szolgáltató szervezeteiként kellett volna működniük.

A szolgáltatási igényeket falvanként összesítették, bejelentették a körök szövetkezeteinek központjaiban. Ott a községi vezető jóváhagyásával megtervezték, hogy ki, mikor, milyen szolgáltatásokat fog kapni. A terv alapján a traktorosokat diszpécserek vezényelték szét a falvakba. Ez a rendszer egyrészt drágább, másrészt csak nem megfelelő minőségben és időpontban képes kielégíteni a szétaprózott gazdaságok szükségleteit. (A hetvenes évek végén a költségvetés már alig győzte finanszírozni a körök veszteségeit.)

A kielégítetlen szolgáltatási szükséglet nagyságáról ugyanakkor elárul valamit az alábbi táblázat.

5. táblázat - 5. táblázat. A betakarítási munkák gépesítettségi foka néhány mezőgazdasági termék esetében (1976)

Gabona	22%
Burgonya	5%
Cukorrépa	25%

Forrás: Horizont, 1977. 133. o.

Ugyanakkor a hetvenes évek végén a lengyel ipari termelésnek mindössze 4 százaléka (!) irányult az agrárszféra termelési szükségleteinek a kielégítésére.

A piac szerepének csökkenése a termékforgalomban

A paraszti magántulajdon fiktívvé tételének legfontosabb eszközét az agrárszféra belső és külső forgalmának kváziszövetkezeti intézményeken keresztül történő állami monopolizálása jelentette. Az 1951-ben állami irányítás alá vont Paraszti Önségély bonyolította mind az agrártermékek felvásárlását, mind pedig a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek teljes falusi forgalmát. (Ez a szervezet látta el a kötelező beszolgáltatás begyűjtésével kapcsolatos teendőket is 1972-ig, a kötelező beszolgáltatás megszűntetéséig.) A Paraszti Önségély működését 1980-ig kötelező állami tervekkel irányították; tisztviselői pedig minden szinten kinevezettek voltak.

Annak ellenére, hogy Lengyelországban a megművelhető földterületnek kb. háromnegyedét magángazdaságok foglalják el, 1970 előtt a mezőgazdasági árutermelésnek mindössze egyötöde került a szabadpiacon keresztül forgalomba. A szabadpiac és az állami-szövetkezeti kereskedelem különválasztását az teszi szükségessé, hogy a hivatalos kereskedelemben a mezőgazdasági termékek felvásárlása és az élelmiszer-eladás egymástól elszakított szervezetekben és áron történik, míg a „szabadpiacon” a keresleti és a kínálati ár egyensúlyban van.

Mivel a lakosság Lengyelországban személyi jövedelmeinek – a fogyasztói piac egyéb hiányai miatt – kb. felét élelmiszerekre költi, és a városi lakosság jövedelmei a hetvenes évek folyamán két hullámban megugrottak, a vezetés nem mondhatott le arról, hogy a felvásárlási árak meg-megújuló emelésével próbáljon „ellátási feladatainak” eleget tenni. A felvásárlási árak emelése és a kiskereskedelmi árak kényszerű stabilitása az alábbi következményekkel járt:

a) A mezőgazdasági árutermelés szabadpiaci forgalmának – amúgy is alacsony – részaránya csaknem a felére esett, mivel a felvásárlási áraknál magasabb szabadpiaci áraknak az állam által dotált kiskereskedelmi árakkal kellett versenyezniük. A

hiány intenzitására utal, hogy a felvásárlási és kiskereskedelmi árres ilyen mértéke ellenére a szabadpiac fennmaradt. De míg a falu-város közti cserearány javulása 1971–1972-ben magával húzta az állami felvásárlást, addig 1976–1977-ben ezt már csak némi késéssel, 1980 után pedig egyáltalán nem tudta megtenni.

6. táblázat - 6. táblázat. A mezőgazdasági árutermelés szabadpiacon értékesített hányada

	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
(%)	18,6	16,5	13,6	12,0	11,1	11,7	11,5	10,2	10,2	9,8	13,0	17,0

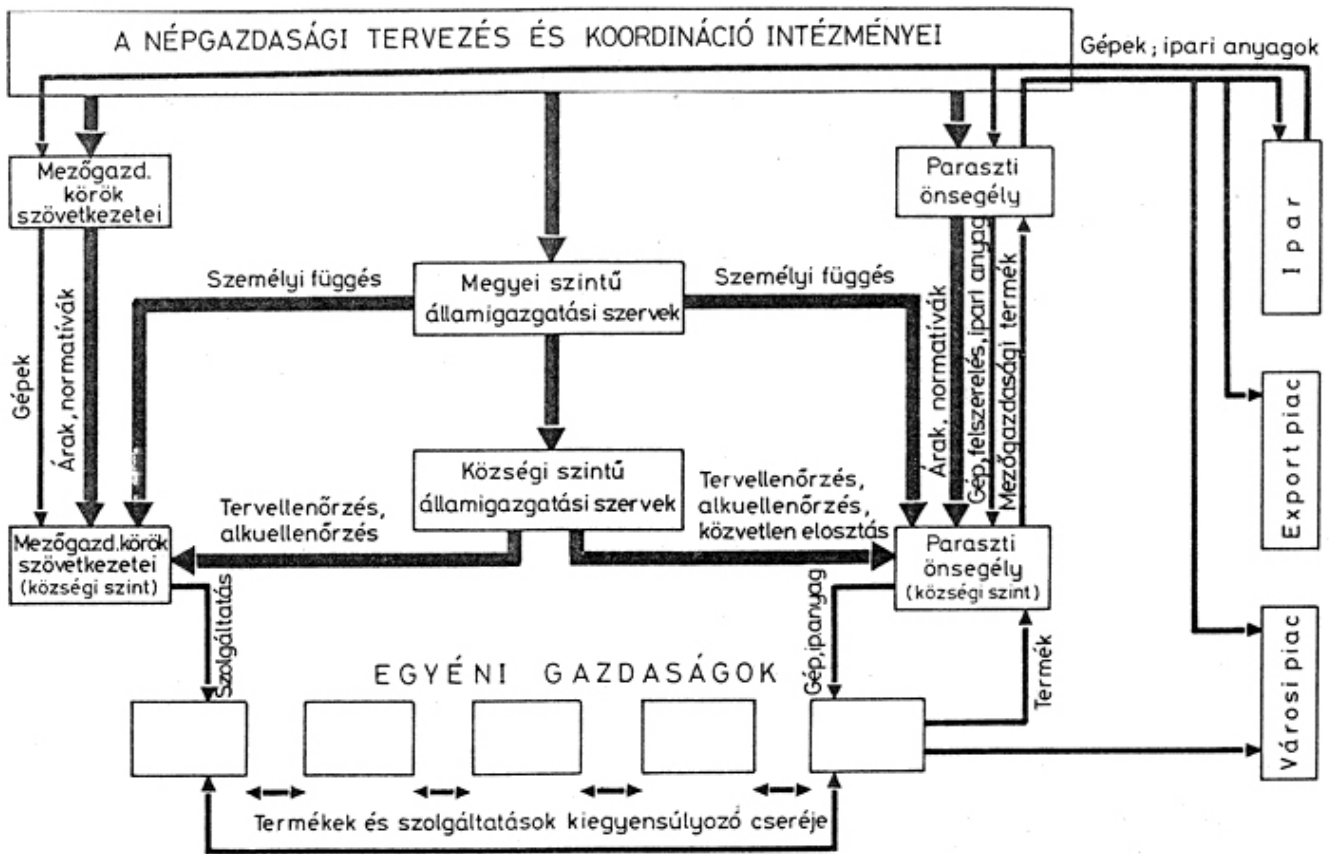
Forrás: Rocznik Statystyczny 1980, 1981, 1982; Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1978

b) A mezőgazdasági termelés és a városi fogyasztás – ezúttal a felvásárlási és kiskereskedelmi árakban megjelenő – elkülönült rendszereit pedig csak az állami költségvetésből származó élelmiszer-dotáció egyre költségesebb eszközével tudták összekapcsolni. Csak a hús- és tejtermékek dotációja 1970-ben 7 milliárd, 1975-ben 51 milliárd, 1980-ban 164 milliárd, 1981-ben pedig 214 milliárd zlotyt emésztett fel. (Ami a megfelelő évek állami költségvetésének 2,7, 15, illetve 16 százalékát tette ki!)

c) Az államnak a sikertelen kiskereskedelmi áremelések után is fenn kellett tartania a húsfogyasztás jelentősen megugrott szintjét (1970: 2 millió tonna, 1979: 3 millió tonna), amit a hazai gabona- és takarmánytermésből még a rekordévekben sem biztosíthattak. A lengyel statisztikák szerinti (1975 óta stagnáló) 72 kg-os fejenkénti húsfogyasztásból volt, amikor 27 kilogrammot import takarmányból állítottak elő.

A hetvenes évek felvásárlási áremelései a kooperációs és a beszerzési rendszer megmerevedése, az agrárszférán belüli piac visszafogottsága miatt nem tudták a termelést úgy ösztönözni, hogy a termelési-együttműködési formák megújulása bekövetkezzen. Az agrárszféra hivatalos szervezetei, mivel egy piaci elvű megújulás éppen az ő szerepüket csökkenthette volna, a közvetlen kényszer és a személyes alku eszközeit újították föl. A Paraszti Önszegély szervezetei – kihasználva, hogy a parasztok eszközöket, házépítési anyagokat, de még tüzelőt is csak náluk tudnak beszerezni – a vásárlási jog feltételévé tették a számukra történő termékértékesítést. Növelte a manipuláció lehetőségét a takarmányellátás, a hitelhez jutás, a traktorvásárlás feltételekhez kötése. A községi vezető joga volt annak kijelölése is, hogy kinek a gazdaságát „nevezik ki” szakosított gazdasággá, s ki jut így – kemény árucikkek ellenében – automatikusan hozzá a szükséges eszközökhöz, anyagokhoz. (1980-ban a termelők 2 százaléka jutott ily módon „rendi kiváltságokhoz”.) (4. ábra)

A kényszerképzeteket követő állami tervezés, az elosztói pozícióit őrző területi igazgatás, az igazgatási elosztás felügyelete alatt lévő kereskedelmi és szolgáltató szervezetek kiváltságai következtében szétdarabolódott piacrendszer miatt állandósult hiány az igazgatás, a szövetkezeti hivatalok és egyéb parasztcsoportok kölcsönös zsarolását tette lehetővé. „Nem vásárolhatsz, ha nem adsz el terméket, és nem adok el, ha nem vásárolhatok.” A piaci anarchiát hivatali racionalitással helyettesíteni akaró intézményrendszer a legmélyebb anarchiába süllyedt.

4. ábra. A parasztgazdaságok kapcsolódása a nemzetgazdaságba Lengyelországban a hetvenes évek második felében

Lengyelországban tehát az egyéni gazdaságok szférája a hetvenes években csak szűk értelemben volt magánszektornak nevezhető. Formailag magántulajdonban lévő, de az állami elosztás rendszerébe illeszkedő monopolhelyzetekkel és a gazdaságon kívüli kényszer számos elemével korlátozott és kényszerkapcsolatokban élő gazdaságok rendszeréről van szó, amelyet nyugodtan nevezhetünk állami gyámság alatt élő, korlátozottan cselekvőképes magángazdaságnak. A mesterséges forgalmi rendszerben a paraszt foglya lesz gyakran látszólagos magántulajdonának: kényszerű kapcsolatokat és tevékenységeket vállal föl. Ebben a rendszerben a tevékenységmegújítás szükségletei mesterkéltn kényszerek formáiban jelentkeznek, az együttműködési forma változtatása nehézkes. Magyarországon a kistermelőket nem tekintik magántulajdonosnak. Társadalmi helyzetüket elsősorban a munkaviszony határozza meg.

A nagyüzemek földtulajdon- és részleges eszközhasználati monopóliuma és a forgalmi rendszerben lévő néhány monopolszervezet miatt a kistermelés lehetséges termelési és együttműködési formakészlete itt is korlátozott. Ám – mivel termékével szabadon rendelkezik, és nyitott kereskedelmi rendszerben (piacon) vásárol – a meglévő formakészletből a termelő szabadon választ. Mivel egzisztenciája nem a magántulajdonon alapszik, szabadsága még arra is kiterjed, hogy bármilyen tevékenységbe belekezdjen vagy azt abbahagyja. Így folyamatosan érzékeli a termelés megújításának szükségleteit, és a piac lehetővé teszi, hogy másokkal való együttműködési formái is folyamatosan változzanak.

Lengyelországban – mivel az agráriumot meghatározó magántulajdonos parasztságot nem tekintették egyenrangú és tartósan fennmaradó társadalmi osztálynak – a gazdaság- és társadalomirányítás intézményrendszerében nem épültek ki az agrárgazdaság érdekeit képviselő szervezetek. Minden olyan gazdasági szervezetnek, amely a parasztsággal kapcsolatban állt, nyíltan megfogalmazott politikai célja volt e „tévélygő” osztály ellenőrzése. Ebből is következett összefonódásuk a felügyeletet elsősorban ellátó közigazgatással. Vezetésük nem a ténylegesen létező agrártermelési formákat, hanem egy elképzelt jövő rendszert képviselt. Így a hivatalos gazdasági szervezetek érdekellentétei másodlagosakká váltak közös

politikai törekvések mellett, és a parasztságon belüli potenciális ellentéteket is háttérbe szorították a közigazgatással való konfliktusok. Egyik fél sem tekintette tartósan jogosultnak a másikat. A tartós legitimitációs válságot a hetvenes évek szervezeti és eljárásbeli változásai nem oldották, hanem elmélyítették. A konszolidációt nehezítette, hogy a felső vezetésbe került agrárius csoportok (az állami gazdaságok, a termelőszövetkezetek és a mezőgazdasági körök szövetkezeteinek központjai) nem az agrártermelők kollektív érdekeit képviselték, hanem mint egy-egy iparági központ, saját szervezeteik állami újraelosztáson belüli pozícióit védték. Mint az iparosított, nagyüzemi mezőgazdasági szféra képviselői a nagy iparfejlesztési programokkal párhuzamosan tudták pozícióikat javítani, s ezt ilyenkor csak a magánparasztság pozícióinak rovására tehették.

Magyarországon a föld és a termelőeszközök zömének társadalmassítása után az agráriummal kapcsolatban álló gazdasági szervezetek függetlenedtek a közigazgatástól. Minden fázis (import, gép- és eszközgyártás, termelőeszköz-kereskedelem, a termelőszervezetek két nagy rendszere: az állami gazdaságok és a túlnyomó erőt képviselő termelőszövetkezetek, a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipar, a felvásárlás, az élelmiszerkereskedelem) szervezetei saját érdekeiket követve elkülönültek egymástól a piacon anélkül, hogy bármelyik olyan helyzetbe került volna, hogy a termelők tevékenységi és kapcsolat-formáit meg tudta volna határozni. A termelőszövetkezetek képviselői meg tudták akadályozni, hogy a forgalmi szervezetek behatárolják az agrártermelést, s a forgalmi szervezetek (köztük a külkereskedelem érdekeit szem előtt tartó tervehivatal) meg tudták akadályozni, hogy az állami gazdaságok és a szövetkezeti vezetés képviselői diszkvalifikálják az egyéni termelést. A termelő szervezetek igyekeztek megtörni a kereskedők forgalmi monopóliumait, a kereskedelmi és ipari feldolgozószervezetek igyekeztek megakadályozni, hogy a termelő szervezetek vezetésétől függjön a termelés tevékenységrendszer. Központjaik a gazdaságirányító szervezetekben egyenrangú alkupozícióban álltak, s a tartós egyensúly elvezetett oda, hogy ellentétek fennmaradása ellenére az agrárius érdekek közös képviselőjét is kialakították. E szervezetek politikai rendszeren belüli súlya függ az agrártermelés teljesítőképességétől. Az állami újraelosztási rendszeren belüli pozíciók az ipari szervezetek pozícióival állnak szemben.

A szerző megjegyzése: Az írás eredeti megjelenési helye: *Medvetánc*, 1984. 2–3. sz. 181–208., Szerzőtárs: Magyar Bálint. Elhangzott az Európai Faluszociológiai Társaság XII. konferenciáján. Budapest, 1983. július.

A Szolidaritás sikere és hivatalos elismerése Lengyelországot egy radikális reformra készülődés állapotába hozta. Tájékozódni kellett. Ezért aztán 1981 januárjában Magyar Bálinttal – aki nemrég védte meg a lengyel mezőgazdaság rendszeréről írt doktori dolgozatát – és munkatársammal, Kanics Andrásval meglátogattuk a varsói Szövetkezeti Kutatóintézetet (váratlanul viszonzva az ottaniak egy régebbi látogatását). Hogy megismerjük a terveket és a különböző csoportok helyzetértékelését, jól tagolt, célzott beszélgetéseket folytattunk a Mazowsze vezetőivel, Balczerowiczal, (az Akadémia Reformbizottságának motorjával), a reformer hírében álló mezőgazdasági miniszterhelyettessel, az Agrár-Szolidaritás elnökével, a Szövetkezeti Szövetségek elnökeivel, ambiciózus agrárvállalkozókkal. Felemelőek voltak ezek a beszélgetések, mert az újra készülés emelkedettsége és nyitottsága áthatotta partnereinket, és az együtt töprengés lelkesített minket is. Ám szorongáskeltőek is voltak ezek, mert a Szolidaritás néhány értelmiségi közírója és Balczerowicz kivételével beszélgetőpartnereink tele voltak öncsaló illúziókkal. Nemcsak azért, mert nem tudták közgazdasági tárgyilagossággal nézni az ország lehetőségeit, hanem mert a mifelénk szokásos nemzeti paranoia és öntúlértékelés megakadályozta, hogy saját intézményeikkel szembenézzenek.

A Szolidaritás-tag szállodai dolgozók figyelmeztettek, hogy a rendőrség ellenőriz bennünket. Így aztán – mivel figyelni kezdtünk – felismertük azokat a párokat, akik követtek minket.

(Egyszer barátainkkal a havas eső elől bemenekültünk egy kávézóba teázni. Bár szégyelltem, hogy miattam az ügyeletes követők kénytelenek kinn fagyoskodni, nem mertem behívni őket, hogy csatlakozzanak. Hátha pimaszkodásnak vennék.) A hatodik napon megunták, hogy annyi emberhez kell kövessenek, bekísértek hát a rendőrségre, kiutasítottak, majd kivittek minket a repülőterre. Itthon nyomozók fogadtak, elvették szocialista útlevelünket is. (Csak '89 tavaszán adták vissza, mikor a rendszerváltásra készülő szovjet árnyékgarnitúra egy Soros szervezte, elvben amerikai szakértői csoport tagjaként meghívott Moszkvába.)

A lengyel szükségállapot kihirdetése elvette a „hogyan alakítsuk át a rendszert?” kérdés aktualitását. A Szolidaritással való kapcsolatokban egy időre a Szeta vette át a meghatározó szerepet a gyermeküdtetés szervezésével. Bálintban

és bennem azonban megmaradt a késztetés, hogy meg kell értenünk az agyonideologizált lengyel lelkiállapotot. S végül Bálint vett rá, hogy megírjuk ezt az intézményrendszereket összehasonlító tanulmányt.

Zsákutcában a magyar mezőgazdaság

Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság?

A magyar mezőgazdaság messziről tekintve

1985-ben három olyan tanulmány is megjelent angolszász szerzőktől a magyar mezőgazdaságról, amelyek már címükben is egy sikersztorira utalnak.²⁹ Bár mindegyik szerző beszél a sajátos magyar fejlődésben benne rejlő megoldatlan problémákról, az eddig követett utat folytathatónak ítélik. Csupán Nigel Swain veti fel, hogy e folytatás a gazdálkodás rendjében olyan intézményes változásokat igényel, amelyek a jelenlegi politikai struktúra (remélt és lehetséges) átalakítása nélkül nem valósíthatók meg.³⁰

Az elmúlt negyedszázad eredményei valóban hatásosak. S nem csupán akkor, ha a magyar eredményeket az időszakos vagy részleges élelmiszerhiánnyal küzdő és a falusi vidékek lassú fejlődésétől szenvedő többi szocialista ország gondjaihoz hasonlítjuk, hanem akkor is, ha az összehasonlítás mércéjének azokat az országokat tekintjük, amelyek a mezőgazdasági fejlődés élén járnak. 1960–1962-től 1983–1985-ig a mezőgazdasági termelés értéke (1981-es árakon számolva) majdnem megduplázódott. Ennek következtében az egy főre jutó gabonatermelésben Magyarország az Amerikai Egyesült Államokkal áll egy szinten, és csupán Kanada és Dánia előzi meg, az egy főre jutó hústermelésben pedig Hollandiához áll közel, és egyértelműen – Hollandia után – a második helyen áll. Emellett jelentős exportra szánt többletet termel olajnövényekből, borból, gyümölcsből és zöldségből, s a nehezen exportálható tejből és tejtermékekből biztonságosan fedezi az ország szükségleteit. Sajnos önellátó vagy közel önellátó burgonyából és répacukorból is, amelyeket pedig célszerűbb lenne importálni, de ez északi szomszédaink nem megbízható termelési színvonala miatt nem megoldható. A mérsékelt égövi növények közül csupán szóját importál rendszeresen.

A magyar gabonatermelés technológiai és biológiai színvonalát jelzi, hogy a nyolcvanas évek közepén búzából hektáronként 5 tonna, kukoricából hektáronként 6 tonna körüli átlaghozamokat ért el. Ezek az adatok akkor mondanak különösen sokat, ha figyelembe vesszük azt, hogy búzát a szántóterület 30 százalékán, kukoricát pedig 25 százalékán termelnek – mert a kormány arra ösztönzi (sőt, időnként kényszeríti) a gazdaságokat, hogy a nem igazán megfelelő területeket is felhasználják gabonatermelésre –, és azt is, hogy Európa fejlett mezőgazdaságú országai közül Magyarországon bánnak a legtakarékosabban a műtrágyával.³¹

Az 1960 óta bekövetkezett agrárfejlődés – amely az 1967 és 1982 közti tizenöt évben volt a leggyorsabb – együtt járt azzal a folyamattal, amelyet a mezőgazdaság iparosodásának nevezünk: a (döntően ipari eredetű) anyagfelhasználás végig gyorsabban nőtt, mint a bruttó termelés, és a mezőgazdaságban lekötött állóeszközök reálértéke megnégyszereződött. A mezőgazdaság szervezeti rendszere is megváltozott: az 1959-ig nagyjából kisparszti családi üzemekből álló mezőgazdasági üzemszert 1961-re kollektivizálták. A magyar mezőgazdaság harmincas évek vége óta stagnáló technikai szintje így egy olyan szélsőségesen koncentrált rendszerben indult újra fejlődésnek, amelyben a földterület több mint 80 százalékát több száz fős, hierarchikus vezetésű vállalatok (mezőgazdasági termelőszövetkezetek és állami gazdaságok) használják, a többi földön pedig általában félhektáros családi gazdaságok működnek, amelyekben a családtagok csak munkaidő után tudnak dolgozni. Ezért a mezőgazdaság iparosodása a hetvenes évek közepéig

²⁹ Michel Maresse: *Hungarian agriculture in the right direction*.

Nigel Swain: *Collective farms which work?* Cambridge University Press, 1985. 235.[13]

Kathleen Hartford: *Hungarian Agriculture: A model for the Socialist World?* In: *World Development*, Vol 13. No. 1. 123–150. Pergamon Press, 1985.[3]

³⁰ Nigel Swain: *I. m.* utolsó fejezete, különösen a 192–194. oldal.[13]

³¹ Adatok forrása: *Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv*, 1984. 17., 19–20., 217., 223. oldal; *Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv*, 1985. 17., 19., 22., 286., 287., 298. oldal. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest. Hartford említett tanulmánya érzékletes statisztikai összehasonlításokat közöl a 125–128. oldalon.[3]

szinte kizárólag a sajátos, szocialistának tekintett óriásfarmok infrastruktúrájának kiépítését és korszerű technikával való felszerelését jelentette, s a technikai fejlődés csupán ez után érte el – teljesen szervezetlenül – a családi törpeüzemeket.³²

A tőkeigényesség gyors növekedése mögött tehát nem csupán a technika és a termelési kapcsolatok rendszerének teljes átalakulása áll, hanem egy új gazdasági és politikai rendszer kiépítésének ára is. Ezért van, hogy a termelési eredmények látványos növekedése ellenére a mezőgazdaság nettó termelése 1960–1962-től 1983–1985-ig csupán 20 százalékkal nőtt (ugyancsak 1981-es árakon számolva).

Igaz, hogy az 1960-tól az 1985-ig eltelt huszonöt év alatt a mezőgazdasági aktív keresők száma harmadára, arányuk az ország keresőin belül 37 százalékról 11-12 százalékra csökkent. Azt mondhatjuk tehát, hogy az egy mezőgazdasági foglalkozású dolgozóra jutó tőke több mint megtízszereződése³³ nem csupán a mezőgazdasági munka bruttó termelékenységeinek hatszorosára és a nemzeti jövedelemtermelő képességének három és félszeresére növekedését tette lehetővé, hanem feltétele volt annak is, hogy a volt agrárnépesség a termelékenyebb iparba s kisebbrészt a szolgáltató szektorba mehessen át.

Így a mezőgazdasággal főfoglalkozásban foglalkozók munkájának termelékenysége ma alig marad el a nemzetgazdaság átlagától, és a jövedelmük a magyar átlagjövedelemtől. (Igaz, ebben annak is szerepe van, hogy az ipari munka termelékenysége csupán megháromszorozódott ez alatt a negyedszázad alatt.)³⁴ Mégsem mondhatjuk, hogy a mezőgazdasági munka termelékenysége általában is ilyen jelentősen növekedett Magyarországon. Mert a mezőgazdasági termékek egyharmadát és a mezőgazdasági nettó termék körülbelül 40 százalékát nem a mezőgazdasági szövetkezetek és az állami gazdaságok állítják elő, hanem kistermelők, másodfoglalkozásban. S ezekben a háztáji és kiegészítő gazdaságokban majdnem négyszer annyi időt fordítottak (legnagyobb részben ipari munkások) mezőgazdasági munkára esténként és a hétvégeken, mint amennyit a szövetkezetekben és az állami gazdaságokban a mezőgazdasági foglalkozású tagok és alkalmazottak hivatalosan ledolgoztak.³⁵

A magyar családok 60 százaléka foglalkozik házának udvarán vagy a falvak és városok körül lévő kertekben mezőgazdasági termeléssel, és ezek kétharmadának termelési szintje meghaladja a hobbikertészet szintjét. Termelésüknek nem csupán az a célja, hogy ellássák háztartásukat, mert termékeik 60 százalékát értékesítik. A lakosság jelentős részének a kiegészítő mezőgazdasági termelés a második gazdaság legkönnyebben elérhető területe. Készségét arra, hogy munkaidő utáni munkával többletjövedelemhez jusson, legkönnyebben itt kamatoztathatja. (Noha – a munka kis termelékenysége miatt – a túlmunkának ez a formája hozza átlagosan a legkisebb jövedelmet.)

Mindennek ellenére azok is sikerágazatnak tekintik nálunk a mezőgazdaságot, akik tisztában vannak a magyar mezőgazdaság rossz tőkehatékonyságával, ismerik kétarcúságát, tudják, hogy a látványos technikai fejlődés valójában csak a gabonatermelésben hozott gazdasági sikereket, és a jó élelmiszer-ellátás és exportképesség a munkaidő nem hivatalos meghosszabbításának is köszönhető. Egyrészt, mert átalakulása olyan kulturális és politikai változásokkal járt együtt, amelyek elindították a falusi társadalom urbanizálódását, a nemzeti piac és a nemzeti kultúra integrálódását, másrészt, mert a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és nyomukban az állami gazdaságok zöme olyan vállallattá vált, amely a gazdasági mechanizmus reformja után példát mutatott arra, hogyan lehet a piacon boldogulni. Harmadrészt pedig azért, mert a hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek elejéig a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar duplázni tudta az exportját. Ez az export teszi lehetővé, hogy az anyagban, energiában és technológiai felszerelésekben egyaránt importra szoruló, de – különösen a konvertibilis valutában számoló piacokon – gyenge exportképességű magyar ipar működni tudjon.

A mezőgazdasági vállalatok és az állam

³² A magyar földosztás, majd kollektivizálás és az ennek megfelelő intézményrendszer kiépülésének történetéről, gazdasági és politikai problémáiról lásd Donáth Ferenc: *Reform and Revolution*[1]. *Transformation of Hungary's Agriculture 1945–1967*. Corvina Kiadó, Budapest.

³³ A 25 éves adatsorok szerint az egy főre jutó állóalapot (a föld figyelembevétel nélkül) tizenkétszeresükre nőttek. Az adatot mégsem érdemes túl komolyan venni, mert az ilyen hosszú távú idősorok a bennük lévő eszköztípusok kicserélődése miatt nem megbízhatók, és mert a magyar árrendszerben az ipari eszközök és anyagok árai túlértékelték a mezőgazdasági árakhoz képest (legalábbis, ha a fejlett országok árviszonyait tekintjük mértékadónak).

³⁴ Egy ipari foglalkoztatott 1984-ben (1985-ben is) háromszor akkora nemzeti jövedelmet állított elő, mint 1960-ban. Dr. Román Zoltán: A termelékenységnövekedés lassulása az európai KGST-országok iparában. *Statistikai szemle*, 63. évf. 10. sz. 955.[11]

³⁵ Oros Iván–Sindele Miklós: A háztáji és kiegészítő gazdaságokban végzett emberi munka (*Statistikai szemle*, 63. évf. 10. sz. 968.)[10]. A becslés alapja a mezőgazdasági kistermelők körében 1982-ben végzett munkaidő-felvétel. Az arány megértéséhez tudnunk kell, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok (akik az ország keresőinek 17-18 százalékát foglalkoztatják) dolgozóinak csak mintegy fele végez mezőgazdasági munkát. A többiek ipari, építőipari, szolgáltató és irányító tevékenységet végeznek. A mezőgazdasági keresők arányát azért tekintjük 11-12 százalékosnak, mert az úgynevezett szocialista szektor mezőgazdasági keresőjéhez hozzáadtuk a hivatalosan is családi mezőgazdasági tevékenységből élők arányát (2,3 százalék).

A magyar mezőgazdaság sikereit elemző közgazdák és gazdaságszociológusok – érthetően – a magyar agrárrendszernek azokat a jegyeit szokták kiemelni, amelyek azt megkülönböztetik általában a kelet-európai és különösen a szovjet agrárrendszertől. Pedig azok a kényszerpályák, amelyek a mezőgazdasági vállalatok érzékelési rendszerét, döntéseit és gazdálkodási formáit meghatározzák, még ma is döntően az állami redistribúció szovjet típusú rendszerében létrejött intézményektől származnak. A „gazdasági mechanizmus reformja” óta ugyan sokat változott az igazgatási rendszer és a vállalatok viszonya, gazdagodott a vállalatok „kiegészítő” tevékenységének köre, új metavállalati és közös vállalati formák alakultak ki, sok vonatkozásban egyenjogúvá váltak a szövetkezetek az állami vállalatokkal, a sikerességnek a pénzügyi eredmény vált a legfontosabb mutatójává – mégis, a rendszer sok fontos tényezője változatlan.

Csak olyan nagy létszámú, 200–2000 embert foglalkoztató mezőgazdasági vállalatok vannak, amilyen méretű bér munkásszervezetek a piacrendszer által integrált gazdaságú országok mezőgazdaságában elképzelhetetlenek.³⁶

Ezekben a gazdaságokban foglalkozások szerint tagolódnak a munkaszervezetek: azaz külön csoportban vannak a nehéz traktoron dolgozók, a vegyszerezők, a szállítók, a takarmánykészítők, az állatgondozók, a gépkezelők, a különböző ipari foglalkozásokat végzők stb., és ezeket a csoportokat három-öt szintre tagolódnak, taylori elvek szerint kialakított vezetési szervezet irányítja. A szigorú (nem patriarchális) hierarchia és a bér munkásszervezetek jellemzik őket.

A pénzügyi eredményben való érdekeltség és a központi tervecélok hiánya ellenére valódi verseny nincs köztük, mert egy-egy gazdaság vezetése – függetlenül attól, hogy szövetkezet vagy állami gazdaság – a reá bízott földterületnek és így az ott fölhalmozott eszköztömegnek is kizárólagos használója: sem egymásnak, sem a családi gazdaságoknak nem adnak el földet. Valójában ők az állam megbízottai, hogy egy-egy területen a mezőgazdasági tevékenységeket szervezzék, és az agrárius érdekeket képviseljék.

Az államigazgatástól kapott monopoljogaik (valamint földhasznosítási, foglalkoztatottsági és indirekten érvényesülő termelési kötelezettségeik) egyik következménye, hogy sem az utóbbi évtizedben üzleti szellemében megújult, de vállalati jogokkal és érdekképviseléssel nem rendelkező magán-tevékenység, sem pedig a szövetkezetek pénzügyi erejében bekövetkezett nagymértékű differenciálódás nem vezetett el sem a gyenge vállalatok földarabolásához, sem pedig új mezőgazdasági vállalat típusok megjelenéséhez. Ha egy mezőgazdasági szövetkezet tartósan és reménytelenül veszteséges – néhány vezetőcsere után –, általában egyesítik valamelyik szomszédjával. (De a hatvanas évek elején és a hetvenes évek közepén igen gyakori összevonásoknak nem ez volt az oka. Az államigazgatás és a területi pártirányítás igyekezett nagyobb termelésigazgatási egységeket kialakítani.) 1970 óta csupán három esetben fordult elő, hogy mezőgazdasági szövetkezetet fől számoltak, és ilyenkor a földjét odaadták annak a szövetkezetnek, amelyik hajlandó volt elfogadni.

A versenytől védett helyzetnek azonban ára van: a területi pártbizottságok döntenek el, hogy kik lehetnek vezetők, a kormány a szövetkezetek belső rendjét részletesen szabályozza, és a szövetkezetekre is éppúgy vonatkozik az állami bérszabályozás, mint az állami gazdaságokra. Mivel a mezőgazdasági szövetkezetek és az állami gazdaságok is rá vannak utalva a közigazgatás és az agrárirányítás jóindulatára, beruházási és termelési céljaikat a kötelező tervmutatók eltörlése ellenére is igyekeznek a központi igényeknek megfelelően alakítani.

A szövetkezeti és az állami gazdaságok döntéseinek közvetlen befolyásolására a vezetőválasztásba való beleszóláson kívül a kormánynak van még egy törvényes eszköze: a mezőgazdasági árak és támogatások rendszere. Az 1968-as magyar mechanizmusreform (amit a mezőgazdaságban már 1966-ban bevezettek) azt az elvet valósította meg, hogy az árak és az adók csak annyira tegyék pénzügyileg függetlenné a vállalatokat, amennyire folyamatos működésükhöz az szükséges. Szabad forrásaik azonban olyan szűkösen képződjenek, hogy fejlesztési döntéseik a természetes célokat megfogalmazó állami hitelpolitikától és az állami alapjuttatásoktól függenek.

A gabonaféléknek, a cukorrépának, a húsnak és a tejnek a kormány határozza meg az árát. A gabonafélék és a cukorrépa árát úgy határozzák meg, hogy az átlagos körülmények közt gazdálkodó vállalatok költségei megtérüljenek. Így a jó körülmények közt gazdálkodó szövetkezetek és állami gazdaságok sem juthatnak számottevő profithoz, a gyenge adottságúak pedig támogatás híján működésképtelenek lennének. A zöldségfélék és a gyümölcs ára a piacon alakul ki. A

³⁶ Egy mezőgazdasági szövetkezet átlagosan 550 aktív keresőt foglalkoztat, és a közös gazdaság keretében 3800 hektár földet művel meg. Emellett 270 hektárt átenged dolgozóinak és nyugdíjasainak háztáji gazdálkodás céljára. Egy állami gazdaság dolgozóinak a száma átlagosan 1200 fő, és földterülete 7700 hektár. 1300 mezőgazdasági szövetkezet van (ebből 70 ún. szakszövetkezet, tehát tagjainak egy része több hold földet is kezel családi gazdaságban), és 130 állami gazdaság.

kistermelők versenye úgyszólván megakadályozza, hogy a nagyüzemek ezekkel a termékekkel profithoz jussanak. A hús és a tej ára nem fedezi a szükséges tőkeáfordítások jó részét, mert ha a nagyüzemi tőkeszükségletet az árak elismernék, a kisebb tőkeszükséglettel termelő kistermelők kiszorítanák a piacról a szocialistának nevezett (állami és szövetkezeti) vállalatokat. (A gabonatermelésben a nagyüzemek földhasználati monopóliuma miatt nem kell félni a kistermelők versenyétől.)

Ez az árrendszer szükségessé teszi a mezőgazdasági termelők támogatását. A támogatásnak tehát nem az agrárprotekciónizmus a célja, hanem a termelés biztosítása. Az átlagosnál rosszabb földön gazdálkodó nagyüzemek árkiegészítést kapnak. A termelési eszközök egy részét a termelők árkedvezményel veszik, a nagyüzemek állattenyésztési és talajjavító beruházásai árának 30–70 százalékát az állam fizeti.

Amikor a mezőgazdasági árak és támogatások rendszerét a hatvanas évek második felében kialakították, a kormánynak nem csupán az volt a célja, hogy 1. tervutasítások helyett pénzügyi eszközökkel irányítsa a szövetkezeteket és állami gazdaságokat, a vezetők és a dolgozók anyagi érdekelttségét hozzákapcsolják a vállalati mérleg eredményéhez; 2. biztosítsák az önállóság körülményei közt is, hogy a vállalatok abba az irányba fejlődjenek, amelyet a népgazdasági terv előír; 3. csak az egyedül szocialistának tekintett nagyüzemek jussanak hozzá felhalmozási és így modernizálási forrásokhoz.³⁷

Csupán ezekből a korlátozó célokból nem jött volna létre a magyar mezőgazdaságnak az a föllendülése, amely a hetvenes években bekövetkezett. A kormány arra is elszánta magát, hogy e terület nagy technikai elmaradását igen gyorsan behozza. A költségvetés révén biztosította a mezőgazdaság és az azt szolgáló infrastrukturális területek tartósan magas beruházási színvonalát.

Mivel azonban a minisztérium a mezőgazdasági szövetkezetek hozzáértésében és modernizálódás utáni vágyában nem bízott, a támogatások rendszerét és a hitelezési célok pontos meghatározását arra is használta, hogy 4. a mezőgazdasági nagyüzemeket olyan eszközök vásárlására és olyan telepek építésére készítse, amilyeneket a mezőgazdasági minisztérium célszerűnek tart, és 5. pótolja a vállalatok külkereskedelmi kapcsolatainak hiányát azzal, hogy a kormány tereli a nagyüzemeket a célszerű tevékenységi szerkezet kialakításának irányába.

Az inputok, az outputok és az ajánlott beruházások árának piactól független meghatározásával és a hitelcélokat meghatározó hitelpolitikával a reform utáni gazdaságpolitika kifejezte, hogy nem a gazdasági élet központi irányításával akar szakítani, hanem csupán a (továbbra is részletes) termelési és beruházási tervek végrehajtásának eszközeit változtatta meg. A gazdaságoknak adott *tervcélok helyett a mesterséges* – mert a fogyasztóktól elszigetelt, kötött árakkal dolgozó és jogszabályokkal beszűkített – *piac teremtette érdekek ösztönözzék a termelőket arra, hogy azt tegyék, amit az állam akar.* A szükségletek, a belföldi és különösen a magyar mezőgazdaság szempontjából egyre inkább meghatározóvá vált külföldi kereslet továbbra is csak a központi tervezésen keresztül tudja befolyásolni a gazdaságokat. A rendszer annyiban lett racionálisabb, hogy a tervet így nem félelemből, hanem érdekeik miatt követik a termelők.

E szabályozórendszer eredményének tekinthetjük, hogy hatására a nagyüzemekben az új technika és a biológia eredményeit gyorsan lehetett meghonosítani: a hatvanas évek közepétől a hetvenes évek közepéig a magyar mezőgazdaság a század eleji technika színvonaláról a legkorszerűbbnek tekintett technikai színvonalhoz zárkózott fel. A folyamat együtt járt az agrárértelmiség létszámának és presztízsének emelkedésével. A mezőgazdasági szövetkezetekben pedig lezajlott egy hatalomváltás: a tekintélyes parasztok és a mezőgazdaságba vezényelt pártfunkcionáriusok helyett diplomás szakemberek testületeinek kezébe került a vezetés.

Ez a fejlesztési rendszer megőrizte a szocialista országokra jellemző „modernizálási kampányok” sok negatívumát. Így egy-egy beruházási típus (például a tehenészetek vagy a takarmányszárítók) iránt egyszerre ugrik meg a kereslet, mert az irányító szervek éppen ezt tartják a fejlődés kritikus láncszemének. Ez megdrágítja a beruházásokat, s ráadásul lehetővé teszi az általában monopolhelyzetű szállítók és beruházók visszaéléseit. Ugyanakkor aránytalanságok alakulnak ki a gazdaságok tevékenységi szerkezetében. Például előbb építenek tehenészeti telepet, utána keresnek megfelelő tenyészállományt, s csak amikor már az egész megvan, akkor tudatosodik, hogy nem alakítottak ki megfelelő takarmánygazdálkodást stb.

³⁷ Az, hogy magánszemélynek vagy magánszemélyek társulásának a mezőgazdaság területén nincs vállalatalapítási joga, azt jelenti, hogy saját termékeik eladásán túl nem kereskedhetnek, nem juthatnak olyan nagyságú hitelhez, amekkorának egy mezőgazdasági vállalkozásban már jelentősége lehet, nem vehetnek földet az államtól vagy egy szövetkezettől, és magánszemélytől is legfeljebb 3 hektárig. Igaz, a jogalkotók most dolgoznak a földtörvény átalakításán. Az új törvénytervezetben úgy próbálják áttörni az állami és a szövetkezeti tulajdon elidegenítési tilalmát, hogy a „tartós földbérlet” (max. 99 éves) jogát, amit eddig csak lakásépítés céljából engedtek meg, a mezőgazdasági földekre is kiterjesztik. A 3 hektáros határt azonban nem tervezik megváltoztatni. A jogalkotás a családi mezőgazdaságot úgy tereli, hogy csak a nagyüzemek vezetésének alárendelve tudjon növekedni.

A hetvenes években a modern technikát képviselő anyagokra és felszerelésekre adott árkedvezmények összezavarták a termelési tényezők árányait. Így olcsóbb lett az istálló az állatok értékéhez képest, vagy olcsó volt a műtrágya a szerves trágyához képest stb. Ez nem eléggé racionális gazdálkodási módszerekhez, legelsősorban anyag- és eszközpazarláshoz vezetett. A kormány csak a nyolcvanas években – az ország eladósodásából fakadó pénzügyi gondok miatt – érzékelte az ebből fakadó gondokat, és jelentős mértékben csökkentette a ráfordításokra adott támogatásokat. (Párhuzamosan, de a költségemelkedést nem kompenzálva, emelte a mezőgazdasági termékek hivatalos árát is.) A kényszer azután a gazdaságok tevékenységi szerkezetének gyors racionalizálódását váltotta ki.

Mégsem mondhatjuk, hogy a nyolcvanas évek korrekciói feloldották az ár és a támogatási rendszer irracionális hatásait. Bár az árak közelebb kerültek a (belföldi) ráfordítási arányokhoz, a rendszer egésze őrzi mesterséges – piactól elszakított – jellegét.³⁸

A gazdasági mechanizmus reformja nem az állam és a gazdaságok viszonyában hozta a legfontosabb változásokat, hanem azzal, hogy olyan folyamatokat indított el, amelyek megváltoztatták a mezőgazdasági vállalatok helyzetét a vállalatrendszerben.

A mezőgazdasági szövetkezetek a vállalatok rendszerében

A gazdasági mechanizmus reformja után a mezőgazdasági vállalatok igen dinamikus fejlődésnek indultak. Erre nem csupán a szövetkezetek és az állami gazdaságok megnövekedett autonómiája adott ösztönzést, hanem az is, hogy a gazdaságpolitika a hitelrendszerből és a költségvetésből a szocialista országokban akkor szokásosnál bővebben biztosított a mezőgazdaság számára forrásokat, lehetővé vált a modern technika importja, és – ugyancsak eltérően a szocialista országok gyakorlatától – gyors fejlődésnek indult az ország infrastruktúrája.³⁹

A vállalatrendszer azonban a régi volt: azok a vállalatok kapták meg az önálló gazdálkodás jogát, amelyeket a tervlebontásos rendszer alakított ki. Minden gazdasági feladatra volt egy országos vagy egy területileg illetékes vállalat. Ez az új viszonyok közt azt jelentette, hogy minden gazdasági funkciónak megvolt a maga monopolistája. Ám a monopóliumok létrejöttének más a logikája egy paci gazdaságban, és más egy tervgazdaságban, és így más a hatásuk is. A kétféle monopolizálódás eltérését a baromfigazdaság példáján próbáljuk meg érzékeltetni. Európában a brojlercsirke termelése a következő fázisokat foglalja magában: fehérjeimport (szója, halliszt stb.), gabonafelvásárlás, tápkeverő üzemek, fajta-előállítás és szaporítás, hizlalófarmok, vágóhidak, demi-gross kereskedelem, export. Ebben a vertikumban a piacgazdaság viszonyai között úgy jelennek meg a monopolizáló tendenciák, hogy általában egy fajta-előállító és erős kereskedelmi apparátussal rendelkező cégszerződésekkel, tőkerészesedéssel, áruhitelzéssel igyekszik befolyása alá vonni a vertikum minden szereplőjét. Partnereinek vagy előírja, hogy mit hogyan szerezzenek be, milyen felszereléseket vásároljanak, vagy ő maga adja a szükséges kellékeket. Így tudja biztosítani, hogy a hozott fehérje, a felhasznált táp, a hizlalás ritmusa stb. igazodjék az ő fajtájának sajátosságaihoz és piaci lehetőségeihez. Magyarországon azonban a nyolcféle tevékenység hét különböző óriásvállalat egy-egy önmagában nem jelentős részlettevékenysége volt.

A fehérjéjé importáló külkereskedelmi vállalat léte nem múlt (s ma sem múlik) azon, hogy milyen fehérjéjé hoz be – a keverőüzemek majd azt fogják fölhasználni, amit kapnak. A tápkeverő üzemek a Gabonatröszt két-három megyét átfogó tagvállalatai keretében működtek. Ez a tröszt a gabona kizárólagos felvásárlója volt, és mit számított neki, hogy néhány fős keverőrészelei milyen sikeresek. Örüljenek a szövetkezetek, hogy kapnak keverék takarmányt. A naposcsirkéket azok az állami gazdaságok állították elő, akik jogot kaptak arra, hogy nyugati cégekkel kapcsolatot tartsanak. A vágóhidak a Baromfiipari Országos Vállalat tulajdonában voltak, akik a saját központjuktól kapott termelési program függvényében fogadták vagy nem fogadták a vágócsirke-szállítmányokat.

Vagyis: míg a piacgazdaságban lévő monopolizálódási tendenciák – legalábbis egy termelési-kereskedelmi láncon belül – arra irányulnak, hogy áttörjék a vállalati határokat, és így biztosítsák a vertikum szereplőinek integrálódását, a tervirányításos rendszer olyan monopóliumokat hozott létre, amelyek a vertikum egy-egy fázisát merev vállalathatárokkal

³⁸ M. Marrese hangsúlyozza, hogy a nyolcvanas évek árváltozásai és főleg az input jellegű termékek ártámogatásának jelentős csökkentése olyan rendszerhez vezet, amely közelebb van az érvényes árnyékárakhoz (relevant set of shadow prices), mint a régi árrendszer. (Lásd Marrese, 1985: 21–24 [8]) Ez igaz. De mivel merev, éppúgy akadály a ipar és a mezőgazdaság közvetlen kapcsolatainak, mint a régi.

³⁹ Adatok a mezőgazdasági beruházások arányáról. A mezőgazdasági beruházások 1966 és '70 között évi 17 százalékkal nőttek, és így 1970-re arányuk elérte az összes beruházás 19 százalékát. Azóta is ez az arány 16–48 százalék között van. Az infrastrukturális beruházások arányának gyors növekedése 1975-ig tartott. (Beruházási Statisztikai Évkönyv, 1985. 14–15.)

választják szét. A különböző vállalatokhoz tartozó, de egymással szoros kooperációban álló termelőegységeknek – a szigorú vállalati hierarchia miatt – nincs joguk egymással közvetlenül egyeztetni feladataikat. A hízalótelep és a keverőüzem képviselői helyett a termelőszövetkezet elnöke és a Gabonaforgalmi Vállalat igazgatója tárgyalhatják meg például a közös problémákat. Ebben a rendszerben a különböző vállalatoknál történő fejlesztéseket csak a minisztériumokban vagy épp tárcaközi bizottságok révén lehet összehangolni.⁴⁰

A mezőgazdaság iparosodásával együtt járt volna a kooperációs rendszerek gyors átalakulása. De a hatvanas évek végének magyar vállalatrendszerében ez a kooperációs rendszer vagy csak túl lassan, vagy csak túl drágán tudott változni. A minisztériumok tele voltak egy-egy új telep ellátási gondjaira orvoslást kereső, egymást följelentő vállalati képviselőkkel, a pártbizottságok a területükhöz tartozó szövetkezetek, vagy épp fordítva, az ott lévő élelmiszer-ipari üzemek miatt kilincseltek stb.

Mivel a monopolhelyzetű ipari és kereskedelmi vállalatok tevékenységét alig tudták megváltoztatni a mezőgazdaság új szükségletei, a mezőgazdasági nagyüzemek vállalatrendszere alakult át.

1. A mezőgazdasági szövetkezetek olyan tevékenységekbe kezdtek, amelyeket addig csak állami vállalatok csináltak (tápkeverés, gépkatrészgyártás, beruházási vállalkozás stb.).
2. Közös vállalatokat hoztak létre, amelyekkel versenyezni tudtak az ellátó- és a kereskedelmi monopóliumokkal (fajta-előállítás és -szaporítás, takarmánygyárak, közös értékesítő vállalatok stb.).
3. Kialakultak a termelési rendszerek.

Míndez nem ment politikai harc nélkül. A jogalkotás – ami Magyarországon elsősorban minisztériumi és kormányrendeleteket jelent – nehezen és gyakran felemás módon nyitott utat az új vállalatformáknak. A termelési rendszerek azonban a felső szintű állami vezetésben is találtak támogatókat. Elvileg ugyanis a termelési rendszer olyan közös vállalat, amelynek vezetése kidolgozza egy-egy termelési ág célszerű technológiáját, szaktanácsokat ad, biztosít eszközöket és anyagokat, és ellenőrzi az új technológia betartását. *A politikai vezetés felvilágosító-modernizáló-gyámolító magatartásrendszerébe az ilyen szervezetek illeszkednek.* (Az azonban már precedensértékű, hogy a modernizálással hivatalosan megbízott szervezetek nem hivatalok, hanem vállalatok lettek.) A termelési rendszereknek valóban nem elhanyagolható funkciója, hogy a maguk termelési ágában – egymással is versenyezve – újító és szaktanácsadó szolgáltatásokat végeznek. A hozzájuk csatlakozó nagyüzemek zömét azonban nem ez készítette a csatlakozásra, hanem az, hogy e rendszerek sikeres beszerzési (és a hetvenes évek vége óta gyakran értékesítési) társulásoknak bizonyultak. A taggazdaságok rendeléseit összesítve egy-egy rendszer ki tudja kerülni az illetékes ellátóvállalatokat, és – esetleg minisztériumi segítséggel – az ipart és a külkereskedelmet is befolyásolni tudja. (Enélkül szocialista viszonyok közt a gyártást és a behozatalt nemigen tudná befolyásolni a gazdaságok igényének változása.)⁴¹

A mezőgazdasági szövetkezetek és az állami gazdaságok valódi vállalattá alakulásában a mezőgazdasági tevékenység biztosítására kialakult termelő- és szolgáltatótevékenységeknél nagyobb szerepe volt a mezőgazdaságtól független tevékenységek kialakulásának e vállalatok keretein belül. A szövetkezetek a reform első éveiben (1967 és 1971 között), majd a korlátozó – reformellenes – gazdaságpolitika enyhülése után 1979-től gyorsan növelték a magyar statisztikában „kiegészítő tevékenységeknek” nevezett vállalkozásaik körét. A nyolcvanas évek közepére elérték, hogy dolgozóiknak a fele ezen a területen dolgozzék (a mezőgazdasági nagyüzemek bevételeinek 50 százaléka és profitjának 65 százaléka ebből származzék).

Az agrárlobbi el tudta fogadtatni az ország politikai vezetésével – hiszen ideológia nélkül jogot szerezni nem lehet –, hogy 1. a mezőgazdaság modernizálása miatt felszabaduló munkaerő foglalkoztatása miatt és 2. a mezőgazdasági fejlődés

⁴⁰ A „horizontális monopóliumok” rendszere a tervgazdaság vállalatainak viszonyát sajátossá teszi. Még a monopolhelyzetű vállalatok is úgy érzik, hogy monopóliumok közé zárva, azoknak kiszolgáltatva dolgoznak. Az egyes gazdasági alágazatok ráutalódnak arra, hogy az irányító hivatalok segítségével harcoljanak az újraelosztási rendszerben megszerezhető alapokért. Amellett, hogy szükséges az ágazatok bürokratikus koordinációja, kialakul az „ágazati korlátoltság” és az „ágazati paranoia” is. Ez a fejlesztői tevékenységet fázisokra koncentrálna, miközben összehangolatlan a vertikális láncok fázisainak fejlődése: a puha költségvetési korláttól függetlenül is tőkeparazló lesz így a rendszer. Bővebben lásd Juhász, 1973.

⁴¹ 1973 után, amikor a recentralizációs politikai fordulat a reform mellett a mezőgazdaságot is támadta, a termelési rendszerek szerepe különösen megnőtt. Néhány termelési rendszer olyan kereskedelmi kapuvá tudott válni, amely a tagvállalatok által biztosított többletexport fejében be tudta hozni Nyugatról a szükséges technikai eszközöket.

tőkeigényessége miatt meg kell engedni a szövetkezeteknek és az állami gazdaságoknak azt, hogy kis tőkeigényű ipari és szolgáltatórészlegeket alakítsanak ki. Szociológiai szempontból háromféle melléküzemet tudunk megkülönböztetni.

1. Asszonyfoglalkoztató üzemek (tésztagyártás, konfekcióüzem, cipőfelsőrész-készítés, műanyagtömegcikk-gyártás, elektromos és elektronikai alkatrészek gyártása stb.). Ezeknek valóban az a funkciójuk, hogy a falusi terekben, ahol a mezőgazdaság gépesítése és a közszolgálati szféra fejletlensége miatt a hivatalos gazdasági szervezetekben egyébként nem tudnának munkát szerezni, a nők is álláshoz jussanak. (A hivatalos munkahely nemcsak azért szükséges, mert a családok rá vannak utalva a második keresetre, hanem mert a szülési és a gyermekgondozási segélynek és a nyugdíjnak is az a feltétele, hogy az asszonyoknak legyen munkahelye.) A melléktevékenységekben dolgozók harmada (100-120 ezer nő) ilyen üzemekben dolgozik.

2. Iparvállalatok háttérüzemei: forgácsolóműhely, öntöde, galvanizálóüzem, alkatrészgyártás, villanymotor-tekercselés, szerszámkészítés stb. A szintén monopolszervezetek közé szorított városi iparvállalatok is rákényszerültek arra, hogy tevékenységüket vertikálisan kiterjesztve biztonságossá tegyék termelésüket. Ennek egyik útja az volt, hogy mezőgazdasági szövetkezetekbe helyezték ki eszközüket, és (enélkül ingázásra kényszerülő) falusiakkal végeztetik a munkát. Ezek a melléküzemek, akárcsak az asszonyfoglalkoztató műhelyek nagyobb része is, egy-egy iparvállalatnak kiszolgáltatva működnek.

3. Munkás- vagy mérnökcsoporthoz önálló vállalkozásai.⁴² (Építőipari, tervező, gépipari, műszergyártó, különböző különleges szolgáltató vállalkozások stb.) Ez a vállalkozástípus volt a magyar gazdaságra a leginkább termékenyítő hatással, mert egy szocialista gazdaságban megjelenésük két értelemben is precedensértékű volt: a) nem pontosan ismert és megtervezett szükséglet kielégítésére jöttek létre, hanem a vállalkozók keresik maguknak a piacot; b) nem egy gazdaságszervezéssel hivatalosan megbízott vállalat vezetése szervezi a munkacsoportot, hanem a dolgozók csoportja vagy a dolgozói csoport vezetői. Ezek a vállalkozások nemcsak azért kerültek egy-egy mezőgazdasági szövetkezet vagy a hetvenes évek vége óta egy-egy állami gazdaság cégtáblája mögé, mert a bankrendszer fejletlensége miatt másképp nem tudtak hozzájutni a működésükhöz szükséges eszközökhöz, hanem ezért is, mert 1982-ig a már létező vállalatoktól független vállalkozások létrejöttének nem volt jogi lehetősége. A vállalkozói csoportok tehát nem csupán az igénybe vett eszközökért és a pénzügyi garanciáért fizetnek az őket befogadó mezőgazdasági nagyüzemnek, hanem a cégtáblahasználat, azaz a létezés jogáért is. Ráadásul 1972-től, amikor a reformellenes politikai hullám a vállalkozások befogadása miatt is támogatta a szövetkezeteket, korlátozó jogszabályokat alkottak, és a mezőgazdasági cégekre is kiterjesztették a részletes bérszabályozást, a csoportoknak még az akkori viszonyok közt tényleges kockázatot jelentő politikai védelemért is fizetniük kellett, és el kellett tűrniük, hogy a szövetkezet vezetése beavatkozzon a csoportok belső rendjébe.⁴³

A mezőgazdasági cégek kiegészítő tevékenysége 1983-ig nőtt, azóta – elsősorban az önálló ipari-szolgáltató kisserőszövetkezetek létrejöttének jogi lehetősége miatt – enyhén csökken. A már kialakult melléküzemek dolgozóinak és vezetőinek zöme azonban nem keresi az önállósulást: biztonságosabbnak tartják, ha megmaradnak a mezőgazdasági vállalatok cégtáblái mögött. A nyolcvanas években az ipari és szolgáltatói vállalkozói csoportok önállósága nőtt a szövetkezeteken belül: a csoportok is és a szövetkezetek vezetői is arra törekednek, hogy világos szerződésekkel szabályozott önálló egységként, gyakran úgynevezett ipari-szolgáltatói szakcsoportként megkülönböztessék őket a mezőgazdasági munkaszervezettől (amelyen belül a szakma szerint elkülönült, egy-egy termelési fázishoz kötött munkacsoportok általában nem tudnak vállalkozóvá válni).

Hogyan tovább?

1985–1986-ban a magyar mezőgazdaságot felkészületlenül érte az agrárválság.⁴⁴ Saját sikertudata és az a tény, hogy a hazai és a KGST-piacon védett helyzetben van, elfeledtette azt a másik tény, hogy a gabonatermelés kivételével (amelyhez

⁴² Valójában a mezőgazdaság iparosodása és a melléküzemek kialakulása miatt átalakuló munkaszervezet azzal járt együtt, hogy nagyrészt kicserélődtek a szövetkezetek és az állami gazdaságok dolgozói. (1967 és 1972 között a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak mintegy 40 százaléka, 1972–1977 között közel harmada cserélődött ki). Így az asszonyfoglalkoztató melléküzemek egy része – nem a tézisdolgozók, hanem az ingázó ipari munkások feleségei – és a „vállalkozói csoportok” tagjai szinte teljesen jövevények. Még a mezőgazdasági foglalkozásuk fele sem az adott tézisz alapítói vagy korábbi dolgozói közül kerül ki. A szövetkezetek „foglalkoztatási kötelezettsége” tehát nem a tagsági jogból származik, hanem abból a tényből, hogy a falusi terekben nincs más gazdasági szervezet, amelyik munkahelyet tud létrehozni. Lásd erről Juhász, 1974 és 1979.[6]

⁴³ A melléküzemek néhány típusáról, történetéről és szervezeti problémáiról. Rupp Kálmán, 1983.[12]

⁴⁴ Míg a nyolcvanas évek elején a magyar élelmiszer-gazdaság nettó exporttöbblete a kemény devizájú piacokon meghaladta az évi 1 milliárd dollárt, 1986-ra ez a többlet – a dollár árfolyamcsökkenése ellenére – 600 millióra apadt.

nagyon kedvezőek a földrajzi adottságai) minden terméket drágábban állít elő, mint piaci konkurensei. Monopolhelyzetű, hierarchikusan szervezett vállalatai szükségszerűen pazarolják a munkát és a tőkét is. A munkát azért, mert a nagyüzemek tayloriánus rendjének, azaz a politikai hatalmi viszonyoknak megfelelő belső hatalmi viszonyoknak a védelme útját állja a dolgozók ésszerű együttműködésének, a tőkét pedig azért, mert a nagyüzemi infrastruktúra – telepek, szárítók, utak, irodák, öltözők, étkezdék, javítóműhelyek stb. – a vállalati autarchiát szolgálja: a falu gazdasági terétől különválva, a kistermelők szolgálatára alkalmatlan formában jött létre. És a mezőgazdasági érdekek képviselőit felhatalmazott nagyüzemi vezetés még most is elérte, hogy a költségvetési támogatások továbbra is a hatalma alatt lévő rendszert erősítsék, a nagyüzemi állattartás rekonstrukcióját szolgálják.

Igaz, a kistermelés kiterjedése részben azért következett be, mert azokat a tevékenységeket, amelyeket egy tayloriánus munkaszervezetben nem lehet biztosan végezni (zöldségtermelés, egyes gyümölcsök termelése, liba- és nyúltartás, vetőmagvak termelése stb.), a nagyüzem átengedte a családi gazdaságoknak. Ezzel a mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok *fordított racionalizálást hajtottak végre: nem szervezetüket igazították a tevékenységek logikájához, hanem a tevékenységi kört szűkítették le azokra a termékekre, amelyeket még az ő merev munkaszervezetük is meg tud termelni.* S mivel az emberek rá vannak utalva arra, hogy a túlmunka minden lehetőségét megragadják, ezzel a munkamegosztással (amely egyszerre a hivatalos munkaidő és a túlmunka közti munkamegosztás is) elérték, hogy az önkiszákmányolást is fölhasználják a gazdaság gyenge hatékonyságának javítására. Ugyanez volt a szerepük a mezőgazdasági szövetkezetek ipari vállalkozásainak is: ezeknek a haszna tette lehetővé, hogy fennmaradjanak az alaptevékenységben a tekintélyelvű, bürokratikus irányított munkaszervezetek.⁴⁵

Ma azonban már nem az a feladat, hogy a magyar mezőgazdaság minél több terméket állítson elő, hanem, hogy: 1. tömegcikket olcsóbban tudjon termelni, és 2. különleges minőségű termékekkel, a fejlett országok kereskedelmi igényeihez igazodva tudjon megjelenni. Ehhez azonban át kell rendeződnie a mezőgazdasági munkaszervezeteknek és a vállalati kapcsolatoknak.

Ahhoz, hogy a nagyüzemek átalakítsák belső rendjüket és külső kapcsolataikat, arra van szükség, hogy a belső piacon is valóságos, létüket fenyegető versenyhelyzetbe kerüljenek. Igazi verseny viszont csak akkor tud kialakulni, ha a magyar politikai vezetés és jogalkotás szakít két ideológiai tabuval: *visszaállítja a földpiacot, és lehetővé teszi, hogy a családi mezőgazdasági tevékenység bázisán is kialakulhasson – a szocialista nagyüzemek vezetésétől független – vállalatfejlesztés.*

A jogrend ilyen tartalmú átalakulása ahhoz is szükséges, hogy a második gazdaságba szorított családi farmok közt is fokozódhassanak az ésszerű koncentrációs és specializációs folyamatok, kialakulhassanak az integrációs láncok. Csak a megfelelő gazdasági feltételek esetén tudnak kiválni azok a családok, akik képesek adaptálni az új technikai lehetőségeket, növelni tudják termelékenységüket, és azok, akik a modern nyugati fejlődésnek megfelelően valóban csupán kiegészítő tevékenységként foglalkoznak mezőgazdasággal.⁴⁶

A szerző megjegyzése: Az írás eredetileg megjelent: Medvetánc, 1988. 1. sz. 197–212. o. Eredetileg egy nemzetközi konferenciára készült 1986-ban, Hungarian Agriculture at Dead End címmel. A szerkesztők bölcsőbbnek látták, ha a címet kérdéssé alakítva jelentetik meg.

⁴⁵ A nem hivatalos magyar gazdaságban lévő tevékenységek típusairól, összefüggéséről a gazdaság szerkezetével lásd Kemény István, 1982[7]. Ezen belül a mezőgazdasági második gazdaság szerkezetéről és hatásáról a társadalmi folyamatokra lásd Szelényi Iván, 1987.

⁴⁶ A part-time farming szerepéről és ismét növekvő arányáról Nagy-Britanniában lásd: R. Gasson, 1986[2]; Nyugat-Németországban E. Zurek, 1986.[15]

Felhasznált irodalom

- [1] Ferenc, Donáth. *Reform and Revolution: Transformation of Hungary's Agriculture 1945–1967*. 1980. Corvina Kiadó. Budapest.
- [2] Gasson, Ruth. *Part Time Farming: Strategy for Survival?* *Sociologia Ruralis Vol. XXIV–3/4.* 1986. 364–367.
- [3] Kathleen, Hartford. *Hungarian Agriculture: A Model for the Socialist World?* *World Development, Vol. 13. No. 1.* 1985. 123–150.
- [4] Pál, Juhász. *A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről*. 1973. (Közlemények 93.). Szövetkezeti Kutató Intézet. Budapest.
- [5] Pál, Juhász. *A mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződése*. 1975. Szövetkezeti Kutató Intézet, Évkönyv. Budapest.
- [6] Pál, Juhász. *Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak rétegződéséről*. 1979. Társadalomtudományi Közlemények. Budapest.
- [7] István, Kemény. *The Unregistered Economy in Hungary*. 1982. 349–366. *Soviet Studies*, Vol. XXXIV. 1982/3..
- [8] Michel, Marrese. *Hungarian Agriculture in the Right Direction (Előadás kézírata.)*. 1985. 349–366. Evanston: North-West University..
- [9] Nove, Alec. *The economics of Feasible Socialism*. 1983. George Allen and Unwin.. London.
- [10] Miklós, Oros Iván–Sindele. *A háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett emberi munka*. 1985. 968–987. *Statisztikai Szemle*, 63. évf. 10.
- [11] Zoltán, Román. *A termelékenységnövekedés lassulása az európai KGST-országok iparában*. 1985. 949–967. *Statisztikai Szemle*, 63. évf. 10.
- [12] Kálmán, Rupp. *Entrepreneurs in Red*. 1983. Albany: State University of New York Press.
- [13] Nigel, Swain. *Collective farms which work?*. 1985. Cambridge University Press.
- [14] Iván, Szelényi. Robert, Manchin, Pál, Juhász, Bálint, Magyar, és Bill, Martin. *Socialist Embourgeoisment. (The Making of Family Entrepreneurship and Citizenship in Contemporary Hungarian Rural Society.)*. 1986. Kézirat, megjelenőben a Wisconsin University Pressnél (magyar fordításban a Művelődéskutató Intézetnél).
- [15] Ernst C., Zurek. *Part Time Farming in the Federal Republic of Germany*. 1986. 377–384. *Sociologia Ruralis*, Vol. XXIV–3/4..

Befolyásoló csoportok konfliktusai egy mezőgazdasági termelőszövetkezet vezetésében

A tanulmány célja és módszerei

Vizsgálódásunk a mezőgazdasági üzemi szervezés- és vezetéselmélet, a szövetkezetelmélet és a mezőgazdaság szociológia határterületén helyezkedik el. Egy konkrét üzem konkrét problémáinak körülményeivel akarja mozgásba hozni a különböző diszciplínákból összegyűjtött ismereteket. Célunk, hogy azt az *általános* és csupán az *elvontság* magas fokán kifejezhető változást, amelyet mezőgazdasági szövetkezeteink a tudományos-technikai forradalom küszöbén átélnek, egy szövetkezet *érzéki-konkrét* példáján tegyük kézzelfoghatóvá. Nyilvánvalóan az egyedi példa olyan jelenségeket és meghatározottságokat is középpontba állít, amelyeknek csupán e *különös* helyzetben van jelentőségük, és ismereteink korlátozottsága miatt az általános és a különös érvényűt nem is mindig tudjuk megkülönböztetni. Mégis reméljük, hogy még ez az erősen korlátozott érvényű megismerés is fogódzót ad az olvasónak és a további kutatásnak az általános teljesebb megközelítéséhez.

A változás mindig magában hordja a válság mozzanatát – amit jól példáz az 1970-es tömeges alap- és mérleghiány –, és elsősorban épp ezt a válságot akarjuk megragadni. Nem azért, mintha véleményünk szerint mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalmunk válságban lenne – a fejlődés eredményei is látványosak és széles körben ismertek –, hanem azért, mert a válságjegyek a jobban megragadhatóak és a cselekvést, a változtatást legsürgősebben igénylik. A kialakuló újról is vannak képzeteink, irányait, reméljük, sikerül érzékeltetni, de sem arról, hogy hogyan lesz, sem arról, hogy hogyan kéne lenni, nincs elfogadható (akár csak saját nyilvánvalóan elfogult kritikánkat kiálló) véleményünk.

A vizsgált jelenségkör az üzemi vezetés problémáira szűkítjük, s azon belül is koncentrálnunk azokra a kérdésekre, amelyekben az egyes vezetők állásfoglalása nem egybehangzó. S bár e tanulmány fenomenologikus jellegét igyekszünk hangsúlyozni: az egyéni állásfoglalások és tervek korrelációját keressük az egyéb vezetői ítéletekkel és az egyéni életúttal s ezen keresztül az egyes vezetői csoportok jellegzetes beidegződéseivel – nem mindig végiggondolt ideológiáival –, és igyekszünk a mezőgazdasági szövetkezetek vezetésére vonatkozó praktikus tanulságokat levonni.

Számunkra tehát az üzem fejlődésével felvetődő problémák elsősorban arra szolgálnak ürügyet, hogy az adott reakciók alapján a vezetői magatartásokat, az egyes csoportok „kollektív tudattartamait”, azokat az attitűdöket térképezzük fel, amelyeknek összeütközésében a szövetkezet vezetése továbbfejlődik. Véleményünk szerint éppen az attitűdök vizsgálata az, amely tapasztalataink általánosításának legjobb alapját képezheti. Hiszen ezek a leginkább társadalmi fogantatásúak. Az ember ítéletei s még inkább előítéletei, társadalmilag jellegzetes szituációkban mutatott reakciói történelmileg kialakult, saját közegében dominánsan vagy recesszíven élő magatartásmodelleket jeleznek.

Ahhoz, hogy ezeket a magatartásmodelleket tipizálni és értékelni tudjuk, határozott vonatkoztatási rendszerre van szükségünk. Ez a vonatkoztatási rendszer a szövetkezeti vezetés szerintünk elsődleges feladatával adott: ez az üzem gazdasági érdekeinek szolgálata. A vezetés gazdasági problémák kapcsán felvetődő reakcióit vizsgáljuk tehát abból a szempontból, mennyire hatékonyan szolgálják a problémák megoldását. Így persze leszűkítjük az értékelés szempontjait, hisz a vezetésnek szociális funkciói is vannak, de ha vizsgálatunknak nem szabnánk határt, sohasem érnének végére. Természetesen azzal, hogy leszűkítjük az osztályozás és értékelés szempontjait, még nem tudjuk biztosítani következtetéseink egyértelműségét. Az is csupán hipotetikusán dönthető el, hogy mi az a gazdasági érdek vagy cél, amely egy-egy szituációban a megmutatkozó vezetői attitűdök minősítésének alapja lehet.

E vizsgálat fő módszere a megfigyelés volt. Több üzemben töltött hosszabb-rövidebb idő után a vizsgált termelőszövetkezetben egy esztendő töltöttem formálisan mint üzemgazdász, valójában mint „rész vevő megfigyelő”. Lehetőség nyílt a döntési folyamatok, a tervezés és az értékelés folyamatának lépésről lépésre végigkövetésére, a vezetők munkarendjének felmérésére, életmódjuk, személyes kapcsolataik, jellegzetes érvelési stílusuk megismerésére. Mindezt olyan szituációban, hogy hivatalból foglalkoznom kellett minden, a vezetés kollektív gondjává váló gazdasági problémával, részt vettem – gyakran javaslattevőként – vitáikban, fültanúja voltam (s néha részese) külső szervekkel folytatott megbeszéléseiknek, időnként eljárta a szövetkezet nevében, bekapcsolódtam a környékbeli agronómusok társadalmi életébe, kontaktusom volt a bankkal, a területi szövetséggel, a környező gazdaságok és cégek vezetésével.

A megfigyelést „frakciótesztekkel” és tizennyolc vezetővel folytatott átlag félnapos mélyinterjúkkal egészítettem ki. A „reakciótesztnek” elkeresztelt próbák az egyes beszélgetési helyzetekben provokatívnak számító információk közlését jelentették, amelyet a beszélgetőpartner kénytelen volt kommentálni. Ilyen jellegzetes információk: „Az Egyesült Államok dolgozóinak 5 százaléka él abból a mezőgazdaságból, amelyik az óriási export mellett is túltermeléssel kínlódik.” Vagy „Dániában a parasztok általában felsőfokú technikumot végeznek.” Vagy: „Amerikában csak a foglalkoztatottak 40 százaléka végez kétkézi munkát.” Ezekkel a kérdésekkel a technikai fejlődésre vonatkozó elképzeléseikről próbáltam összehasonlítható képet nyerni. A mélyinterjúk készítésekor támaszkodtam a Gazdaságkutató Intézetnek a vállalatvezetőkre vonatkozó vizsgálatánál használt interjútervére, intézetünknek a termelőszövetkezeti vizsgálatánál használt kérdőívére és a különböző vezetői megbeszéléseken egy év alatt megkerült vagy nyitva hagyott problémák jegyzékére.

A legfontosabb segédeszközöm azonban az ott töltött esztendő végén szinte véletlenül adódott. A kritikus pénzügyi helyzet miatt kirobbant vezetői válságban a felbolydult kedélyű (és idegrendszerű) vezetőkkel – s ez a vezetők több mint felét jelentette – sorozatban folytattam ál-pszichoterápiás beszélgetéseket.

E vizsgálat fő hiányosságai, elkerülhetetlen egyoldalúsága épp a fenti módszerekből következnek. Mert igaz ugyan, hogy a részt vevő megfigyelő árnyaltabb és az összefüggésekbe jobban beágyazott, „jobban strukturált” ismeretekhez jut, mint a legjobb technikával dolgozó kutatócsoport, de az egyedüllét és az elsősorban intuícóra támaszkodó feldolgozási mód miatt könnyen veszti szem elől „a fától az erdőt”, vagy elképzel a közel álló fák miatt egy egészen más erdőt. Saját hipotézisei és önkéntelen előítéletei az egzaktabb vizsgálati eszközök hiányával küszködő megfigyelőt téveszméhez vezethetik.

A gazdaság szervezeti rendjének fejlődése. Hogyan születik az ágazati szervezet?

A község, amelynek egyetlen mezőgazdasági szövetkezete a vizsgált gazdaság, járási székhely. Két, korábban önálló település közigazgatásilag hozzátartozik. Ezekkel együtt 6-7 ezer lakosa van. A járási hivatalokon (tanács, bank- és biztosítófiók, rendőrség, bíróság, ügyészség stb.) kívül van gimnáziuma és mezőgazdasági technikuma, tejüzeme sajtgyárral, fafeldolgozó üzemével és 1969 eleje óta egy szerelvénygyára, amely egy nagyvállalat kihelyezett telepe. A földműves-szövetkezet körzeti központja a szükséges hivatalokkal, raktárakkal, műhelyekkel szintén itt van. A mezőgazdasági technikumnak van egy 2000 holdas tangazdasága. Sok embert foglalkoztat a szövő-, hímző-, dísztagykészítő háziipari szövetkezet is.

Évszázadok óta kereskedelmi és kézműipari központ, s bár manapság a távolsági kereskedelembe nincs szerepe, a környék falvaiból még idejárnak bevásárolni, itt van az állatvásár, sokan itt is dolgoznak. Országos főútvonalon fekszik, kilenc falu lakossága használja a vasútállomást, vagy itt száll át a távolsági buszjáratokra. A környék férfitlakosságának jó része (és a községből is sokan) a nem távoli bánya- és iparvidéken dolgozik.

Az 1960 februárjában alakult szövetkezet kezdettől „kirakatban” dolgozik. Sikerült azonnal konszolidálnia a termelését, s az eredetileg csak a belterületen megalakult gazdasághoz már egy év múlva csatlakozott az egyik külterületi szövetkezet. Az emberek ragaszkodtak hozzá, hogy csak ide hajlandóak jönni, a szomszéd faluhoz – amely pedig közelebb van – nem. 1961-ben az akkor 3400 kat. holdas üzemnek úgynevezett „kétlépcsős” szervezeti tagoltsága volt.

Ennek sémája a következő:

			G a z d a s á g					
Keleti brigád		Nyugati brigád		Pusztai brigád			Állattenyésztő brigád	

Ebben a sémában a második szint termelési-igazgatási, nem pedig munkaszervezeti egységeket jelöl. A Keleti és Nyugati brigád kb. 1000-1000 kat. hold kötött, mély talajú szántón, a Pusztai brigád 300 kat. hold homokos szántón és 1000 kat. hold réten gazdálkodott. A tényleges munkaszervezet az akkor még többnyire ad hoc szervezett munkacsapatokon alapult. Ezek a munkacsapatok formálisan ugyan egyik vagy másik brigádhoz tartoztak, de kampányidőszakban a másik brigád területén is dolgoztak. Különösen nagy jelentősége volt ennek a Pusztai brigád 1000 kat. hold rétéjének betakarításakor.

A munkaszervezetet a következő séma ábrázolja:

Raktár				Központ				Könyvelés és számfejtés							
Kelet				Nyugat				Puszta				Állattenyésztő			
Fogatosok	Férfiak	Asszonyok	Részes vállalók	Fogatosok	Férfiak	Asszonyok	Részes vállalók	Férfiak	Asszonyok	Részes vállalók	Tehénészek	Sertésgondozók	Juhászok		

A fenti szervezeti rend egy év alatt kialakult. A környező gazdaságok gyakorlatával, a saját tapasztalataikkal s a mintaalapszabállyal annyira egyezett, hogy egyedül helyénvalónak tűnt. Már az első hónapokban nyilvánvalóvá lett, hogy két brigádvezető (egy állattenyésztési és egy növénytermesztési) nem tudja megoldani a munkaszervezési feladatokat. A növénytermesztő munkákat két emberre kell bízni. Az átfedések elkerülése végett fel kell osztani köztük a területet, az eszközöket, s hogy ne legyen köztük presztízskülönbség, mindezt egyenlően. A fogatok felosztásából adódott a kocsisok brigádba sorolása, abból pedig, hogy ki melyik területen vállalt részesművelést, adódott a gyalogosok elosztása. A pusztai szövetkezet csatlakozásával született meg a harmadik növénytermesztő brigád.

A munka- és üzemszervezet e genezise egy olyan tézis felállítására készítet bennünket, amelyet a későbbiek folyamán többoldalúan dokumentálni fogunk: *a vezetés motivációnak szintjén nem a szervezeti megfontolás hozta létre a tisztséget, hanem a tisztség megszületése idomította magához a szervezetet.* (A növénytermesztési brigádvezető nem boldogul – a másik vezető beállítása csak akkor hatékony, ha szintén komplex hatáskörű –, a szervezetet úgy kell tagolni, hogy azonos hatáskörhöz azonos presztízsszint tartozzon.)

A két belterületi brigád területén nemcsak a szántó nagysága oszlik meg, hanem a vetésszerkezet, s így a munkaeszközök, a fogatok és a gyalogosok száma is. Hasonlóan ahhoz, ahogy a brigádterületek felosztása más szövetkezetekben is történt, ahol a felosztásnak nem volt nagyon határozott természetföldrajzi vagy történeti alapja. (Lásd: például Makói Úttörő Mgtsz vagy Barcsi Vörös Csillag Mgtsz.) Ez következik a kétlépcsős üzemi szervezet logikájából.

Természetesen ezt a logikát nekünk is el kell fogadni. A szövetkezet akkor még mindent termelt, amivel valamelyik egyéni gazda korábban sikerrel foglalkozott. Búzát, őszi és tavaszi árpát, rozsot, burgonyát, cukorrépat, lucernát, vörös herét, tengerit, csalamádét, a pusztai brigád belépésével káposztát, dinnyét, mákot. Ilyen feltételek között a szervezeti tagozódás legkézenfekvőbb módja az osztódás.

Az osztódás kínosan precíz módja jelzi, hogy a két belterületi brigádvezető presztízse az általunk igazgatott földterület nagyságán alapszik. Az állattenyésztési brigádvezető meg sem közelíti az övét. (Bizonyítékát lásd majd interjújának elemzésénél.) Mi biztosítja, hogy a pusztai brigád vezetője, dacára annak, hogy csak 300 kat. hold szántóval, 15 férfival és vagy 40 nővel rendelkezik, ne maradjon el tekintélyben a többi brigádvezetőtől? Az, hogy ő a maga kis falujának (300 fő) patriarcha hírében álló gazdája. Ő volt az elnök, aki a csatlakozást eldöntötte. Rangja személyében rejlik, történelmi gyökerű, s ha leváltanák, aki helyére lép, nem tudná örökölni.

A kétlépcsős szervezeti rend hét évig állt fenn. A vezetés számára annyira magától értetődő volt, hogy a szervezet tagozódásának időközben bekövetkezett négy új eleme sem vetette fel megváltoztatásának szükségességét.

Ez a négy új elem a következő volt: *a)* 1963-ban csatlakozott a szövetkezethez a község másik kis településének (B.-nek) a szövetkezete is. Ez újabb 700 kat. hold szántót, 100 kat. hold erdőt, hegyi legelőt, 40 férfi és 60 asszony dolgozót jelentett. A társult gazdaságból új brigád, főagronómusából brigádvezető lett. Szarvasmarhatartása elvben az állattenyésztő brigád tevékenységébe épült be, valójában megmaradt a B.-i brigád munkaszervezetének keretei között. Szakmailag az állattenyésztő brigádvezető is ellenőrizte, de munkarendjére a B.-i brigádvezető ügyelt fel. Ezáltal a főagronómusból lett brigádvezető hatásköre többrétű lett, mint a belterületi brigádvezetőké, agronómusi képzettsége (középfokú technikum) és vezetői múltja révén a központ eleve nagyobb hatáskört engedett át neki. A nagyobb jogosítványokat fejezte ki, hogy gyakran nem brigádvezetőnek, hanem üzemegység-vezetőnek, brigádját pedig üzemegységnek hívták. *b)* 1965-ben – mivel az akkor szélesedő divattá vált, és az egyéni korban három gazda is sikerrel foglalkozott vele – önálló zöldségkertészet szerveztek. Építettek egy zárt telepen két fűthető hajtatóházat és 80 hollandi ágyat. Önálló kertészeti brigádot szerveztek, és 180 kat. holdon foglalkoztak szántóföldi zöldségekkel. 1964-től 1966-ig telepítettek 100 kat. hold almát is, hogy a lejtős szántókat és az állami támogatás lehetőségét kihasználják. Az ültetvény ugyan csak 1969-ben kezdett teremni, de ápolására egy brigádotól független – változó létszámú – munkacsapatot kellett szervezni egy gyümölcstermelő szakmunkás vezetésével. *c)* A gépállomások megszűntével önálló gépcsoport alakult ki. Mivel épületnek és felszerelésnek is birtokába jutottak, egy helyre koncentrállhatták a karbantartó műhelyeket (kovács, bogárnár, fűrészes), és újakat is szerveztek (gépjavitó, gumijavitó, lakatosüzem). Így a segédüzemek kapacitása ugrásszerűen megnőtt, elhelyezésük koncentrálltá vált. De a B.-i „üzemegységben” voltak kihelyezve traktorok is. *d)* 1966–1967-ben szakosították az állattenyésztő épületeket. Egy központi majorban kétszáz tehenészetet (mellette magtárakat) építettek, a növények állatokat a pusztai brigádhoz, a hizómarhát a B.-i „üzemegységbe” telepítették. Szakosított sertéstelepet építettek nyolcvanas kocaszállással, fiazzatóval, hizlaldákkal. A sertéstelep formailag ugyan az állattenyésztő brigád keretébe tartozott, de gyakorlatilag teljesen önálló lett. A juhászatot megosztották. B.-ben maradtak az anyák és a báránysok, a növényeket a község túlsó szélére vitték.

Mindezen változások hatására a szervezet második lépcsője annyira kiszélesedett, hogy egységeit már nem lehetett áttekinteni. Ennek következtében a termelési színvonal megrekedt a már begyakorlott szinten. Különösen szembevető volt a meggyengült központi vezetés hatása a figyelem perifériájára szorult területeken: a kertészet veszteséggel dolgozott, és egyre nyilvánvalóbbá váltak vezetőjének panamáái; a traktoros és műhelymunka megbízhatatlanná vált; a juhok gyapjájának minősége romlott; az almatelepítés és -ápolás messze elmaradt a szabványtól; a szakosított állattartás hozamai nem emelkedtek, pedig takarmányhiány nem volt.

A termelési szervezet hivatalosan elismert rendje 1966-ban a következőképpen nézett ki:

Gazdaság									
Keleti brigád	Nyugati brigád	B. üe.	Pusztai brigád	Kertészet	Tehenészet	Sertést.	Gépcs.	Alm.	
Hízómarha									
Juhászat									

A munkaszervezet a következőképpen nézett ki:

Műhelyek						Könyvelés Számfejtés			
Központ									
Gépcsoport						Raktár Magtár			
Kelet	Nyugat	B.-i üzeme-gység.		Pusztai brigád	Kertészet	Almáskert	Tehenészet		Sertést.
Fogatosok Férfiak Asszonyok	Fogatosok Férfiak Asszonyok	Traktorosok Fogatosok Férfiak Asszonyok	Juhászat	Férfiak Asszonyok	Állandó csapat Időszaki csapat	Időszakiak	Takarmányozók Tehénápolók Borjúgondozók Növendékmarha-gondozók	Takarmányozók Sertésgondozók	
Hízómarha-gondozók									

A gépek szakszerű használata és a karbantartási igény megkövetelte, hogy az erőgépeket ne osszák fel a brigádok között. A műtrágyaadagok növelésének lehetősége megkívánta, hogy növények és talajok szerint különbséget tegyenek. A növényvédő szerek alkalmazásának bővülése a hagyományosnál differenciáltabb megoldásokat tett szükségessé. A szakértelem hiánya nem tette lehetővé, hogy a brigádok saját maguk alakítsák ki az új lehetőségek kihasználását. A központ most már nem tehetette meg azt, hogy a növénytermesztésben a kampánymunkákra koncentrálna, s egyébként az általános ellenőrzésre korlátozódik.

Ugyanakkor az állattenyésztésben elterjedt a tápok használata. Az új épületekkel együtt megszületett a tudatosabb és célszerűbb takarmányozás szükséglete. Új, hozamfokozó módszerek váltak ismertté. A vezetésnek – ha el akarta kerülni, hogy az állattenyésztés reménytelenül ráfizetéses maradjon – vállalkoznia kellett az új módszerek bevezetésére és betanítására.

A központi vezetésnek minimálisan két – a kampánymunkákat meghaladó horizontú – feladatkomplexumra kellett összpontosítani. Meg kellett volna osztania magát. Am a központi vezetés három főt jelentett: elnököt, főagronómust, főkönyvelőt. Ezt egészítette ki minden vezetői jogosítvány nélkül évente egy-két gyakornok. Ez a központ nem osztható. A főagronómus végtelen energiájának és a brigádvezetők lelkiismeretességének és fogékonyságának köszönhető, hogy a változó viszonyok között is ment a munka. A brigádvezetők igyekeztek tanulni tanfolyamokon, technikumban, a szomszédoktól, a gyakornokoktól. Sikerült is megtanulniuk hogyan kell fogat helyett géphez megszervezni a munkát, hogyan lehet használni az új munkagépeket stb., de a szervezet a kimerülés határára érkezett.

1966-ban főállattenyésztőt szerződtettek – mert ez a státus akkor már a környező nagyobb gazdaságokban is létezett. A régi főagronómus elment, az újonnan jött fenntartotta ugyan a maga vezetői elsőbbségét, de az állattenyésztés gondját a főállattenyésztőre hagyta. Ezzel a központ kettévált. A szervezet, ha még kezdetleges formában is, háromlépcsősé alakult.

A háromlépcsős szervezet kialakulásának már a termelési és munkaszervezeti sémában is láthatóan megvoltak a csírái a főállattenyésztő és az új főagronómus belépése előtt. Méghozzá a tágulásnak két különböző dimenzióban volt lehetősége.

Egyrészt a B.-i üzemegység üzemegységi jogosítványokkal való tényleges felruházásával, ott önálló marhahizláló, juhász és növénytermesztő brigád megalakításával, erő- és munkagépek állandó kihelyezésével. Hasonlóképpen lehetett volna kialakítani a pusztai brigád helyett pusztai üzemegységet növénytermesztő, kertész, növényvédőszerkezelő és rétlelő művelő brigádokkal vagy munkacsapatokkal. A központ pedig megmaradt volna egyetlen üzemegységnek két növénytermesztő, tehenész-, sertés- és traktoros- és gépjavító brigáddal.

A szervezeti tágulás másik dimenzióban az ágazati szerkezet felé vezet. Ez a forma az egyes munkahelyeket erősebben kapcsolja a központhoz, az új szervezeti egységeket nem alközpontok létrehozásával, hanem a központ hasításával alakítja ki. Az új főagronómus, aki tudatosan törekedett a szervezet tagolására, az elnökkel egyetértésben a második megoldást választotta.

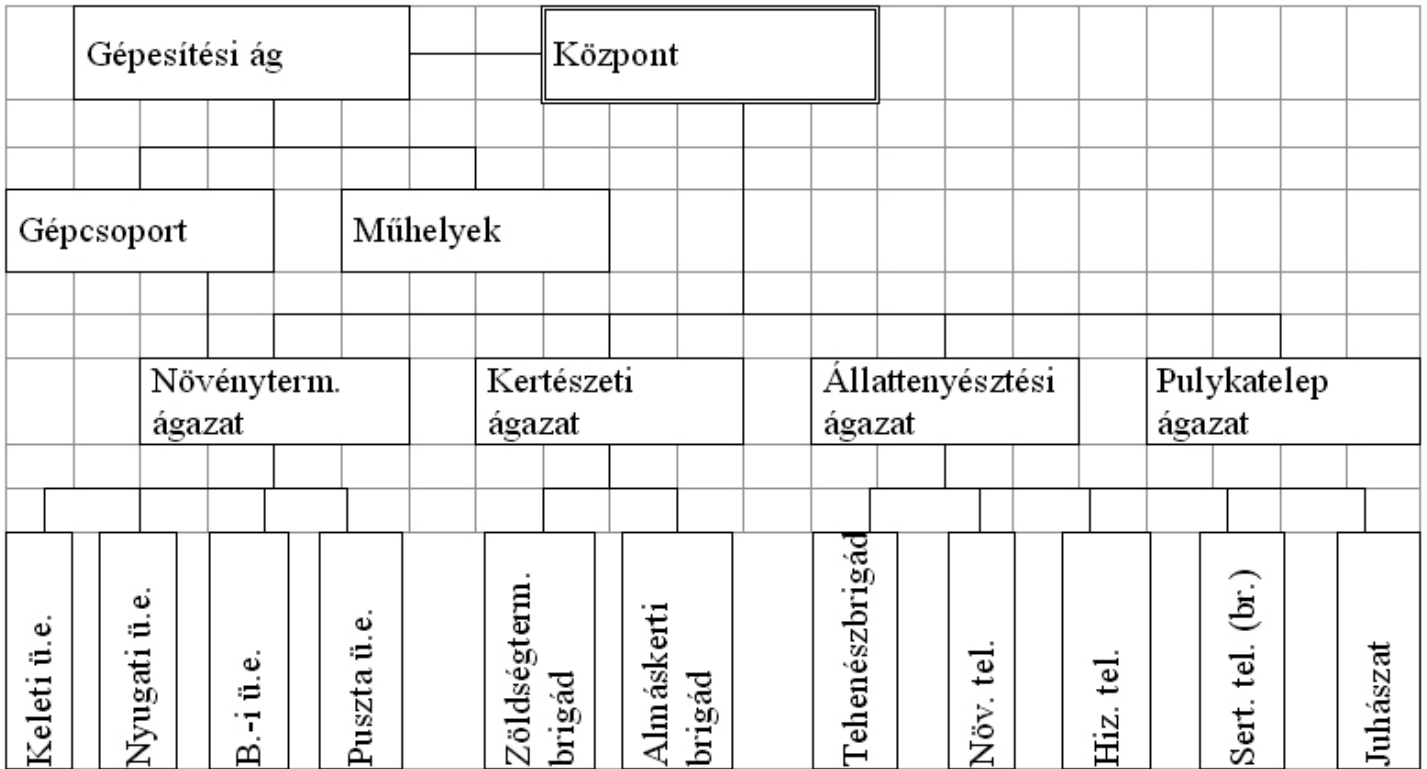
Úgy tartotta, hogy a munkavezetés közvetlen feladataitól részben szabad vezetők hiánya a technológiai és ezzel együtt a szervezeti átalakítás akadály. Igaz, a gazdaságban már élő problémák folyamatos megoldásához (vetésforgó, műtrágyaadag, új gép beszerzése, szakmunkások szerződtetése, tápok kiválasztása, egyéni abrak rendszerének bevezetése, munkaellenőrzés stb.) elég a főagronómus–főállattenyésztő-duó, de ez csak ahhoz elég, hogy az éppen szükséges döntés mindig megszülessen. Ha a gazdaság elébe akar menni a technikai és a közgazdasági fejlődés teremtette igényeknek, alternatívák közt választva akarja kialakítani a jobb megoldásokat, a vezetésnek nagyobbak, a szervezetnek tagoltabbnak kell lennie.

Egy év alatt elérte, hogy az állattenyésztésen kívül önálló ágazattá váljon a gépezet és a szántóföldi növénytermesztés is, élükön felsőfokú képzettségű ágazatvezetővel. 1969 végére azt is sikerült elérnie, hogy a kertészet élére kertézmérnök kerüljön. A növénytermesztési ágazatvezető felügyelete mellett növényvédő munkacsoport alakult ki szaktechnikus vezetésével.

A szervezeti változásokkal párhuzamosan átalakult a gazdaság termelési szerkezete és munkadíjazási formája is. A növények számát mérsékelve egy speciális árunövény, a vetőburgonya termelésére koncentráltak, a szántóföldi kertészet területét csökkentették, fokozták és teljesen gépesítették a tengeri termelését, megduplázták a műtrágyaadagokat. Fokozták a hizlálás sebességét, nőtt a tejhozam. Jelentősen csökkentették, majd 1971-re megszüntették a részesművelést. Garantált munkadíjazást és évről évre növekvő jövedelmet biztosítottak.

Létrehoztak angol mintára egy pulykahizláló telepet, amely nagyobb minden magyarországinál. Az állattenyésztést két ágazatra bontották, s így a pulykatelep vezetője is ágazatvezető lett. Önálló üzemek több kísérletet tettek állatorvosi státus kialakítására. Az ágazatvezetőkkel azonos rangban üzemgazdász állítottak be.

1970-ben a szövetkezeti termelési szervezete a következőképp nézett ki:

Mivel az ágazati szervezet kialakításával a brigádok önállósága jelentősen csökkent, és a brigádvezetők második szintű vezetőből harmadik szintű vezetővé váltak, kárpótlásul – legalábbis a növénytermesztésben – üzemegység-vezetői címet kaptak. Ez a B.-i üzemegységben nem is volt megalapozatlan. Igaz ugyan, hogy a főállattenyésztő beállításával szorosabbá vált a marhahizlalás és a B.-ben elhelyezett juhászat központi irányítása és ellenőrzése is, de mivel ezeken a munkahelyeken nincs brigádvezető, a munkafelügyeletet, a teljesítmény-ellenőrzést, a bérszámfejtést, a munkarendi ügyeket az üzemegység-vezető és az üzemegység bérszámfejtője végzi. Gazdasági takarmányokat, szükség esetén munkást az üzemegység biztosít.

Az ágazati termelési szerkezet kialakítása ellenére formálisan a munkaszervezet a gazdaságban nem változott. A szervezet harmadik szintjének munkarend szerinti tagolódása megegyezik az 1966-os második szint tagolódásával. Új elem a tavaszi idényben létező vegyszerező munkacsoport és a teljesen új baromfitelep három elkülönülő dolgozó csoportja: a gondozóké, a karbantartóké és a takarítóké. Így végső soron az előtt a kérdés előtt állunk, hogy ennek a munkaszervezeti tagolódásnak, amelyik megvalósult, melyik lehetséges termelési-vezetési szervezet ad adekvátabb keretet, melyik biztosítja hatékonyabb fejlődését.

A vezetés jellegének változása, a szervezet és a vezetés egymásra hatása

Amikor 1960-ban a szövetkezet megalakult, két olyan társadalmi csoport volt, amelyik aspirálhatott vezetésére. Az egyik a kis létszámú, szegényparaszti származású dolgozókból verbuválódott korábbi téesz vezetősége, a másik a Gazdakör vezetői. A Gazdakörben 5–15 kat. holdas, törekvőbb és közélet iránt is érdeklődő parasztok voltak, akik, amikor elérkezett a téeszszervezés ideje, viszonylag könnyen hajlottak a belépésre. A pártbizottság – hogy megkönnyítse az új keretek közötti konszolidációt – a Gazdakör vezetőjét javasolta elnöknek. Természetesen őt javasolta a kör vezetősége is, így minden nehézség nélkül meg is választották.

Az első vezetőség úgy alakult meg, hogy a régi téesz két vezetője és a Gazdakörben hangadó gazdák lettek tagjai. Egy év múlva már ezek közül a gazdák közül kerültek ki a brigádvezetők is. Ahogy ez igen gyakran történt más vidékeken is, a volt gazdák jobb brigádvezetőnek bizonyultak, mint a gyakran náluk öntudatosabb, az övékével gazdagabb mozgalmi múltú szegényparasztszerek. Ezt sokan azzal magyarázzák – s ebben van is igazság –, hogy ez a réteg éppen gazdálkodási

középparaszti családokat nemcsak a sorsközösség kötötte egymáshoz, hanem az elmúlt száz évben összeszövődött családi kapcsolatok is. A vezetőknek mintegy fele egy nemzedéken belül is rokonságban áll egymással. (Két brigádvezető és a főkönyvelő helyettese ugyanahhoz a volt nagycsaládnak tartozik, mint az elnök felesége és a gépcsoportvezető édesanyja.)

Mindez inkorrekt összefonódottságot sejtet a vezetők között, de ez nem igaz. Sem korrupció, sem családi véd- és dacszövetség nem alakult ki, sőt, ahogy más vezetésben is, az elképzelések és a hatáskörök különbözősége miatt mindig születtek viták, és támadt nyílt ellenségeskedés még a rokoni kapcsolatban lévők között is. Ám a vezetők egyetlen réteghez tartozása viszonylag egyöntetű világnézetet és problémaérzékelést szült.

A szellemi karakter egyöntetősége a megalakulást követő években hozzásegítette a vezetést ahhoz, hogy a szervezet életét gyorsan konszolidált keretek közé szorítsák, gazdálkodásukat biztonságossá és kielégítően jövedelmezővé tegyék. A szövetkezeten belül mindig osztozták a megígért részesedést.

Az egyöntetűség másik következménye az lett, hogy a volt középparaszti réteg teljesen uralta a szövetkezet közéletét. Az elnök számára „a közvéleményt” jelentő vezetőségben a brigádvezetők váltak meghatározóvá – ők látták leginkább a gazdálkodás mindennapi problémáit; a brigádvezetőknek a hasonló származású kocsisokkal volt családi, társadalmi kapcsolata. Ebben a körben minden vélemény az azonos történelmi hagyományú, attitűdű és értékrendszerű közösségben született, minden döntés ennek a rétegnek a reflexióit tekintette mérvadónak, ezt a réteget akarta megnyerni, vagy ezzel vitakozott.

A vezetés kasztrendszerű bezártsága így anélkül is létrejöhetett, hogy tagjai törekedtek volna erre, anélkül, hogy anyagi vagy hatalmi előnyökért a kívülállókkal szemben védték volna egymást. S ezt az állapotot igen jól koncentrálták az elnök személyiségének kedvező jegyei. Értett a vezetéshez, hisz „politikusi” múltja vagy harmincesztendő. Már legénykorában a katolikus legényegylet vezetője volt. Az első gazdatanfolyamok, majd a népfőiskolai mozgalom idején egyik szervezője és résztvevője a gazdálkodásról tartott előadásoknak és ankétoknak. A felszabadulás után a kisgazdapárt községi szervezetét is vezette, mivel támogatta a fűziót a Magyar Dolgozók Pártjával, később a Gazdakört. Parasztküldöttség tagjaként járt a Szovjetunióban, 1953-ban egy rövid ideig létezett termelőszövetkezeti csoport elnöke volt. Középparaszti családból származott, de sokan voltak ők is testvérek, s a saját 15 holdját nagyobb részben már maga szerezte. Nemcsak szervezője és látogatója volt a gazdák számára rendezett előadásoknak és tapasztalatcseréknek, maga is utánaolvasott az ismertett agronómiai újdonságoknak, s gazdaságában sikerrel alkalmazta azokat.

Az elnök tisztában volt azzal, amit a középparaszti közélet is csak kevesen fognak fel, hogy az agronómia nem csupán felhalmozott tapasztalatok gyűjteménye, hanem tudomány. Éppen ezért tisztelte az agronómus szakismeretét, a technikum mellett működő állami gazdaság agronómusainak tanácsait, s bár saját értékeinek mindig is tudatában volt, széles hatáskörrel hagyott cselekvési teret a főagronómusnak is. Ezért aztán az összes többi vezető elismerte a főagronómusnak azt a jogát, hogy ő döntse el mikor, mivel és hogyan végezzenek el egy-egy munkát. A szükséges munkarend biztosítása, az arról való gondoskodás, hogy fölösleges emberek nélkül időben és megfelelő minőségben készüljenek el egy-egy munkával, a brigádvezetőkre hárult. A személyi ügyekben és minden vitássá vált kérdésben az elnök döntött. Az általános termelési kérdésekben a főagronómusval és a vezetőséggel, szerződéses ügyekben a brigádvezetőkkel, pénzügyekben a főkönyvelővel konzultálva az elnök magának tartotta fenn az utolsó szót. Tájékozottsága és széles körű tapasztalatai biztosították neki, hogy általában önmaga megtalálja valamelyik lehetséges megoldást. A hatvanas évekből esetleges balfogásainak nem maradt fenn híre.

Ilyenformán a főagronómust nem csupán a formális hatásköri piramisban fogta körül a homogén, „gazdaöntudatú” vezetői testület, hanem tényleges tevékenységében is alulról és felülről ugyanezeknek a tevékenysége határolta be. Sem a dolgozókkal, sem a gazdasági környezettel, sem az ebben az időben még irányítóként fellépő szervekkel nem volt önálló kapcsolata. 1969-ig levél-aláírási joga is csak az elnöknek volt; leveleket az elnök – távollétében a főkönyvelő – bontott.

A főagronómusnak juttatott, a behatároltság ellenére széles körű jogosítványok egyúttal vele szembeni elvárások voltak. A sokprofilú termelés, az egyre differenciálódó termelési szervezet a belső kooperációs problémák nagy tömegét vetette fel, az öt kilométer sugarú körben elhelyezkedő területeken folyó munkák szakmai ellenőrzése rengeteg mozgást igényelt, így végül is nem maradhatott „az első számú szakvezető”-nek ereje arra, hogy a valóban első számú problémákkal, a szervezeti és a hatásköri elrendezéssel, távlati gazdasági elgondolásokkal foglalkozzon. Már csak azért sem, mert ezt az elnök fenntartotta magának. Társasági-társadalmi kapcsolat a főagronómus és a többi vezető között nem alakult és nem is

alakulhatott ki. Ők voltak a gazdák, s a főagronómus az alkalmazottuk – egyik oldalról; ő volt a hivatásos, az értelmiségi vezető, s a többiek csak jó vagy rossz szándékú amatőrök, „szövetkezeti kulákok” – a másik oldalról.

Az 1965-ös belvizes, rossz termésű év nem rendítette meg a gazdaságot, a részesedést is terv szerint fizették, de megnövelte a személyi feszültséget a főagronómus és az elnök között. Ehhez hozzájárult az elnök növekvő önbizalma, amelyet az első évek viszonylagos sikerei – a környező gazdaságok általában kevésbé boldogultak –, a megszerzett rutin s legfőképp az irányító és politikai szervezetek elismerő gesztusai tápláltak. (A megyei pártbizottság és a TOT elnökségének tagja lett, s később országgyűlési képviselő.) A főagronómus nem várta meg, amíg nyílttá válik kettőjük ellentéte, és másik gazdaságba ment át.

Nehéz megmagyarázni, hogy 1966-tól kezdve az elnök és a vezetőség miért ment bele a szakvezetői apparátus viszonylag gyors kifejlesztésébe. Valószínűleg a régi főagronómus hirtelen távozása meghökkentette a talán önbizalmába, saját omnipotenciájába vetett hitében ingatta meg az elnököt; ugyanakkor abban a közegben, amelybe a pártbizottság és a TOT-elnökségi tagság révén került, már kialakult (s kellőképp agresszív életet élt) az az ideológia, amely szerint egy gazdaság fejlesztése, szakmai problémáinak megoldása felsőfokú végzettségűekből álló, differenciált szakvezetés feladata és privilégiuma. A brigádvezetői kar és valószínűleg maga az elnök sem érezte – noha elismerték a szakképzett agronómusok jelentőségét az új ismeretek elterjesztésében –, hogy mindennapi feladatok megoldására különösen képzett (és talán épp azért idegen) szakemberekre lenne szükségük. A gazdaság addigi eredményei sem adtak okot arra, hogy kételkedjenek saját alkalmasságukban.

Az elnök taktikus konformizmusán túl (hogy tudniillik megfeleljen új társasága magas presztízsű tagjainak azzal is, hogy formailag alkalmazkodik szervezetfejlesztési elveikhez) az elnök és a brigádvezetők közötti ellentétek, a magánparaszti létbe visszanyúló gyökerű kölcsönös bizalmatlanság is kedvezett a szervezeti fordulatnak. Az elnök a Gazdakörnek és később a szövetkezetnek is úgy lett elnöke, hogy azt a befolyásos családok önmaguk között kötött kompromisszumként értékelték, amelynek (utólag nem tisztázható, hogy ki is mondták-e ezt) tartalma volt az a megegyezés, hogy a későbbiekben lehetővé válik a vezető tisztség forgatása e családok között. Például úgy, hogy az elnök nyugdíjba vonulása után biztosítja, hogy egy másik gazdacsaládból válasszák az új elnököt. Az „első számú vezető” magatartása azonban megingatta gazdatársainak bizalmát. Részben, mert – igaz, kedélyes, patriarchális modorban – minden kicsiségben kifejezte, hogy ő a gazda (önkényesen és ötletszerűen kontrakarikírozta a munkavezetők intézkedéseit, reggeli eligazításon úgy haverkodott a dolgozókkal, úgy intézkedett egy-egy ember elintézendő kérése tárgyában, hogy közben feltűnően és talán tüntetően is kihagyta a brigádvezetőt stb.). Különböző kérdésekben különböző emberekkel konzultálva döntött, s így a gazdatársaiból lett munkavezetők, vezetőségi tagok s a régi kistéészből maradt két funkcionárius úgy érezte, hogy az elnök a vezető testületen belül demokráciát mellőzve külön célokat követ. Másrészt azzal, hogy a pártbizottságon, a TOT-ban, a minisztériumban szerzett új társaságából olyan ötleteket, megfontolásokat s olyan megfoghatatlan és hatalmasnak tűnő kapcsolatok látszatát hozta magával, hogy a vezetőség (és egy annál szélesebb téveszközülemény) számára tevékenysége áttekinthetlenné, ellenőrizhetlenné vált. Ugyanakkor a volt gazdákból lett vezetők egy részében nem volt meg az a társadalmi gyakorlat által besulykolt kisebbségi érzés az elnökkel szemben, ami a tanult, régi „úriember” főagronómusmal szemben érzékelhető volt; az elnök magatartását és új kapcsolatait közülük való kiugrási kísérletként, a fölöttük való hatalmaskodás megalapozásaként érzékelték. Új, „tekintéllyel bíró” főagronómusra az elnöknek tehát azért is szüksége volt, hogy saját tevékenysége és a többi vezető munkája közé újra egy olyan szintet építsen be, amely elhatárolja és így egyértelműen a többiek fölé emeli az ő feladatait.

Megtehették volna a B.-i üzemegegység vezetőjét főagronómusnak, vagy ott tarthattak volna egy gyakornokot e tisztségre (1965 végén még elég nagy volt a felsőfokon képzett mezőgazdák hiánya), s akkor nem kellett volna tekintélyes idegennel osztozniuk a hatalmon; mégis, a vezetőség is inkább idegen szakember meghívását pártolta.

A vezetőség s így a brigádvezetők is az elnök kellemetlenné váló hatalmának¹ korlátozását látták egy nagy tekintélyű főagronómus szerződtetésében, s a köztük élő bizalmatlanság, a középapparazsti vezetés tagjainak megromlott kapcsolatai, valamint az ebből fakadó határozatlanság teremthetett olyan helyzetet, hogy ez az új főagronómus gyorsan s a „hogyan lehetne másképp?” természetességének erejével kialakíthatta az ágazati agronómusokra épülő vezetési rendszert.

¹ Okkal feltételezték az elnökről, hogy magatartása és kapcsolatai megváltozott szándékát fejezik ki. Úgy vélték, a hivatalokkal való kapcsolatát idővel arra akarja felhasználni, hogy mezőgazdasági technikumban érettségizett, majd levelező tagozaton főiskolát végzett legidősebb fiának játssza át az elnökséget. Ez a fia ekkoriban lett egy környező kisebb gazdaság elnöke, s nem is tűnhetett irreálisnak az az elképzelés, hogy apjának nyugdíjba vonulása után „hazatér”.

Az új főagronómus, aki 1966 elején nem volt még harmincéves, álláshirdetésre jelentkezve került ide. Az ország másik végéről származott, kisparasztá válta cselédcsaládból. Házassága miatt került a szomszéd megyébe, ott állami gazdasági gyakornokból járási tanácsra, majd egy összekuszálódott gazdasági helyzetű szövetkezetbe főagronómusnak. (Egyetlen agronómusnak, aki aztán gyakornokát szerződtette, s így lett „fő”.) A szövetkezet ügyei rendbe jöttek, de az elnöktudlás kérdésében összekülönböztek a főkönyvelővel (mindegyik elnök akart lenni?), s az agronómus távozott. Fenntartás nélküli „szakemberöntudatot” hozott magával, s nagyjából kész elképzeléseket arra vonatkozóan, hogy milyen gazdálkodást kell folytatnia egy mezőgazdasági nagyüzemnek, és milyen hatáskörre és magatartásra van szüksége egy főagronómusnak.

Az egyetemet végzett főagronómus, amikor idekerült, már járt a gödöllői egyetem üzemgazdász szakmérnöki kiegészítő szakára, s onnan is – inkább a kollégák adott formák közt explicitté váló nézeteitől, mint a tananyagtól bátorítva – ösztönzést nyert átalakítási szándékaihoz. A számára mértékadó közvélemény egyéb csatornáin is hasonló eszmék terjedtek.

Az agrárszektor iparosodása kérdéskörhöz kapcsolódva a mezőgazdasággal foglalkozók, de különösen az agrárértelmiség körében a hatvanas évek második fele az országban általában az öntudatosodás és a nagy átalakulás terve kialakulásának időszaka volt. Ebben a folyamatban elég határozottan elkülöníthetünk két szakaszt. Az első 1967–1968-ig tartott, s kapcsolódott egyik oldalról a norma szerinti bérezés és ezzel kapcsolatban a garantált munkadíjrendszer elveinek és feltételeinek kialakításához, másik oldalról az egyre határozottabban szakosodott munkaszervezeti egységre épülő üzemi és vezetési szervezetek létrejöttéhez. Ebben az időszakban érte el az agronómusi kar a „szakvezetői” szerepek világos és határozott elkülönítését a többi gazdaság- és munkavezetői szereptől.

Bár 1967–1968-ban lezáruló szakasról beszélünk, sem a bérrendszer, sem a szakosodott munkaszervezeti egységek rendszere nem alakult át mindenütt az időszak végére, mint ahogy a folyamat sem a hatvanas évek közepén kezdődött mindenütt. A teljesítmény szerinti részesedésre törekvés a szövetkezeti mozgalom kezdetétől jelentkezik, és sok helyen a munkaegységrendszerbe erősen differenciált teljesítményszámolási rendszer épült bele; a munkaegységérték is gyakran garantálnak volt tekinthető (ahogy a vizsgált szövetkezetben is). A munkaszervezetek szakosodása is azonnal megindult, ahogy közös állományok elhelyezésére alkalmas épületek adódtak (majormaradványok, szerfás istállók). Az állatgondozó törzsgárda leválását követte a saját traktorpark kialakulásával elkülönülő traktoros- és szerelőcsoport, az esetleges kertészeti előmunkások csoportja. A munkaszervezeti egységek szakosodottsága azonban a hatvanas évek közepéig alig haladta meg általában az alkalmazott technikai eszközök követelte minimális szintet (pontosabban és bonyolultabban: azt a szintet, amit a dolgozók szakismeretében és szakmai hagyományaiban lévő meghatározottságok és az új eszközök használatbavételének szükségessége megkövetelt). A szakosodás előrehaladását az igen vegyes termelési szerkezet is korlátozta.

Csupán a hatvanas évek közepétől beszélhetünk arról, hogy a munkaszervezet szakosítása a technikai szükségéltől elszakított *önálló elvvé* vált. Az elv a kezdődő termelésszakosítási törekvések másik oldalaként jelentkezett, kevésbé volt explicit, s nagyon gyakran a szervezeti fejlődés spontán következményének tűnt. Eredménye az lett, hogy a '67–68-ra kialakuló s az agrárértelmiségen belül szinte fenntartás nélkül *elfogadott szervezeti ideál* szerint nem csupán a gazdálkodási tevékenységek főágazati, illetve a tevékenységek gépesített vagy nem gépesített volta választják el a különböző dolgozói csoportokat, hanem, lehetőség szerint, a csoportokon belül alcsoportok jönnek létre. Például: tehenészetben takarmányosok, gondozó (s esetleg külön fejők), asszonycsapatok között elsősorban kertészettel vagy málnával stb., illetve szántóföldi kapás kultúrával foglalkozók, traktorosok között talajmunkával foglalkozók és főleg szállítók stb. Természetesen a nem technizált szféra nagy aránya és a nem egyszerre jelentkező munkacsúcsok miatt legtöbb munkacsapat teljes értelemben vett szakosodása nem alakulhatott ki, de az üzemben belüli munkamegosztás fokozása és rögzítése természetes törekvéssé vált. (Még azon agronómusok számára is, akik csak később kezdhettek bele ilyen értelmű szervezésbe.)

A folyamat másik oldala a részesedési rendszer olyan tartalmú átalakítása, hogy az ne csupán az ösztönzés és a munkacsoportok közötti feszültségek csökkentésének eszköze legyen, hanem megfeleljen a munkaerőpiac követelményeinek is.

Ennek az átalakulásnak főbb mozzanatai a következők: 1. Munkaegységrendszerről áttérés a készpénzdíjazásra. Ennek az áttérésnek nem mindig az a legfontosabb tartalma – különösen stabil pénzügyi helyzetű gazdaságok esetében nem –, hogy garantál egy viszonylag egyenletes jövedelemminimumot, hanem az, hogy a munkaerőpiac keresleti oldalán a szövetkezetek is ugyanabban a mértékegységben fejezik ki ajánlatukat (az elérhető bért), mint a többiek. Az áttérést sok szövetkezet már a hatvanas évek első felében végrehajtotta, amikor nyíltan kifejezte, hogy a munkaegység terményrészét is készpénzben fizeti, és az alkalmazottakat eleve havi vagy teljesítménybérben fizette. A változásban kifejeződik,

hogy a munkaerőpiac kínálati oldalán már nem az autarchnak tételezett paraszti háztáji-háztartási egységek állnak, hanem árupiacon élő, esetleg e piac számára árut termelő dolgozók. Sok helyen összekapcsolódott a készpénzfizetésre áttérés a vezetésnek a háztáji termelés visszaszorítására tett kísérletével, illetve sok helyen megakadályozta az áttérést a tagság hangadó részének aggálya, hogy a természetbeni részesedés megszűnésével egy időben nem alakulnak ki új formák a háztáji állatok takarmányszükségletének biztosítására. 2. A normarendszer kiterjesztése és átalakítása mögött az ösztönzési és a munka-ellenőrzési rendszer tökéletesebbé tételén túl az a törekvés is meghúzódott, hogy a különböző munkatípusokkal, mezőgazdasági foglalkozásokkal elérhető jövedelmek arányai ne a szövetkezeten belül kialakult hagyományokat, munkapesztyísvizonyokat tükrözzék, hanem a munkaerő-piaci keresleti-kínálati viszonyok megkívánta arányokat. Az egyes gazdaságok normarendszerei közeledni kezdtek egymáshoz. 3. Megindult az a folyamat, amelyikben a hagyományosan magas presztízsű foglalkozások egy részének (kocsisok, kertészek) relatív jövedelme csökkenni kezdett, a munkaerőpiacon hiányban lévő foglalkozások (állattenyésztő, szerelő, tapasztalt traktoros) képviselőinek relatív jövedelme pedig növekedni. Párhuzamosan gyors átalakulásnak indult a szövetkezeteken belüli foglalkozási szerkezet is.

A „mezőgazdaság iparosodása” elv jegyében végbement változások második szakaszában általában megnöttek a szervezetek, s ezt egyik oldalról az önálló elszámolású – átmenetileg önálló érdekeltségű – egységek kialakulása, az üzemegységek, majd a bizonyos szempontból ellenkező alapelvűnek tekinthető ágazati szervezet elterjedése, másik oldalról pedig a hierarchizált szakvezetői szervezet kiépülése kísérte. Az agronómusok társult vezetőkből „az” üzemi szervezet természetes és kizárólagos vezetői lettek.

A szövetkezet vezetési szervezetének gyors átalakítását tehát azért tudta elérni az új főagronómus, mert aggálytalanul egyértelmű értékrendje volt. Tizennyolc éves kora óta minden emberi-társadalmi kapcsolata egyetlen társadalmi csoporthoz, az agrárértelmiséghez kötötte. Családjá eredeti paraszti környezetének hatásától már azzal is elszigetelte magát, hogy az ország másik felében nősült; ott élt és dolgozott. Öntudatos képviselője volt rétegének, amelyik mindig is rendelkezett az elhivatottság tudatával, s éppen ebben az időszakban vált nyilvánvalóvá számára *szakértelem- és felelősségmonopóliuma*.

A nagyüzemi vezető tisztségekben lévő agrárértelmiségiek különleges társadalmi szerepe nem új keletű a magyar történelemben, de csupán a nagyüzemi gazdálkodás általánossá válásával vált ez a réteg az agrárfejlődés kitüntetett, saját öntudata szerint kizárólagos hordozójává. (Az agronómusok szakértelem-monopóliumának hivatalos elismerése fejeződik ki például abban is, hogy a hatvanas évek második felének jogalkotásában a „mezőgazdasági szakember” terminus kizárólag „szakvezetőt”, tehát felsőfokú végzettségűt jelölt. A felelősségmonopólium pedig részben ennek folyománya, részben pedig a korábbi tanácsi irányítás technikájából következik.)

A főagronómus, rétegének öntudatos tagja, oly lírai módon azonosította magát a mezőgazdasági értelmiség önmagáról alkotott ideálképével, hogy saját törekvéseit teljesen azonosnak látta a fejlődés követelményeivel és a közérdekkel, saját támogatóit a szövetkezeti érdek, ötleteinek ellenzőit a pozícióféltő önzés képviselőinek tekintette.

Szerződése feltételének tekintette, hogy jogot kapjon megvalósítani mindazt, amit ő és rétege racionális, modern nagyüzemi gazdálkodáson értett. Ebben az eszmecsomagban benne van a termelési szerkezet egyszerűsítése, az üzemen belüli szakosodott termelési egységek kialakítása, úgynevezett modern technika meghonosítása, egy-két modern és egyedi termelési ág kialakítása, az országos beruházási kampányok adta támogatási lehetőségek kihasználása. Terveinek, majdan döntéseinek igazolása két érték hangoztatásában rejlett: ezek a döntések szolgálják a nagyobb jövedelmezőséget, és ezek biztosítják, hogy igazán nagyüzem legyen a gazdaságból.

Általános elveinek határozottsága ellenére a konkrét döntésekben saját közegének ötletei által sodródott. Azokat a lehetőségeket igyekezett kihasználni, amelyek az agrárértelmiséggel való társadalmi kapcsolataiból adódtak. Első lépése igen jól sikerült. Egy nemesítő intézet ösztönzésére vetőkrumpli-termelésbe fogtak; az intézet munkatársainak ötleteire, az általuk biztosított piacra s az újonnan szerződött növénytermesztési agronómus leleményességére és szervezőképességére támaszkodva. Így, egyrészt a vetőkrumpli-termelés nagy munkaigénye miatt, egyszerűsíteni lehetett a vetésszerkezetet anélkül, hogy az asszonyok munka nélkül maradtak volna. Másrészt sikerült egy olyan termelési kultúrát kialakítani, amelyik a továbbiakban biztosította a szövetkezet egyéniségét és jövedelmét.

A vetőkrumpli-termelés nem egyszerűen munkaigényes ágazat, hanem olyan új ismeretek megszerzését is igényli, amelyek eddig ezen a vidéken nem voltak meg. Az asszony csapatokat betanították a szelektálásra, csírázott krumpli kezelésére stb., a brigádvezetők és a növénytermesztési agronómus néhány más krumplitermelő gazdaság és az intézet szakértőivel

kapcsolatot tartva adaptálták a hideg levegős tárolási módot, és a helyi lehetőségekre ötletesen támaszkodva 300 ezer Ft beruházással közel 200 vagon vetőgumó szárítását tudták megoldani.

A négy növényre és csökkentett kertészetre támaszkodó szántóföldi növénytermelésben gyorsan növelték a műtrágya-felhasználást, fokozták a tengeri arányát, növényvédelem kialakításával kiiktatták belőle a kézi munkát, a fajták ésszerű megválasztásával széthúzták a beérési időt, és két csőtörővel meg tudták oldani a betakarítást. A talajok műtrágya-telítődésével a szántóföldi termelés minden ágában felugrottak a hozamok. Sikerült a szövetkezetek hangadó csoportjaival beláttatni, hogy a kívülről hozott szakértelem mindannyiuk hasznát eredményezi. Az ebből eredő fölény és biztonságérzet 1968–1970-ben szinte szabad kezett biztosított a főagronómusnak a szervezet átalakítására. Ez az átalakítás a szakosodott agronómusokból álló szakvezetői szint kiépítésén túl a brigádvezetői feladatkörök megváltoztatását, egyes szakmunkáscsoportok előtérbe kerülését is jelentette. Az egyik belterületi brigádvezető a burgonyatermeléssel kapcsolatos problémákban való elmélyedése révén kitüntetett szerephez jutott a tárolás, szárítás szervezési és karbantartási munkáinak irányításával, és beilleszkedett a szakvezetői hierarchiába. A másik három növénytermesztési brigádvezető a kertészbrigád vezetőjével együtt az üzemben belüli döntéshozatalból kiszorult, és munkavezetővé degradálódott.

A származásuk és a hagyományosan vegyes termelési szerkezetben betöltött mindenes szerepű s így mindenhez értő, mindenütt nélkülözhetetlen fogatosok nagyjából a krumplitermelés kiszolgálóivá váltak, s velük szemben új dolgozói csoportok kitüntetett szerepe lett nyilvánvaló. A megnövekedett létszámú traktoros- és gépszerelő csoport most már döntően olyan munkákat végzett, amelyeket sok fázisát megítélni sem tudták a többiek, a vegyszerekkel eddig ismeretlen szakma jelent meg, a segédüzemek (bognárok, villanszerelők, lakatosok) közvetlenebbül és alkotó módon kapcsolódtak a termelésbe. Látványos átrendeződés ment végbe a kertészet munkaszervezetében is. A kertészettel hagyományosan foglalkozó családokból származó férfi előmunkások a kertészet veszteségessé válásával háttérbe szorultak, a fiatal lányokból kiképzett új szakmunkás-generáció végezte el a fontos munkákat. Ezek a lányok és fiatalasszonyok azonban nem jutottak olyan univerzális szerephez, amilyen az előmunkásoké volt, a szervezet irányítása, a döntések az új ágazatvezető kertésztechnikusok kezébe kerültek.

A vezetési hierarchia válságba jutott. Kerülték a vezetési lépcsők világos tisztázását, s így történhetett meg, hogy az interjúkban a három felső lépcső meghatározása teljesen csoportspecifikussá vált. A brigádvezetők és a hagyományos csoportok szerint a hierarchia így nézett ki: első lépcsőben az elnök, második lépcsőben a főagronómus, főkönyvelő, esetleg a párttitkár, harmadikban a brigádvezető, akiket ekkor üzemegység-vezetőnek hívtak, s negyedik lépcsőben vagy mellettük tanácsadóként az ágazatvezető agronómusok. Ezzel szemben a szakvezetők s az új foglalkozási csoportok tagjai a harmadik lépcsőbe tették az ágazatvezetőket, és csupán a negyedikbe a növénytermesztési brigádvezetőket.

Az interjúk akkor készültek, amikor már két éve megvolt a vezetőség által elfogadott hatásköri jegyzék, s ebből világosan kitűnt, hogy a kodifikált hierarchia a szakvezetői elképzeléseknek felel meg. Ezt azonban még a jogerőre emelő vezetőség tagjai sem vették tudomásul, hiszen a hagyományos vezető réteghez tartoztak. A gyakorlatban a tisztázatlan képzetek nem vezettek problémákhoz, mert a brigádvezetők minden esetben elfogadták a szakvezetői utasításokat, ám azokat önmaguk és környezetük számára szaktanácsokként értelmezték.

A növénytermesztési brigádok létszámának lassú csökkenésével és az újabb szakvezetői vezetési szint kiépülésével az eddig legalsó vezetési szint, a csapatvezetői elhalt. A csapatvezetők előmunkásokból hírvivőkké, esetleg képviselőkké változtak: szakaszos munkák esetén értesítették a munkacsoport tagjait, mikor és hol gyülekeznek, munkaelszámolási problémák esetén képviselték a csapatokat a bérelszámoláson. A brigádvezetők már nem nekik mondták el az elvégzendő feladatokat, s nem ők voltak a határban dolgozó csapattal folyamatosan jelen lévő vezetők. A brigádvezetői tisztség mellett brigádszámfejtői címmel függetlenített helyettesek jelentek meg, s mivel a munkák koordinálásának feladata immár a szakvezetőkre hárult, ők ketten képesen voltak folyamatosan felügyelni a határban dolgozó csapatokra, lehetőség szerint egyénileg mérve a teljesítményeket.

Ez a szervezeti módosulás növelte a vezetés tudatosságának lehetőségét, szélesítette a teljesítményben elszámolt munkák körét, lehetővé tette, hogy személyre szabottabb munkamegosztást alakítsanak ki a munkaszervezeti egységekben, viszont csökkentette a csoportok aktivitását a munka elvégzési módjának megválasztásában, egymás szabályozásában és a feltételek követelte spontán átmeneti munkamegosztás kialakításában. A férfi brigádvezetőnek és helyettesének, az ő gazda- vagy vezetői előéletükből fakadó parancsolási öntudat s a munkaigazolás jogából fakadó közvetlen hatalom biztosította – legalábbis az asszonycsapatok szemében – a továbbra is magas vezetői presztízszt, de nem takarta el azt a tényt, hogy a

brigádvezetők immár nem elsősorban a gazdaság vezetői, hanem csupán munkavezetők. A brigádvezetők azzal indokolták a vezetési piramisban elfoglalt előkelő helyüket, hogy a vezetői rangot az emberek megítélésében lévő tekintély, és nem a hatáskör adja. Ezen túl, mivel többnyire a vezetőség tagjai és a vezetőségben lévő családok rokonai, cimborái voltak, úgy érezték, hogy a vezetői hatáskörben gyakorlatilag felettük álló agronómusokat is ők ellenőrzik. Valójában 1967-től 1971-ig a vezetőség meg sem próbálta korlátozni az agronómusok technikai vagy szervezeti döntési jogát.

A szerző megjegyzése: Az írás egy a Szécsényi Termelészövetkezetről tervezett könyv elkészült része. (1969 és 1971 között időm zömét Szécsényben és Varsányban töltöttem „üzemgazdász-gyakornokként”, illetve „gazdasági tanácsadóként”). Így a kézirat 1972-ben keletkezett.

Főcsoportok és rétegek

A falusi aktív keresők ágazatfoglalkozási mátrixa fő adatainak áttekintése tájékoztat bennünket az egyes foglalkozási csoportok s az egyes gazdasági ágazatok közösségének munkaerő-piaci kapcsolatairól. (Sajnos ilyen mátrix csupán kettő készült: az 1970-es népszámlálás alapján és a KSH Munkaügyi Statisztikai Osztályának 1974. III. negyedévi felvétele kapcsán. A mátrixot városi és falusi népességre külön-külön csak a népszámlálás adta meg, így az idézett adatok is 1969-es állapotot mutatnak. Azóta a szervezet továbbmozdult a még összeszövődöttebb állapot felé.)

A különböző foglalkozási főcsoportba tartozó falusi aktív keresők létszáma a mezőgazdaságban és foglalkozás szerinti „anyaágazatunkban” (ezer főben).

7. táblázat - 1. táblázat. Fizikai foglalkozásúak

	Összesen	Mezőgazdaságban		Anyágazatokban	
Ipari foglalkozású	569	76	14%	423	74%
Építőipari foglalkozású	213	47	22%	100	46%
Mezőgazdasági foglalkozású	815	805	–	–	–
Ebből: traktoros	58	58	–	–	–
Kereskedelmi és vendéglátó	56	4	–	41	–
Szolgáltatási	11	0,1	–	9	–
Szállítási és hírközlési	127	18	14%	66	52%
Ebből: gépkocsivezető	57	16	28%	20	35%
vontatóvezető	5	0,4	–	0,3	–
fúvaros	5	–	–	4	–
Árukezelő	44	8	18%	25	ipar
Egyéb fizikai	360	59	17%	132	ipar
Ebből: segédmunkás	160	24	–	60	ipar
rakodó	104	27	–	44	ipar
takarító, kályhafűtő	46	5	–	16	szolgált.
portás, kézbesítő	29	1,4	–	11	ipar
Összes falusi fizikai foglalkozású	2194	1017	–	–	–

8. táblázat - 2. táblázat. Szellemi foglalkozásúak

	Összesen	Mezőgazdaságban		Anyagáztatokban	
Műszaki irányító	27	15	55%	7	ipar 27%
Műszaki szak. alkalmazott	55	16	29%	27	ipar 49%
Állami gazdaságbeli foglalkoztatott	31	–	–	–	–
Egészségügyi és kulturális	84	–	–	–	–
Irodai és számviteli	178	29	17%	42	ipar
	–	–	–	43	keresk.
Összes falusi szellemi foglalkozású	374	68	19%	79	ipar
	–	51	keresk.	133	közszolg.

A mezőgazdaság fizikai foglalkozású dolgozóinak legalább 20 százaléka már 1969-ben közvetlenül felhasználhatta szakmai kultúráját a mezőgazdaságon kívül is, és a szellemi foglalkozásúaknak legalább fele olyan munkakörben dolgozott, amelyet lényegében ugyanolyan körülmények között más ágazatban is betölthetett volna. (Valójában ezek az arányok alsó becslést jelentenek, mert a népszámlálás kategóriarendje jobb közelítésre nem ad lehetőséget. A FEOR alapján készült későbbi munkaügyi adatfelvételek jobban használhatóak lennének, de azok – legalábbis elérhető formájukban – legfeljebb a munkahely földrajzi helye szerint tagolhatók, a dolgozók lakóhelye szerint nem.) A nagyfokú fluktuáció és cirkulációs mobilitás bizonyítja, hogy a foglalkozási csoporton belül maradv a munkahely és így az ágazat felcserélése hétköznapi cselekedet.

Különböző ágazatok falusi dolgozói csoportjainak összefonódását még nyilvánvalóbbá teszi a közös háztartásban élők foglalkozásának áttekintése. Így kaphatunk képet azokról a *társadalmi főcsoportokról*, amelyek több foglalkozási csoport keresőiből és ezeknek az eltartottjaiból tevődnek össze. A mezőgazdasági dolgozók tagoltságát érzékeltető csoportokból indulunk ki.

A „hagyományos mezőgazdasági foglalkozású elit”, vagy ha úgy tetszik, az ambiciózus kis- és középparasztok, uradalmi kertészek, vincellérek, előmunkások foglalkozást látványosan nem váltó leszármazottainak családjában a férfiak vagy a jelzett foglalkozási csoportban vannak, vagy a nehéztraktorokon, kombájnokon dolgoznak, vagy kereskedelmi szövetkezetek kulcspozícióiban vannak. Az asszonyok, lányok háztartásbeliek, könyvelők, adminisztratív foglalkozásúak (bármilyen típusú falun megtalálható intézményben), a termelőszövetkezetben kereskedelmi foglalkozásúak (a középkorúak egy része) az állandó, illetve a kitüntetett szerepű asszonycsoport tagjai. Gyermekük a falun magas presztízsű munkák (szerelő foglalkozások) és a szakmai jellegű középiskolák és felsőfokú iskolák felé törekednek. (Közgazdasági szakközépiskola, agrár- és műszaki szakközépiskola és főiskola, szakápolónő-képzés, óvónőképzés.)

Az „új mezőgazdasági és ipari foglalkozású elit”, azaz részben az előző társadalmi csoport, részben a falusi iparoscsaládok leszármazottai (akik közé nagyon sok ipart megjárt és ott szakképzettséget szerzett proletárszármazék is került) háztartásában a férfiak általában ugyanebbe a csoportba tartoznak, illetve melléküzemek, vízügy, fuvarozóvállalatok stb. „előmunkásai”; a nők pedig adminisztratív foglalkozásúak (nagyobbrészt a mezőgazdaságon kívül), „jobb” melléküzemek dolgozói, kereskedelmi foglalkozásúak, egészségügyi, igazgatási közép-kaderek. Gyermekük főképp a „hagyományos mezőgazdasági foglalkozású elit” főcsoportban jelzett társadalmi státusok felé törekednek, de közülük kerülnek ki az olyan értelmiségi foglalkozások felé törekvők is, akikkel a fizikai foglalkozású dolgozói csoportoknak nincsenek nem szabályozott kapcsolataik; innen kerül ki az egyetemeken falusi fizikaidolgozó-származású hallgatóinak zöme. Általában jellemzi e családokat, hogy keresők egy része mezőgazdasági vállalatnál dolgozik, *gyermekük – szülői befolyásra – kifejezetten nem mezőgazdasági szakképzettség megszerzésére törekednek*. Ennek oka, hogy a magasán kvalifikált pályák felé fordulás egyúttal a magas presztízsű társadalmi szerepek elérését is célozza, az pedig a mezőgazdasági foglalkozásokhoz

máig tapadó rendi diszkrimináció miatt csak ezen a közösségen kívül lehetséges. (E törekvés persze nem zárja ki, hogy második, harmadik munkahelyük mégis mezőgazdasági szövetkezet legyen, ahol különleges foglalkozásuk gyakran a többi szektorban elérhetőnél kedvezőbb szervezeti helyzetet biztosít nekik.)

Látható, hogy a kétféle „elit” – bár az üzemi szervezetben szemben áll – rokonsági rendszerében összetalálkozik. Pedig az egyik több-kevesebb öntudattal „paraszi” hagyományokat őriz, a másik pedig öntudattal „munkás”.

A „munkásöntudatú” csoport további hétköznapi kapcsolatban áll a falusi „munkás- és főképp kereskedőarisztokráciával”, a szolgáltató iparosokkal, a helyi családokból származó köztisztviselőkkel (tanács, pártszervezetek, bank, rendőrség stb.), az ÁFÉSZ alkalmazottaival, a tanácsai, szövetkezeti vállalatok és nagyvállalati „kitelepített” gyáregységek középkádereivel és előmunkásaival.

E főcsoportok képviselői (és családtagjaik) tehát felfogásunkban egyetlen réteget alkotnak, ha úgy tetszik, a „falusi arisztokráciát”. Az elnevezés ellen többek közt az is szól, hogy létszamarányuk jóval nagyobb, mint a feudális társadalom arisztokráciájé volt – a központi helyzetű falvak lakosságának 20-30 százalékát is kiteszik. Még erősebb kifogás, hogy a társadalmi csoport legfeljebb statikus értelemben zárt: azaz önmagán belül alakulnak ki társaságok (baráti körök, asztaltársaságok, a második és a harmadik ökonómia tárgyalóképes üzletfelei), de ebbe a körbe be lehet kerülni hátrányosabb helyzetből indulóknak is, és könnyű innen deklasszálódni. Ám mindezek a kifogások a századelő marxista hagyományában élő „munkásarisztokrácia” kifejezés ellen is felhozhatók.

A személyek, az anyagi és a kulturális értékek, legfőképp talán a családi gazdálkodásban s a községi közéletben segítő információk intenzív csereforgalma miatt a főcsoportokat egyetlen rétegnek tekintjük, de kitapintható e réteg rendi tagoltsága is. Nyilvánvaló az elkülönülés a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági foglalkozásúak, valamint a termelő dolgozók és a köztisztviselők közt. (Önmaguk rendi megkülönböztetése még azok közt a rokonok közt is megvan, akik tartják a rokonságot.) E második *elhatárolás nem a szellemi és fizikai foglalkozásúak között van*, hiszen a „munkásarisztokrácia” tagjainak szemében nem tartozik más kaszthoz a (gyakran legalábbis unokatestvér) könyvelő vagy a bérszámfejtő, hanem – analóg módon a rendi tagoltsággal – a (termelő) polgár és a hatóság vagy tágabb közösség képviselője (tisztviselő, pártfunkcionárius, pedagógus) között húzódik. Természetesen ez a személyes ideológiákban, modorban stb. is megjelenő különbségtevés nem egyszerűen a múlt hagyománya. A hagyományt megtörte volna az az átrétegződés, amelyik a főcsoportok rokonsági rendszerét is összekapcsolta. Természetesen társadalmi igazgatásunk, gazdálkodási rendszerünk s nem utolsósorban az állami intézmények, főleg az iskolák által mindmáig közvetített *megkülönböztető értékrendszer* konzerválta ezt az anakronizmust.

A „falusi arisztokrácia” *olyan életformaminták kitermelője és öntudatos hordozója, vagy ha úgy tetszik, egy olyan erkölcs propagátora, amelyik a nagyvárosi értelmiség terjesztette mintakészlet (a „hivatalos” kulturális minták) egyetlen szuggesztív ellenfele*. Nem csupán az alacsonyabb presztízsű falusi népcsoportok próbálnak igazodni hozzá, hanem – hol kénytelenségből, hol átlényegülve – a falusi értelmiség zöme és önként, a mintákban adott lehetőségeket önmagának újra felfedezve a városi munkásság derékhada is.

A falusi tradicionális „elit” erkölcsének középpontjában a *pénzfétis* aktuális módosulata, a hozzá igazodott munkaerkölcs áll. Életelvként valahogy így fogalmazható: „Bűn egy olyan munkát el nem végezni, amellyel fokozható a család jövedelme.” Ebből persze nem következik, hogy minden munkát elvállalnak, amellyel keresni lehet, mert e réteg tagjai érzékenyek arra is, hogy egyes munkáknak milyen a presztízse, de legfőképp arra, hogy a munkaszervezeten belül milyen tekintélyre tudnak szert tenni. Így akkor válnak munkahelyük különösen megbízható munkásaivá, ha ez a megkülönböztettségnek valamilyen gesztusával jár; és akkor igen. Egyébként és emellett elképzelhetetlen intenzitású és leleményes munkavégzésük színtere a családi gazdaság.

A másik oldalon a kiscsaládi keretek közt megvalósuló nagyméretű felhalmozás áll. *Ennek a felhalmozásnak fő tartalma a lakásállomány és a lakáskultúra megújulása*, de emellett ez a réteg a községi vízműtársulatok fő támogatója, egyes városi eredetű *életformaelemek meghonosítója* (autós hétvége, nyaralás – ha alkalom van rá – külföldön, „társasági” összejövetelek, azaz kétnemű, nem rokonsági jellegű társaság például „házibuli” céljából magánháznál, családi könyvtár, egyéni divatkövetés a fiataloknál stb.), s ezen életformaelemek látványos tárgyi feltételeket igényelnek. Utóbbi években egyre tudatosabban fektetnek be a családi gazdaságokba is, de a befektetésben nem az öröklött eszközök és formák újratermelése valósul meg, hanem *ők e gazdálkodási típus megújítói. Új anyagi kultúrát teremtenek*.

Az országos lakásépítési terv szándékolttól eltérő forrású, formájú és főképpen a tervezettől eltérő földrajzi térben megvalósulása tevékenységük eredménye (mint ahogy a vízműépítések tervezettnél gyorsabb üteme is). Már maguk az új formájú, a kiscsalád „városias”, elkülönült életének teret adó építkezések újfajta technikai ismereteket s az emberek között a hagyományostól eltérő együttműködést teremtenek. A hagyományos falusi építkezéseknél szokásban volt szomszédsági vagy rokonsági kaláka szerepe elhalványul, s megnő a jelentősége a különböző szakemberekkel, kereskedőkkel, funkcionáriusokkal való kapcsolatoknak. S ha emellett figyelembe vesszük az óriási költségigényeket, érthetővé válik, miért lett olyan határozott e rétegben „mindhárom ökonómia”, azaz a jövedelem- és a kapcsolatszerzés lehetséges színtereinek felhasználása, az azokon való boldogulás játékszabályainak tudatosítása. Így az is, miért „racionalizálták” családi gazdaságukat.

A családi gazdálkodás „racionalizálásának”, azaz a háztartástól elkülönülő vállalkozássá válásának két fő modellje van. Az egyikre – mivel a hozzá kapcsolódó életformaminták sok „paraszti” (egyenlő: gazda) hagyományt őriznek (noha nem csupán mezőgazdasági foglalkozásúakat jellemez) – joggal használható a Márkus István által bevezetett „utóparaszti” jelző. Ez a vállalkozás többprofilú: a különböző tevékenységek eltérő időben fellépő munka- és forgóeszközigényét figyelembe véve kombinálja azokat. Így persze a család a régi középparaszti családhoz hasonlóan a gazdaság rabjává válik, de az üzem termelése és főképp piacbiztonsága igen nagy. Hiszen ez a hagyományosnak tűnő gazdaság is tudatosan alkalmazza a bevált új eljárásokat, eszközöket, alkalmazkodik a piachoz (többnyire a gazdaságpolitika teremtette konjunktúra ingadozásaihoz). S mivel a „gazdák” a falusi arisztokráciához tartoznak, rendelkeznek azzal az öröklött vagy szerzett kulturáltsággal és azzal a kapcsolatrendszerrel, amely kell ahhoz, hogy megismerjék, értékelni tudják, megszervezzék és megtanulják azt, ami arra érdemes.

A családi „vállalkozás” másik modellje épp a specializációra törekszik. Ez azonban nyilván csak akkor kifizetődő, ha benne olyan szakismeret és eszköz van befektetve, amely extraprofitot hoz. Egyébként a benne rejlő kockázat nem lenne ellensúlyozva. Ezekben a gazdaságokban tehát tudatos az újító törekvés. S mivel e réteg tagjainak gazdaságairól van szó, meg is tudták teremteni a kertészkedés, nyulászat, libatömés, tyúkászat stb. modern kisüzemi technikáját olyan viszonyok között, amikor a szervezett ipar, kereskedelem és ismeretterjesztés ezt egyáltalán nem segítette. (Ebben persze nyilvánvaló – elsősorban mintaalkotó – szerepe volt a falusi értelmiség azon csoportjának, amelyik életformájában a faluhoz igazodott.)

A családi gazdálkodás vállalkozássá válása, specializálódása (ami bizonyos értelemben még a többprofilú üzemekben is végbement) és az új igények szerinti házépítések megteremtették az új tárgyak és a szakismeret nem szervezett piacát s így annak lehetőségét, hogy a családi gazdaságok egy része ne mezőgazdasági tevékenységre specializálódjon. A termelőeszköz-termeléssel és termelési szolgáltatással foglalkozó falusiak családjai mind ebbe a rétegbe tartoznak.

A falusi társadalom többi rétege: a falusi értelmiség, a munkaerőpiac helyi színterein biztonságos foglalkozást találókból, illetve „stabilizálódott” ingázókból álló „derékhad” és a vándorlásra kényszerülőkből, telepi szórványokba zárultakból álló „hátrányos helyzetűek” úgy tűnik nem vagy nem számottevően alkotnak szuggesztív életformamintákat, így magatartásuk változatosabb, különféle elveket követ; a jellemzésük sem ilyen zárt. Pedig rajtuk kívül még számba kéne vennünk egy rétegnek nem tekinthető – mert önmagán belül csereforgalomba nem kapcsolódó – csoportthalmazt, az „elesetteket”. A falvakban s még sűrűbben a volt cselédtelepeken és tanyákon a városinál valószínűleg gyakoribb (a migráció iránya miatt) a megfelelő kereső nélkül maradt töredék család és az olyan gyakran előregedett háztartás, amely sem jelentős jövedelemre, sem közeli rokonokra nem számíthat.

Nyilvánvalóan legérdekesebb – mert a legtömegesebb – és etikájában legbizonytalanabb réteg a „derékhad”. Keresőiknek (kis traktoron dolgozók, gépkocsivezetők, állattenyésztők zöme, „nagyüzemesített” kertészetek speciális szerepkör nélküli dolgozói, falusi ipar betanított munkásai, az ingázók nagyobb része, a terciér szektor fizikai – de nem karbantartásban dolgozó – munkásai stb.) biztos munkahelyük van, de ott egyéni igényeiket nem érvényesíthetik. (Csoportigényeket az ismert munkaerő-piaci okok miatt gyakran igen.) Családi gazdaság kialakítására általában törekednek – illetve bekapcsolódnak a lehetséges „különmunkarendszerekbe”.

A nemzeti jövedelem újraelosztási rendszerében mindenképpen a „vesztők” közé tartoznak, mert falusi és bérmunkás voltukból származó redisztributív rendszerbeli hátrányukat általában nem kompenzálhatják sem munkaerő-piaci, sem árupiaci monopóliumból fakadó jövedelemmel – hiszen sem különleges foglalkozással, sem számottevően családi tőkével vagy hasznosítható egyéni termelői hagyománnyal nem rendelkeznek –, sem szervezeti helyzetük nem teszi lehetővé, hogy a „harmadik ökonómiában” járadékhoz jussanak. Igaz, a gépkocsivezetőknek van egy csoportja, amelyik a vállalati

eszköz járadékát magánmunkájának jövedelméhez tudja kapcsolni, és akadnak kisközösségek, amelyek kiharcolták vagy megőrizték a „korlátozott lopás jogát”. Ezeknek az anyagi helyzete a többiekénél valamivel jobb, de e csoportokba tartozás gyakran feltételezi, hogy ők viszont járadékot fizetnek vagy engednek át az értelmiség vagy az „arisztokrácia” egyes tagjainak.

Természetes, hogy e derékhad inkább igyekszik követni a „falusi arisztokrácia” által teremtett vagy fenntartott életformamintákat, mint a városi értelmiség – kulturális intézmények által közvetített – modelljeit. Néhány csoportjuk kivételével legtöbbjük számára szinte érthetetlenül idegen a „fennkölt kultúra” sok értéke. (Ezért olyan nehéz, illetve sok esetben értelmetlennek tűnő vállalkozás e csoport gyermekei számára a továbbtanulás.)

A „sikeres” falusi családok tevékenységrendszerének követése szempontjából három csoportra oszthatjuk a „derékhadat”. 1. Azokra, akik megpróbálnak fogyasztói-felhalmozói-gazdálkodói eredményességben az „arisztokráciával” versenyezni, és néhány területen – például építkezésükben, árutermelésük mértékében – követni tudják őket. 2. Azokra, akik sikertelenül próbálják meg a követést. 3. Azokra, akik a vállalkozás reménytelenségét látva elfordulnak a számukra öngyötréssé váló „munkaerkölc”-től.

Az első csoportba – a sikeres felzárkózók közé kerülés – feltétele vagy az olyan különleges helyzetű munkahelyhez (például bánya), illetve foglalkozási csoportba (például gépkocsivezető) tartozás, ahol állandó és jól fizetett lehetőség van a túlórázásra (és a munkaszüneti túlórák itt különösen előnyösek), vagy pedig a nagy tőke- és munkaigényű árutermelő családi gazdaság. Az ő gazdaságuk azonban hátrányban van az „arisztokrácia” vagy az értelmiség gazdaságaival szemben, mert túltermelés esetén az ő árújukat veszik át nehezebben, mert tájékozottságuk és kapcsolataik nem megfelelőek az újdonságok gyors és racionális átvételéhez, és mert őket adóztathatják meg legkönnyebben. Az árrendszerben lévő agrárrolló és a közvetítő kereskedelem manipulációi folyamatosan sarcolják ezt a réteget, s ők ezt különbozti járadékkal nem tudják kompenzálni. (Órakeresetük 6–15 Ft.)

Így tulajdonképpen járadékfizetéssel szerzik meg azt a jogot, hogy a társadalmi normákban meghatározottnál többet dolgozhasanak, és nagyobb lehessen a jövedelmük. (Hasonló módon járadékfizetők túlórázásaikkal is. Hisz a túlórák határhaszna vállalatuk számára jelentős, és a túlórázás jogáért „kommunista szombatokat” is kénytelenek vállalni.)

A „versenyben állás” nagy piaci kockázata és a sok munka s örökös éberségre kényszerülés magyarázza, miért vannak olyan sokan, akik látványos anyagi és lelki csődbe jutnak e rétegből. Egy-egy túltermelési vagy felvásárlási krach vagy egy-egy állatjárvány, a dolgozó családtagok betegsége stb. elviszik forgótökéjükét, s az újrakezdésre kényszerülés megviseli családi életüket, idegrendszerüket. Tartóssá teszi kisebbségi érzésüket s a gyűlölködést. Sokan készek közülük a vándorlásra, hogy az új körülmények közt szerezzék meg az újrakezdés lehetőségét.

A verseny feszültségét nem vállalja az a kisebbség, amelyik nem igazodik a „dolgozzunk, hogy megváltoztassuk berendezésünket, társadalmi helyzetünket” etikához. Nagyobb részük a cselédtelepi életforma folytatójának tekinthető; magángazdaságuk nem vállalkozás, hanem háztartásuk része, élettempójuk kényelmes, és a kocsmai vagy szomszédsági társaságképződés így köztük éppúgy általános, mint – más formák között – az értelmiség és az „arisztokrácia” egyes csoportjai között. Az örökölt szegényes ház toldozgatásával próbálják javítani körülményeiket, vagy ha lehet, szolgálati lakást (átalakított volt cselédházakban, bánya- vagy gyártelepi épületekben) szereznek, és a munkahellyel vagy a tanáccsal javíttatják azt. Munkahelyéhez való viszonyában ez a főcsoport polarizált: egy részük a törzsgárda része, hiszen nem meri elhagyni azt a viszonylagos biztonságot, amelyet az adott vállalat „gondoskodása” nyújt, másik részük nem csupán munkahelyét változtatja, hanem településváltással próbál újabb – de szintén erősen munkahelyhez kötött – egzisztenciát alapítani. (Tehenészek, téglagyári munkások, bányászok, vasúti alkalmazottak egyik „kasztja” stb.) Az egyértelműen „hátrányos helyzetűektől”, illetve a „zárt szubkultúrákhoz” tartozóktól megkülönbözteti őket életformájuk hangsúlyozottan kiscsaládi jellege. Költözéskor például kifejezetten kerülnek, hogy odamenjenek, ahová korábbi falusi csoportjuk valamelyik családja ment.

A „zárt szubkultúrák” világát nem ismerem. Mindenesetre kívülről is látszik, hogy ezek életformája is egyes elemeikben változó. A cigánytelepek a napszámosok zöme által elhagyott vagy tanácsi segédlettel újabban kialakított, faluszéli telepekre költöznek át, keresők zöme hagyományos foglalkozását elveszítve a városi iparban, építőiparban próbál – csoportosan – helyet találni. Bár a közösségből „kiválásra törekvés” nagyon gyakori, ez a törekvés sokszor sikertelen; maga a közösség ma is agresszíven elszigeteli tagjait a külvilág értékeitől, s a falusi társadalom bizalmatlanul elzárkózó velük szemben.

A külterületi cselédtelepzárványok és tanyabokrok közösségének életformáját már csak a jogi korlátok miatt sem tudta megújítani. Jelentős innen a kiáramlás, de a közlekedésből kieső aprófalvakhoz hasonlóan beáramló népességcsoportokat is találunk itt. Az egyes „zárványközösségek” törekvésrendszerében nagy különbségek vannak. Vannak „csonka létbe” visszaszorult, teljesen védekező-vegetáló zárványok, és vannak sajátos árutermelő rendszert kialakító, a falusi, városi társadalomtól saját ideológiájuk szerint „taktikailag elszakadó” csoportok is. Ezeknek a tagjai készülnek arra, hogy tőkét gyűjtve a „törekvő derékhad” soraiban elfoglalják majd a helyüket – bár ez csak egy részüknek sikerül. A beköltözők helyét részben újabb – gyakran kifejezetten nagyvárosi származású – fiatalok foglalják el.

A szerző megjegyzése: Az írás *A mezőgazdasági szövetkezet és a falu társadalma* című kézirat része. 1978. 99–110. o.

A mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak társadalmi csoportjai

Ez az előadás a Szövetkezeti Kutató Intézet által 1967-ben, 1972-ben és 1977-ben végzett reprezentatív felmérés társadalomstatisztikai és munkaügyi adataira épül. Az alapját képező elemzés az adatokat a szövetkezeti dolgozók mobilitására és munkajellegcsoportjaira vonatkozó hipotézisek verifikálására és néhány új hipotézis elindítására használja fel. Most a részletes elemzéseket mellőzve, a tanulságokról kívánok számot adni.

Kiderült, hogy a mezőgazdasági dolgozók átlagéletkorának nem túl jelentős csökkenése mögött az a tény húzódik meg, hogy a mezőgazdaságból elvándorlókat és a nyugdíjba távozókat nem elsősorban a pályaválasztó fiatalok belépése, hanem a más ágazatokból átlépő 25–40 évesek nagy száma pótolja. Ebben a korcsoportban a vándorlási egyenleg a mezőgazdasági szövetkezetek szempontjából aktív. A kezdő dolgozók eltávózkodása és a valamivel idősebbek szövetkezetbe lépése okozza, hogy a vizsgált populáció kormegoszlása olyan lognormális eloszlással közelíthető, amelyik egészen közel áll a normálishoz. A mezőgazdasági népesség sem az előregedés, sem a jelentős fiatalodás irányába nem változik. Ez a kiegyensúlyozottság 6-8 év múlva megszűnik.

Természetesen ezek a tendenciák az eredői a legidősebbek kivételével minden korcsoportot érintő nagyarányú fluktuációnak. Ennek eredményeként öt év alatt a szövetkezetek dolgozóinak közel egyharmada cserélődik ki. Ez az erőteljes munkáshullámozás részben a mezőgazdasági üzemek között zajlik, de nagyobb a mezőgazdaság és más főágazatok közötti fluktuáció.

A nagyarányú cserélődés volt a döntő eszköze a foglalkozási szerkezet átalakulásának is. (Ehhez képest az egyes szövetkezeteken belüli foglalkozásváltozás mértéke elhanyagolható.)

Az új foglalkozások képviselőinek belépési forgalma az elmúlt tíz évben meghaladta e csoportok létszámnövekedését. Még ennél is nagyobb mértékű cserélődést sejtet a vezetők belépési forgalma. Mindez azzal jár, hogy *éppen az új technikát képviselő dolgozók között létezik olyan nagy létszámú csoport, amely csak igen lazán kötődik a szövetkezethez.*

Igyekeztünk adatainkból képet nyerni a munkáshullámozás révén megvalósuló társadalmi mobilitásról is. Kiderült, hogy az egykori agrárnépesség elhelyezkedésében tapasztalt nagyarányú szóródás és a mai munkajellegcsoportok szerinti rétegződés elég erős kapcsolatban van a falusi társadalmi csoportok korábbi társadalmi, vagyoni és presztízsviszonyokban is létezett rétegződésével. Úgy tűnik, hogy így a mai csoportok részben folytatói a régi tekintélyviszonyoknak is. Ugyanakkor az új munkaszervezeti és hivatali ideológiák szintén hierarchizálják a csoportok közti viszonyokat. Mivel a csoportok üzemen belül meglehetősen stabilak, az egyéni társadalmi helyzetváltoztatási törekvések a munkahely-változtatásokban jelennek meg.

Ennek eredményeként a mezőgazdasági dolgozóknak kevesebb mint kétharmada mezőgazdasági származású, ezeknek is jelentős része, a teljes népesség egynegyede, átmenetileg máshol is dolgozott. A cirkuláris mobilitás (mezőgazdaságba bevándorlás) nagy arányát mutatja, hogy a populáció több mint egyharmada nem is a mezőgazdaságban kezdte foglalkozását. A „bevándorlók” nagyobb része a hierarchia csúcsán levő foglalkozási csoportokban helyezkedett el, de a speciális szakértelem nélkül dolgozók és az állattenyésztők közt is jelentős az arányuk.

1. séma. A mezőgazdasági munkaszervezet szokásos formája által (képződő? megrögződő?) kifejezett csoportok

ÜZEMI VEZETÉS	
Adminisztráció	
Ipari, építőipari foglalkozású férfiak, traktorosok	Előmunkások, kocsisok, állandó kertészeti dolgozók, tehenészek
Gépkocsivezetők, „konvertálható” segédmunkások	„Gyalogos” csapatok, kisállattenyésztők, női „kiegészítő üzem” dolgozói
„Kisegítő” dolgozók, szezonmunkások	
Őrök, takarítók, „kegyelemkenyéren” élők	

Az előző séma *hierarchikus rendben* mutatja be a legnyilvánvalóbb csoporthatárokat. Ezekon belül további, szintén jól érzékelhető határok húzódnak, most azonban csupán azokat a fő csoportokat rajzoltuk meg, amelyek között – legalábbis – a gazdasági szervezetre vonatkozó értékek kiegyenlítődését szinte reménytelennek érezzük. Az ábra azért hierarchikus, mert *befolyás- és tekintélyrangsort* tükröz. A magasabb helyzetben ábrázolt csoport tagjainak igényei (s gyakran konkrét kívánságai) nagyobb eséllyel fejeződnek ki a szövetkezet döntéseiben, mint az alacsonyabb helyzetűeké, s ugyanakkor őket – teljesen eltérő értékrendszerű társadalmi rétegekben egyaránt – „többre” is értékelik.

Az adminisztráció dolgozóinak csoportja azért van szaggatott keretben, mert tekintélye, befolyása, de még a szövetkezettel való (bármilyen tökéletlen) azonosulása is a legbizonytalanabb.

Az utánuk jövő két lépcsőben párhuzamosan ábrázoltunk két-két nagy létszámú dolgozói csoportot, mert ezeken a szinteken a presztízs- és befolyáshierarchia ténylegesen is kettéválik. A bal oldalt az „új mezőgazdasági foglalkozásúak” oszlopának, a jobb oldalt a „hagyományos”, de több-kevesebb paraszti öntudattal bíró mezőgazdasági foglalkozásúak oszlopának nevezhetjük. („Új” mezőgazdasági foglalkozásúaknak tekintjük a traktorosokon és a mezőgazdasági gépészekon kívül a statisztika által „mezőgazdaságban dolgozó ipari foglalkozásúak”-nak nevezett munkások zömét, akik a szerelőműhelyekben vagy a mezőgazdasági telepek karbantartásán dolgoznak (gépserelők, kovácsok, lakatosok, forgácsolók, villanyszerelők, kőművesek, ácsok, bognárok, gumijavítók stb.). Munkájuk által szinte naponta alakul a mezőgazdasági termelés technikája, és ezzel ők maguk is tisztában vannak.

A két fő csoport tekintélylétráját azért célszerű párhuzamosnak tekintenünk, mert eltérő forrásból származik, s a hierarchiaképzetek homogenizálódása ma még nem következett be.

A „hagyományos” mezőgazdasági foglalkozásúak közt az előmunkások, kocsisok, kertészek s néhány helyen a tehenészek kiemelkedő befolyása és tekintélye egyrészt abból fakad, hogy a falusi hierarchiában régen is magasabb presztízsű gazdaréteg tagjai törekedtek e munkahelyekre (tehenészek közt sok vidéken az ellenkezője az igaz), másrészt pedig abból, hogy szerepük a technológiában, munkájuk hatékonysága sokkal inkább függ személyes magatartásuktól, mint a többi hagyományos foglalkozású alcsoportokban.

A szövetkezetek hatvanas évekbeli konszolidálódása nagyrészt e csoport magatartásán múlt. Ők szerezték meg a munkaszervezet kulcspozícióit, s mindmáig legtöbb helyen a vezetőség többségét alkotják. A szakvezetés és a járási vezetés, amikor tagságról, a tagság véleményéről stb. beszél, elsősorban rájuk gondol, őket akarja megnyerni vagy manipulálni. Ez

a szövetkezeti dolgozók leginkább befelé forduló csoportja: saját ítéleteit könnyen tételezi közvéleménynek, önmagát „a” tagságnak.

A párhuzamos (baloldali) rangsor tetején lévő, szintén nagy létszámú csoport önbizalmának és tekintélyének fő forrása munkaerő-piaci helyzete. Kiváltságos munkaerő-piaci helyzetük összefügg azzal, hogy munkájuk hatékonysága (gépi munkák és vegyszerezés) is nagyobb a többi dolgozói csoport munkájánál; a szakvezetés egy része tisztában van ezzel, s törekszik gazdasághoz kötésükre. A „paraszi” vezetők és az agronómusok között a közelmúltban lezajlott hatalmi harc szintén erősítette e csoport befolyását, mert a hagyományos vezetőséggel szemben ők jelentették a szakvezetők „természetes szövetségeseit”.

A gépekkel dolgozók és szerelők szövetkezeti közéleten belüli csoporttá szerveződése általában mégsem ment végbe. Részben azért, mert az agronómusi réteg szokásos magatartása és szervezési ideológiája ezt megakadályozta (a munkást utasítás-végrehajtóvá degradáló tayloriánus szemlélet minden szintű diszpécser szerepet, ellenőrzést stb. kiemelt a dolgozó csoportból); részben pedig azért, mert ez a csoport származás, értékrend és életforma szerint is megosztottabb az előzőnél; a traktoroselit nagyobb részét gazdálkodó hagyományú családokból származik, s így az előmunkás-, kocsis-, kertész stb. csoporttal áll családi kapcsolatban, a többiek pedig munkások. (Nagy részük néhány évvel ezelőttig nem is volt tag, hanem alkalmazott.) Ebben a csoportban a legnagyobb a fluktuáció, amely jelentős részben *szövetkezetek közti* hullámzást jelent.

A szervezeten belül létező kétféle hierarchia kedvezményezettjei természetesen igyekeznek a maguk értékrendjét általános erkölcsi mércévé tenni. A „hagyományos” foglalkozású elit a közösségi játékszabályok tiszteletben tartását, a helyi tapasztalatok követelését, a háztáji gazdálkodás lehetőségeinek biztosítását, a közösséggel szembeni felelősséget hangsúlyozza a vezetés és dolgozótársaik bírálatának kritériumaként; a „munkás” foglalkozású elit elsősorban a munkásvédelmet, munkahelyi feltételek javítását, a munkahelyi csoport jogait stb. kéri számon. (Ezek persze nem ellentétes igények, de egymás melletti föllépések ellen szolgálnak. A „hagyományos” foglalkozásúak előszeretettel szidják a traktorosokat és a szerelőket „hanyagosságukért, a szerelők pedig kifogásolják, hogy itt „nem törődnek a munkásokkal”.

(A „paraszi elit” a szövetkezeti közösséghez, a „munkásarisztokrácia” pedig a munkahelyi csoportjához kötődik inkább. Mindkét ideologikus, önigazoló kötődés jelentőségét csökkenti, hogy az egyre nagyobb és „szakosodó vezetésszervezetű” szövetkezetek vezetése a munkahelyi csoportokat eltávolítja a szövetkezeti közélettől.)

A dolgozó a szövetkezet és a munkaerőpiac hierarchiájában

A munkahelyi szerepekből adódó tagolástól eltérő másik tagolódást, amelyik a csoportonként különböző munkaerő-piaci pozícióból adódik, megfelelő adatok híján csak nagy vonalakban tudjuk megrajzolni. Csupán egy összegző, kétdimenziós eloszlást próbáltunk szerkeszteni, amelyik a munkaerő-piaci lehetőségeket a nagy létszámú és a termelőszövetkezetekben is megtalálható csoportok szempontjából veszi figyelembe.

9. táblázat - 2. séma. A mezőgazdaságban dolgozók tagolódása a szervezeti pozíció és a munkaerő-piaci lehetőségek kettős meghatározottságában

Szövetkezeti szervezetben lehetséges önérvényesítés foka	1. „Első számú” vezetők, munkavezetők, kocsisok, traktorosok, „elit” kertészek	2. Szakvezetők, szerelők, „melléküzemi” szakmunkás, adminisztratív foglalkozású
	3. Tehenészek, kisállattenyésztők, „női” műhelyek betanított munkásnői, időszaki foglalkozású, örök, takarítók stb.	4. Traktorosok, gépkocsivezetők, „konvertálható” segédmunkások, (rakodók, fuvarosok stb.)
A munkaerő-piaci (státuszvesztés nélküli) érvényesülés lehetőségének foka		

Ebben a kettéosztásban négy nagy csoportra osztottuk a szövetkezet dolgozóit.

Az 1. csoportba tartoznak azok, akiknek önbecsülése, közérzete, tágabb környezetében elérhető rangja függ attól, hogy az adott szövetkezet hogyan boldogul, és az adott szövetkezeten belül milyen pozíciót képesek biztosítani maguknak.

A 2. csoport tagjainak életformastandardja, önmegkülönböztetése jóval nagyobb társadalmi térben határozódik meg. Az ő kiválásuk környezeteikből igen kevésbé függ attól, hogy az adott szövetkezet mennyire sikeres, illetve, hogy az adott szövetkezeten belül mennyire tudják érvényesíteni a saját befolyásukat. A munkaerőpiac ugyanis rákényszeríti a szövetkezetekre, hogy a (vidékenként nem túl jelentősen eltérő) norma szerinti munkarendet, jövedelmet, mellékkereseti lehetőségeket, személyes szabadságokat stb. biztosítsa nekik.

A 3. csoport tagjai kiszolgáltatottjai a szövetkezetnek. (Persze a munkaerőpiac számukra sem zárt, de az azon való érvényesülésük korlátozott a családhoz kötöttségük, a más irányú és általános képzettségbeli hiányuk, a szerencsétlen lakáskörülményeik, az egészségük és a koruk miatt, és így kevésbé nyújt biztosítékot a szövetkezettel, mint a munkahellyel szemben.) Jelentős részük idős ember, akiket a többgenerációs család fölbomlása megfosztott attól az alternatívától, hogy munkahelyen vagy családi gazdaságban, háztartásban hasznosítsa magát.

A fiatalok és a középkorúak egyik része ebben a csoportban azokból a családokból kerül ki, akik több nemzedéken át az uradalmi és gazdagparaszti munkaerő-kereslet forrását jelentették. Javarást ma is külterületeken (majorokban, tanyán), faluszéli „szubkultúrákban”, szolgálati lakásokban élnek. Ennek ellenére nem tekinthetők „röghöz kötött”, egy helyben élő embereknek: jelentős részük tanyák, majorok, falvak között vándorol (ahogy az uradalmak között is vándorlásban voltak). Van olyan csoportjuk, amelyik két nagy hullámban – de azon kívül is – családotul költözött keletről nyugatra. Köztük is csak egy-egy családmag tekinthető kizárólag mezőgazdasági foglalkozásának, hiszen a bányák s az építőipari vállalatok változó munkahelyű betanított munkásai is e rétegből kerülnek ki.

A 3. csoportba sorolt két alcsoport, a „gyalogmunkások” és a „női melléküzemek” dolgozói zömmel feleségek, illetve lányok. Az ő pozíciójukat a szövetkezetek társadalmában látszólag csak másodsorban fejezi ki munkaszervezeti helyzetük. A munkacsoportjaiknak két – többé-kevésbé világosan elkülönülő – típusa van: *a)* olyan állandó vagy csak fokozatosan változó csoportok, amelyek a gazdaság valamelyik ágazatának alapját képezik, vagy akiknek a számára a műhelyt szervezték; *b)* napszámos jellegű csoportok, akiket valamilyen időnyomunka munkásszükséglete miatt foglalkoztatnak.

Az első típusú csoportok tagjainak sincs ugyan egyenként szövetkezeti döntéseket befolyásoló szerepük, de az egyes csoportok mint egységek már megfoghatóan befolyásolják a vezetést és részben a közvéleményt is. A női napszámos jellegű csoportok azonban a gazdaságnak szinte csak tárgyi feltételét jelentik: létük vagy hiányuk módosítja a technológiát és a termelési szerkezetet, de értékeik nem befolyásolják sem a vezetést, sem a tagság hangadó csoportjainak magatartását.

A 4. csoportba sorolt alcsoportok tagjai előtt éppúgy „nyitott” a munkaerőpiac, mint a 2. csoport tagjai számára, de gyakorlatilag csak még „kellemetlenebb” munkahelyekre kerülhetnek, mint amilyenek vannak. Az első alcsoport tagjai építőiparba, építőanyag-iparba gépezelőnek, szállító vállalatokhoz elsősorban sofőrnek stb., a másodiké a különböző „segédmunkási” munkakörbe szinte mindig elmehetnek (a gyakran magasabb bérért, mint amit a mezőgazdaságban kapnak). Mégis jelentős az a részük is, amelyik inkább a mezőgazdasági üzemek közt fluktuálva keresi a helyét, mint azon kívül. (S természetesen sokan az iparból „jöttek”.) Ők azzal biztosítják az egyéni, és nem csupán csoportos hatásukat a vezetésre, hogy távozási lehetőségeiket s alkalmanként szándékukat gyakran hangoztatják.

Ebben az írásban fölhasználtam az 1972-es vizsgálat után Párkányi Máriával készített elemzéseinket, és átvettem egy részt a Társadalomtudományi Intézet birtokában lévő Előtanulmány a falusi lakosság társadalmi csoportjainak életmódjáról című dolgozatomból.

Abban a dolgozatomban folytatom az itt fölvetett problémák tárgyalását, mert meggyőződésem szerint rétegződésről egy szektoron belül csak nagyon feltételesen beszélhetünk. A családi és a munkaerő-piaci kapcsolatrendszer keresztezi az ágazatok vagy a szektorok népességének belső hierarchiáját.

A Szövetkezeti Kutató Intézet felvételein kívül legfontosabb forrásaim a falusiak életútinterjúi, az önbizalmukban időnként megingó főagronómusok meditációi és a termelőszövetkezetekben csellengve megfigyelt beszélgetések, „eligazítások” voltak. Irodalmi forrásaim pedig főleg szociográfiák (Illyés Gyula, Kunszabó Ferenc, Márkus István) és néhány szociológiai tanulmány. Elsősorban Gyenes Antalé és Zsille Zoltáné, de inspirált Kolosi Tamásnak a Duna Termelőszövetkezet kapcsán

írt, konkrét szociológiai elemzésnek álcázott – ám a Duna Mgtsz valóságától elszakadó, a szövetkezetek társadalmáról egyet-mást mégis érzékeltető – írása és Komló László *Parasztok vagyunk?* című esszéje is.

A szerző megjegyzése: Az írás eredetileg megjelent: Szövetkezeti Konferencia II. szekció előadásai. (Előadók: Sebők Éva et. al.) Budapest, 1979. 104–112.

Az agrárértelmiség meghasonlása

Bibó István tiszteletére

Úgy tűnik, hogy az agrárértelmiség az értelmiség legnyitottabb csoportja. Erre utal a csoport tagjainak származása, családi és társasági kapcsolatrendszere és mozgékonyága, amely gyakori munkahely- és lakóhelyváltásukban jelenik meg. Intézményrendszeren belüli helyzetük képe is nyitottságot sugall: legkevésbé kényszerülnek vízfejű mamutszervezetek belső hierarchiájába; sikerességük, egyéni érvényesülésük nagyobb mértékben függ hivatalrendszeren kívüli tényezőktől (piactól, dolgozói közösségtől, falusi közvéleménytől), mint amennyire ez a többi értelmiségi csoport esetében jellemző. Jelentős részük természetesen és jogilag biztosított formák közt két lábon áll: egzisztenciáját nemcsak munkahelyén, hanem az úgynevezett második, piaci helytállást igénylő gazdaságban is megalapozza.

Azt gondolná az ember, hogy ez a foglalkozási csoport társadalmunk polgárosult rétegének része. Polgárosult lehet legalább két értelemben: életformájának gazdasági meghatározottságait és lehetőségeit tárgyilagosan tudomásul veszi; értékrendszere elválik az állami ideológiáktól, személyes és csoporttörekvéseit önállóan (öntudatosan) értelmezi. Például egy szövetkezeti vezető esetében inkább számítunk arra, hogy üzletemberi, menedzseri vagy közösségi tisztviselői értékrendszere van, mint arra, hogy állami hivatalnokként gondolkodik.

A réteg statisztikai leírása

A KSH *Képzettség és kereset* című vizsgálatából kiderül, hogy, a mezőgazdasági értelmiségen belül nagyobb a fiatal diplomások aránya, mint bármely ágazatban vagy ipari alágazatban. 1971-ben ebben az ágazatban a főiskolát végzettek 45,7 százaléka nem töltötte be a 30. évet. A mezőgazdasági diplomások változtatják leggyakrabban a munkahelyüket, például 1968 és 1971 között egyharmaduk. Nagyobb arányban dolgoznak az igazgatásban, mint a többi mérnöki szakma képviselői. Ugyanakkor a mezőgazdasági üzemek értelmisége jelentős mértékben föltöltődött az iparból és a közigazgatásból jött diplomásokkal; a közigazgatásból jöttek a legnagyobb arányban. Azok az agrárdiplomások azonban, akik vállalták, hogy a mezőgazdaságban kezdjék keresőfoglalkozásukat, kisebb arányban hagyták ott ágazatukat (de nem munkahelyüket!), mint mások.

S végül a kereseti rangsorról: az agrárértelmiség a munkaviszonyból származó jövedelem szerint az ipari értelmiség után a második helyen áll, a legfiatalabb korcsoportban pedig az első. Leggyorsabban tehát itt érnek el a diplomások „igazi mérnöki fizetést”.

Ennyit tudunk az országos összehasonlító adatokból. Ezen túl Huszár Tibor és munkatársai értelmiségvizsgálatának új szakaszából kiderül, hogy fizikai foglalkozású családfők gyermekei valamivel nagyobb arányban kerülnek műszaki vagy mezőgazdasági felsőoktatási intézményekbe, mint más főiskolákra; ezen belül üzemmérnökképző főiskolákra nagyobb eséllyel, mint műszaki vagy agráregyetemre. Így az agrárfőiskolákon – amelyeket a hetvenes évek elején szerveztek felsőfokú technikumokból – a legnagyobb a fizikai származásúak aránya. Csak itt érik el a hallgatók létszámának felét (pontosan 51 százalékot, szemben az agráregyetemek 33,6 százalékos arányával).

A pedagógusin kívül az agrárértelmiségi pályákon a legjelentősebb a nem egyetemi szintű főiskolai végzettségűek aránya, s itt a legtöbb esti és levelező tagozaton végzett diplomás is. A felsőfokon végzett agrárszakembereknek csak 52 százaléka rendelkezik egyetemi oklevéllel, a többi műszaki pályán viszont 76 százalék az egyetemet végzettek aránya. Ez a megosztottság egyik forrása az agrárértelmiségen belüli kasztosodásnak.

Kiseb az egyetemet végzettek aránya az üzemekben (szövetkezetekben, állami gazdaságokban) dolgozó értelmiségen belül, hiszen az igazgatásba, kutató-, szervező- és szolgáltató intézményekbe, élelmiszeriparba, gépiparba (mezőgazdasági gépészmérnökök) elsősorban egyetemet végzettek kerülnek. A falvak értelmiségén belül még így is ők alkotják a legmagasabb képzettségű csoportot, mert középszintű igazgatási intézmények, vállalati központok, középiskolák és kórházak hiányában a felsőfokon képzett falusi foglalkoztatottaknak csupán 19 százaléka egyetemi végzettségű.

A fentieket a Szövetkezeti Kutatóintézet 1967-ben, 1972-ben és 1977-ben végzett reprezentatív téeszvizsgálatának adataival összevetve hozzávetőleges képet alkothatunk arról, hogy a vizsgált foglalkozási csoport tagjai melyik társadalmi rétegből kerülnek ki. Két, nagyjából egyenlő bőségű forrást találunk. Az egyik a hagyományos falusi-kisvárosi gazdálkodói elit, azok a középparaszt- és falusi iparoscsaládok, amelyek a társadalmi és gazdasági átalakulás ellenére tartani tudták viszonylag tekintélyes helyzetüket, s fölismerték, hogy gyermekeiknek a státus fenntartása érdekében szakítaniuk kell a hagyománnyal, és szakma helyett oklevelet kell szerezniük. E családok magatartását követte néhány olyan agrárproletár-család, amely a negyvenes évek társadalmi átrendeződésekor a falusi munkásarisztokráciába, illetve a szövetkezeti vagy tanácsi tisztviselőrétegbe olvadt be. Másik forrás az értelmiség hagyományos alsó kasztja: vidéki köztisztviselők, ipari vállalatokban dolgozó szellemi foglalkozásúak, a terciér szektor középkádereinek, az alacsonyabb iskolatípusok pedagógusainak családjai. A többgenerációs értelmiségi családokból származók aránya elhanyagolható. Ha kerülnek is agrárpályára, üzemekbe ritkán mennek: a mezőgazdasági infrastruktúra intézményeiben vagy az igazgatásban helyezkednek el.

Érvényesül az a Huszárék által leírt mechanizmus, amely nem csupán az iskolarendszerben szűri ki a középrétegek alatti társadalmi helyzetű gyermekeket az értelmiségi pályákra vezető út kezdetén, hanem az elhelyezkedésnél még egy eltérítést alkalmaz. Az alacsonyabb presztízsű – falusi-kisvárosi, küzdelmes – munkahelyekre a szűkebb társadalmi kapcsolatrendszerrel rendelkező családokból kikerültek osztja vissza.

Ez a visszaosztó mechanizmus – több-kevesebb keresztező hatással zavarva – minden értelmiségi pályán működik, de a szakma elitjének és a többieknek a viszonyában szervezettípusonként s így szakmánként is eltérő hatással jár. A gyáriparban – annak koncentráltasága és főleg centralizáltsága miatt – kevésbé jelent földrajzi eltávolítást, a személyes érintkezés lehetőségének megszűnését, mint a mezőgazdaságban; az igazgatás s főleg az egészségügy és az oktatás viszont még egyértelműbben kirekeszti az érintkezési rendszerből a szakma központjaitól eltávolodottakat.

A földrajzi elválasztottság természetesen a mezőgazdasági üzemek értelmiségi dolgozói számára mást jelent, mint a vidéki értelmiség más szakmájú csoportjai számára. Nagy tömegük elválasztottabb a szakma és az igazgatás központjaitól, mint a többi értelmiségi csoport zöme. Ez az elválasztottság azonban kevésbé jelent „kitaszítottságot” a javak és a státusok redisztribúciós rendszeréből, mint a többi értelmiségi szakma falura került csoportjai számára. Egyrészt mert az agrárpályák eredendően vidéki tevékenységgel járnak, s így a szakma központjai is a vidékre figyelők; legkevésbé az agronómuspályákon kerül konfliktusba a szakmai ambíció és a vidékiség. Másrészt mert az agrármérnökök jelentős része az igazgatás különböző szintjein dolgozik, s itt elkülönült „agrárius” részlegeket alkotnak, folyamatos kapcsolatrendszert teremtenek a központok és az üzemek között.

E foglalkozási csoportnak van olyan öntudatos magja, amely különös jelentőséget tulajdonít a saját falusi tevékenységének, s így nem jellemzi a falusi orvos, tanár, ügyvéd stb. kisebrendűségi érzése a szakma elitjével szemben. Társadalmi öntudatának a mezőgazdaság gyors technikai és szervezeti átalakulásában vitt szerepén kívül forrása az is, hogy részben folytatója azoknak a falusi társadalmi hagyományoknak, amelyeket a szülők egy része képviselt. Ez azonban csak gyengébb összetevője ennek az öntudatnak. *A nadrágos ember munkásokkal szembeni önbizalmából többet örökölt.* A struktúra örökítette szerep hagyománya erősebb, mint a családi hagyományé.

Az üzemek agrárértelmiségét még sok más jegy is elválasztja a többi értelmiségi csoporttól, a falu társadalmában ez az igen sajátos értelmiségi csoport is idegen testként, a hivatalrendszerrel összefonódott értelmiség részeként jelenik meg. A gazdálkodó üzemek és a hivatalok állandó konfliktusai csupán ennek az értelmiségi-tisztviselő rétegnek belső ügyei, a mindkettőn kívül állók szemében nincs nagy jelentőségük. Nem egy-egy falu vagy kisváros társadalmába integrálódnak, hanem egy nagyobb földrajzi egység (általában megye) falusi értelmiségébe. Ezen az egységen belül állandó mozgásban vannak. Többnyire *csak akkor honosodnak meg egy faluban, ha ott az elkülönült vezetői csoport tagjaként el tudták fogadtatni magukat.* Nem csupán az értelmiség legnagyobb mértékben fluktuáló csoportját alkotják, hanem a falusi-kisvárosi munkaerőpiac majdnem összes többi csoportjának tagjainál is gyakrabban változtatnak munkahelyet. A még

náluk is mozgékonyabb új foglalkozású munkásarisztokrácia (szerelő- és építőfoglalkozású szakmunkások) tagjai kevésbé könnyen változtatnak lakóhelyet, így a helyi társadalomból nem szakadnak ki annyira, mint épp az agrárértelmiség.

Az üzemi vezetőknek 45, ezen belül a fiatal értelmiségieknek körülbelül 20 százaléka dolgozik abban a gazdaságban, amelyik szülőhelyén van. Ezeknek majd fele is munkahely-változtatással került jelenlegi gazdaságába. Vagyis – legalábbis az utóbbi tíz évben – még a szövetkezeteken belül sem termelődnek ki vezetők. Másképp: bár a fiatal agrárértelmiség (legalábbis annak üzembe kerülő része) döntően falusi-kisvárosi származású, és ilyen településeken is működik, kényszerűségből, vagy azért, mert senki sem lehet próféta a saját hazájában, értelmiségi létformáját többnyire otthonától távol alakítja ki. Sorsában túlnyomórészt a törekvő falusi családok sorsát folytatja, de nem abban a közösségben, amelyben nevelődött. Ez lehetőség is, kényszer is az ugrásra: életformában, értékrendszerben, de legfőképp presztízsből és hatalomban.

Az üzem társadalmában

A mezőgazdasági üzemek vezetésének iskolarendszeren és földrajzi helyváltoztatásokon keresztül működő újratermelési mechanizmusa illeszkedik a többi foglalkozási csoport újratermelési mechanizmusához. A foglalkozási szerkezet a mezőgazdaságban igen gyorsan változik, s ez az átalakulás elsősorban nem a *közösségen belüli* foglalkozásváltások révén megy végbe. A csökkenő létszámú csoportokból szövetkezeteken *kívülre* távoznak a dolgozók, a növekvő létszámúak pedig *kívülről* egészülnek ki. Másik oldalról ez azt is jelenti, hogy a foglalkozási megoszlásban tükröződő *technikai tagolódás egyúttal társadalmi elválasztottságot is kifejez*. Így ebbe a szerkezetbe természetesen illeszkedik az értelmiségivé válással egyre inkább elkülönülő réteget alkotó vezetés, amelyik önmaga más csoportjaival áll részben a munkaerőpiac, részben pedig a hivatalrendszer által közvetített csereforgalomban.

A mezőgazdasági üzemekben az értelmiségiekkel feltöltődő vezetés dolgozóktól elválasztott helyzetét erősíti az a tény, hogy a képzettségi piramis talapzatánál szélesebb, középszinten pedig karcsúbb a szokásosnál. 3150 fős, a szövetkezetek állandó foglalkoztatottjaira kiterjedő mintánk iskolázottsági szerkezete a következő:

Nem végzett 8 osztályt	40,5%
8 osztályt végzett	31,5%
Szaktanulmányokat végzett	15,8%
Középiskolát végzett	8,5%
Főiskolát végzett	3,7%

Az iskolázottsági skálán felismerhető szakadást jobban érzékelhetjük, ha figyelembe vesszük, hogy a középiskolát végzett 8,5 százalékból *másfél százalékpontnyi* csupán a fizikai foglalkozású. (Ez a szakmunkás minősítésük 5 százalékát tartalmazza, míg népgazdasági átlagban a szakmunkások 12 százaléka érettségizett.) Az érettségizettek zöme az adminisztrációban dolgozik, s az adminisztráció a mezőgazdasági üzemekben még annyira sem jelent közvetítő vagy partnerscsoportot a vezetés és a vezetettek mindennapi viszonyában, mint az iparban. Az értelmiségi vezetők tehát saját ideológiájuk és az iskolai értékrendszer által egyaránt sokkal alacsonyabb presztízstűnek tartott dolgozói csoportokkal állnak szemben.

Valamivel kiegyenlítettebb, s főképp magasabb szinten kezdődik az iskolázottsági lépcső a 25–29 éves korcsoportban. Itt:

Nem végzett 8 osztályt	7,6% (kisebb arány, mint az országos átlagban)
8 osztályt végzett	32,1%
Szaktanulmányokat végzett	36,3%
Középiskolát végzett	27,6%
Főiskolát végzett	8,5%

Az iskolázottsági norma emelkedésével zártabb lett a szerkezet, szakmailag képzetebbek a munkások. De a középiskolát végzettek relatív súlya (a főiskolát, illetve a szaktanulmányokat végzettekhez képest) kisebb, mint a nemzetgazdaság más intézményeiben. Ráadásul az érettségizettek csoportja az egyetlen, ahol a mezőgazdaságban nöbblet van (a sokaság egészének kétharmada férfi), és a csoport több mint kétharmada adminisztratív foglalkozású. A szaktanulmányokon belül az érettségizettek aránya továbbra is a korcsoport országos átlagának fele alatt marad. S ami természetes, bár szomorú: az ifjú értelmiségi saját műveltségnöbbletét nem elsősorban korcsoportjához, hanem a dolgozó sokaság egészéhez méri.

A műveltségnek az az egyre inkább látszólagos monopóliuma, amelynek az agrárértelmiség birtokában érzi magát, beépül a mezőgazdasági nagyüzem múlt században kezdődött átrendeződési folyamatába. *A vezetés szakértelem- és felelősségmonopóliuma* már a gazdasági-szervezeti szervezet kialakulásával létrejött: ez a szervezet saját öntudata szerint létrehozója a technikai megújulásnak és az üzem belüli kooperációs rendnek, ugyanakkor felelős is ezért a folyamatért s az ebben kialakuló rendért. Teljessé azonban a hetvenes évekre vált: a nagyüzemben végzett minden tevékenység (technológiai részlet és együttműködési forma) meghatározására csak a vezetés hivatott, mondván, hogy a hagyomány ennek szabályozására nem felel meg, a dolgozók pedig műveltséghiányuk s áttekintésre való képtelenségük miatt döntésre alkalmatlanok. „A dolgozónak egy kötelessége van, a pontos végrehajtás.”

Persze az értelmiségivé váló vezetés műveltségnöbblete inkább csak ürügye mindennemű döntési jog és felelősség üzem belüli koncentrálásának. Valóságosabb oka azokban a társadalmi viszonyokban volt és van, amelyeknek az újratermelése a mezőgazdasági nagyüzemben végbement és végbemegy.

A patriarchális nagybirtokból tőkés nagyüzemmé váló gazdaságok egyik – modellé váló – típusában a tulajdonos(ok) érintkezési rendszerében csupán a birtok tisztikara jelentett valóságos embercsoportot. A rendelkezés joga s az üzleti felelősség az övék lett. Az üzem társadalmában még erősebb volt a meghatározottság: a termelési folyamat szinte kaszthatárokkal elválasztott társadalmi csoportok együttműködésében valósult meg. A cselédek, a summások és az új technikához szükséges ismereteket magukkal hozó gépészek, kertészek különböző presztízsű munkacsoportjait a felettük álló vezetés fogta egységbe.

A mezőgazdasági szövetkezetek és az állami gazdaságok intézményrendszere kezdetben ezt a modellt állította helyre és általánosította. Kívülről – igazgatástól – függővé tette a gazdaságok vezetőit, és kívülről határozta meg gazdálkodási céljaikat. A gépállomások intézményével pedig rögzítette a termelési folyamatban részt vevők elválasztottságát. A hatvanas évek közepére azonban a helyzet megváltozott: a gépállomások megszűntek, az igazgatás már a mechanizmusreform előtt lemondott a mezőgazdasági üzemek gazdálkodásának közvetlen irányításáról, és elfogadottá váltak olyan munkaszervezeti formák is, amelyek nem az előbbi modell keretében születtek meg. A vezetés szakértelem- és felelősségmonopóliuma mégis tovább erősödött. (Miközben műveltségnöbblete csökkent.)

Egy történelmi folyamat úgy jutott el csúcspontjához, hogy az azt indukáló struktúra minősége megváltozott. Nem a külső meghatározottságok változtak meg, hiszen az üzemi vezetés kívülről függése tovább erősödött azzal, hogy gazdaságukban általánossá vált, s így a résztvevők szemében természetesnek tűnik, hanem a belsők. A szövetkezetek és az állami gazdaságok dolgozói rétegeinek egymástól és a társadalom többi munkásrétegétől való elválasztottsága megszűnt. Elsősorban a szervezési mód az, ami a dolgozói társadalom átalakulása ellenére az elválasztottságot fönntartani próbálja. De az üzemi vezetésnek – az egyirányú külső készletadás dacára – más szervezési mód választására vagy legalábbis a szervezetek formagazdagságának fokozására is lenne lehetősége.

A szövetkezetek közelmúltbeli története érthetővé teszi, miért és hogyan történhetett ez így; hogyan tudta a vezetésben meghatározóvá váló agrárértelmiség történelmi ambícióit megvalósítani. Ennek a történetnek három fázisát különböztethetjük meg. Az első a hatvanas évek elején és közepén volt jellemző: a dolgozói közösség történelmi megosztottsága leképeződött a munkaszervezet hierarchiájába, és kulturálisan megosztott volt a vezetés is. A második szakasz a hatvanas évek végétől a hetvenes évek közepéig tartott: jellemezte a „munkásmentalitású” csoportok súlyának növekedése és a két különböző kultúrájú vezetői csoport hatalmi harca. A harmadik szakasz a mai helyzet: az agrárértelmiség az üzemeken belüli hatalomban nem osztozik más csoporttal, de ezzel egysége felbomlott; ugyanakkor az agrártársadalom elkülönültsége teljesen megszűnt.

A szövetkezetek zömében már kialakuláskor érzékelhető volt két társadalmi pólus kialakulása: *egyiken* az állattenyésztő telepek dolgozói, a kertészeti „vegyes” munkások, az idősebb férfi gyalogmunkások helyezkedtek el, a *másikon* a növénytermesztési brigádvezetők, a velük intenzív kapcsolatban álló elnök vagy elnökhelyettes, a kocsisok nagyobb része, a kertészeti előmunkások, gyakran a traktorosok egy csoportja és a hagyományos falusi iparok képviselői. Az utóbbi csoport, korábbi „gazdaöntudatát” részben megőrizve, magát tekintette a tagság kifejezőjének, hivatott vezetőjének, az előbbi csoport pedig – beletörődve a munkaszervezeti helyéből objektívan is következő alacsonyabb befolyásba – „cseléd- vagy proletáröntudatát” igazította az új viszonyokhoz. Ebben pedig benne rejtett kritikus és bizalmatlan viszonya a „gazdacsoport” értékeiből sokat átvevő munkaszervezeti vezetéshez. Az irányító hivatalok – és a társadalmi helyzetükben általában a dolgozóktól idegen agronómusok – szemében is „a” tagsági közvéleményt képviselő hangadó csoporttal szembeni bizalmatlanság tovább nőtt az új foglalkozások képviselőinek, az iparból bevándorlóknak, illetve „visszavándorlóknak” a számszerű növekedésével. Ezek egy része rezonált az agronómusok által sugalmazott új értékrendre, és nem tekintette komoly vezetőnek a nem diplomás gazda- vagy mozgalmi előéletű brigádvezetőket.

Az üzemegységvezető-brigádvezető együttesek vezetési hibáit, hatalmaskodásait, emberi fogyatékoságait, a régi gazdák némelyikével kialakult kasztszerű közösségét felfokozottan érzékelték a többiek. A gazdaság központi vezetésében túlsúlyra jutott vezető agronómusok és a területen háttérbe szorult beosztott agronómusok általában nem tudatosították a kritika mögött lévő rétegellentéteket, de – mivel a vélemények rezonáltak az ő más gyökerű bizalmatlanságukkal – a kifogások egy részét átvették. Ennél is nagyobb jelentőségű azonban, hogy megéreztek a dolgozói közvélemény megosztottságát s így *annak a lehetőségét, hogy a nem szakember vezetők egész csoportját kiszorítsák a hatalomból.*

A másik megragadható történelmi folyamat a falu tradicionális, bár az ötvenes években összetételében módosult vezető rétegének szinte teljes lecserélődése. A hatvanas évek első felében még kis létszámú mezőgazdasági értelmiség – saját rétegöntudatát egyre erősítve – alkalmazkodott ahhoz a helyzethez, amelyben az elnök és a munkaszervezet vezetői jelentették a tagság vezetőit, ők maguk pedig inkább szakértelmüket értékesítő, illetve a hivatali értékrendet érvényesítő megbízottak. A hatvanas évek második felére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy *a)* a paraszti vezetésű munkaszervezet elsősorban a szervezet és a használt technológia konzerválásában érdekelt, így őrizheti meg a tapasztalat útján szerzett szakismeret tekintélyét; *b)* a gazdaságpolitika és a szakigazgatási szervek ideológiája a hivatásos vezetők hatalmának bővítését támogatja azzal, hogy a mezőgazdaság technikai megújulásában (érthetően) a szakértelem jelentőségét hangsúlyozza, a szakértőt pedig azonosítja a felsőfokú végzettségű dolgozóval, továbbá a termelésfejlesztést igyekszik piaci alapra helyezni, s ezzel megnövelni a munkaszervezeti vezetésből részben kivált, funkcionális vezetők szerepének jelentőségét; *c)* a felsőfokú végzettségű és mezőgazdaságban munkát vállaló szakemberek számának növekedése lehetővé teszi, hogy a munkaszervezet kulcspozícióit is agronómusok vegyék át.

A hetvenes évek elején az üzemegységi, illetve a területi brigádszervezet válsága fordulópontot jelentett a két vezetői csoport viszonyának történetében. Lehetővé tette, hogy a „hivatásos” vezetők többé-kevésbé nyíltan felrúgják a kompromisszumon alapuló hatalmi egyensúlyt. Természetesen a hatalmi átrendeződés végbemehetett volna decentralizált szervezet fenntartásával is. Csak akkor egyértelműen ki kellett volna mondani, hogy a nem felsőfokú végzettségűek nem alkalmasak bizonyos tisztségekre, az üzemegységek és egyes brigádok élén nyílt személycserét kellett volna elérni, és főképp szembe kellett volna nézni az önálló egységek létéből fakadó szervezési és fejlesztési problémákkal. Az ilyen, politikailag nyílt hatalmi váltásra azonban már azért sem volt lehetőség, mert az elnökök vagy elnökhelyettesek és a vezetőségi tagok többsége épp a „gazdatudatú” rétegből került ki: egyszerűbb volt új tisztségeket (ágazatvezető) kialakítani, s ezzel a régi tisztségeket (üzemegység-vezető, brigádvezető) automatikusan, de nem hangsúlyozottan degradálni.

A folyamat eredményeképpen a még meglévő paraszti vezetőkben tovább fokozódott a bizalmatlanság. Bár kénytelenek voltak tudomásul venni a vezetésszervezet szakosodó irányát s azt, hogy az új posztokra (még a szakosodott munkaszervezeti

egységek munkavezetői posztjaira is) főiskolát végzetek kerülnek, igyekeztek azonban ezeknek a feladatkörét leszűkíteni, tevékenységüket napi munkaszervezésre, ügyintézésre korlátozni. Az egyetemek, főiskolák, az agronómustársaságok viszont arra hangolják a fiatalokat, hogy a korlátozó és tekintélyüket csökkentő törekvésekkel szemben követeljék saját jogaikat, a vezetés kollektivitását, sőt groteszk szókapcsolással, a „vezetésen belüli demokráciát”.

Az értelmiségiek és a laikus vezetők konfliktusa világos, a résztvevők számára jól racionalizálható. Nehezebben megemészthető az a konfliktus, amely a már kialakult agronómusi vezetésszervezet elitje és a bekerülő fiatalok közt kialakul. Ennek az elitnek még élő ideológiája a „szakemberek demokráciája”, törekednek a szervezeti tagoláson túl is a vállalatközi formák kialakításával (egyesülés, rendszer, közös vállalkozás) az értelmiségi munkahelyek szaporítására; ugyanakkor természetesen őrzik a már kialakult posztjaikhoz tartozó hatalmat, továbbviszik az autokratikus, jobb esetben a törzskari elitre támaszkodó vezetés hagyományát. Mivel elemi érdekük az összehasonlító elkerülése, a többlépcsős vezetés, az agronómus-munkavezetés rendszerében szintén korlátozzák, leszorítják a többieket. A viszonylag gyors státusbővülés időszakában igyekeznek olyan értékrendet kialakítani, amely eleve igazolja egyesek magasabb, mások alacsonyabb tisztségre való jogát. Így különleges jelentőségűvé kezd válni az a tény, hogy valaki szakmérnöki, agrármérnöki (egyetemi) vagy pedig üzemmérnöki (főiskolai) oklevéllel rendelkezik-e.

Az iskolázottsági hierarchiában elfoglalt hely a vezésszervezeti hatalmi pozíció jogcímévé válik. A szakmérnöki kaszt szakmai elitként fogalmazza meg magát, s így az üzemi és üzemközi hatalom csúcsaira tart igényt, illetve megfordítva, a hatalmi elit diplomás tagjai a szakmérnöki cím megszerzésére törekednek. És a felfelé törekvő fiatalok érvényesülésének fő eszköze is a magasabb szintű papír megszerzése lett. Az egyetemet végzetek kiegészítő szakokra, a főiskolát végzetek az egyetemek levelező tagozataira igyekeznek. Azonban a felsőbb kaszt önvédelmi reflexei működésbe lépnek. Nem könnyen engedélyezik a jelentkezést. Sőt éveken át kedvezményt sem adtak az egyetemek a főiskolát végzeteknek, s őket is a hatéves teljes levelező kurzus elvégzésére kényszerítették. Pár éve van hároméves „különbözeti” egyetem is, de csak 30-30 fős csoportokat vesznek fel.

Így a fiatal értelmiségiek lehetőségei nagyon különbözőek. Akik olyan üzembe kerülnek, ahol a hatalmi váltás mostanában történt (például az egyesítésekkel párhuzamosan), az idősebb agronómusok gyors felemelkedése miatt hamar jutnak igazi feladathoz, befolyáshoz, tekintélyhez és fizetéshez; különösen, ha egyetemet végeztek. Akik viszont oda kerülnek, ahol valamilyen kompromisszum befagyasztotta az átalakulást, vagy már kialakult az új szervezeti rend, kiúttalan feszültségben élnek. Vezetőnek készültek, s ehelyett egy-egy munkacsoport (főnökeik által gyakran megalázott) kiszolgálói lettek. A dolgozóktól elválasztja őket a vezetési testület idegensége, a befutott vezetőktől a lappangó verseny.

Az értékrend meg hasonlása

Az üzemi szervezet szakosított egységekre épülő és centralizált formájának stabilizálódása rögzítette a belső társadalmi rétegződést, a munkaerőpiac kiteljesedése pedig a társadalmi mobilitás sajátos formáját tette általánossá: új társadalmi szerepet jobbra csak új közösségben lehet kialakítani. (A kondás nem kap nagyobb részt a közhatalomból, s az üzemen belüli egyéni előrelépésre sincs sok esélye. De elmehet, s idővel sofőrré válhat egy szállítási vállalatnál. S egy teherautó-sofőr a szállítási cégnél lévő arc nélküli szerepét fölcserélheti – ha szerencséje van – egy téves munkaszervezetben belül kulcspozícióban lévő sofőrré szerepével.) A hetvenes éveket az ágazatok és a településtípusok közötti népességcserével járó mobilitás jellemzi. A másik közösségbe lépve előrelépni – ezáltal változik a foglalkozási szerkezet.

A mezőgazdasági üzemekben így lassan a dolgozók többségére áll, hogy emberi és szakmai tapasztalatokban gazdagabb annál, mint ahogy azt a róluk gondolkozó értelmiség képzele, s a tapasztalatok élénk csereforgalmának eredménye tevékenységében is megjelenik: megújul a mezőgazdasági kistermelés, s ezen túl a második gazdaság falusi, részben e kistermeléshez kapcsolódó rendszere mind technikájában, mind kapcsolatrendszerében, mind pedig gazdálkodási módjában átalakul.

Az 1945 és 1960 között vidéken lezajló forradalmi átalakulás nagy eredménye a munkaerőpiac kiteljesedése és egységessé válása; szinte mindenki munkaerejének szabad tulajdonosává vált. A kulturális különbségek azonban új jelentőséget kaptak: a munkaerő-piaci pozíció meghatározóivá váltak a földrajzi adottságok mellett. Ez a pozíció átváltható egy szervezeti helyre, de ennek értékét nemcsak a szervezet hierarchiája szabja meg, hanem attól is függ, hogy milyen lehetőséget ad az árúk és a szolgáltatások munkaszervezettől elváló piacán: a második gazdaságban. A munkavállaló így kettős erkölcsűvé válik: mint proletár a szervezet igényeinek igyekszik megfelelni, illetve a szervezetet saját csoportja törekvéseinek megfelelően

alakítani; mint polgár, azaz mint az adott helyet választó vállalkozó a szervezetet természeti környezetnek, adottságnak tekinti, és figyelmét a piac köti le.

Az üzemi vezetésben dolgozó értelmiségi számára a szervezet nem csupán tevékenységi keret, hanem munkatárgy is. A vezetőnek feladata is és lehetősége is, hogy a szervezet sajátosságait másoknál gazdagabban értelmezze és alakítsa. Saját csoportjának törekvéseit – ha most eltekintünk a vállalt amorális lehetőségétől – összhangba kell hoznia a szervezet célját szolgáló racionális megfontolásokkal. Ideológiája az egész közösség érdekeit szolgáló ideológiaként jelenik meg.

Az agrárértelmiség ideológiájának változásait – ha politikai szerepének változását meg akarjuk érteni – legalább két vonatkozásban kell áttekintenünk. *Meg kell értenünk ambivalens viszonyát az államigazgatással, és a dolgozói közösségen kívül állásának szubjektív formáját.* Az első viszonyt jól körüljárható ideológiai burka az agrárértelmiség gazdaságpolitikai és igazgatási nézetrendszere, a másodikkal az üzemszervezés tudományának popularizált formája.

A mezőgazdasági üzemeket illetően 1966 óta beszélhetünk tervezési és pénzügyi önállóságról. A vállalkozásért való felelősség és a vállalkozás szakszerűségének fontossága az új gazdasági mechanizmus bevezetéséhez kapcsolódó eszmerendszerbe, a vállalkozás szabadságának eszméjébe és az „agráriuslobbi”-nak a reformmal együtt járó előretöréséhez kapcsolódott. Az agronómuselit tagjai öntudattal a liberális gazdaságpolitika és az indirekt irányítás híveihez csatlakoztak, s „üzemük” saját útját keresve, éltek a lehetőségekkel: racionalizálták a termelési szerkezetet, céltudatosan megújították a mezőgazdaság technikáját, szaporították a jövedelmezőnek látszó vagy az alaptevékenységből embert kiszabadító melléküzemeket. (Az már a sors iróniája, hogy vállalatuk egyéni útját keresve a szabályozók nyomása, a lehetőségek egyformasága és rétegük utópiájának egyirányúsága miatt igen hasonló útra kerültek, miként az is, hogy a nyereséglvű racionalitás jegyében sorozatban kezdtek olyan beruházásokba, amelyekhez éppen támogatást kaptak, de amelyek a formák kiforratlansága miatt reménytelenül veszteséges tevékenységet eredményeztek.)

A „nagyipari lobb” 1971-től – elsősorban munkaerő-piaci konkurencia miatt – támadást kezdett a szövetkezetek ellen. Ez készítette a gazdasági igazgatást a hatósági korlátozások szaporítására, s az 1973-as gazdaságpolitikai fordulat visszahozta – a területi közigazgatási és pártszervek aktivitásának fokozásával – a direkt irányítás lényeges elemeit. A mezőgazdasági vállalatokra rákényszerítették, hogy a pénzügyi racionalitás elé helyezték a kinyilvánított és gyakran gazdaságokra lebontott „népgazdasági elvárásokat”. Emellett szövetkezet-, majd háztájiellenes propagandakampány kezdődött, s 1974–1976-ban az igazgatás tömeges egyesítéseket kényszerített ki.

Az agrárértelmiség öntudata és liberális gazdaságigazgatást igénylő nézetrendszere próbára tétetett. 1973-ban még gyakran tiltakozott az „elvárásokkal operáló igazgatási önkény” ellen, de 1976-ban már a közgyűléseken általában az „elvárások” prioritása mellett érvelt. Taktika ez? Vagy önkéntelen kitérés az erős nyomás elől? Úgy tűnik, a hangadó csoportok többségében interiorizálódott az új értékrend. Elfogadták, hogy a társadalmi béke, avagy az újratermelés harmóniája csak az irányítási rendszer szabályozókat kiegészítő beavatkozásaival biztosítható; elterjedt az a szókép, hogy „az állattenyésztés a mezőgazdaság nehézipara”, vagyis ráfizetéses ugyan, de fejlesztése a fejlődés feltétele stb. Hát ilyen gyorsan változik az ember öntudatos vezetőből tisztviselővé?

Persze emögött vannak személyi változások is. Valamelyest nőtt az apparátust megjárta agronómusok aránya a felső vezetők között. A magyarázat azonban a politikai kapcsolatrendszer másik oldalán van. A hatalmi harc a legtöbb gazdaságban a hetvenes évek közepén befejeződhetett, az üzemszervezet új rendje stabilizálódhatott. Az igazgatás elfogadta és érvényesítette azt az elvet, hogy szakember tisztviselőkre van szükség a gazdaságokban – s ezzel jelentőségét veszítette az a kapcsolat, amely az agronómusok és az új foglalkozású dolgozói csoportok között kialakult az elnök-brigádvezető-paraszti foglalkozású (hangadó) elitegyüttesek ellen. Az agronómuselit expanziós törekvéseinek érvényesítésére a közigazgatás gyámkodásával gyakran igen kockázatmentesen nyílt tér: az egyesülések, a rendszerek szaporodása révén; vagy úgy, hogy az agronómuselit összefonódott az igazgatással: ügyesen politizáló csoportjainak még az általuk képviselt vállalat pénzügyi érdekeinek érvényesítéséről sem kellett lemondania. Piaci akciók helyett az igazgatással folytatott alkudozásban biztosítják, hogy az „elvárások” teljesítéséért megfelelő kárpótlásban részesüljenek. Megtanultak „ipari módon” gazdálkodni.

Az üzemszervezésben megszűnt a fejlesztési törekvések ambivalenciája, amely a hetvenes évek elején még tapasztalható volt. Az agronómuselit értékrendje egyneművé vált: hierarchizált, vezetést és vezetetteket szigorúan elválasztó, az önszervezés lehetőségét kizáró formák jöttek létre. A szabályozórendszer is megnehezítette a csoportérdekeltség bármilyen formájának kialakítását. A komplex brigádok szervezésének kísérletei visszhang nélkül megszűntek. „A dolgozónak egy

kötelessége van: a feladatok végrehajtása.” (Persze a 3-4 szintre tagolódó, döntéseiben centralizált szervezet alsó szintjén lévő diplomásnak is csak ennyi a feladata.)

Mindez a mezőgazdaság iparosodásának jelszavával történt, az új technika hatékony alkalmazásának követelményéből vezették le. A szakértelem és a felelősség öröklött és újra megerősödő monopóliumának birtokában annyira beszűkül a gondolkodás, hogy a célszerű üzemszervezeti formákra vonatkozó vitákban, eszmecsereikben, sőt interjúkban föl sem merül az az észrevétel, hogy ez az új, nagyüzeminek nevezett technika Északnyugat-Európában és Észak-Amerikában alakult ki, s *szülőhelyén éppen az jellemzi, hogy néhány fős önálló munkaszervezeti egységek (farmok, kisvállalkozó-csoportok) működtetik.*

Egy jellemző példa. Vizsgálatunk egyik interjúalánya egy olyan agronómus volt, aki szántóföldi növénytermesztési ágazatot szervezett egy alföldi óriástéveszben. Az ágazatban 40 embernek, köztük 6 „függetlenítettnek” talált szerepet. A szervezésről írt dolgozatára doktori címet kapott, maga és környezete rendkívül elégedett volt tevékenységével. Arra a kérdésre, hogy mit csinálna kapitalista viszonyok között, elmondta, hogy akkor is agronómus lenne, vásárolna két ugyanolyan géprendszert, amilyen a gazdaságban van, és harmadmagával bérebe venne közel akkora területet, amekkorát az ágazat most művel. De az igazi meglepetés csak ezután következett: nem fogta föl, hogy ha vállalkozóként ennyire másképp végezné a dolgát, mint ágazatvezetőként, akkor mégsem biztos, hogy a legjobb szervezési módot találta meg.

A fázisonkénti irányítás, normázás, ellenőrzés s a munkaszervezet egyénenkénti irányítása egyenes következménye a kialakult szervezési módnak. Ám ennek természeti-tárgyi feltételei a mezőgazdaságban még az ipari tömeggyártásban adottaknál is sokkal rosszabbak. A bizalmatlanság, felelőtlenység és felelősségelhárítás – Zsille Zoltán szavaival – „a megszervezett szervezetlenség” állapotát teremti meg. Az agrárértelmiség mégis e szervezet ideológiáját építgeti az üzemgazdaságtan tudományában, és kritika vagy alternatíva nem látszik megfogalmazódni. (A tőkehatékonyság rohamos romlását a mezőgazdasági fejlődés természeti velejárójának fogadják el.) A gyakorlati magatartásokban megjelenő alternatíva legfőljebb a cinizmus.

Persze ez a szervezési mód jól illeszkedik politikai rendszerünkbe. Egyszerre alkalmas arra, hogy belső konfliktusok feltűnése nélkül befogadja az „elvárásokat”, és megőrizze-megerősítse a „szakemberek” hegemoniáját.

A folyamat fenti leírása természetesen némileg egysíkú. Látnunk kell, hogy még az agronómuselit sem úgy interiorizálta a körülményekhez való igazodást megkönnyítő elveket, hogy teljesen szakított az előretörés dinamizmusában, 10-15 éve kialakított liberális, gazdasági racionalizálásra törekvő eszmerendszerével, a népboldogítás céljával, természetesen az ő privilégiumuknak fogva föl a népboldogítást. Nézetrendszere inkább eklektizálódott, önbizalma gyöngült, bár az utóbbi két év eseményeiben megújulásra is kapott késztetést. Az elit és a többiek elhatárolódása megerősödött, a vezetést befolyásoló csoportok konfliktusainak értelmiségen belülré kerülése miatt tömegesen fogalmazódik meg az elégedetlenség a szervezettel. (Igaz, hogy a háttérbe szorultak társadalmi kapcsolatrendszerének hiánya, például a dolgozók és az ő viszonyukban újratemelő bizalmatlanság miatt nem alakultak ki alternatívák.)

Megújulás egyelőre csak a kiscgazdaságra vonatkozó nézetekben mutatkozik. Az agrárértelmiség viszonya a háztáji intézményéhez tanulságos módon változott meg. Az előretörés időszakában bizalmatlanul, átmeneti kompromisszumként kezelte: versenyhelyzetet teremt a munkaerőpiacon, és gyengíti a vezető-vezetett viszonyban meghatározódó presztízskülönbséget. A téeszagronómusok mint közösségi tisztviselők védték és biztosították ugyan a tagok gazdaságainak lehetőségét – hisz még az államigazgatás hangulatváltozásai miatt bekövetkező korlátozások is az ő dolgukat nehezítik, rontván a közhangulatot –, de határozott kézzel igyekeztek keretek között tartani. A hatvanas–hetvenes évek fordulóján sokféle külön programokat indítottak a háztáji játéktérnek beszűkítése céljából.

A jövedelemszabályozás szigorítása s különösen az 1975–1976-os válság kijózanító hatása (a kistermelést visszafogó intézkedések élelmiszerhiányt s a falvakban ellenzéki hangulatot teremtettek) egyrészt arra készítette a vezetést, hogy a háztáji által való jövedelemnövelés lehetőségét bővítve védjék pozíciójukat a munkaerőpiacon, másrészt a maguk beszorítottságának problémáját is úgy oldották meg, hogy egyre tudatosabban kezdtek saját vállalkozásba. Az agronómusok részt vállaltak a mezőgazdasági kistermelés új technikai és vállalkozási formáinak kialakításában. Az elit magára veszi a feladatot, hogy a vállalati tevékenységet kiterjessze a kisüzemekre is: ezzel fokozza biztonságát s a vállalat formagazdagságát; a háttérbe szorítottak pedig egyre inkább áttérnek arra, hogy szervezeti háborúk helyett magánvállalkozással javítsák pozíciójukat.

A gondolkodásmód és a stratégiák általános megújulásáról nem beszélhetünk, de a résztvevők számára is világossá vált a különböző helyzetű értelmiségi csoportok lehetőségeinek elhatárolódása. Az agrárértelmiség kollektív utópiáinak vonzása még nagy, de egyre többen tudják, hogy a művelt patriarchák gondoskodó és szakszerű uralma nem valósítható meg, s ahol átmenetileg kialakítható is ilyen helyzet, csupán a réteg kisebbségének adja meg az önkiteljesítés szervezeten belüli lehetőségeit. A nagyüzem szervezetének minőségi megújítására csak elenyésző kisebbség gondol, de még az eliten belül is egyre többen látják, hogy az egységes munkaerőpiac és a kifejlett második gazdaság mellett szervezetük nem működhet feltételezéseik szerint. S egyre gyakrabban akadnak olyanok, akik ahelyett, hogy az elkülönült vezetés tagjaként próbálnának karriert csinálni, szívesen törekednének a primus inter pares szerepre egy vállalkozó munkáscsoportban. Erre terelik őket háztáji vállalkozásaikban szerzett tapasztalataik is. Az új formák azonban nem tűnnek föl.

A szerző megjegyzése: A tanulmány 1979-ben a Bibó István tiszteletére tervezett kötet számára készült. (Bibó Emlékkönyv. Főszerkesztő: Donáth Ferenc. Budapest, 1979. Az eredeti újrakiadása 1989-ben jelent meg.) A téma azonban csak másodlagosan kapcsolódik Bibóhoz. (Az agrárértelmiség „zsákutcás” törekvéseinek felmutatásával.) A témával azért foglalkoztam, mert úgy éreztem, hogy Huszár Tiborék különböző értelmiségi csoportokról készített riportjai (vizsgálatai) kényszerítettek arra, hogy a nagy létszámú agronómusréteg helyzete és gondolkodásmódja is fel legyen mutatva: politizáló barátaim tagjainak vezetői és misszionárius öntudatáról, reformer- és rendszerváltó attitűdjeiről, újabb keletű megzavarodottságáról és kezdődő széttöredezetségről.

A kötet végül Bibó halála miatt Bibó Emlékkönyvként jelent meg szamizdat kiadásban. Donáth Ferenc kért meg arra, hogy írjak a kötetbe, és Bence György szerkesztette a cikket. Sokat köszönhetek tanácsainak. (Kiadó 1989-ig nem merte elvállalni. Szerzőit a kb illetékes bizottsága – akár a chartaaláírókat – három csoportra osztotta: akikben tudatosítani kell, hogy rossz társaságba keveredtek; akiket meg kell ijeszteni, hogy ne merjenek többet ilyet csinálni; s akiket ellenséggé kell kezelni. Az igazgatóm megint megígérte, hogy kirúg, s megint nem rúgott ki.)

Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről

A parasztság fogalmáról

A parasztság fogalmának értelme számunkra is bizonytalan. (A falusi társadalom tagozódásáról már – viszonylag bőséges empirikus vizsgálati anyag birtokában – meglehetősen tagolt képzeteink vannak.) A parasztság történelmi és hivatalos társadalomstatisztikai fogalma egyaránt elfogadhatatlan a nyolcvanas évek valóságának elemzésében. A történelmi fogalom azért nem használható, mert olyan társadalmi struktúramoddellen belül értelmezi a paraszt fogalmát, amelynek felbomlása már a múlt században elkezdődött, s amelynek az 1945 utáni forradalmi átalakulás már csak a felépítményben hagyta meg a nyomait. A parasztság mint a rendi világ alatti társadalom ma csak néhány nagyvárosi társadalmi csoport elképzeléseiben él.

A parasztság társadalomstatisztikai fogalma azért nem használható, mert a mezőgazdasági szövetkezeti tagsághoz kötődik. Így egyrészt elég bizonytalan a kapcsolata a parasztság történelmi fogalmával (hiszen a szövetkezeti tagság igen különböző társadalmi csoportokból tevődik össze), másrészt gyorsan változó sokaságot jelöl, harmadrészt kulturális hagyományok, foglalkozás, életmód, munkaszervezeti szerepek tekintetében egységes társadalmi csoportokat vág ketté, amikor a mezőgazdasági alkalmazottakat kiveszi a parasztság fogalmából, s a munkásosztály körében veszi számba őket. Igazolhatná mindezt az, hogy a parasztokat és a cselédeket a régi szóhasználat is megkülönböztette. De ma már – az általában állami gazdasági – mezőgazdasági alkalmazott és a szövetkezeti tag között nincs társadalmi távolság. A „szövetkezeti paraszti osztály” környezetében feloldódott és felbomlott. (A feloldódás és felbomlás formáiról még szólunk.)

Saját parasztsággfogalmunk kialakításakor nem a szövetkezeti parasztság fogalmának változásából, hanem a történelmi fogalom átalakulásából indultunk ki. Véleményünk szerint ez a 19. század végére lényegében érvényét veszítette. Egyrészt szinte teljessé és tudatossá vált az agrártársadalom kettéhasadása az uradalmak, illetve a parasztfalvak, mezővárosok társadalmára, másrészt a szorosan vett paraszttársadalomban – a falvak, mezővárosok világán belül – a szakmai és osztályjellegű szerveződést elősegítő folyamatok kerültek előtérbe. A „paraszt” fogalma (vagy az azzal egyenértékű „gazda”

fogalom) rendi természetű helyett osztályjellegűvé vált, terjedelme beszűkült – még akkor is, ha a legtöbb városi társadalmi csoport szóhasználatában viszont kiszélesedett.

Az uradalmak társadalmában és a falvakban ellentétesen alakultak az életmódot meghatározó folyamatok. Az egyikben a kívülről vezérelt életforma és a kasztszerű társadalmi csoportok egységesülése dominált, míg a másikban erős individualizálódás ment végbe. Arany János befelé figyelő parasztközösségei helyett a világ lehetőségeire figyelő, a maguk útján érvényesülni akaró emberek tömörülései jöttek létre. A polgárosodással előtérbe került s a falusi közösségek életében meghatározóvá vált a kispolgár paraszti megfelelője, a parasztpolgár.

A 20. századi falusi társadalom diadalmas és környezete számára követendő modellt alkotó parasztpolgársága már a felszabadulás előtt érkezett oda, hogy saját szervezetei (gazdakör, olvasókör, legeltetési társulat, közbirtokosság) révén a helyi hatalom fontos tényezője legyen, s harcban állt a gazdasági és a közigazgatási hatalom intézményeinek (szövetkezetek, takarékpénztár, a hegyközség szervezete, a presbitérium, a képviselő-testület) megszerzéséért. Bár e réteg a rendi elzárkózás sok magatartásjegyét megőrizte, mégis nyitott társadalmi csoport volt. Befolyásos tagjai tudták, hogy nem úrnak születtek, s nem is a bizonyítvány révén nyert tisztség biztosítja közösségi szerepeiket – alkalmasságukat egyéni sikerességükkel kell újra és újra bizonyítaniuk. Az öröklött földtulajdon sem jelentett megbízható bázist, mert az agrárválság, majd -konjunktúra viszonyai között a kertészkedők, a mezőgazdasági szolgáltatások vállalkozói és a bomló uradalmaktól szerzett földeken elinduló feltörekvő paraszti csoportok versenye fokozatossá és örökké változóvá tette rétegződésüket. Az osztály egésze bővülőben volt, miközben a falusi agrárszegénység köre is kiszélesedett.

A felszabadulás nagyobb részük számára valóban felszabadulást jelentett, mert a közösségeiket függőben tartó urak és tisztviselők hatalma megrendült, s a falvak életének háború utáni újjászervezése az ő kezükbe került. Túl azon, hogy amint lehetett – a közéletben újonnan jelentkező társadalmi csoportok képviselőivel együtt –, újra megalakították az önkormányzatokat és a közösségi vagyont kezelő szerveket, elsősorban az ő fiataljaik kerültek a szovjet hadsereg által életre hívott rendfenntartó milíciákba, ők szervezték a helyreállításhoz szükséges közmunkákat, kezelték az elkobzott és elhagyott javakat, s intézték azok szétosztását a rászorulóknak között. Sőt még a földosztással kapcsolatos teendők zömét is ők végezték, hisz a közösség nem szívesen bízta volna azokra az osztást, akik maguk is érdekeltek voltak benne. A koalíciós időkben ez a döntően középparasztokból, üzletelő kispaszttokból és falusi iparosokból álló réteg uralta a falusi közéletet településeink nagyobb részén. (Azokon a településeken, ahol a parasztpolgári fejlődésnek előzménye volt, és telepítési akciók sem roppantották össze a helyi társadalmat.)

Az 1948 utáni változások – a birtoknagyság szerint évről évre erősebben progresszív beszolgáltatási rendszer, a kulákság elleni hecckampány és a középparasztsággal, különösen a közéletben szereplőkkel szembeni cselekvő bizalmatlanság, az ellenük szervezett téeszkek, amelyekben tisztséget nem vállalhattak – összetörték ezt a réteget. (Ennek ellenére 1956-ban e réteg tagjainak magatartásán múlt, hogy a falvakban általában nem alakultak ki ellenforradalmi mozgalmak, és hogy a nemzetőrségek a begyűjtött élelmiszerkészleteket, az üzleteket, a téeszvagyont megvédték a fosztogatókkal szemben; a feloszló szövetkezetek vagyont pedig általában rendezetten osztották föl.)

Erre mifelénk, mint a kispolgárság általában, a parasztpolgárság is lojális a központi hatalommal, ha az bármilyen csekély játékkeret biztosít neki. (A nagy vagyont kezelői és a nincstelenek azok, akik támogató beavatkozást várnak, s ennek hiányában elégedetlenek.) Így az 1956 utáni konszolidáció jelentős mértékben a parasztpolgárságon múlt: fokozták termelésüket, és sokan közülük újra bekapcsolódtak a helyi közéletbe. Amikor az apparátus 1959–1961-ben szembekerült azzal a feladattal, hogy újra álljon neki a téeszésítésnek (és immár tegye teljessé), számolnia kellett a parasztpolgárság kisebb vagyonú részének gazdálkodói sikerekre alapozott tekintélyével és megbecsültségére érzékeny büszkeségével. Ahol a helyi irányítás okos volt, számolt is ezzel, és a közéletbe újra bekapcsolódott parasztpolgárokat igyekezett vezetőnek megnyerni az új vagy megnagyobbodott téeszkekbe. Volt, ahol a szervezési kampány révén megsokszorozódott létszámú szövetkezet vezetősége szinte teljes egészében a korábbi gazdakör vezetősége lett. Ahol pedig a területi vezetés a régi bizalmatlanság miatt nem szívesen engedte vezető szerepbe a parasztpolgárok közösségi feladatokra kész képviselőit, ott a szervezés után néhány évvel a szövetkezet konszolidálásának kényszere mégis oda vezetett, hogy a krónikus vezetői válságban kiválasztódott néhány parasztpolgár.

A téészesítés által kiváltott társadalmi folyamatok

A hatvanas–hetvenes években a falusi foglalkozási szerkezet változása elsősorban a dolgozók nagyarányú, munkahelyek és ágazatok közti cserélődése révén ment végbe. Még a mezőgazdasági szövetkezetekben sem a belső foglalkozásváltás, átképzés révén csökkent a hagyományos mezőgazdasági foglalkozásúak (kézi munkát végző növénytermesztők, állattenyésztők, fogatosok) aránya az állandó foglalkoztatottak 65 százalékáról 35 százalékára, hanem úgy, hogy a sorvadó létszámú csoportokban dolgozóknak nagyobb része kilépett vagy nyugdíjba ment, s az új dolgozóknak csupán 15-20 százaléka választott hagyományos foglalkozást. A belépők több mint kétharmada nem a pályakezdők közül került ki, hanem olyan fiatal és középkorú dolgozó volt, aki iparban, közlekedésben, építőiparban, közszolgáltatásban vagy másik mezőgazdasági vállalatnál szerzett ismereteit új munkahelyen – otthonához közelebb vagy az otthonteremtéshez kedvezőbb lehetőségeket biztosító településen – próbálta hasznosítani. A hetvenes évek első felében a szövetkezetek állandó dolgozóinak 35-40, második felében 25-30 százaléka cserélődött ki.

Ez a tény cáfolja minden olyan képzet jogosságát, amelyik a termelőszövetkezetek közösségét patriarchális vagy bármilyen más módon tradíció vezérelte közösségnek állítja. A mezőgazdasági szövetkezetek még az iparvállalatok sok típusánál is határozottabban vannak jelen a munkaerőpiacon. Ezért változhatott bennük ilyen gyorsan a foglalkozási és a szakmaszerkezet. Ugyanakkor a cserélődés ténye jelzi azt is, hogy a termelőszövetkezeteken belül az iparihoz hasonlóan merevek a munkaszervezeti szerepek, s a foglalkozásváltozáshoz, sőt az adott foglalkozási csoporton belüli előrejutáshoz is általában munkahely-változtatásra van szükség.

Az értelmiségi közvélemény a mezőgazdaság és a többi ágazat közti dolgozócsere-élődési folyamatból elsősorban azt érzekelte, hogy „a téészek elcsábítják az ipari szakmunkásokat”, és ezt a jelenséget a kétes üzleti moralitású melléküzemágak szaporodásával hozta kapcsolatba. Valójában ez az ítélet aránytévészto: a más ágazatból átlépők legalább háromnegyede olyan betanított munkás és segédmunkás volt, akiket az ipar, az építőipar vagy a közlekedés munkaszervezete egyrészt arc nélküli munkaszervezeti szerepekbe kényszerített, másrészt olyan ingázó vagy külvárosi létben tartott, amelyekben szinte lehetetlen az otthonteremtéshez vagy a gyerekek megfelelő útra indításához szükséges családi felhalmozást biztosítani. A váltás két legfontosabb motívuma ennek megfelelően az értelmesebb és a személyes készségeket jobban hasznosító munka, valamint a kevésbé költségigényes életforma kialakítása volt. (Persze a jövevények nagyobb része nem a szövetkezeti munkahelyen, hanem az új életforma által lehetővé tett családi gazdaságban vagy szolgáltató – építő-, szerelő-, gép- és berendezéskészítő és -javító stb. – mellékfoglalkozásban találta meg az értelmesebb munka lehetőségét.) A munkásközvélemény – néhány zárt munkásközösség kivételével – átalakult: míg a hetvenes évek elején a hagyományos és az új parasztellenes demagógiával összhangban alacsonyabb értékűnek tartotta a mezőgazdasági vállalathoz tartozást, mint az iparimunkás-létet, ma meglehetősen tárgyyszerűen értékeli a különböző munkaszervezetek és földrajzi terek adta életforma-lehetőségek közti különbségeket.

(A kivételek közt vannak azok a munkásközösségek, akik – mint az építőipar hosszú távú ingázói, az építőanyag-ipar és a faipar dolgozóinak zöme – főleg a falvak hagyományosan nincstelen proletárjai közül kerültek ki. Ők a mezőgazdasági dolgozók anyagi biztonságának újratermelődésében a falusi kaszttrendszer újrateremtését, a saját kitesztottságukat látják.)

A mezőgazdasági vállalatok, munkaszervezetük fokozódó vonzereje ellenére, 1980-ig munkaerő-leadók voltak. A képzetlen munkások nagy tömegével, főleg a nőekkel nem tudtak mit kezdeni, és ellenük hatott a hivatalos kultúra hierarchikus szemlélete is. A középfokú iskolákból kikerülő pályakezdők és azok a tinédzserek, akik csupán kényszerűségből kerültek mezőgazdasági szervezetekbe (kertészeti munkacsapatokba, állattenyésztésbe, női foglalkoztatás érdekében szervezett melléküzemekbe, de még a könnyű traktorokra kerülő kezdő traktorosok is), a hetvenes években is menekültek a mezőgazdasági munkaszervezetből. A menekülésre késztető okok között megtalálhatjuk az iskola által sugallt hagyományos értelmiségi értékrendszer hatását, amely a mezőgazdasági munkát a munkamegosztási hierarchia aljára teszi, a tömegkommunikáció, köztük a televízió – néhány éve kétségtelenül szűnő – gügyögő-lesajnáló modorát, ha falusi dolgokról van szó, a szövetkezeti parasztság fogalmához kapcsolódó romantikus és elkülönítettséget kifejező előítélet-tömeget, az urbanizációs értékek sznobisztikus eltúlzását, annak a ténynek a hatását, hogy a falvak kétharmadában megszűntek a hivatalos közigazgatási szervezetek, gazdasági központok és iskolák, s így a helyi munkalehetőségek közül csak a legalacsonyabb presztízűek maradtak meg. Menekülésre késztet a mezőgazdasági vállalatok tayloriánus munkaszervezete, amelynek elszemélytelenítő hatása ismerősi-rokoni körben különösen bántó, s amelyik állandóan figyelmeztet a szervezeti hierarchiában betöltött helyre stb. A tinédzserek – családjuk társadalmi státusától függően – hivatali vagy szervezeti központba jutást lehetővé tevő pályákra, kereskedelmi és szolgáltató foglalkozások felé törekednek, vagy legalábbis

olyan munkahelyre, amelybe a többiek nem látnak be, ahonnan kimosakodva, rendesen (illetve a divatnak megfelelően) öltözve jöhetnek ki, s nem látszik rajtuk, hogy hová vannak beszorítva a szervezeti hierarchiában. Házasságkötéskor, az otthonteremtéssel szembenézve a falusi fiatalok értékrendje is átalakul: a közösség előtti megfelelő szerepléshez kapcsolódó értékek helyett a családi felhalmozást szolgáló értékek kerülnek előtérbe: így a 25–30 évesek nagyobb arányban mennek a mezőgazdaságba, mint a pályakezdők.

A mezőgazdasági állandó dolgozók kormegoszlása – a cserélődési folyamatok hatására – szokatlan természetű. Az átlagéletkor a nagy belépési és nyugdíjazási arány ellenére alig csökken (ha a nyugdíjkorhatár csökkenésének hatását kiszűrjük, 15 év alatt csupán másfél évet csökkent az átlagéletkor). Legnépesebb az 50–54 évesek korcsoportja, akik az általános téesszervezések már családost, de még tartalékok nélküli fiatalemberek voltak, s így legkevésbé tudtak kitérni az elől, hogy a közös munkaszervezetben állandó szerepeket vállaljanak. Utánuk a 10–15 évvel fiatalabbak vannak legtöbben. A 25–34 évesek több mint kétszer annyian vannak, mint a 15–24 évesek.

Az állandó dolgozók egyharmada nem a mezőgazdaságban kezdte keresőfoglalkozását, és ezeknek fele nem is parasztszaládból származik. A minden szempontból jövevénynek számítók leggyakrabban a segédmunkások, az állattenyésztők, a sofőrök, a karbantartók és a melléküzemek dolgozói közé kerültek. A nem mezőgazdasági szakmunkások nagyobbik része a mezőgazdasági gépek kezelői közt és az alaptevékenységekhez kapcsolódó karbantartói tevékenységekben dolgozik, nem pedig – ahogy a közhiedelem tartja – a melléküzemekben. A melléküzemi dolgozók zöme képzetlen nő, akiket a szövetkezetek kénytelenek itt foglalkoztatni, mert – eltérően a többi szocialista ország mezőgazdaságától, de közelítve a fejlett országokban szokásos munkamegosztáshoz – a magyar mezőgazdaság kiegészítő tevékenységek nélkül tekintett munkaszervezeteiben a foglalkoztatottaknak majdnem 70 százaléka férfi.

A különböző típusú cserélődések eredményeképpen:

- a hagyományos falusi rétegek elkülönültsége jelentősen csökkent annak ellenére, hogy statisztikai módszerekkel kimutatható a történelmi tagozódás és a hetvenes évek újra megmerevedő üzemszervezetei által meghatározódó új társadalmi tagozódás kapcsolata;
- az agrárnépeesség – amely ma már a falun élők kisebbségét jelenti – és a többi falusi társadalmi csoport közti határvonal eltűnt (az úgynevezett szövetkezeti parasztság tagjainak fele olyan háztartásban él, amelyekben nem mezőgazdasági kereső is van, és egyharmada nem paraszti előéletű);
- a falusi társadalmi tagozódásnak kevésbé fontos meghatározója ma már az, hogy ki milyen munkahelyen (szövetkezetben-e vagy sem, mezőgazdaságban-e, vagy iparban) dolgozik – a falusi agrár- és ipari társadalom párhuzamosan tagozódik, elitje és háttérbe szorított csoportjai mozgásban vannak az ágazatok között;
- a háztartástípusok, a munkaszervezeti szerepek, a második gazdaságba kapcsolódás formái erősebben függenek attól, hogy ki melyik társadalmi rétegbe tartozik, milyen kulturális és anyagi örökséggel s főképp milyen személyes kapcsolatrendszerben él, mint attól, hogy milyen típusú vállalatnál tag vagy alkalmazott. (Az természetesen viszont meglehetősen határozott jelzése a réteghez tartásnak, a második gazdaságbeli lehetőségeknek stb., hogy ki milyen munkaszervezeti egységben s azon belül milyen pozícióban dolgozik.)

Azt mondhatjuk tehát, hogy az „egységes paraszti osztály” létrejöttével egy időben fel is oldódott. Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy a parasztság megszűnt vagy megszűnőben van. A parasztság újratermelődésének jelenségeire már 1972-ben felhívta a figyelmet Márkus István az utóparasztságról írott dolgozatában. S valóban: az 1970-es években végighaladt a különböző társadalmi csoportokon az a felismerés, hogy gazdaságunk első és második gazdaságra való megosztottsága társadalmi berendezkedésünk tartós sajátossága. Ennek megfelelően alakultak át a családi és személyes stratégiák. A hetvenes évek közepéig a lakó- és munkahelyválasztásban, a gyerekek taníttatásában, pályaválasztásában a legtöbb társadalmi csoport döntésének alapvető szempontjai a hivatalos szervezetekben elérhető pozíció, a szakma munkaerőpiaci helyzete, a munkahely révén biztosított lehetőségek, a lakóhely munkahelygazdagsága, az előmeneteli lehetőség stb. voltak, s a gazdálkodás csupán az adott lehetőségek mintegy mellékes kihasználása volt. 1976–1978 óta viszont tömegesen tudatosult, hogy a hivatalos és a második gazdaságban egyaránt építi az ember az egzisztenciáját. Az egyikben elért pozíció a másikba átváltható, az egyikben ért frusztráció a másikban kompenzálható, a második gazdaságban kialakítható szerepek életstratégiába illeszthetők. Így a gazdálkodás érdekében történő tanulás, felhalmozás, kapcsolatépítés, lakóhelyválasztás,

de még a szakmaválasztás is ismét meghatározó lett a falusi népesség 20-40 százalékanak életstratégiájában. Ez a szubjektív bázisa a kistermelés műszaki és gazdálkodási formái megújulásának, a második gazdaság forgalmi rendszere formai gazdagodásának, rendszerré szerveződésének.

Az aprófalvak társadalmáról

Az aprófalvak és tanyás térségek társadalmi jellemzőit meghatározó gazdasági viszonyok közül a következők a legszembetűnőbbek:

1. E települések keresői között van a legnagyobb arányban elválasztva a lakóhely és a munkahely. (Csupán a keresők fele dolgozik lakóhelyén, illetve lakóhelyének határában.)
2. Itt a legáltalánosabb, hogy a családok arra rendezkednek be – részben az előbbi helyzet, részben pedig a hivatásos építő, szolgáltató és kereskedelmi szervezeteknek e településeken való fejletlensége, valamint a viszonylagos föld- és épületbőség miatt –, hogy az első és a második gazdaságban is kialakítsák tevékenységeiket, kapcsolataikat.
3. A közhittel ellentétben az apró- és törpefalvaknak körülbelül a felében kisebb arányban választják a keresők hivatalos munkahelynek a mezőgazdaságot, mint a nagyobb falvakban. A mezőgazdasági vállalatoknál munkát vállaló aprófalusi lakosok aránya csak mintegy kétharmada a falusi átlagnak. Igaz, ezen belül nagyobb arányban vannak azok, akik a mezőgazdasági vállalatnál mezőgazdasági foglalkozásuk (a téeszek, állami gazdaságok karbantartó, kereskedő és ipari foglalkozású dolgozói inkább a központi és a nagyobb falvak lakosai közül kerülnek ki), de így is elmarad a mezőgazdasági foglalkozásuk aránya a nagyobb falvakban szokásos aránytól. Az aprófalvakban ez az arány a keresők 13-15 százalékat, a falvak átlagában 18,7 százalékat teszi ki. Viszont az aprófalvakban a családok több mint 80 százaléka jelentős mezőgazdasági kistermelői tevékenységet végez. Az első és a második gazdaságban végzett tevékenység tehát ezek népességénél tér el leginkább egymástól. Természetesen más a helyzet a tanyás térségekben. Itt nagyobb a mezőgazdasági vállalatoknál munkát vállalók és ezen belül a mezőgazdasági foglalkozásuk aránya, mint a falvak belterületén élő keresők közt. De itt is csupán a keresőknek körülbelül egyharmada mezőgazdasági foglalkozású.

Az elmúlt 30-40 év, de különösen az 1966 és 1976 közötti időszak folyamatai,² amelyek a gazdasági és közösségi intézményrendszer nagy térbeli átrendeződésével jártak, leginkább az aprófalvak és tanyás térségek népességét és társadalmi struktúráját zavarták meg. Az elvándorlás felgyorsult, de meg-megélénkült a települések közti lakosságcserelődés is; az aprófalvak és tanyás térségek sem csak népességleadók voltak, hanem helyüket kereső személyek és családok befogadói is. Az elvándorlás a felszabadulás óta folyamatosan jellemzi az agrárproletár (cseléd és napszámos), valamint az ipari munkások leszármazottait, de ugyanezek (vagyis a falusi proletárszármazásuk) közül kerülnek ki azok, akik – átmenetileg vagy tartósan – még kifejezetten sorvadó népességű és tönkrement infrastruktúrájú falvakban is megpróbálnak otthont találni. A parasztpolgári (birtokos paraszti) származású népesség elvándorlása a kritikus történelmi időszakokra koncentrálódik (az ötvenes évek elejére, a téeszszervezés időszakára, a hatvanas évek végére vagy a hetvenes évek első felére, attól függően, hogy mikor volt az adott településen a téeszszervezők, tanácsok s legfőképp az iskolák eltávozása).

Ennek a kulturális hagyománytól, öröklött vagyoni helyzettől függő vándorlási hajlamnak következményeképpen még a hajdani kistanyás falusi társadalomban mintegy kétszer annyian voltak a szegényparasztok és az agrárproletárok, mint a birtokos paraszttal, ma leszármazottaikkal (a náluk szokásos nagyobb családnagyság ellenére) alig vannak többen, mint a parasztpolgárok leszármazottai. Sőt a helyben születetteken belül kisebbségben vannak. Így az aprófalvakban folyamatosan

² A gazdaságirányítás reformja többéves (1966–1967) előkészítési folyamat eredményeként 1968-ban került bevezetésre az új reformkommunista gazdaságirányítási rendszer, az ún. „új gazdasági mechanizmus”. A reform a központi tervezés és a piaci gazdálkodás sajátos ötvözetét helyezte kilátásba, s ennek következményeként a központi tervutasításos rendszer leépült, helyébe a közvetett gazdasági szabályozás lépett. Az új gazdaságirányítási rendszer jelentős bérkorlátozások mellett elismerte az áru- és munkaerőpiacot, a tulajdonviszonyokon azonban nem kívánt változtatni. A mezőgazdaság irányításában azonban már 1965–66-ban áttértek a „közvetett irányításra”, ezért az agrárágazat pozitív tapasztalatai is bátorították a reformot. A korábbinál kevésbé kötött termelőszövetkezeti gazdálkodás s a vidék növekvő munkaerő-fölöslege elnőbbé tette a hatóságokat a melléküzemágak gazdálkodási kötöttségeivel szemben, így a hagyományos szocialista szektoron belül rejtett félmagán-vállalkozások alakulhattak ki. Ugyanakkor a nagyvállalatok a szövetkezetekkel közös vállalkozásokat hozhattak létre, ami rugalmasabb gazdálkodó szervezetek kialakulását eredményezte az addig csak vállalatban, illetve termelőszövetkezetben gondolkodó szocialista gazdasági rendszerben. A reform megvalósítására két lépcsőben került volna sor, a vállalati monopólium s a centralizált bankrendszer átalakítására, illetve a forint konvertibilitásának előkészítésére azonban a Brezsnyev nevével fémjelzett politikai visszarendeződést követően már nem kerülhetett sor.

jelen lévő társadalom legnagyobb társadalmi csoportjává a volt gazdák leszármazottai váltak. Az agrárproletár és a képzetlen ipari munkás apától származók közt még azok is jelentős számot képviselnek, akik városból költöztek az aprófalvakba vagy tanyákra. Szüleik – általában más faluból – városba költöztek, s az ott sem boldoguló család gyermekei egy-egy olyan faluban vagy tanyán próbálnak most egzisztenciát teremteni, ahol könnyen elérhető (bár többnyire rossz állapotú) lakást találnak. Ugyanitt – munkáselőéletük ellenére – több-kevesebb sikerrel a gazdálkodással is megpróbálkoznak. Bár a települések közti cirkuláris mobilitás már a hatvanas évek második felében is kimutatható volt (tehát már akkor sem csupán a kicsi, illetve periferikus településekről a központi, nagyobb települések, általában a városok felé irányult a vándorlás, hanem megvolt – a falvak közti keresztmozgás mellett – az ellentétes irányú visszaáramlás is, a falvakba irányuló vándorlás még kifejezetten a hivatalos gazdasági szervezetek szívóhatásához kapcsolódott. A mezőgazdasági szövetkezetek (részben a hatvanas évek eleji menekülés ellenhatásaként) a munkaerőpiacra utalódtak; a mezőgazdasági foglalkozási szerkezet változását úgy követték, hogy a városban újfajta szakmai ismereteket szerzett embereket vettek fel, illetve úgy, hogy a kialakuló állattenyésztési telepek, melléküzemek alacsony presztízsű tömegmunkáira a falvak közt mozgó, gyakran városokat is megjárt képzetlen proletártömeg tagjait alkalmazták. Hasonló – bár inkább csak a városban valamilyen szakmai jártasságot szerzett emberekre kiható – vonzereje volt a falusi ipartelepek létrehozásának is.

A hivatalos (első gazdaságbeli) gazdasági szervezetekhez kapcsolódó szívóhatás az aprófalvak kétharmadában nem érvényesült (s mindenütt kevesebb embert érintett, mint amennyit a falu „elengedett”), mert sem téeszközpont, sem egyéb gazdasági szervezet nem volt bennük. (Ám már ekkor is pozitív lehetőséget jelentett néhány helyen a potenciális alvófalv-funkció, illetve az, hogy az elköltöző parasztpolgárok üres portái szerencsét próbáló nincstelen családok otthonává válhattak). S ahol volt is szívóhatása a hivatalos gazdasági szervezeteknek, azt is megszüntette a hetvenes évek elején-közepén a felgyorsuló téeszgyesítési folyamat s a közösségi intézmények megszüntetése. Ez utóbbi még az ingázásra berendezkedett parasztpolgárokat, illetve a korábbi téeszközpont által odavonzott szakembereket (agronómusokat és szakmunkásokat) is távozásra készítette. (A hatvanas években még erősen építkező falvak egész sorában fogyatkozott meg hirtelen a polgárok száma.)

A hatvanas évek közepétől a hetvenes évek közepéig egyre több falu látszott olyannak, még saját lakói szemében is, ahol az eljövendő nemzedék nem tudja benne kialakítani életerét. (Ez a megítélés azonban még korántsem vezet okvetlenül a falu egyenletes elnéptelenedésére. A Gyűrűfű példáját taszítva emlegető közgondolkodás téved. Gyűrűfű azért néptelenedett el, mert egységesen jómódú lakossága arra a sérelemre, hogy intézményeit elvették, emellett tudomásul véve azt az akkor szükségszerűnek hitt tény, hogy oda utat nem érdemes építeni, úgy reagált, hogy máshová települt. Megtehették, mert jómódúak voltak. A hasonló fekvésű környező falvak sorsa azonban a lassú elszegényedés volt: a tehetősök elmentek, a szegények egy része maradt, s hozzájuk újabb szegények csatlakoztak. Csökkenő s általában egy alacsonyabb szinten stabilizálódó körforgás ez a legtöbb út végére került hegyi falu esetében, nem pedig elnéptelenedés.)

Megváltoztatja a helyzetet a „visszatorlódás” jelensége, amely a hetvenes évek óta észlelhető. A visszatorlódás nem csupán azt jelenti, hogy a hirtelen felduzzadt lélekszámú megyeszékhelyekből, illetve a Budapest környéki gyűrűből kiáramlás indul meg, hanem azt is, hogy a falusi lakosság körében eltűnőfélben vannak a városi élethez, a más szervezettségű munkahelyekhez, a megtanult szakmához, az elvégzett iskolához fűződő illúziók. A fiatalok taníttatásában és a végzetek elhelyezkedési törekvéseiben is megjelent a falusi gazdasági tér adta lehetőségek értékelése. Viszont az utóbbi időben megnövekedtek az eltérések a fiúk és a lányok számára követendőnek ítélt stratégiában. Míg a fiúk a mezőgazdasági szervezetekben üzhető, de nem kizárólag mezőgazdasági és a szolgáltató pályák felé fordulnak, tehát olyan foglalkozást keresnek, amely a gazdálkodásban, a kistermelést vagy a házépítést kiszolgáló ipari szolgáltatási rendszerben hasznosítható, a lányok változatlanul a kulturális és az egészségügyi szolgáltatásokat, valamint a nagy gazdasági szervezetekben üzhető foglalkozásokat választják. Ennek az eltérő orientációnak az erkölcsök ambivalenciáján túl objektív oka is van: a mezőgazdaság és a kistársadalmi térben szükséges szolgáltatások a nőknek nem tudnak személyre szabott, tehát magas presztízsű munkamegosztás-beli szerepeket biztosítani. Ezért van az, hogy a mezőgazdasági vállalatok dolgozóinak kétharmada férfi, és hogy a falvakban a fiatalok közt többségben vannak a férfiak. Az aprófalvak 50-60 százalékában olyan mértékű a 16–30 évesek közti „nőhiány”, hogy az instabillá teszi a társadalmi viszonyokat, és bizonytalanná teszi a demográfiai előrejelzéseket. Legtöbb helyen a közeljövőben dől majd el, hogy a döntően gazdálkodásra hangolt fiatal férfiak vagy a kistársadalmi térből általában kifelé törekvő fiatal nők törekvései válnak-e meghatározóvá.

A „népesség-visszatorlódás” nem konzerválja vagy regenerálja a települések közti lakosságelosztást, hanem átalakítja azt. Újraosztja a falvak közt a lakosságot, mert a városokból eljövő és a városba költözésről lemondó emberek nem elsősorban eredeti lakóhelyükhöz ragaszkodnak, hanem a munkaerőpiac és a második gazdaság piacainak lehetőségeit

értékelve választják ki, hogy hol telepedjenek le. Két nagy áramlási rendszert tudunk elkülöníteni: a képzett munkások, tisztviselők és a gyermekeiket taníttató parasztpolgárok letelepedési helyük kiválasztásánál a szervezeti központok, iskolák elérhetőségére ügyelnek, valamint arra, hogy a második gazdaság szolgáltató szerepeibe be tudjanak kerülni. Ők tehát a periférikus helyzetű aprófalvakból közvetlenül vagy valamilyen átmeneti lakóhelyen át város környéki, főútvonal menti vagy fejlett mezőgazdasági kultúrájú (gyakran szintén kis lélekszámú) falvakba mennek.

Az otthoni szegénységtől menekülő képzetlen fiatalok pedig a városkörnyékek mellett előszeretettel keresik elsősorban épp az intézményhiányos településeket és tanyákat, mert a gazdátlan házak és földdarabok a paraszttá válás lehetőségét villantják fel előttük. Egyes helyeken a téészek – felismerve azt, hogy vannak olyan jelentős társadalmi csoportok, amelyekben még él a gazdává válás vágya – segítik ezt a vándorlást. A proletárok beáramlása hajdani parasztpolgári dominanciájú aprófalvakba, kétféleképpen hat a helybeni lakosságra: gyakran – főleg gazdálkodni kezdő agrárproletárok vagy iparimunkás-leszármazottak beáramlásakor – a második gazdaság fellendülésében meglátják a saját szélesebb skálájú szakismereteik, kapcsolataik, eszközeik előtt nyitva álló lehetőségeket: az újonnan jöttek gazdaságainak szolgáltatóivá, ügynökeivé válnak. Egyes erős kohéziójú (például sváb vagy szlovák paraszti hagyományú) apró- és törpefalvak népe kollektíve berendezkedik arra, hogy intézményhiányos körzetükben, megújítva saját kistermelési formáikat is, az egész körzet szolgáltató központjává váljanak. Még akkor is jelentős mértékű e falvakban a beruházás, ha nincsenek forgalmi központok, ha a lakosság többsége ingázó dolgozó (a sűrűbb autóbusz-hálózat, illetve a gépkocsihasználat általánossá válása miatt ez 10-15 km-es távolságig nem különösebb teher), vagy ha a fiatalok mind továbbtanulnak.

A paraszti lét ma: megújuló életforma

Az első és a második gazdaság tartós kettősségére berendezkedő falusi családok zöme tehát ma akarva-akaratlanul a parasztpolgári életminták folytatójává válik. E folytatás azonban – éppen mert a társadalmi viszonyok és a nemzeti piac forradalmi átalakulása szakította meg – néhány fontos jegyében eltér az 1948–1949-ig lezajlott folyamattól.

a) A társadalmi munkamegosztásba az érintett csoportok tagjai kétféleképpen kapcsolódnak be: mint proletárok vagy mint hivatalnokok munkaerejüket egy szervezet rendelkezésére bocsátják, és mint családi tőkével, ismerettel és kapcsolatrendszerrel rendelkező polgárok gazdálkodnak többletmunkájukkal. Így erkölcsük is kettős: a viszonyok kívülről rendezését és gondoskodást igénylő proletárerkölcsük is van, és a viszonyok külső szabályozásától függetlenedő, saját kapcsolatrendszerüket vállalkozásuk logikája szerint építő (paraszt)polgári erkölcsük is.

b) A nagyüzemi mezőgazdaság és a háztáji vagy kiegészítő gazdaság kettős rendszerének általánossá válásával a családi vállalkozás lehetősége korlátozódott, ám e korlátozott lehetőség majd mindenki számára elérhető lett. A vállalkozási lehetőségek nivellálódása olyan társadalmi csoportokat készítetett a parasztpolgári gazdálkodási minták követésére, akik e nélkül az átalakulás nélkül valószínűleg nem jutottak volna el ahhoz, hogy gazdává váljanak. (A parasztpolgári lét korlátozása révén tömegesedett. A családi termelővagyon és a vállalkozási méret korlátozása megakadályozta, hogy a gazdálkodási lehetőségek egy-egy formáját néhány család kisajátítsa, illetve saját irányítása alá vonja. Így eddig paraszttá válni nem tudó agrárproletár- és iparimunkás-családok is vállalkozóvá lehettek. Igaz, a családi vállalkozás korlátai egyúttal az ésszerű szakosodási és koncentrációs folyamatoknak is korlátaivá váltak.)

c) A paraszti vállalkozás lehetőségének kiszélesedése mellett a differenciálódás új feltételei is kialakultak. A hagyományos elemek (öröklött vagyon, családi kapcsolatrendszer, otthonról hozott szaktudás) jelentősége csökkent, viszont új, jelentős differenciáló tényezővé vált az, hogy a családi gazdaság milyen viszonyban van a hivatalos gazdasággal, és a vállalkozó milyen helyzetet foglal el a hivatalos szervezetekben. Akinek a hivatalos foglalkozása és a családi gazdasága ugyanolyan szaktudást és tájékozottságot igényel, az előnyben van: aki hivatalos munkája révén gazdag társadalmi kapcsolatrendszert épít ki, az családi vállalkozásában is kamatoztatni tudja; akinek a munkahelye akceptálja a dolgozók munkarendbeli és szolgáltatási igényeit, az jobban boldogul; stb. A hagyományos és új differenciáló tényezők néha összeadódnak, néha kompenzálják egymást. Ennek ellenére nem merevednek meg az új rétegek közti esélykülönbségek, mert a munkaerőpiac nyitottsága és a (legalábbis a falvak közti) költözködés lehetősége megkönnyíti azt, hogy a lemaradók új lehetőségek közt új formájú vállalkozásokba kezdjenek.

d) A vállalkozás célja és kockázata megváltozott. Általában nem a fennmaradás, hanem az előrejutás vágya mozgatja, és ritkán jár együtt a család teljes vagyonának és társadalmi helyzetének kockázatával. Ez a „szabadság” sokkal nagyobb

mértékben szakítja ki a családokat a tradíció biztonságából, mint eddig bármikor. A családi gazdaság vállalkozásai könnyen változnak (így konjunktúraérzékenyek). Ám épp a változtatás lehetőségének fönntartása miatt ritka a speciális eszközfelhalmozás, kevés családra jellemző a meghatározott tevékenység iránti elkötelezettség.

e) Csak néhány kertész és néhány termelési szolgáltatást végző család esetében válik a paraszti vállalkozás élethivatássá (vagyis többé, mint a lehetőség kényszerű kihasználásává), csak náluk látható átmozgás a parasztpolgári létből a jelző nélküli polgári létbe. A parasztpolgári és az egyéb (kis)polgári vállalkozás közti – egyáltalán nem egyértelmű – határvonalat úgy értjük, hogy az utóbbi teljessé teszi a vállalkozás individualizálását: beszerzéseit, értékesítését, technológiáját, munkaszervezetét teljesen kiszakítja a környezet szokásrendszeréből. Az önállósult kertészek és szolgáltató vállalkozók gazdaságának egycélú és nagy értékű eszközei, az egzisztenciájukat csupán erre a tevékenységre építő családok akkora kockázatot jelentenek, amekkorát csak az egyéni kapcsolódás, a minden helyzetben biztosított egyéni reakció lehetősége tud kompenzálni.

A mezőgazdaság-központú második gazdasági formák szokásos mértékű individualizálódása alá van vetve az utóbbi két nemzedékben tradícióvá vált munkaerőcsökkenés és a „tradicionális modernizmus” jelenségkörének. Mindkettő csökkenti a vállalkozás kockázatát, de korlátozza racionalitását is. A munkaerőcsökkenést a pénzfétes módosult formájának tekinthetjük: „Bűn olyan munkát el nem végezni, amely növeli a jövedelmet, illetve csökkenti a kiadásokat.” Ez az értékrend folyamatosan fenntartja az önkiszákmányolás készletét, és alapja a gazdaságok „többletlábúságának”. Ezzel csökkenti ugyan a gazdálkodók kiszolgáltatottságát a konjunktúrának, de gyakran irracionálisan megterheli az életformát. A „tradicionális modernizmus” Mendras³ által bevezetett fogalma a paraszti gazdálkodásnak azt a jellegzetességét hangsúlyozza, hogy a gazdálkodás formái, tárgyi kellékei egyúttal a gazdálkodó presztízsét is hivatottak jelezni. Így a technológia fejlesztése és racionalizálása alárendelődik egy-egy látványosabb új elem bevezetésének, s az újítások nagy része divatszerű.

Eredetileg megjelent: *Medvetánc*, 6–7. évf. 1986. 4. sz. – 1987. 1. sz. 5–19.

A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete

Emberképünk tizenöt évvel ezelőtt

A hatvanas évek második felében, a gazdaságirányítási mechanizmus reformjával párhuzamosan, gazdaságpolitikánkban és a gazdasági döntésekkel foglalkozók gondolkodásmódjában a gazdasági növekedés feltételeire és tartalmára vonatkozó új képzetek kerültek előtérbe. Azóta beszélünk az extenzív növekedés lehetőségeinek beszűküléséről és az intenzív növekedési pályára való áttérés szükségességéről (ami Jánossy Ferencet nevezetes 1969-es cikkének megírására készítette[1]); akkor került előtérbe a „human capital” fogalmkörének tanulmányozása (Kovács János, Timár János, Bródy András zárt input-output modellje, munkaerőre és képzettségi szerkezetre épített termelésifüggvény-számítások stb.); akkor tört át a közgondolkodáson, hogy a gazdasági növekedésben a szolgáltató szektornak kitüntetett szerepe van (háromszektoros növekedési modellek, az „oktatás-gazdaságtan”, „egészségügy-gazdaságtan” stb. hivatalos tudományszakká válása); akkor fogadta el a termelői apparátus, hogy a földrajz, a szociológia, a szociálpszichológia, a néprajz stb. egyúttal a közgazdaságtan segédtudományai is. Átalakult viszonyunk a múlthoz: a történelmi példáknak egyre kevésbé a mával való szembeállítás volt a célja, hanem hogy megértsük a mához vezető folyamatokat és azokat a strukturális hagyományokat, amelyek mai lehetőségeinket is keretbe fogják. A múlt elemzése a hosszú távú tervezés alaptudományává vált. (Így például a körjegyzőség intézménye a szakszerű közigazgatásra törekvés korábbi példájává.) Elmondható, hogy a tervezői, gazdasági döntéshozói voluntarizmust ekkor szorítja ki a gyakran aggályos, értékeit, kapcsolódási pontjait, illetékességi területét és eszközeit megfogalmazó „felvilágosult” intellektualizmus. Kialakul, illetve újjászületik a szakszerűség, a rendszerszemlélet, a normativitás kultusza; a hatalmi alközpontok szaporodásával és egyenjogúsodásával polgárjogot nyer, hogy különböző létsíkokat és élettereket eltérően kell számba venni, szabályozni és igazgatni.

³ Mendras (1927–2003) francia szociológus. Koncepciója szerint a vidéki sokszínűség eltűnését a városi tömegtermelés okozta, s végső soron az a felelős azért, hogy a falu az agrártermelők lakó- és termelőhelyévé szűrkült.

Annak a gondolkodásmódnak és döntési rendszernek kialakulásában, amelynek ideológiai leképeződése és később hivatkozási alapja az országos településfejlesztési koncepció volt, természetesen nem csupán az intellektualizálódás és a gazdasági társadalmi fejlődés területi vonatkozásai számbavételének felismert szükségessége játszott szerepet. Két pozitív hatásának tekinthető, sürgetőbb ok is közrejátszott abban, hogy az igazgatási rendszer megújítsa normarendszerét: 1. a gazdaságpolitika megváltozása miatt gyorsan nőttek az infrastruktúrára fordított összegek és ezeknek az aránya a nemzeti jövedelemben (egészen 1975-ig); 2. megnőtt a területi pártbizottságok és a tanácsszervezet aktivitása. Részben éppen a nagyobb pénzügyi lehetőségek miatt, részben a vidéki ipartelepítési kampány teremtette alkukhelyzetek szaporodása miatt, legfőképp pedig azért, mert a mechanizmusreform után (átmenetileg) megnőtt a horizontális koordináció és a kijárások („lobbizás”) szerepe.

A feladat tehát kettős volt. Egyrészt most, hogy a településfejlesztésnek és a térszerkezet alakításának képződtek az iparfejlesztés pillanatnyi feladataitól, alkalmi kampányoktól és vészhelyzet szülte pániktól független, hosszú távra biztosítottak látszó forrásai, ki kellett alakítani a fogalmi kereteket (alapszintű stb. ellátás, ellátási körzet) és a célrendszert (fölgzárkóztatás, területi kiegyenlítés, kielégítendő közösségi szükségletek), amelyekre támaszkodva *egy racionalitásra törekvő redistribúciós rendszer* döntési normákat tud alkotni, kalkulálni és tervezni tud. Másrészt a társadalmi érdek primátusán örökődő központi igazgatásnak úrrá kellett lennie azon a néha nyilvánvalóan irracionális helyi fejlesztéseket szülő anarchián, amely abból fakadt, hogy egy-egy aktív tanács kapcsolatain, egy-egy téves vagy vállalati vezetés szándékain múlt az, hogy az infrastrukturális források bővülésének kezdeti szakaszában mihez tudott egy-egy település pénzt szerezni. Rendet kellett teremteni, mégpedig oligarchikus rend helyett *bürokratikus rendet*.

Hierarchia, kompetencia, szakszerűség

Ennek a rendnek része volt a döntési rendszer decentralizálódásának tudomásulvétele, sőt, bizonyos mértékig még erősítette is a decentralizációt, legalizálta az alkut és a horizontális koordinációt. De úgy tette ezt, hogy elosztotta az illetékességi köröket: a hierarchia melyik szintje (s a szint melyik hivatala) milyen érdekek képviselőjére jogosult – és a többiekét, legfőképpen pedig a hierarchián kívül állókat arra készítette, hogy *a fölülről kompetensnek minősített csoportokra bízák* képviselőjüket és ügyeiknek az intézését. S mivel az irányító, szabályozó és koordináló bürokrácia egésze felvilágosult és népboldogító önbizalommal egyre több kérdésben önmagát találta a közjő letéteményesének, és ezért az anarchia elkerülése céljából olyan kérdések kezelésére is közös játékszabályokat alkotott, amelyekkel eddig ilyen általánosan nem foglalkozott (településrendezési tervek, telkesítési és építési szabályok újraalkotása, tradicionális intézmények kiszorítása a jogrendből...), a decentralizáció ellenére általában véve nem erősödött, hanem gyengült a demokrácia.

Persze a demokrácia illúziójának elillanásában nem a közigazgatási *hierarchia* újjárendezésének és megerősítésének volt csak szerepe, hanem annak a döntési normarendszernek és azoknak a cselekvési kereteknek is, amelyeket a településfejlesztési koncepcióval párhuzamosan kidolgozott, egyéb infrastruktúra-alakító programokat alakítottak ki. (Közigazgatás-korszerűsítési, közlekedésfejlesztési, oktatás-korszerűsítési, egészségügy-fejlesztési, belkereskedelmi stb.) Mindezen koncepciók sajátja, hogy a kérdéseket szakszerűségi és ágazati gazdaságtani kérdésként kezeli, feltételez az egyes embercsoportok feje fölött létező és mindenképpen preferálandó közjót, és ezért feladatát valamiféle meghatározott célfüggvénnyel rendelkező optimalizálási feladatnak képzelel el. Így *a politikai kérdések a szakmai kérdések álarcaiban* jelennek meg. (Ez a gondolkodásmód „megőrizve megszünteti” növekedélméleti kiindulópontját. Egy ökonomista világképben ugyanis az infrastrukturális ágazatok gazdaságtanának s ezen belül a human capital tanulmányozásának önállósulását éppen az a növekedélméleti felismerés indokolja, hogy az élet újratermelésének körülményei meghatározzák a gazdasági növekedés esélyeit. Ha ezek után az ágazati, szakmai ideológiák a naturalisan meghatározott feladatok végrehajtását kizárólag *technológiai és fázisgazdaságossági megfontolásoknak* rendelik alá, lehet, hogy nem csupán javítják, hanem rontják is az élet újratermelésének körülményeit. Megszülehetnek például olyan abszurd dogmák, hogy a szaktantermek fontosabbak annál, mint hogy a gyerekközösségnek otthona legyen. Mindenképpen elsikkad megfontolásaikból a hétköznapi élet rendje.)

A standardizált – normák képét öltő – technológiai és szervezeti ideálok (milyen egy megfelelő kórház, iskola vagy ABC-áruház, milyen a rendje egy hivatalnak, egy vállalatnak, egészségügyi vagy kulturális intézménynek stb.) és a korszakot jellemző primitív ökonomizmus, amelynek korlátoltsága *az optimális üzemenagyság* óhajtott és állandóan megtalálni vélt kategóriájában sűrűsödött össze, a rendelkezési jogot magánál tartó bürokráciának oly sok megoldandó feladatot adott, és olyan zárt fogalmi rendszert kínált, hogy kívülről jövő megfontolások (akár a kritikusoké, akár az általuk kezelt

intézmények használóié) e körbe néhány évig nem is tudtak behatolni. Kezükben volt a panácea. A hetvenes évek elejére összeállt a nagy ívű koncepció.

Van pénz, de ezt a pénzt optimálisan kell fölhasználni. Először is nem szabad elpazarolni olyan létesítményekre, amelyek nem lesznek kihasználva. Az ilyen – lehetséges – létesítményeknek két csoportja van. Egyik csoportjuk azért fölösleges, mert olyan falvakban vagy tanyás részen lenne, amelyek úgymint megszűnnek. Mert isten háta mögötti faluban vagy tanyán élni rettenetes, és ha az állampolgárokat megkötnénk ott, éppen az emberi fölemelkedéstől záránk el őket. Az emberek tudják is ezt, s az elmúlt két évtized, különösen a hatvanas évek nagyarányú elvándorlása ezekből a terekből bizonyítja, hogy a városias élet iránti igények uralkodóvá váltak. (A VÁTI-ban készült egyes aggálytalan extrapolációk több száz falu teljes elnéptelenedésével számoltak.) *És szükség sincs ezekre a településekre*, mert az iparosodó, nagyüzemi (tömbösített növénytermeléssel és koncentrált állattenyésztő telepekkel dolgozó) mezőgazdaságnak nem lesz szüksége a röghöz kötött munkaerőre, az ipar pedig gyáripar, amelyiknek előnyös a népességkoncentráció. A paraszti kultúra hagyományainak elvesztése persze nagy kár, de ezzel jár a fejlődés, és ez szolgálja az ország kulturális integrálódását, az állampolgári egyenjogúságot. (Mindenki egyformán lehet hivatalnok vagy proletár.)

A kihasználatlan létesítmények másik csoportja ott lenne, ahol a potenciális igénybevevők nincsenek elég sokan. De ez a megfontolás már átvezet bennünket a területi beruházási döntések egy másik kritériumához. Amennyiben intézménylétesítésről van szó, a beruházás mérete nem természetből meghatározott (bolt, posta vagy iskola lehet egy lakóházhoz kapcsolt helyiség is és palota is). Az az állítás, hogy egy általában vett intézménytípus ellátási körzete nem elég népes, magában hordja az optimális üzem nagyság kategóriájába foglalt igényrendszert. Illetve, mivel a hetvenes évek magyar ágazati irányító hivatalainak eszmerendszerében szinte axióma volt, hogy minél nagyobb egy szervezet (vállalat, tévész, kórház, iskola), annál jobb lehet. Az eldöntendő kérdés az volt, hogy mekkora az a minimális intézményméret, amelyik még szakszerűen és gazdaságosan üzemeltethető.

A célszerű üzem méret problémájával kongruensen építhető föl az ellátási körzet és az ellátási körzetek hierarchiájának fogalomrendje. S erre támaszkodva az a hierarchikus térbeli rend, amelyben az országos településfejlesztési koncepció megfogalmazta magát. S így előállt az a hivatkozási alap és értékrendszer, amelyre nem csupán a beruházási döntéseknél lehetett támaszkodni, hanem tájékozási mezőként szolgált az igazgatási hierarchia átalakításánál, az oktatásügy, az ÁFÉSZ, a tévész és az ipari szövetkezeti hálózat átalakításánál, a munkaerőpiac szabályozásánál, az út- és a közlekedési hálózat fejlesztésénél, a lakásépítési hitelfeltételek meghatározásánál stb. Természetesen nem a koncepció kialakítóinak törekvései voltak az összes centralizáló és koncentráló folyamat mögött. Az ő „vétkük” csupán az, hogy túl meggyőző fogalmi rendet építettek föl, s emögé sok egyéb törekvés elbújhatott.

Pedig a logikai építményben van legalább két olyan önkényes lépés, amelynek önkényessége csak azért nem volt nyilvánvaló, mert ez az építmény itt és akkor született meg. Egyik abból az érzékszalódságból fakad, hogy egy-egy gazdasági vagy közösségi ellátószervezetnek van a kor által meghatározott technológiája és szervezete. (De hát aki nem ismeri a telefont mint munkaeszközt, az nem tudja, hogy még a legszakosodottabb gyártást is lehet dekoncentrálni, vagy azt, hogy az ügyintézés nem kíván jelenlétet; aki csak szakosodott bürokrácia által ellenőrizhető és irányítható közszolgálatot ismer, az nem tudja, hogy irodaépület, sőt, kötött munkahely nélkül is sok szolgáltatás ellátható; stb.) Így azokban az egyre inkább tayloriánus elvek szerint szerveződő intézménytípusok modelljében (szakosodott részlegekből álló s ezért nagy kórház, hierarchiába szervezett szaktanárok testületéhez alakított iskola, szakosodott vezetési szervezet felügyelete alá helyezett s mindig szem előtt lévő tagolt munkaszervezet stb.) gondolkodtak mint egyedül lehetségesben, sőt mint az ideális jövőt megtestesítőben, amelyet az egyes ágazatok, szakmák kormányzó értelmiségi csoportjai kialakítottak.

Logikai építményük másik önkényes, de talán még inkább szükségszerű lépése az volt, hogy képzeteikben egy-egy szint ellátóintézményeinek körzeteit és egy-egy területhez kötött szervezet határait – még az ökonómiai racionalitás csorbulása árán is – lehetőleg egybe akarták tolni, és ugyanazon a településen igyekeztek kijelölni a központját. Hisz az állampolgárnak az a jó, ha ugyanott találja meg az illetékes tanácsai hivatalát, kórházat és bevásárlási lehetőséget. Így a szolgáltató- vagy igazgatási körzetek természetes vagy történeti hierarchiája egyetlen területi hierarchiába rendeződik. A települések rangja és így jogosultsága a redisztribúciós rendszerben egyértelművé válik. (De hát éppen ez az egyértelműség teszi jól kézben tarthatóvá az alkufolyamatokat.)

(Hogy mennyire kultúrafüggő az, hogy az első logikai ugrásból következik-e a második, azt jól mutatja az Egyesült Államok példája: az igazgatási központ lehetőleg nem ott van, ahol a county vagy az állam üzleti központja; az iskolakörzet elválik

az önkormányzati körzetektől; a járásbíróság, a középiskola és az igazgatási központ gyakran más településen van; stb. Tudatos törekvések akadályozzák a települések egyenrangúságának felbomlását.)

Miután a hatvanas években a falvak és a kisvárosok kizárása a nemzeti termék felhalmozásra szánt részéből megszűnt – azért is, mert enyhült az agrárrolló; mert a téészesítés után a mezőgazdaság új üzemsziszterét a központi beruházási források bevonása árán is stabilizálni kellett; mert a növekvő lakossági fogyasztási alapokat egyre nagyobb mértékben felhalmozták az emberek, s így feszültség alakult ki az újuló lakásállomány, az ugrásszerűen emelkedő iskolázottsági szint és élénkülő népességcsereélődés miatt megnőtt igényesség és a települési környezet között –, valóban ki kellett alakítani megújításának koncepcióját. Ebben a takarékosági szempont, „a források ésszerű fölhasználásának elve” nem csupán a szűkösség ténye és a racionalitás igénye miatt került bele, hanem olyan élmények hatására is, hogy világos elosztási értékek híján a kijáras vagy egy-egy gazdálkodó szervezet reprezentációigénye miatt anarchikus intézményfejlesztések is történtek. Legfőbb gyengéje az akkori koncepciónak ugyanaz, mint a kialakításával párhuzamosan folyó ipartelepítési kampánynak: *a korábbi történelmi állapotban kialakult, adott szervezetű intézményrendszer keretében, a szervezeteket irányító elit – igaz, ekkorra már intellektualizált – értékrendszerének megfelelően szándékoztak szolgálai a nép javát.* (A tennivalók így inkább jószolgálati feladatnak, mint a gazdasági és társadalmi életet megújító cselekvési programnak tündek.)

Az ipartelepítés alárendelődött a vállalati központok munkaerő-szerzési, bérszabályozást ellensúlyozó, támogatási jogcímekeket gyűjtő manipulációinak, s nem szolgálta (sőt, gátolta) az egyes vidékek munkahely-gazdagításában rejlő legfontosabb gazdasági lehetőség kihasználását: hogy így integrálttá válhat a nemzetgazdaság, több alternatívában szerveződhetnek a munkamegosztási kapcsolatok, gyorsulhat és rugalmasabbá válhat az újratermelés folyamata. A közösségi intézmények és a térbeli infrastruktúra fejlesztése pedig részben a vállalati igényekhez kapcsolódott, részben pedig a különböző részrendszerek (egészségügyi ellátástól a kereskedelmi ágazatokon át a közlekedésig) korábbi okok miatt kialakult centrális hálóit toltá egymásra, onnipotens központokat teremtve. (S konzerválva a többi település közösségi szervezeteinek impotenciáját.)

A településfejlesztés szentesített mechanizmusa így tovább erősítette a hagyományos megyei (és járási) partikularizmust. Mégpedig mindkét értelemben: a területi korlátoltságot és azt a döntési mechanizmust, amelyik a közügyeket a tisztviselőit belügyeként kezeli. A tárgyi és szociális infrastruktúra fejlesztése így (lehetőleg olcsón) megoldandó „ellátási feladattá” válik, s legfontosabb gazdasági funkciója szorul háttérbe: az, hogy új gazdasági tevékenységek születését segíti, hagyományos tevékenységek megújulását szolgálja azzal, hogy lehetővé teszi másfajta bekapcsolódásukat a nemzetgazdaságba: az újratermelési folyamatokat teszi gyorsabbá, felhasználóra figyelőbbé, változékonyabbá. A fejlődésnek ezt a hatását leginkább a második gazdaság tudta kihasználni – annak ellenére, hogy az infrastruktúra szerkezete születési módjából következően inadekvát vele.

Kortárs kritika

Szelényi Iván 1973-ban ennek a fejlesztési politikának hatásait számba véve alakította ki *a faluosztályok elméletét*[9]. Munkatársaival akkor készítette elő a 100 falu című vizsgálatot. A terepbejárason szerzett tapasztalatok és a Konrád–Szelényi-páros korábbi sikeres lakásosztály-elemzéseinek élménye késztették arra, hogy kialakítsa ezt a hipotézisrendszert, amely jól illeszkedik a késleltetett városfejlődés elméleti koncepciójába is[6][7]. Módszertani alapötlete, hogy ha – Weber nyomán – a különböző részpiacokon értelmezett státuscsoportok kategóriája sikeresen alkalmazható a polgári társadalom társadalmi tagolódásának elemzésére, a mi viszonyaink között hasonló sikerre kell vezetnie az állami redisztribúció részrendszereiben meghatározható státuscsoportok elemzésének is. A hipotézisrendszer magja, hogy a településfejlesztési, intézményfejlesztési és munkahely-teremtési célú redisztribúció – együtt a szigorú és hierarchikus körzetesítéssel – nem csupán a nemzeti jövedelemnek azt a részét vonja el egyes településektől, és adja oda másoknak, amely bekerül az állami költségvetésbe. Hatása, hogy igen gyorsan újraértékeli az állampolgárok kezében lévő nemzeti vagyont is: a fejlesztendő, még egyértelműben központtá váló településeken fölértékeli az ingatlanokat, és az intézményeiket elvesztőkben pedig értéktelenné teszi azokat. (Akinék jó helyen van, annak adatik, akinek rossz helyen, attól elvétetik.) Ezen túl látványosan átértékeli a munkaerőpiac színtereit is. A fejlődő településeken hirtelen nő meg a (többnyire képzett) munkaerő iránti kereslet, míg máshol a képzettek iránt megszűnik, a többiek iránt pedig csökken a kereslet.

Az állampolgárok lehetőségeinek, vagyonának és keresetének egyirányú és egyértelmű változásai a migrációs folyamatoknak is olyan egyértelmű karaktert adnak, amilyenek azok a korai kapitalizmus korában voltak. Tehetősek és

szegények elkülönülése jön létre, illetve erősödik meg. Ezen belül a szegregációs folyamatok sajátossága, hogy a városi slumok kialakulása, illetve a jómódú és szegény településrészek egymás mellett élése helyett az „útvégi” településeken alakulnak ki a slumok, a fejlődők és a kirekesztettek térbeli távolsága nő meg. Ehhez hozzátehetjük, hogy így a nemzet kulturális kettéhasadtsága is rögzül. A települési hierarchia egyik végén csökken a közösségeken belül kialakítható szerepek gazdagsága („sorvad a társadalom”), másik végén pedig egyre újulnak és gazdagodnak a szereprendszerek („bővül a társadalom”).

Feltételezése szerint az a meggondolás, hogy valahol nem érdemes fejleszteni, mert úgyis fogy a népesség, általában nem válik önmagát megvalósító jóslattá – vagyis, hogy mivel nem fejlesztenek, tényleg elmegy a lakosság –, hanem szegregációs folyamatok kiindulópontjává válik. Azokon a településeken, ahol legfőképpen csak alacsony presztízsű munkahelyek vannak, nincs elemi iskola (ilyen a települések egyharmada), sem iskolabusz – hacsak nem nagyon jó a falu közlekedési helyzete –, a tehetősebb és igényesebb családok nem maradnak meg. Mivel sokan szabadulnak a családi háztól, házhelytől, leesnek az ingatlanárak, így még annak sem érdemes építkezni ott, aki valamilyen meggondolásból hajlamos lenne erre, mert befektetése elértéktelenedik. Viszont kényszerű, sőt, egyes esetekben ideális menedékhelye az ilyen település azoknak a kulturálisan hátrányos helyzetű csoportoknak, akik nem tudnak a munkamegosztási hierarchiában olyan pozíciót elérni, hogy a munkahely segítse lakáshoz jutásukat, akiknek megfelelő telek, hagyomány és kapcsolatok hiánya miatt olyan családi gazdaság kialakítására sincs lehetőségük, amelynek bázisán eredeti lakóhelyükön lakást tudnak építeni. (Szegények falvai, avagy csonka társadalmú falvak.)

Szelényi szerint azokon a településeken is csonkává válik a társadalom, ahol iskola ugyan van, de a helyi munkalehetőségeket csupán a téesz, állami gazdaság, erdőgazdaság, esetleg háziipari szövetkezet vagy vállalat valamelyik *részlege* jelenti. (S településeink 60 százalékán sem téesz- vagy ÁFÉSZ-központ, sem ipari szövetkezet vagy iparvállalati gyáregység nincs.) Elsősorban azért, mert jelentéktelen az itt megmaradó vagy települő értelmiség száma. Másodsorban azért, mert a falusi középrétegek családjai – akiknek fiataljai szerelő- vagy éppen új mezőgazdasági, szolgáltató, előmunkási és adminisztrációs foglalkozások felé fordulnak – oda törekednek, ahol a munkaerőpiac tágasabb, és a gyerekeket könnyebb tovább taníttatni, vagy ahol a szövetkezeteik központjai, gépműhelyei, szolgáltatórészlegei vannak. (Sorvadó társadalmú falvak.)

Azokon a településeken, ahol a termelőszövetkezeti vagy állami gazdasági központ s esetleg még iparvállalati gyáregység, ipari szövetkezeti részleg is van, abban az értelemben megőrződik a társadalom teljessége, hogy minden történeti-munkamegosztási csoport leszármazottai találnak maguknak szerepet. Annyiban még fejlődik is, hogy nagyobb létszámú értelmiség gyökeresedik meg ott, mint korábban, s a szegénység létszáma pedig csökken. Részben azért, mert a gazdasági expanzió helyben is több lehetőséget biztosít nekik, másrészt azért, mert fiataljaik elmennek a városokba vagy a szegény településekre. Az általános társadalmi-gazdasági fejlődés lendületéből ezek a települések mégis alig részesülnek: nem tud fejlődni a terciér szektor (annak zöme ugyanis a központok szintje alatt a településfejlesztési koncepció szerint gazdaságtalan volna, a vállalati, szövetkezeti centralizáció miatt meg hiányoznak azok az aktorok, akik egy-egy részét mégiscsak kifejlesztenék), nincsenek – sőt, megszűnnek – a középfokú iskolák, kórházak, kórházi részlegek. Így a középrétegek új szakmák, új munkamegosztási területek iránt érdeklődő vagy egyszerűen csak ambiciózusabb fiataljai ezekről a településekről is kifelé igyekeznek, a család a maga kapcsolataival, felhalmozóképességével a máshol települést támogatja. A tőke tehát még ezekből a falvakból is kifelé megy. (Tradicionalis társadalmú falvak.)

Iparosodóvá – abban az értelemben, hogy az ipari társadalomnak megfelelő munkamegosztási-társadalmi fejlődés megy végbe bennük – azok a falvak válnak, amelyekben többféle vállalati vagy szövetkezeti központ vagy legalábbis *autonóm* részleg van, és ahol az újraelosztási rendszer is támogatja az intézmények fejlesztését. Csak így feszül ki elég tágas társadalmi tér ahhoz, hogy a karrierlehetőségek és a munkaerőpiac lehetőségeinek változatossága jóvoltából az ifjúság saját lakóhelyén lássa a jövőjét. (Bővülő társadalmú falvak.)

Társadalmi reakciók

Szelényi igen jól modellezte azokat a dilemmákat, amelyekkel a hatvanas–hetvenes évtized fordulóján (miután az ötvenes évek és a téeszszervezés keltette általános pánikhangulat miatti összevissza költözés hullámai elültek) a gyermekeik sorsával számoló falusi családok és a pályájuk elején álló fiatalok szembekerültek. (Különösen 1972 és 1976 között tudatosodtak a problémák és lehetőségek a településosztály-modell feltevéseinek megfelelően: egyrészt az antiagrárius és főleg kistermelés-ellenes – megújuló téeszvezetések által is képviselt! – politikai kurzus előtérbe kerülése, másrészt

a tömegtájékoztatás részben öntudatlan faluellenessége miatt.) Általános volt, hogy a tanácsi gazdálkodás és a családok felhalmozása is a fiataloknak a települési hierarchia mentén való előrejutását segítse, s általános volt az is, hogy a pályakezdők a misztifikált városi kultúra büvkörében teljesen elfordultak a helyi lehetőségektől, különösen a mezőgazdasági munkahelyektől. (Ami azért paradox, mert akkor már jó néhány éve az idősebbek szemében a termelősövetkezetek munkaerő-piaci súlya felértékelődött, s a hagyományos ingázó rétegek városba költözési törekvései is enyhültek.) Az elzárt vidékeken gátlástalanabban terjedt a miniszoknya és a forrónadrág, mint a városokban.

Ugyanakkor új hulláma indult meg a mások által elhagyott, paraszti – tehát a történeti agrárproletár- és vándormunkásrétegek szemében magas presztízsű – rekvizitumokkal fölszerelt porták birtokbavételének. Baranyában, Vasban, Zalában, Abaújban, Nógrádban, Szatmár megyében s egy-egy településen máshol is cigányok olyan volt parasztfalvakba mentek, ahol korábban nem éltek, a volt cselédtelepek fiataljai belterületi portákat vettek, az alföldi nagyfalvak faluszéli zselléreinek gyerekei újra megjelentek Komárom, Veszprém, Baranya és részben Somogy és Fejér megye dombvidéki falvaiban. Ezt az új „parasztosodást” az úgynevezett *kiaraszolás* jelensége tette lehetővé. A parasztpolgárság tekintélyesebb része a közintézmény-elvonásokkal, téesz- vagy tanácsgyesítésekkel sújtott településeken nem csupán gyerekeinek máshová költözését finanszírozta, hanem – ha bírta a család erővel, hogy a gyerek városias környezetben is portához, családi házhoz jusson – maga is utána költözött. (Ennek a jelenségkörnek egy szélsőséges esete Gyűrűfű, majd Korpád megszűnése. A környező falvakat azonban már nem fenyegette ez a veszély, mert nem volt ilyen egységesen jómódú a lakosságuk. Az ott maradt szegényebb emberek mellé a kiürült óriási portákba messziről jöttek fiatalok.)

1971 és 1980 között a 20 és 30 év közötti fiatalok állandó vagy ideiglenes bejelentővel átlagosan 1,5-1,6-szer költöztek az országban egyik településről a másikra. (Tehát mintha mindenki elköltözött volna, s a korcsoport több mint fele. még egyszer!) Állandó bejelentett lakását több mint 50 százalékuk változtatta úgy meg, hogy új településre ment. Az eredetileg falulakóknak több mint háromnegyede hagyta el lakóhelyét. Becslésünk szerint e vándorlás harmada házasságkötés, harmada városba költözés, és harmada a falvak közti helykeresés miatt volt. Mivel a falvakba a városokból is volt bevándorlás, a falusi fiatal népesség fogyása nem lett ilyen mértékű. (Ezek a becslések sajnos még nincsenek összevetve *Daróczi Eta* számításaival, *Vajda Ágnes*⁴ és *Zelenay Anna* vizsgálataival⁵ és az újabban készülő ingázási gráfokkal.)

Mindezek ellenére a népességtrendeződés és a falvak társadalomszerkezeti átalakulásának teljes képe nem igazolja sem *Szelényi Iván*, sem a településfejlesztési koncepció kialakítóinak – végig nem gondolt – prognózisait. Bár *Szelényi* annyival gazdagabban látta a települések közti mozgásokat s az azokat lendítő rétegfeszültségeket, hogy számolt a falvak közti minden irányú áramlással is (amelyből a koncepció készítői és a hosszú távú tervezők csak a települési hierarchia vonzásirányaiba eső mozgásokat vették észre, annak ellenére, hogy a hatvanas években többször nagyobb volt a falvak közti vándorlás, mint a városba költözés), de ő sem számolt a hagyományos ingázó csoportok magatartásának megváltozásával s az ingázás új forrásainak kialakulásával. (Amely mögött nem csupán a falusi lakóter és munkaerőpiac – a hatvanas évek közepétől növekvő – értéke van.)

Ennek eredményeképp annak ellenére kisebb volt a falusi népesség vándorlási vesztesége a hetvenes években (ha eltekintünk a várossá nyilvánításoktól), mint az előző évtizedben, hogy egyértelműbb volt a mozgó népesség nagyobb részének központok felé törekvése. A városba költözés inkább a fiatalokat jellemezte (ezért nőtt meg a növekvő városok, elsősorban a megyeszékhelyek gondja a gyermekes családoknak biztosítandó lakások és gyermekintézmények miatt), de az is őket, hogy természetes életformának fogadják el a napi ingázást. (Amely egyébként a téesz- és állami gazdasági összevonások miatt még a mezőgazdaságban foglalkoztatottak között is gyakoribbá vált.) A távolsági ingázók közt viszont kicsi az arányuk. Az ingázók száma 1970-től 1980-ig 977 000-ről 1 218 000-re, falvakban kb. 850 000-ről 1 040 000-re nőtt (hogy aztán 1980-tól 1985-ig a megváltozott stratégiák miatt 100 000 fővel újra csökkenjen), ám ezek közel háromnegyede 30 év fölötti. Az ingázó felnőtt férfiak zöme, akik nem a hatvanas években rendezkedtek be ingázásra, általában más kultúrájú csoportokból kerültek ki, másféle munkaszervezetekben dolgoztak, mint a fiatal férfiak. Az előbbieket inkább

⁴ Vajda Ágnes (1942–1998) szociológus, statisztikus. A KSH társadalomstatisztikai felvételeinek szervezője, később vezetője. Magyarországon ő indította el (Gyulavári Antallal együtt) a nonprofit szektor statisztikai megfigyelését. Az első szabad választások után ő alakította ki (Farkas Jánossal együtt) a parlamenti képviselőjelöltekre, illetve az önkormányzati képviselőkre vonatkozó felméréseket. Úttörő szerepet játszott (Czakó Ágnessel és Lengyel Györggyel együtt) a kisvállalkozások kutatásában. Egyéb kutatási területek, amelyek tartalmi és módszertani szempontból egyaránt magukon viselik a keze nyomát: a munkahelyteremtés, a háztartások közötti önkéntes munkacsere, a lakásstatisztika, a káderelit vizsgálata, a nonprofit szervezetek vállalkozási tevékenysége, a mikrohitelkezés gyakorlata.

⁵ Vajda Ágnes és Zelenay Anna vizsgálata: Az 1981–1982. évi rétegződés és életmódfelelétel háztartási adatai vizsgálat, amely adatainak egy része a Rétegződés, életkörülmények, életmód II. című KSH-kiadványban (1986) jelent meg.

képzetlenségük, az utóbbiakat képzettségük készítette ingázásra. Az ingázó nők között a korcsoportok eltérése nem jelent társadalmi cezúrát. Az ingázó fiatal nők közt azok is megtalálhatók, akiknek a helyi munkaerőpiac azért nem tud munkát adni, mert képzetlenek, s azok is, akik képzettségüknek megfelelő munkát nem találnak. A képzett fiatal férfi ingázók nagyjából tudatosan rendezkedtek be kétlakiságra, a képzett nők többnyire kényszernek érzik.

Antropológiai képünk éretlensége

Sem a hosszú távú tervezők, sem *Szelényi* nem számított olyan jelenségekre, amelyek a településfejlesztési koncepció értelmezésének eltolódására vezettek a hetvenes évek második felére. Így a falusi lakosságnak az előre tervezettnél nagyobb mértékű beruházási hajlandóságára, amelynek következtében a lakásviszonyok a falvakban gyorsabban javultak, mint a városokban, több vízmű épült, mint ahogy a hosszú távú terv számolta, elterjedt az autó stb. Az úthálózat és a közlekedés fejlesztése is új irányt vett: sor került a bekötőutakra és a buszjáratok szaporítására még azokon a településeken is, amelyeknek korábban az elhalásával számoltak. (A vállalatok, amelyek onnan utaztatják dolgozóikat, kikényszerítették ezt a megyei elosztó rendszertől.) Így halványodott annak a jelentősége, hogy valaki központnak kijelölt településen lakik-e. (Van, ahol csupán az iskolabusz és a telefon hiányzik ahhoz, hogy az úgynevezett szerepkör nélküli település egyenrangú lakóhellyé váljon a központi településsel.) *Mindezen előre nem látott – a településfejlesztési koncepciót és annak kritikáját egyszerre bizonytalanná tevő – fejlemények arra hívják fel a figyelmet, hogy korábbi antropológiai és közgazdasági nézeteink egyoldalúak voltak.*

Antropológiai képünk feltételezte, hogy az ember mint termelő az ún. szocialista szektor nagy szervezetein belül, gyáripari irányítási rendszerű munkahelyeken tud és akar boldogulni, mint fogyasztó pedig egyénileg vagy az állami gondoskodás csatornáin át fogyaszt. Azt hittük, hogy gazdasági rendszerünk dinamizmusát kizárólag a szocialista szektor hagyományos vállalatrendszerének újulása biztosítja, a második gazdaság csak jövedelemkiegészítő esetlegesség.

A második gazdaság hetvenes években kibontakozó megújulása és rendszerré szerveződése, ezen belül a falusi gazdaságban a kistermelés-központú, a házépítési és a szolgáltatási részrendszerek társadalmi és fizikai technikájának átalakulása olyan látványos eredményeket hozott, ami bennünket antropológiai és közgazdasági nézeteink átalakítására, a résztvevőket pedig életstratégiájuk, énképük megváltoztatására készítette. (Mert az énkép és az erkölcs a múlt és a jövőkép függvénye.)

A „visszatorlódás” első hulláma a hatvanas évek második felétől – kapcsolódva a mezőgazdaság változó foglalkozási szerkezete és a kiegészítő tevékenységek miatti cserélődéshez, valamint a vidéki ipartelepítéshez – még nem járt az új életstratégiák kikristályosodásával. Ezért nem tudatosíthatták ezeket az ideológiatermelők: sem a fejlesztési koncepciók előállítói, sem a koncepciók kritikusai. Még az új jelenségek értelmezésében akkor legmesszebb eljutó Márkus István is atavizmust látott az „utóparasztság” kategóriájával jelzett jelenségkörben. (Akkori előadásaimban a gazdasági kényszerszert hangsúlyoztam, amely a lakáshoz jutás nehézségeiből, a kisgyerekesek városban maradásának lehetetlenségéből, másik oldalon a „világlátott” ember mezőgazdaságon belüli felértékelődéséből, a mezőgazdasági kistermelés és a falusi szolgáltatások lakásépítési forrást biztosító szerepéből fakad. A húzó- és nyomóerők egysíkú sémájában írtam le a világot. Nyilván, mert magam is hittem a karrierlehetőségek egyértelmű hierarchiájában.)

Hiszen ez az urbánus és hierarchikus értékek teljes uralomhoz jutásának kora. (A diplomáé, az urbánus magaskultúráé, a munkahelyről kijövő kimosakodott, uniformizált divaté, a foglalkozási hierarchiáé...) A kistermelők és a második gazdaság egyéb szereplői még – házastársuknak és gyermekeiknek is – azt mondják, hogy bűn elmulasztani a lehetőséget, amelyet adott helyzetük lehetővé tesz („munkaerkölcsnek álcázott pénzfétis” – írtam akkoriban); kialakul egy fordított szemérmesség: az autonómia, az alkotás, a magam megmutatása értékek helyett a változtatók azt mondják, hogy így többet lehet keresni, itt fel tudom építeni a lakásomat stb. Az egyre sikeresebbé váló mezőgazdasági árutermelők – döntően az új vagy a régi parasztléti tagjai, gyakran brigádvezetők, vezetőségi tagok, tanácsstagok stb. – jövőtlennek látják a saját státusukat. Sértődve az agronómusi hatalomátvétel miatt, vagy bölcselkedő intellektualizmussal belátva, hogy egy új világ születik, gyermekeiket arra ösztönzik, hogy messzire menjenek a mezőgazdaságtól, s ha lehet, a falutól is. Alig van beruházás a kistermelésbe: nem berendezkedni akarnak, hanem tőkét teremteni egy másik életforma számára. Ezért telepedhetnek le a központokban gyermekeik, és ezért tudnak (részben) utánuk araszolni ők is.

Az 1975–1976-os válság – többek közt részleges élelmiszerhiány – után az életstratégiák (a szereplők múlt- és jövőképe) gyorsan változtak. Terjedő modellé vált az újító, kapcsolatrendszerét tudatosan építő (diadalmas és öntudatos) kistermelői

vállalkozás. A hivatalos gazdaságon kívül jött létre ennek ipari és szolgáltató rendszere (százezer motoros gép, szolgáltató vállalkozók, új szakosodás, patrónusok és klientúrájuk, kereskedő, hitelező és tapasztalatsere-hálók...). Új házformák terjedtek el, megváltozott a házépítés technikája és kooperációs rendszere. A szakmai-kollegiális társasági rendszerek helyett és mellett fölértékelődtek a különböző szakmájúak, sőt, a különböző hierarchikus kasztba („státuscsoportba”) tartozók közti kapcsolatok. (Értérendszer pluralizmusa, morális meghasonlás, kettős lét, kettős tudat, sőt, a „második társadalom” víziója.)

Annak a tudomásulvétele, hogy az embernek – ha boldogulni akar – két gazdaságban kell megvetnie a lábát (és ez most már tartósan úgy marad), kettős családi stratégiák kialakulásához vezetett. Úgy kell szakmát, munkahelyet, lakóhelyet, lakásformát (barátot, házastársat, szomszédot, szeretőt...) találnom, hogy ne szorítsam be magamat (vagy gyermekemet) a munkahely, a hivatalos karrierlehetőségek, a hierarchia kínálta térbe. A gyermeket (főleg, ha fiú), a testvért nem ahhoz segíteni, hogy egy másik térben tudjon elindulni, hanem hogy a család gazdasági hálóját erősítse. Berendezkedem, és a hozzám tartozók berendezkedését segítem (a családi, rokonsági kapcsolatok ismételt fölerősödése). A gyermek – dacosan vagy küldve – már nem egy másik kultúra képviselője, hanem az enyémnek a folytatója.

A „visszatorlódás” hetvenes évek vége óta kibontakozott második hulláma nem elsősorban azért jelentős, mert nagy lenne azoknak a száma, akik a települési hierarchia mentén lefelé költöztek (a cirkuláris mozgás valószínűleg az előző évtizedfordulón nagyobb volt), hanem mert más státusú és ambíciójú társadalmi csoportokat érint, új életformaképzetek elterjedését segíti, és mert jelzi, hogy a kulturális vagy/és anyagi tőkével rendelkezők, a sorsukat számvetéssel tervezők képzetrendszere átalakult. Kialakulnak középosztályi jellegű alvófalvak, és isten háta mögötti településeken berendezkedtek a hagyományos elit gyermekei vagy/és olyan self-made man volt szegények, akiket nem a lehetőség hiánya tart ott, hanem az, hogy fölismerték, a boldogulni akaró kitaszítottak milyen piacot jelentenek az ő szolgáltatásaiknak, vagy azt, hogy milyen vállalkozási lehetőséget adnak a gazdátlan terek. Megnőtt az emigráns diplomások száma. Akik öntudattal szálltak ki az első gazdaság hierarchiájában való túlekedésből, és magukat felmutató vállalkozókká váltak. Megjelentek már a tanyákon és az útvégi falvakban is, ahol pedig tőke nélkül azok a vállalkozási formák, amelyekben ők gondolkoznak, általában nem valósíthatók meg.

De nem csupán a termelő emberről alkotott képzeteinknek kellett megváltoznia. Az eltelt idő azt is megmutatta, hogy a közösségi fogyasztásnak sem csak államilag szervezett és biztosított formái vannak. Az infrastruktúra-építő és -fejlesztő társulások, a községfejlesztő, sőt, intézményteremtő társadalmi munka, a legálisan ritkán megjelenő együttműködések stb. a hetvenes évek második fele óta szinte jelentősebb szerepet visznek a községfejlesztésben, mint az öt éves tervekben elhatározott költségvetési akciók. Igaz, ez még így sem sok, mert jogrendünk akadályozza mind a termelési, mind a fogyasztói célú közösségi fogyasztás kijelölt hivataloktól független szerveződését.

Az első, a második, sőt a harmadik gazdaság fogalmának beépítése politikai gazdasági modellünkbe, vagy ezek tükröződésének föltérképezése a kultúrában, továbbá mindezek beépítése emberképünkbe még nem jelenti azt, hogy a településszerkezetre vonatkozóan ellentétesen fogalmazhatnánk meg a lehetőségek és a szükségletek térképét, mint ahogy azt a településfejlesztési koncepció tette. Azt sem mondhatjuk, hogy azért, mert felfedeztük az emberek gazdasági magatartásának olyan mozgatóit is – s így olyan migrációs törekvéseket –, amilyenekkel a hetvenes évek elején még nem számoltunk. Nem lenne igaz a mozgásoknak mind az extrapolációja, amelyeket a településszakosztály-elmélet tartalmaz. Igazat kell adnunk azon földrajzosok (Enyedi, Beluszky) iróniájának és bölcsességének, akik a termelőerők fejlődését és a nagy történelmi trendeket emlegetik, amelyekben csupán epizód egy konkrét redisztribúciós szisztéma, egy fejlesztési koncepció. Hiszen a körzetesedési tendenciák – mellékhatásaikkal együtt – mélyebben beágyazottak, mint pillanatnyi társadalmi rendünk. Hiszen a piaci szabályozású második gazdaság is ott tud jobban virágozni, ahol fejlettebb az infrastruktúra, és gazdagabb a piac. Az előnyök és a hátrányok ott is felhalmozódnak. Csak annyit állíthatunk, hogy a termelőerőkből fakadó meghatározottságok és így a központképződés egyértelműsége és hierarchizáltsága, a központon kívüliek létfeltételeinek meghatározottsága jóval kisebb, mint azt feltételeztük. Az embernek autonómiája és a településnek személyisége – nem pedig rendszerből fakadó eleve elrendeltsége – van.

Appendix a mértékekről

A faluosztály-elméletbe foglalt hipotetikus átalakulási folyamatok tesztelését egyelőre csak Valér Éva számítási anyagának és az általa alkotott indexeknek a felhasználásával végeztük el. (Adatbázisát a VÁTI Vécsey Pál által kialakított, elsősorban az 1970-es és 1980-as népszámlálások anyagát felhasználó adatbankja jelentette. Valér Éva indexei és számításai Az

urbanizálódási folyamat sajátosságai Magyarország nem városi településeiben című kandidátusi értekezésében található meg.)

Ő a települések közti újraelosztási rendszer mindkét alrendszerét figyelembe véve, indexeinek kombinálásával kialakított egy olyan települési csoportosítást, amelyben kifejeződik a vállalati-szövetkezeti rendszer központjainak és egységeinek, a közösségi ellátás intézményrendszerének elhelyezkedése is. Mivel Szelényi hipotézisrendszere szerint éppen ezekben a szervezetekben jelennek meg a népességcsoportok törekvéseit és lehetőségeit meghatározó vonzó és taszító hatások, felfoghatjuk ezt a csoportosítást a redisztribúciós rendszer által meghatározott településosztályokkal analóg felosztásnak. (Azért nem azonosak, mert Szelényi öt osztályra osztotta a teljes településrendszert, Valér Éva pedig négyre.)

1982–1983-ban Éger Györggyel az 1000 főnyi népességszám alatti aprófalvakban lezajlott társadalmi változásokat elemeztük. Ekkor – az igen erős differenciálódás érzékeltetésére – kialakítottam egy, a falvak társadalmi életerejét kifejezni hivatott csoportosítást. Ez a mutató 3 demográfiai és 3 munkamegosztási-gazdasági jelzőszámot integrál. Ezek: a népesség természetes szaporodása 1970 és 1980 között; a vándorlási egyenleg ugyanebben az évtizedben, a szülőképes kor első felében lévők aránya az aktív korúakban, valamint a szellemi foglalkozásúak aránya (mert ez falusi társadalmakban erősen korrelál az ún. jobb szakmunkások arányával is: ugyanazon családok döntően 40 év alatti férfijairól, illetve nőiről van szó); a 10 év alatt épített lakások aránya; az 1 szobás lakások aránya (e két mutató a helyi felhalmozási lehetőség és hajlandóság mérésére hivatott).

Ezen mutatók szerint elemezve erősen szóródtak a legtöbb más elemzésben egységesebbnek mutatkozó kistalvak. (Azt is sikerült valószínűsíteniünk, hogy az erősen fogyó falvak zömében a mozgás egy aszimptotához, és nem a nullához tart.) Valér Éva számítási anyagában csak leegyszerűsítve, az ő korösszetétel-, népesedési és lakásépítési indexeihez kapcsolva lehetett kialakítani társadalmi csoportosításunkat, de ez az egyszerűsítés nem gyengíti, hanem erősíti a keresztábrákban kiolvasható tanulságot. (Hiszen pontosabb méréssel kevesebb település mutatkozna labilis társadalmúnak.)

10. táblázat - 1. táblázat. A települések és a népesség megoszlása a társadalmi életerőt és a telepített gazdasági funkciókat kifejező csoportosításban

1970-ben						
A települések társadalma		Városi funkciójú	Funkció-gazdag	Funkció-hiányos	Funkció-gyenge	Összesen
Bővülő	db	53	10	10	–	73
	ezer fő	2061	67	15	–	2143
Stabil	db	60	176	285	77	598
	ezer fő	2750	841	439	40	4070
Labilis	db	56	375	1360	518	2309
	ezer fő	479	1519	1717	228	3943
Hanyatló	db	–	5	50	86	141
	ezer fő	–	12	44	26	82
Összesen	db	169	566	1705	681	3121
	ezer fő	5290	2439	2215	294	10238
1980-ban						
Bővülő	db	66	19	7	–	92
	ezer fő	2792	161	10	–	2963
Stabil	db	81	176	218	78	553
	ezer fő	3239	917	406	55	4617
Labilis	db	24	397	859	820	2100
	ezer fő	179	1221	1146	419	2965
Hanyatló	db	–	8	68	300	376
	ezer fő	–	14	53	100	167
Összesen	db	171	600	1152	1198	3121
	ezer fő	6210	2313	1615	574	10712

E táblázatok elsősorban a Szelényi megjósolta társadalmi folyamatok valóságát bizonyítják. (Nem állnak ezek szemben a településfejlesztési koncepció híveinek elképzeléseivel sem, de ők sem vették figyelembe a folyamatok negatív következményeit.) A két összevont változó (a feltételezett okot és a feltételezett okozatot kifejező változók) eloszlása hasonló, az összefüggés közöttük majdnem egyértelműen átlós természetű, a szélek üresek, s a szélek környezetében lévő cellákban is kicsi az elemszám. (A lélekszámok szerinti eloszlás azért tér el olyan erősen a települések eloszlásától, mert a városok, elsősorban Budapest – amelyik itt előregedése miatt nincs a legfelső kockában – aránytalanul nagy súlyt képviselnek.) De az összefüggés szorossága tíz év alatt – a redisztribúciós rendszer működésének minőségileg magasabb fokú összerendezettsége ellenére – alig nőtt.

Különösen világossá válik, hogy egyéb s egyre erősebbé váló gazdasági és népesedési folyamatok is hatnak, mint amelyeket Szelényi számba vett (s amelyek még inkább ellentmondanak hierarchikus társadalmi és települési képzeteinknek), ha a települések táblázaton belüli helyzetváltozásait megfigyeljük. A falusi települések zömét reprezentáló labilis társadalmú, funkcióhiányos faluból 1970-ben 1360 volt.

11. táblázat - Ebből az 1360 faluból 1980-ban:

Szintén labilis társadalmú funkcióhiányos volt	
Bár maradt funkcióhiányos, stabil társadalmúvá vált	
Bár funkciógazdag lett, maradt labilis társadalmú	
Bár funkciószegény lett, stabil társadalmúvá vált	
Bár funkciószegény lett, maradt labilis társadalmú	
Funkciószegényé és hanyatló társadalmúvá vált	

Az adatok érzékletesen mutatják, hogy a redisztribúciós helyzet változása milyen lazán függ össze a társadalmi-gazdasági potenciál változásával. A pozícióját váltó 720 labilis társadalmú faluból csupán 132-ben vont maga után a redisztribúciós helyzet változása egyértelműen ugyanolyan irányú változást a társadalmi-gazdasági potenciálban. (De ebben a 132-ben egyértelműek a negatív következmények.) 89 esetben kifejezetten ellenkező irányú elmozdulás történt, és 93 falu esetében hiába erősödött a település helyzete a redisztribúciós rendszerben, társadalmi-gazdasági potenciálja nem nőtt érzékelhetően.

A Vas és Nógrád megye apró- és törpefalvaira vonatkozó statisztikai adatok és környezetrajzok elemzése azt mutatja, hogy a település gazdasági és demográfiai potenciáljának változása közel olyan mértékben függ a falu gazdaságföldrajzi (elsősorban közlekedési) helyzetétől és kulturális karakterétől, mint a tágan értelmezett redisztribúciós (nem csupán a költségvetés, hanem a vállalati-szövetkezeti központok által is meghatározott) rendszeren belüli erejétől. (Hasonló, bár nehezebben értelmezhető eredményre jutott Éger György a Kolosi Tamás és munkatársai által kialakított státuscsoportok eloszlásának és a falvak demográfiai-gazdasági potenciáljának összevetését elemezve – VÁTI, 1984–1985.)

A szerző megjegyzése: Az 1985 elején készült kutatási jelentés kéziratának szövege néhány javítással. Megjelent: *Tér és társadalom*, 1988. 2. évf. 2. sz. 3–18.

Felhasznált irodalom

- [1] Ferenc, Jánossy. *Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja*. 1969. 806–829. *Közgazdasági Szemle*, 7–8.
- [2] Ferenc, Jánossy. *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. 1975. 388. Magvető Kiadó. Budapest.
- [3] Pál, Juhász. *Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről*. 1979. 62–81. *Társadalomtudományi Közlemények* 2.
- [4] Pál, Juhász. *Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem*. 1982. 117–140. *Medvetánc*, 1.
- [5] Pál, Juhász. *A visszatörődésről*. 1985. *Kritika*, 1.
- [6] György, Konrád és Iván, Szelényi. *Új lakótelepek szociológiai vizsgálata*. 1968. 61–79. *Valóság*, 11.
- [7] György, Konrád és Iván, Szelényi. *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai*. 1971. 19–36. *Valóság*, 12.
- [8] Róbert, Manchin és Iván, Szelényi. *Regional inequalities in a socialist redistributive economy during the transition from extensive to intensive industrialization. The case of rural Hungary, 1960–1980*. 1984. Madison.
- [9] Iván, Szelényi. Eredeti dolgozata a faluosztályokról nem elérhető. Helyette lásd: . . . *Gestion regionale et classe sociale: le cas de l'Europe de l'Est*. 1984. 13–52. *Revue Française de Sociologie*, Vol. XVII..

Elemzés a magyar élelmiszer-gazdaságról

A magyar élelmiszer-gazdaság tevékenységi szerkezetét meghatározó tényezők a hetvenes–nyolcvanas években, a szektor örökölt szerkezeti jellemzői

A magyar élelmiszer-gazdaság 1991-ben – az akkor már évek óta tartó racionalizálódás ellenére – kirobbant általános válsága felkészületlenül érte az érdekelt szereplőket. Hiszen – annak dacára, hogy az élelmiszer-ipari vállalatok egy része tisztában volt saját ingatag pénzügyi helyzetével, és a leggyengébb szövetkezetek már a folyamatos leépülés útján voltak – a magyar agrárrendszer befolyásos szereplői sikeresnek tekintették a magyar mezőgazdaságot. Az az öntudat és önbizalom, amely a magyar politikai gondolkodást és az agrárium meghatározó szereplőit áthatotta, támaszkodott ugyan ideológiai forrásokra is – a magyar táj és a magyar parasztság különleges adottságaiban való hitre, illetve arra a büszkeségre, hogy a magyar politika racionálissá tudta átalakítani a szovjet kolhozmodellt, és azt az érdekeltek is a hetvenes évekre általában elfogadták –, döntően azonban azon a megélt élményen alapult, hogy a magyar mezőgazdaság milyen sikeresen asszimilálta a modern agrotechnikát, milyen látványos termelés- és termelékenységgjavulást ért el. Hozamai és exportteljesítménye több területen a legfejlettebb országok színvonalát érték el.

A hetvenes évek végétől az agrárius értelmiség megélte politikai emancipálódását, sőt, a nyolcvanas években még azt is, hogy a gazdasági rendszer piaci értékekhez igazodó modernizálódásában az agrárium intézményei rendszeresen pozitív példaként szerepeltek. A többi szocialista ország mezőgazdasága számára a magyar modell követendő példává vált, az élelmiszer-kínálat bősége és választékossága vonzotta a bevásárlóturizmust. Még a nyugati agrárgazdasági és gazdaságpolitikai irodalomban is sikeres, egyben-másban követendő s mindenképpen versenytársként kezelendő mezőgazdaságnak írták le a magyar agráriumot. S valóban – a közös piaci korlátozások miatt ugyan hullámozva – egyre jelentősebbé vált a magyar élelmiszerek nyugati exportja is.

A piaci bizonytalanságnak azt a fokát, ami a kilencvenes években ránk köszöntött, a szereplők annak ellenére nem ismerték, hogy például a sertésciklust sohasem lehetett teljesen leküzdeni, vagy burgonyából és almából a termelésingadozás visszatérően vezetett értékesítési problémákhoz, illetve a lengyel és a jugoszláv konkurencia erősödésével a bogyós gyümölcsök piacán, a gorbacsovi alkoholtilalom után pedig a borpiacon jelentkeztek túltermelési tünetek. A hiánygazdaságból nemrég kinőtt akkori rendszer törekedett arra, hogy ne vegye el a termelési kedvet – időnként nagy gondot okozva ezzel a feldolgozóvállalatoknak –, és, hasonlóan a nyugat-európai gyakorlathoz, inkább ár- és támogatási szabályozásokkal megvalósítandó termeléspolitikában, mint piaci szívsásokban és nyomásokban gondolkodott. Ráadásul a hetvenes évek végére a mezőgazdaság olyan stratégiai ágazattá változott, amelyen nem egyszerűen az élelmezésbiztonság és a falusi lakosság egy részének jövedelme múlik, hanem az agrobiznisztól távol eső területek biztonsága, működési feltételei is.

A tervgazdaság sajátos (doktriner, mert növekedési szimbólumokra figyelő) gazdaságfejlesztési stratégiája és a KGST-szakosodás olyan sajátos nemzetgazdasági munkamegosztásra vezetett, amelyben a mezőgazdasági és élelmiszer-ipari exportnak kitüntetett szerepe volt az energiamport biztosításában. Ennek elfogadható áron való biztosítása nélkülözhetetlen volt a túlfejlesztett vas- és alumíniumkohászat fenntartása miatt. Ez a kohászat viszont azért kellett, hogy együtt a fokozódó keményvalutás agrárexporttal, biztosítani lehessen azt a valutát, amely azért kellett, hogy működni tudjon az elsősorban Keletre szállító feldolgozóipar, amely kétszer annyi nyugati importra szorult, mint amennyit képes volt kemény valutáért értékesíteni. A mezőgazdasági eredetű exportra tehát két oldalról is nagy szükség volt: szovjet relációban a gabona- és a húsgyezménnyel biztosított energiahordozók miatt, Nyugaton pedig azért, mert minden technikailag megoldható export szükséges volt a feldolgozóipar működésének fenntartásához.

Ez a viszonyrendszer a nemzetgazdaság egészét helyezte be a világpiacba, és lehetetlenné tette, hogy az egyes területek maguk is megmérődjenek. A magyar agrárágazat meghatározó részét jelentő gabona-hús vertikum esetében például ez azt jelentette, hogy csupán analógiás meggondolások alapján tudhatta, aki akarta tudni, hogy gabonatermelésünk általában versenyképesnek tekinthető, hústermelésünk pedig – legalábbis az adott méretben és szerkezetben – nem. A hústermelés azért volt a termelők zömének számára rentábilis, mert visszafogott volt a takarmány ára, és az exporttámogatásokkal

egyensúlyban voltak tartva a húszüzemek. A látszólag irracionális mértékűnek tűnő húsexport-támogatás pedig azért volt menthető, mert KGST-relációban úgyis megalapozatlanok voltak az árak, és a cserébe kapott energiahordozókat épp ezért járulékkal pótlékolt áron adta tovább az állam. A járulék arányos része pedig fedezte az exporttámogatás jó részét. Az elszámolásokban tehát a rendszer nagyjából egyensúlyban volt. Az esetleges piaci zavarok csupán szabályozási zavarnak tűntek.

A nyolcvanas évek elején a gazdaságirányításban megjelent ugyan olyan törekvés is, amelyik megpróbált szembeszállni az egymást fogó termelési-értékesítési körök együttes növekedésének fokozódó irracionálisával – ez az időszak kedvezett is a közvetlenebb piaci megmérettetésnek kitett növényolaj-termelésnek –, de 1984-ben ez a racionalizáló gazdaságpolitikai irány vereséget szenvedett. Az 1985-ben elfogadott új ötéves terv újabb szírvást adott a gabona-hús vertikumnak. Közben folyamatosan érvényesült a minden (nem egészen irracionális) módon elérhető konvertibilis exportra törekvés szívóhatása. Így majdnem minden termelési és szervezési leleménynek esélye volt arra, hogy piacot találjon.

A nagyüzem és a kistermelés nagy vonalakban békésnek tűnő koegzisztenciája a hatvanas évektől 1988–1989-ig ezen a tágnak látszó piacon volt lehetséges. De ez tette lehetővé azt is, hogy a mezőgazdaság vagy az élelmiszeripar bővülése és technikai fejlődése csupán a források és a szervezés kérdéseitől függjön. A végső piacok kérdése politikai kérdéssé torzult.

A gazdálkodók közti viszonyok. A termékpiacok nagyobb része azért sem mutatott a nyílt versenypiacokhoz hasonló tüneteket, mert a mezőgazdasággal kapcsolatban álló szervezetek zöme szakkivállalatokba volt szervezve. A területileg és/vagy ágazatilag illetékes vállalatok rendszere erősen monopolizált (esetleg oligopolizált) piacokra vezetett. Ám a szocializmusban létező monopóliumok logikája fontos jegyekben eltért a tőkés piacon fellépő monopóliumteremtésre törekvő vállalatokétól. Így például nemcsak és nem is elsősorban a jog korlátozta tevékenységüket, hanem a politikai-igazgatási rendszer tisztviselői. Nem törekedtek, mert nem is törekedhettek integrációs láncok kialakítására, kölcsönfüggések megteremtésére. Piaci pozíciójuk stabilizálásának szinte egyetlen eszköze a szakágazati kartell. Ezért a mi körülményeink között a mezőgazdasági termelés, a távlatosabb befektetések biztonsága miatt elengedhetetlen összefonódások, integrációk szerveződésének középpontjában sem élelmiszer-ipari vagy kereskedelmi vállalatok álltak, hanem a mezőgazdasági vállalatok és vállalkozások egymásba kapaszkodó hierarchiája alakult ki. (S a mezőgazdasági vállalkozások döntően pozíciókülönbségekből, és csak kisebb részben leleményből fakadó differenciálódása az adott viszonyok közt politikai-ideológiai nyomatókat kapott, s ezzel elnyerte a sorsszerűség és a természetesség látszatát.)

A vállalkozási hierarchia alsó szintjét a „nagyüzem integrálja a kistermelést” formula fejezte ki. Ebben a formulában egyrészt kifejeződött az a tény, hogy a mellékfoglalkozású és a családi mezőgazdasági vállalkozás földhasználata nagyjából a nagyüzem földhasználati rendszerébe volt (és részben van ma is) illetve, ami persze megfelelő tevékenységstruktúra esetén a kisvállalkozás számára is előnyös, és az, hogy a kistermelés szolgáltatásainak zöme a nagyüzemtől függött. Másrészt az a törekvés, hogy a nagyüzem vezetése tudatosan biztosítson kiegészítő életteret a dolgozók családjának, és – ha lehetőség van rá – bekapcsolja üzleti rendszerébe a háztáji és a kiegészítő gazdaságokat is. Ennek az integrációs formának jogi és ideológiai túldimenzionáltsága azzal járt, hogy négy különböző üzleti viszonyt ugyanabba a formába fogott bele. 1. A nagyüzemi munkaszervezetben felhasznált túlmunkát. 2. A nagyüzem üzleti-értékesítési rendszere számára kialakított termeltetést (például a korai zöldségtermesztési rendszer tagszövetkezetei); ezt a viszonyt nevezhetjük valóban integrációnak. 3. Ügynöki felvásárlói és alkalmi szolgáltatói kapcsolatokat azoknak a számára, akik az élelmiszeripar vagy a nagykereskedelem részére termelnek; ez volt a legáltalánosabb. 4. Előre meghatározott szolgáltatói kapcsolatok (például szántás zöldségtermelőknek vagy növényvédelem gyümölcstermelőknek) azokkal, akik saját célra vagy a nagyüzemtől függetlenül kialakított értékesítési lánc számára termeltek. Mivel különböző tartalmú gazdasági viszonyok ugyanabban a hatalmi rendszerben, hasonló fogalmakat használva szerveződtek, a 3. és a 4. típusban gazdálkodó háztáji és kiegészítő gazdaságok igyekeztek függetleníteni magukat a nagyüzem diktálta kényszerformáktól. Ezt a függetlenedést segítették az élelmiszerpiac (export, bevásárlóturizmus, hazai felhasználás) szivása miatt bekövetkezett fejlemények:

a) A hetvenes évek közepére jelentőssé vált a nagyüzemektől független (főképp nem mezőgazdasági foglalkozású) emberek kistermelő gazdaságainak ártermelése. Így a kistermelők piaci kapcsolatai és a termelő- és művelésszükséglet – első időszakban még kényszerűjításokon alapuló – elterjedése a magántulajdonban lehetővé tették, hogy a második gazdaság saját üzleti, szolgáltató- és munkacsera-hálózatai kialakuljanak. Ezen a bázison a családi vállalkozások látványos differenciálódása alakult ki.

b) A nyolcvanas évek racionalizáló és korlátozott liberalizáló törekvései tovább formálták a nagyüzemek üzleti szervezetét, és így a különböző természetű kistermelői csoportok – gyakran függetlenül attól, hogy ideologikusan háztájiról vagy más gyökerű családi vállalkozásról volt szó – sok helyen önállóan csoportosultak, és saját szolgáltatószervet alakítottak ki, vagy szerződésekkel tették világossá viszonyukat a nagyüzemmel.

c) A nyolcvanas évek végére több nagyüzemben vállalkozási hálók jöttek létre, s ennek kapcsán kialakultak olyan önálló szolgáltató vállalkozások, amelyek a saját nevükben vállaltak munkát, illetve szerződtek, és olyan önálló – többnyire bérleten működő – termelőegységek, akik maguk is a második gazdaság szolgáltató és piaci kapcsolatépítő rendszerére támaszkodtak.

Ezek a változások a nyolcvanas évek végére azzal jártak, hogy halványult a nagyüzemek kitüntetett szerepe az élelmiszeriparral és az exportcélú kereskedelemmel való kapcsolatépítésben. Új típusú ügynöki hálózat kialakulása indult el.

A mezőgazdasági vállalatok és vállalkozások gazdasági hierarchiájának második szintje a termelési rendszerekben jelent meg. Ezek a rendszerek saját céljuk szerint a szaktanácsadást és tapasztalatcserét, valamint az összehangolt technológiai fejlesztést szolgálták. Rendszeralakító tevékenységük lényege azonban az volt, hogy – különösen a hetvenes években – külkereskedelmi kapukat teremtettek a hivatalos illetékességen alapuló – s így szükségszerűen kartellként viselkedő – intézményrendszer (állami külkereskedelmi vállalatok, monopóliumok) kikerülésére. Mivel a kivételezettség kiváltságai a rendszergazdákhoz kapcsolódtak, és így vezetőik hatalma megtörte a nagyüzemi vezetők „rendi demokráciáját”, kezdettől erősek voltak a gazdaságilag sikeres, de a kiváltságokból kimaradt gazdaságok emancipációs törekvései. Mind a rendszerek, mind a rendszergazdákkal rivalizáló, önálló üzleti stratégiát választó nagyüzemek kialakítottak olyan szervezeteket és funkciókat, amelyek helyettesíteni tudták a modern, többé-kevésbé nyitott piacokon kifejlődött agrobiznisz intézményeit és funkcióit. Ezért nem korlátozódott egy-egy modernizációs hullámra, hanem vált folyamatossá a technikai újítás, és vált természetes részévé a magyar gabona-hús, iparinövény-szektorok és tejgazdaságnak az amerikai és az észak-európai technika. Ezek a szerveződések biztosították a célzott, minőségi termelés kultúrájának elterjesztését, a biológiai és növényvédelmi tudatosság termelési kultúrába építését. Mégis, ezek a versenyzővé váló hálózatok is részei, foglyai és megalkotói voltak az intézményesen zárt nemzetgazdaság teremtette látszatvilágnak, a politika, a hivatalrendszer és a piac sajátos összefonódásának. Bár a kezdeményezésnek és a kulturális újításnak így nálunk sokkal több góca tudott kialakulni, mint bármely más szocialista országban. Ezek az újítások, üzletpolitikai és szervezési innovációk egyetlen, rendiesen elkülönült társadalmi csoporton belül mentek végbe.

A magyar mezőgazdaság, a differenciálódási és racionalizálódási folyamatok ellenére, a nyolcvanas évek végéig nem haladta meg tayloriánus szervezési elveket és azt, hogy – következően a tayloriánus elvekből és a magyar falu hagyományaiból is – kasztkra tagolja a munkaszervezeteket. S nemcsak a tervgazdaság természetéből következett ez a mindent átható taylorizmus, hanem az agrárértelmiség természetéből is. Hiszen épp a tayloriánus eszmék révén tudta átvenni a hatalmat a pártbürokrataktól és az „élparasztoktól”. Így hiába léteztek itt amerikai üzemméretek, hiába uralkodtak a – még Nyugat-Európa egyes agrárgazdászai által is irigyelt – amerikai technológiai modellek, a magyar agrobiznisz társadalmi természete nagyon fontos jegyekben tért el az amerikaitól. 1. A tulajdon korlátozott szerepe miatt a vezetői elit értékvilága határozta meg, hogy mi intézményesülhet. 2. A piacok nem voltak nyitva – csak a felhatalmazott szereplők versenyére korlátozódtak –, így nem volt elég hatékony a technológiák, a szervezési módok, a vállalkozások és a személyek szelekciója, túl későn váltak effektívvé a pénzügyi korlátok. 3. A vállalkozás (menedzsment) és a munkavégzés – még a legigényesebb munkák esetében is – társadalmilag elválasztott maradt. 4. A szakmai kultúrák változása, a változás terjedése sok területen kasztkba zárva ment végbe. Egyáltalán nem járt együtt a gazdálkodói kultúra változásával, tömegesedésével és a politikai kultúra fejlődésével. 5. Bár az egyes termelési fázisok termelékenységének növekedése folyamatos volt, és a hetvenes évek átfogó technológiai váltása után néhány területen – főleg a szántóföldi művelésben – javult az eszközhatékonyság is, az élelmiszer-gazdaság egészének tökehatékonysága folyamatosan romlott. S nem csupán abban a mértékben és azokon a területeken, ahol ez a munkaerő eszközökkel való kiváltásával magyarázható. A romló tökehatékonyság alapvető oka volt a rosszul – mert többnyire input oldalról, és mezőgazdasági üzemszervezési megfontolások alá rendelve, nem pedig a végső felhasználó által – integrált kooperációs láncok nagy rendszervesztesége. (S nem csupán a mezőgazdaság és az élelmiszeripar vagy a fogyasztói kereskedelem közti láncban, de a nagyüzemek belüli láncokban is.) A gazdaságok vagy a szövetkezetek szintjén a rosszul összehangolt üzemi rendből fakadó rendszerveszteséget gyakran elfedte vagy kompenzálta a jelentős mértékűre nőtt, általában nagy forgási sebességű nem mezőgazdasági

kiegészítő tevékenységek nagy aránya. Ezeknek a leválása vagy tönkremenése aztán hirtelen tette érzékletessé a meztelen igazságot.

A korabeli elemzők látták, ha akarták, és a résztvevők mindig tudták, hogy az összekapcsolódó láncolatok egyes fázisaiban rendszeresen újratermelő eszközpazarlás, máshol krónikus eszközhiány van. Az adott viszonyok közt azonban nem tudott kialakulni megfelelő összehangoló mechanizmus. Például a húsipar modernizációját kísérő sertésvertikum-újjászervezési kísérletek vagy a konzervipar és a konzervipari termeltetés újjászervezési kísérleteinek kudarcai jelezték, hogy a piaci és álpiazi intézmények, egymásra nem adekváтан reagáló kultúrájú csoportok együttműködésében szerveződött láncok ugyan létre tudnak jönni – az integráció létezik, a gazdaság működik –, de a kényszerű egymásrautaltság, a láncok sok kapcsolatának fedezettsége (a „nyílt piac” hiányában) korlátot állít az ésszerűsödési folyamatok útjába.

Az élelmiszer-gazdaság tökehatékony-sá-romlásának másik oka az volt, hogy a nemzetgazdasági determinációk szerkezeti hatásai a rosszabb tökehatékony-ságú területek súlya növekedésének irányába hatottak. S általában rossz volt a szerkezeti hatása az agrárlobbi által elért (már említett) politikai sikereknek is. Még mentesítő ideológia is akadt: „Az állattenyésztés a mezőgazdaság nehézipara.” Ugyanakkor a fennálló szervezési elvek nem tették lehetővé, hogy az állattenyésztés ne a szántóföldi üzemeknek alárendelten, hanem például az amerikai tehenészfarmok analógiájára szerveződjön.

A tartós agrárválság a kilencvenes években – a nyílt válság sokkja és következményei

Természetes, hogy a külső kereslet hirtelen összehúzódása előbb a borpiacon, majd a gabona-hús vertikumban, a belső kereslet (és bevásárlóturizmus) első jelentős csökkenése és a támogatások gyors leépítése 1991-re összetörte az élelmiszer-gazdaság kooperációs rendjét. A környezetváltozás árhatása 30 százalék feletti agrárrollónyláshoz vezetett, a hivatalos és a szürkegazdaság szokás által szabályozott határvonalai összeomlottak, és aki csak tehetett, igyekezett tevékenységének minél nagyobb részét átvinni a szürke sávba. Szaporodtak a jóhiszeműen és önmaguk számára is érthetetlen módon ellehetetlenült szereplők (akik így gyakran szélsőséges magatartásra kényszerültek: nem vállalták kötelezettségeiket, csaltak, csalárd csődöt jelentettek). Az élelmiszeripar – főleg a konzervgyártás és a húsipar egy része – fizetéseképtelenné vált; a kereskedelem fizetőképessége is megrendült. A bankok megoldhatatlan dilemma elé kerültek: hagyják-e veszni kintlévőségeikkel együtt ügyfeleiket, vagy vállalják a kétes követelések fokozását? Honnan lehet egzakt értékelési, döntési kritériumokat találni? Hogyan lehet kezelni saját ügyintézőiknek az ügyfelek iránti beidegzett (vagy esetleg korrupt) lojalitását? Hiszen a közvélemény és a politikai fórumok igénye is az volt, hogy az átvészélést, a munkahelyek, a termelési kedv megőrzését segítsék.

Az általános bizalmi válságot fokozta, hogy nemcsak a már korábban is csúszdán levő vállalatok és gazdaságok ellehetetlenültek el, hanem olyanok is, amelyeknek hitük szerint piacvezérelt, mintaszerű fejlesztéseik voltak (de a váratlan árvesztések miatt megfojtották őket a hitelek), és azon új szereplők közül is sokan, akik a nyolcvanas évek végi kitágult szabadság eufóriájában hívták létre – önmagukba és szerepükbe vetett hittel – karakteres termelő, szolgáltató vagy kereskedő vállalkozásukat. Ahogy a nagyipari cégek ellehetetlenülése magával rántott sok melléküzemet és magániparos-hálózatokat, úgy egy-egy élelmiszer-ipari vállalat vagy egy-egy nagyüzem ellehetetlenülése kistermelői hálózatokat tett szintén lehetetlenné. A nagyüzem és a kisüzem koegzisztenciája bizalmatlansággal telt meg. *A bűnbakkeresés és az irracionális sors megszemélyesítésének igénye felfűtötte a paranoiára hajló ideológiákat, és új, máig ható téveszméket is termelt.*

Az agrárius és a paraszti hagyomány mindig is hajlott arra, hogy a politikai döntéshozásban keresse a sorsfordulók okát. Ezt a beállítódást erősítette a szocialista „piacgazdaság” gyakorlata, amely részben mindig adta a piac és a politika összetartozásának élményét, másrészt a tervgazdaság ideológiája vállalta is a sorsért való felelősséget. Az, amit a magyar lakosság tud a nyugat-európai agrárprotekciónizmusról, szintén erősíti azt a hitet, hogy az államnak kötelessége gondoskodni agrártermelőinek biztonságáról. (Alig tudván valamit e „gondoskodás” szelektáló és kötelezettségeket meghatározó jellegéről.) Az, hogy az államtól hiába várták az értékesítési és fizetési problémák megoldását (pedig a kisparaszti szemlélet népszerű eszmerendszere szerint „a mi dolgunk az, hogy termeljünk, és az államé, hogy megvegye”), kormányellenes eszméket szült. „Antallék megegyeztek a magyar mezőgazdaság tönkretételében, hogy könnyebben befogadjanak minket az Európai Közösségbe.” „Már megint a mezőgazdaságot áldozzák fel a politika oltárán.” Még a túltermelés miatt kényszerű tehénkivágások veszteségének kompenzálására a kilencvenes évek elején adott tízezer forintos fájdalomdíjat sem képes másképp kezelni az agrárius közvélemény, csak a visszafejlesztési törekvések bizonyítékaként.

Az állammal való bizalmatlanság különböző státusú csoportokban való rögzülésének jelentős szerepe van abban, hogy az 1992 óta létrehozott (piaci, érdekvédelmi) intézményrendszer inkább színjátékot játszik, és nem pedig jól tagolt alkukat folytat le. Hisz a különféle törvények által létrehozott vagy elfogadott testületeknek is korlátozott a hitele, és mindegyik látványos akciókkal kell hogy igazolja magát. A megjelenő téveszmék másik dimenziója a politikai színpadokról is kapott támogatást, s természetesen sok valós élmény és erősítette azt. A régi elit tagjainak, köztük a „zöldbáróknak” az önzésével, pozícióföltésével is sokan magyarázták a válság egyébként szükségszerűen szelektív hatását. S valóban: a kooperációs kapcsolatok személyes és réteghez kötött jellege, az a tény, hogy a nagyüzemek vezetésének a hirtelen nagyon is effektívvé és rövid távúvá vált pénzügyi korlátok mellett erősen meg kellett gondolniuk, hogy az együttműködési rendszer melyik köréig húzzák vissza a szolidaritási hálót, valamint a szövetkezeti és vállalati vezetéseken belül megindult pozícióháborúkból fakadó befelé fordulás a volt partnerek (például kisüzemek) magárahagyottság-élményét fokozta.

Az állam döntési rendszere úgy működött, mint amelyik már a válság utáni új rend kialakításával van elfoglalva. Létrehozta a *tulajdonreform* (a privatizáció) jogi rendjét meghatározó törvényeket, elkezdte építeni az új elvű szabályozás és az új elvű kooperációk rendszerét. A tulajdon rendezése kifejezetten azt az elvet követte, hogy ellehetetlenítse a mezőgazdaság szocializmusból örökölt rendies kooperációs rendjének tovább élését. Ezen belül a földtulajdon szétosztásával semmilyen agronómiai, birtokalakítási szempontra nem volt figyelemmel. A kárpótlási és még inkább a földkiadási törvény logikájából elaprózott parcellák következtek, az új tulajdonosok nagyobb része nem foglalkozik mezőgazdálkodással, sőt, nem is az adott településen él. Miközben a tulajdonrendszer változása radikális volt, az üzemszervezés változása azért nem volt annyira radikális, mert a piaci lehetőségek közvetítése, annak mechanizmusa nem volt megfelelő. Ez mélyítette az agrárágazat válságát, és nehezítette struktúraváltását. *A piaci sokk, a kulturális sokk és a gyakorlattól elrugaszkodott tulajdonosterektől vezethető volna még nagyobb és tartósabb termelés-visszaesésre, mint amilyen bekövetkezett.* Mégis az agrobiznisszel kapcsolatos kulturális minták gazdagsága, az örökölt és begyakorolt együttműködési mintákra való kényszerű támaszkodás és a megjelent új szereplők alkalmazkodása ehhez az örökséghez biztosította, hogy agrárágazatunk minden egyes részköre találjon formát a tovább működésre. Míg sok volt szocialista országban azért lehetetlenült el az agrártevékenység s annak színtere, mert a működéshez szükséges termék- és szolgáltatási kapcsolatokat nem tudják biztosítani, nálunk legfeljebb néhány szereplő konoksága miatt akadnak ilyen foltok.

Az örökölt korábbi kooperációs rendszer szétesett. Mintáiból, szervezeteiből és összefonódott részköreiből folytonos alakulásban van egy új rend. Ez a rend piacvezérelt, és minden önálló egysége erős szelekciós nyomás alatt áll. Nem hasonlít sem valamelyik közéleti csoport által elképzelt ideálképre (családi gazdaságok gyors terjedése), sem pedig az aggodalmaskodó agrárgazdászok rémképeire (kis parcellákon primitív körülmények között gazdálkodók tömege). Gyenge azonban a tőkevonzó képessége, és gyengén integrált: a piaci szívóhatásokat sok részköréhez nem tudja eljuttatni.¹ Ezért erősen differenciált is: gyorsan terjeszkedő és könnyen lehetetlenülő szereplői egyaránt bőven vannak.

Az, hogy jogrendünk és főképp tulajdoni rendszerünk nincs összhangban a valóságos üzemszervezéssel, amelyben dominálnak az amerikai nagy gazdaságok, ám a birtokok 80 százalékban kis tételű bérletekből állnak, korlátozza a távlatos beruházást, és ambivalens stratégiákra kényszeríti a nagyvállalkozókat és a szövetkezeti vezetőket. (Például egy nagyüzemben egy belső személyi kör minél több föld megvásárlására törekszik, hogy az üzem, különösen pedig a tehenészet és az intenzív kultúrákat is tartalmazó forgók biztonságát megőrizze. Ezzel azonban saját pozíciójukat is erősítik a társaságon belül: ha pozíciójuk meginogna, ők magángazdaként is tudják tovább folytatni életüket, a többiek azonban ellehetetlenülnek.) A bérletekért eltérő feltételekkel folyó küzdelem kiszámíthatatlanul teszi mozgóvá a birtokhatárokat, s így még az igényes földhasználat is korlátozva van.

A nagyüzemi gazdaságtól önként vagy kényszerűségből függetlenedett részkörök (elsősorban zöldpaprika-, szántóföldi zöldség- és gyümölcsstermelők, sertésstartók) esetleges, a kulturális hagyományokba rejtett kooperációs rendje, piaci kapcsolatai veszélyeztetettek. Nem tudtak kialakulni sem olyan nyílt piaci formák, sem olyan társas vagy termeltető szervezetek, amelyek biztonságot és fazont adnának működésüknek. Ennek ellenére e csoporton belül is vannak sikeres gazdaságok és sikeres vállalkozások. Különösen ott, ahol ennek szervezetsírái (például gyümölcs-, szőlőtermesztő, tojás-, libamájtermelő szakcsoportok, primórtermesztő értékesítési társulások) már a nyolcvanas években létrejöttek. A nagyüzemekre, nagyvállalkozókra utalt családi gazdaságok differenciáltsága hasonló természetű, de még nagyobb mértékű, mint a nyolcvanas években volt. Esélyeik azonban jóval szórtaabbak. Végül is napjainkra a mezőgazdaság szereplőinek

¹ Például a közelmúltban a zöldpaprika középnyelvi és lengyel piaca megélénkülésének hatása két év késéssel jutott el a közép-Tisza-vidéki kisebb termelőkhez.

egy köre stabilizálta helyzetét, az ágazat átfogó rendeződése azonban nem következett be. Azt több tényező nehezítette. Így az agrárfejlődéssel kapcsolatos illúziók, a társadalmi szerepek tisztázatlansága, az áru- és pénzpiaci intézmények rendezetlensége, az együttműködési-koordinációs rendszer zavarai.

Az Európai Unió mezőgazdasági struktúrájára tehát alapvetően a családi gazdaságok jellemzőek. A különböző átlagszámok, mint láttuk, azonban különböző agrárstruktúrákat takarnak. A hagyományos különbségek mellett (mint a dél-európai országok többnyire kisméretű gazdaságokra épülő, valamint a nyugat-európai országok nagyobb méretű, a gazdaságilag fontos farmok jelentős súlyával bíró agrárszerkezet) eltéréseket tapasztalhatunk még az azonos átlagnagyságú országok vagy akár az egyes országrészek között is. Az Európai Unió mezőgazdasága tehát rendkívül sokszínű, ugyanakkor alapvetően a családi munkaerőre építő farmok rendszerére épül. A mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek, a családi korporációknak és az ipari farmoknak kicsi a szerepük az ottani mezőgazdaságban.

Az elmúlt évtizedek fejlődésének eredményeképpen sajátos kettős szerkezet van kialakulóban a fejlett országokban, így az Európai Unióban is. Az egyik oldalon az emelkedő átlagnagyságú főfoglalkozású gazdaságok állnak, amelyek már gyakran állandó bémunkásokat is alkalmaznak. Ezeket a gazdaságokat azonban továbbra is családi jellegű vállalkozásoknak lehet tekinteni, mivel a termelési tényezők tulajdona, az azok használata fölötti ellenőrzés, a beruházások kockázata nagyrészt a tulajdonos farmeré, illetve annak családjáé. A másik oldalon a részmunkaidős gazdaságok rendszerét találjuk, amely a különböző jövőképek és értékelések ellenére állandó jellemzőjévé vált az Európai Unió agrárszerkezetének.

A mezőgazdasági üzemszerkezet Magyarországon – az EU-ba illeszthetőség kérdése

Az előbbi tipológia csak korlátozottan alkalmazható a magyarországi viszonyokra. Már csak azért is, mert amint említettük, azok mögött eltérő társadalmi-kulturális tartalmak jelennek meg, s azok a hazaitól is különböznek. Ennek ellenére bizonyos megfeleltetésekre van lehetőség. A volt mezőgazdasági nagyüzemek utódszervezeteinek legfontosabb jellemzőit jól leírják a termelőszövetkezet és az ipari farm kategóriái. A nagyüzemből kivált, elsősorban a korábbi elit által irányított gazdaságok, az újonnan létrejött nagyvállalkozások, valamint a kereskedők által irányított gazdaságok a családi korporáció egy sajátos formáinak tekinthetők. A megjelent, illetve már korábban is létező középparaszti gazdaságok a családi gazdaságok jellemzőivel bírnak. Ezeknek az üzemszerkezeteknek közös ismertetőjegye, hogy vezetőik teljes munkaidőben tevékenykednek. A részmunkaidős gazdaságok fogalma alatt Magyarországon különféle tevékenységű és változatos társadalmi természetű üzemet érthetünk. Mindent egybevetve, az Európai Unió és a magyar mezőgazdaság szerkezete *eltér* egymástól.

Az unióban a családi gazdaság a meghatározó. Nálunk a vegyes üzemszerkezetű mezőgazdaságban a családi gazdaságoknak korlátozott a szerepe, abban az amerikai méretű, társasági vagy termelőszövetkezeti formára szervezett nagyüzemek dominálnak, s az előbbiekhöz nagyszámú kiegészítő jövedelem céljából fenntartott törpegazdaság (részmunkaidős gazdaság) kapcsolódik.² Az ország valamennyi térségében (természetesen eltérő összetételben és arányban) megtalálható mindhárom üzemszerkezet. A másik fontos eltérés, hogy a magyarországi mezőgazdasági üzemek földterület szerinti szóródása szélsőségesebb, mint az unióbelié. A kisbirtokok nagy száma miatt az átlagos birtokméret ugyan egy hektár körüli, de a meghatározó szerepű állami gazdasági utódszervezetek átlagmérete csak valamivel van 2000, a különféle szövetkezeteké pedig 1700 hektár alatt. Említésre méltó ugyanakkor, hogy a 10 hektárnál nagyobb gazdaságok átlagmérete 30 hektár körül alakul, ami azt is jelzi, hogy ha nem is meghatározó, de fokozatosan bővülő szerepkörben a családi gazdaságokkal is számolni lehet agrárágazatunkban. (Egyébként a törpebirtokok száma túl-, és így az átlaggazdaság mérete alábecsült.)

1996-ban összesen mintegy 1,0-1,1 millió család volt érdekelt a hazai mezőgazdasági termelésben. Egyre markánsabban elválnak egymástól a kiegészítő tevékenységben (másodfoglalkozásúként) gazdálkodók és a hivatásszerűen tevékenykedők. Míg a rendszerváltás előtt a *részmunkaidős* gazdaságok a termőterület kb. egytizedét használták, addig 1996-ban mintegy az ötöde volt a használatukban. E területen hozzávetőlegesen 800 ezer család szerzett kisebb-nagyobb jövedelmet, vagy termelte meg saját élelmiszer-felhasználásának egy részét ebben a formában. A földterület másik négyötödét *a teljes munkaidős gazdaságok* használták. Ez utóbbiak egyik csoportját alkotják a volt termelőszövetkezetekből és állami gazdaságokból létrejött új szövetkezetek és gazdasági társaságok. A föld mintegy kétötödét művelik meg.

² A magyarországi üzemszerkezet az unió fogalmaival azért is nehéz leírni (s az az EU-beli támogatások által nehezen megközelíthető, értelmezhető), mert a hazai óriásfarmokhoz sokszor változó összetételű törpeüzem-szatellitok tömege kapcsolódik, ugyanakkor a még nem letisztult földbérlet miatt a főüzem mérete a bérelt föld mérete miatt gyakran változik.

Másik csoportjukba olyan új közép- és nagygazdálkodók, illetve társaságok tartoznak, amelyeket kereskedők, korábbi szövetkezetekből kivált kiscsoportok, nagyvállalkozók, középparaszti mentalitású gazdálkodók irányítanak. Az 1996-os évben mintegy 200 ezer család volt érdekelt a hivatásszerű (elsősorban árutermelést folytató) mezőgazdasági tevékenységben.

Az uniós és a magyar agrárstruktúra közötti lényeges eltérés nem szüntethető meg. Mezőgazdaságunk abban az értelemben, hogy megegyező szerkezetű-e, nem konform az EU-belivel. Ez gátolhatja, hogy az ágazat támogatásokhoz jusson a közös agrárpolitika forrásaiból, amely a családi gazdaságokat preferálja. Az eltérés nem akadály a viszont csatlakozásunknak s integrálódásunknak sem, ha a kérdést abban az értelemben közelítjük meg, hogy mezőgazdaságunk versenyképes lehet-e a piacgazdaság, az uniós tagság körülményei között. *Ekképp az üzemszernek az EU-ba illesztése nem annak erőltetett átalakításával, hanem az adott helyzetből kiindulva lehetőségeinek kihasználásával, a piacgazdasági körülmények közti reagálóképességének javításával oldható meg.* Ez a megközelítés az unió belüli logikával is összehangolható, amely szerint „*tisztelni kell*” a működőt, a meglévőt.³

Az amerikai méretű üzemek

Az amerikai méretű gazdaságok közé tartoznak a téesz-, az állami gazdasági utódszervezetek; a szövetkezetek szétválásából keletkezett gazdaságok; az újonnan létrejött mezőgazdasági társaságok; a mezőgazdasági nagyvállalkozók egy része. Ezek mindegyike árutermelést folytat (a versenypiacon jelennek meg), a mezőgazdaság „versenyszférájába” tartozik. Azok versenyképességének erősítése mind bel-, mind külpiacon szempontból kívánatos. Az ezekhez a gazdasághoz kapcsolódó sajátosságok a következők. *a) A gabonával forgóba tud rakni ipari növényeket és szántóföldi zöldségeket. b) A gabonapiac önálló szereplője tud lenni. c) A gabonatermeléssel kombinálni tudja a piaci léptékű, nagyméretű állattartást.* Az állattartási vertikum nagy része az üzemek belülről van (a raktározást, a tápkeverés utolsó fázisát kézben tudja tartani).

Noha a hazai mezőgazdaságban nagy arányban megjelenő, óriás méretű gazdaságok az amerikai üzem jellemzőit viselik magukon, szociális természetüket illetően különböznek az amerikai és az EU-ban esetenként előforduló ilyen méretű üzemektől. Nem egyszerűen az az eltérés, hogy társas vállalkozásokról van szó, hanem arról, hogy e szervezetek másoknak a társas vállalkozásai. A magyar mezőgazdasági szövetkezetben és nagy létszámú társaságban a menedzsment önállósága nagy, lényegében nem a tulajdon alapján irányít; a döntéseknek sokaknak kell megfelelniük, ezért azok „átpolitizálódnak”; az üzleti döntések nyilvánossága nagy, miközben sokan kiszolgáltatottnak érzik magukat a szervezet számukra áttekinthetetlen volta okán. Ezzel szemben az „eredeti” amerikai gazdaságot az jellemzi, hogy *a) azok irányítják, akik tulajdonosai és előmunkásai is a vállalkozásoknak; b) annak kapcsolatrendszere személyes, a benne együttműködők a baráti, szomszédos és családi körből kerülnek ki, így a munkaszervezet tagjai egyéb szálakon is függenek egymástól. A döntéseknek csak egy szűk körnek kell megfelelniük, a szervezet átlátható. A nagyméretű magyar gazdaságok többkasztrúak, a történelmi szerepmegosztás megmaradt, továbbra is tayloriánus a működési módjuk, az uradalmi és a szövetkezeti hagyományokat megőrizték. Ez ugyanakkor azt is lehetővé teszi, hogy változatosabb rendszert alakítsanak ki, mert a dolgozókat alvállalkozóként használja a munkai igényes fázisban. Az e gazdaságokban található önálló szolgáltató és értékesítési rendszer pedig szolgáltatásokat képes nyújtani a kisüzemeknek, azok kereskedelmét magához tereli.*

A nagyméretű hazai üzemeknek a fentiekből következően több hátránya, de előnye is van. *Hátránya*, hogy a működési rend belső veszteségei nagyok. Így a döntések „átpolitizálása”, az, hogy sok résztvevőre kell tekintettel lennie, a tayloriánus munkaszervezés mezőgazdaságban alkalmazásának gondjai miatt, illetve azért, mert a nagy szervezetben különféle tevékenységi körök vannak pénzügyileg összekapcsolva, erős a kényszer-szolidaritási hajlam („az egyik terület segítse ki a másikat”), ami rontja a hatékonyságot. *Előnye* viszont, hogy működőképes az adott kulturális hagyományok között (ellentétben a mezőgazdaság más területeivel, például törpegazdaságok); közvetlenebb piaci kapcsolattartásra képes a feldolgozókkal, a kereskedőkkel, a boltokkal; a vezetése profi (el tud igazodni a termékminőség kérdésében, a technológiai és pénzügyi konstrukciókban, ami nélkül bizonyos minőségi árukat nem lehet előállítani); a különféle tevékenységi köröknek hátrányuk mellett kedvező tulajdonságuk, hogy a több lábbon állással mérsékelik a kockázatot, és a kisüzemek egy része is be tud kapcsolódni a nagyok vetéscsatornáiba.

³ Az EU mostani és rövid távon mindenképpen érvényesülő szemléletében a családi gazdaságoknak van megkülönböztetett szerepük. Az uniós megközelítés már ma is érzékelhető, a CAP-reformban is megjelenő változása, amely hosszabb távon valószínűleg fel fog erősödni, azonban a világpiacon versenyképes mezőgazdaság képét fogalmazza meg. Ez utóbbiba már könnyebben beleilleszthető a tiszta versenyképességi kritériumokhoz közelebb álló, hazai amerikai, nagyméretű üzemek léte és tevékenysége.

A kulturális hagyományok és az adott helyzet miatt a szóban forgó nagyméretű gazdaságokkal nem lehet szakítani. (Vagy ha mégis, az súlyos termelési zavarokhoz vezetne.) Fokozatos átalakításuk, illetve változásra készíttetésük viszont lehetséges és kívánatos. Ez egyrészt a számukra konkurenciát és egészséges kihívást jelentő közepes méretű családi gazdaságok tevékenysége és terjedése segítségével lehetséges,⁴ ami az uniós illeszkedés és forrásszerzés okán is helyes irány. Másrészt új kooperációs formákat célszerű serkenteni, amelyeknek ma nincs itthon mintája, s egyben a nagyméretű gazdálkodási formával, üzemtípussal szemben alternatívát jelentenek.

A családi (középparaszti) gazdaságok

Az ország valamennyi vidékén megjelentek olyan középparaszti gazdaságok, amelyek főleg családi munkaerőre támaszkodnak, ugyanakkor idetartozik az új mezőgazdasági nagyvállalkozók egy csoportja. Ezen csoportok gazdálkodásának mérete nem haladja meg a középparaszti szintet. A középparaszti gazdaságok egy része árutermelést folytat (a verseny piacon jelenik meg), s így a mezőgazdaság „versenyszférájában” tevékenykedik, egy másik részük viszont egy szűkebb (helyi) piacon jelenik meg, vagy a család és a rokonság szükségletének kielégítésére összpontosít, az árutermelés csak kisebb szerepet játszik gazdálkodásukban. A versenyképesség, a gazdálkodás színvonalának javítása tehát elsősorban az árutermelő vagy az abba bekapcsolódni kívánó (bekapcsolódásra képes) középparaszti gazdaságok fejlődésének feltétele. A középparaszti gazdaságoknak – amint említettük – elsősorban versenygeneráló szerepük van, ám nem lehet őket általánossá tenni. Azért, mert a hazai tanyarendszer viszonylagos fejletlensége, az agrárágazat alacsony tőkefelhalmozó képessége korlátot állít a középparaszti gazdaságoknak és annak, hogy azok stabilizálódni és növekedni tudjanak.

Számuk és szerepük növekedését segíti, ha azoknak a szolgáltatási, innovációs és piachoz kapcsolódási szükséglete kielégítődik. Ma az újjászületett *szolgáltatások* (művelő és növényvédő szolgáltatások, fuvarozás stb.) zöme a szürkegazdaságban jelenik meg, ezért azok nem tudnak innovációs segítséget és termelésbiztonságot nyújtani. Ugyanakkor a féllegális, legális szolgáltató vállalkozások (gépkörök, növényvédelem) egyelőre nem megfelelő színvonalúak. A középparaszti gazdaságok igénylik az *önálló (input és output oldali) szolgáltató (vállalkozási) rendszer* kiépülését. (Ami egyébként a részmunkaidős gazdaságok működését is segíti.) Alapvető az input szolgáltatások rendezett piacának kialakítása. Ezáltal például a táp- és tenyészanyag szabványosított, és minősége ellenőrizhető lehet. A művelő, növényvédő, betakarító vállalkozások polgári jogi felelősséggel, azaz biztonságot nyújtva végzik tevékenységüket. A fajta-, a berendezés- és a technológia-előállítással foglalkozók pedig olyan ügynököket alkalmaznak, akiknek a személye garanciát jelent.

A középparaszti gazdaságok a szükséges művelő, vegyszerező és szállító szolgáltatásokat gyakran erejüket egyesítve, szövetkezet létrehozásával biztosíthatják, illetve beszerzési és értékesítési szövetkezetet is alakíthatnak. E gazdaságok kívánatos szövetkezése nemcsak a beszerzést és az értékesítést segíti, hanem a nagyobb élelmiszer-ipari feldolgozóvállalatokhoz való kapcsolódást is, ugyanakkor az a belépők szelektálását is elvégzik. Attól függően, hogy a középparaszti gazdaságok milyen méretű és célú szövetkezést hoznak létre, eltérő feladatok ellátását remélhetik a szerveződési formától. Így a kereskedelmi jellegűek mellett létrejöhetnek a tápkeverésre, a géphasználatra, kisebb vágóhidak felépítésére és üzemeltetésére stb. vállalkozó szövetkezetek is. Ugyanakkor ez utóbbiak meglepte sem zárja ki, hogy például egy közeli tápkeverő vállalkozástól is vásároljanak takarmányokat. A középparaszti gazdaságok tehát a maguk alkotta szervezetek révén aktív piacpolitikát képesek folytatni. A szervezeti sokszínűség biztosítja, hogy ne kényszerkapcsolatok irányítsák a termelői, feldolgozó és forgalmi együttműködést. Egy-egy gazdának több szövetkezetbe is célszerű belépnie.

A magyar gazdálkodási kultúrából fakadóan ma sok olyan kereskedő működik, akik a feldolgozóipar számára gyűjtenek mezőgazdasági nyersanyagot (szerződnek, termeltetnek, felvásárolnak), ugyanakkor szabadpiaci kapcsolataik is vannak. Ezeket a kereskedőket, hogy megbízhatóak (polgári jogi felelősség) legyenek, célszerű céhesíteni. Ma ugyanis azok nem „normáztak”. Például a terménykereskedő *ügynöki vállalkozások* fontos szerepet tölthetnek be a középparaszti (és esetenként a részfoglalkozású) gazdaságok árupiacba kapcsolásában. Másfelől szaktanácsadói feladatokat (például a növényvédelem, a technológiamegválasztás és -alkalmazás, a géphasználat stb. terén) is elláthatnak. A középparaszti gazdaságok finanszírozásában egyes kereskedelmi bankok, hitelszövetkezetek, esetleg befektetői társaságok közvetlenül

⁴ Azok jelenléte jótékony versenyt támaszt a mezőgazdasági szektor más szereplőivel (főként az óriásfarmokkal) szemben. Elősegíthetik a nagyméretű üzemek vállalati egységeinek felbomlását, és részben maguk, részben az általuk is kifejezett szükségletek segítik a változatos agrárszolgáltatási (gépkölcsönzési, vegyszerezési stb.) rendszer kialakulását.

is részt vehetnek. Az ügynöki vállalkozások a hitelnyújtás esetében is megjelenhetnek, például mint egy bank vagy jelzálogbank ügynökei közvetítik a hiteleket.

A részmunkaidős gazdaságok

A *reszmunkaidős* (mellékfoglalkozásban működő) *gazdaságok* fontos szerepet fognak játszani a mezőgazdaságban. Közvetlenül és közvetve közel egymillió ember lesz érdekelt ebben a tevékenységben. A mezőgazdasági termelés jelentős hányada továbbra is innen kerül majd ki. A szóban forgó gazdaságoknak különféle típusai vannak. *Egyik* megközelítésben két csoportjuk különíthető el. Az első a specializált árutermelő gazdaságtípus. A második a háztartás olcsóbbító, alapvetően önellátásra és csak időnként eladásra termelő gazdaságtípus. *Másik* megközelítésben is csoportosíthatók a részmunkaidős gazdaságok. Egy részük közvetlenül a városi piacokra termel, a kofakereskedelem bázisa. Másik részük a mezőgazdasági nagyüzemekkel kooperál: így bekapcsolódhat a vetőmagtermelésbe, tömbösített zöldségtermelésbe, bérhizlalásba stb. Harmadik csoportjuk a középparaszti gazdálkodók családi vagy baráti körébe tartozik: a középparaszti gazdaságok vetésforgójába csatlakozik be (például bolgárkertészet, dinnyetermelők, dohánytermelők). A köztük levő együttműködés gyakran ölti munkacsere formáját, értékesítési és/vagy szolgáltatási kapcsolataik összefonódnak. A mellékfoglalkozásban tevékenykedő gazdaságok bizonyos csoportjai kistermelői társulásokat hoznak létre. Így tudják biztosítani a nagyüzemtől függetlenül a közös forgóba illesztett kertészeti és vetőmagtermelést. A részmunkaidős gazdaságok kiegyensúlyozott működéséhez szükség van a földhasználat világos rendszerének kialakítására. Ezt szolgálja a földcsere, a földhasználó társulások létrejötte, a szomszédságban levő földek tulajdonosainak kényszeregyezsége (például azonos vagy egymást nem zavaró kultúrák egymás melletti termesztésében, illetve vetésforgó működtetésében való megállapodás).

A részmunkaidős üzemek bekapcsolása a gazdaság vérkeringésébe alapvetően a termeltető vállalkozások (kisebb feldolgozóüzemek, nagykereskedelmi egységek, áruosztályozó szervezetek, boltokkal kapcsolatban álló közvetítő kereskedők, ügynöki vállalkozások stb.) által történhet. A mellékfoglalkozásként működtetett üzemek által előállított cikkek (például tojás, nyúl, méz, kertészeti termékek, sertés, szárnyasok stb.) mind igen fontos termékek, amelyek azonban szervezett termeltetést követelnek. Az elaprózott üzemek kibocsátását ugyanis megfelelően ütemezni, minőségét egységesíteni, az üzletbe való beszállítását koordinálni kell. Ehhez pedig tőkeerős termeltető vállalkozásokra van szükség, amelyek hitelhez is könnyebben jutnak hozzá, s a feldolgozó és kereskedelmi szférával is szoros kapcsolatokat ápolnak, valamint a termeléshez elengedhetetlen szolgáltatásokat (például növényvédelmet, géphasználatot, hűtőtárolást stb.) is képesek megszervezni. Így pedig a kisüzemek irányába közvetítik a piaci hatásokat, ugyanakkor képessé teszik azokat e hatások fogadására és az arra történő reagálásra.

A kooperáció rendje: valóság és eszményképek

A mezőgazdasági termelés *biztonsága* (s így versenyképessége) múlik azon, hogy az együttműködések rendje a résztvevők számára egyértelmű, előre számba vehető legyen, és hogy a szereplők pontosan tudják, mit várhatnak egymástól. A biztonságra való törekvés, az együttműködések zömének személyessége (nem eléggé szabványosíthatósága) okozza, hogy ma az együttműködések szükségszerűen az adott körben ismerős magatartásmintákra támaszkodnak. A változás itt is elsősorban kényszer-innováció: az elpusztult vagy ellehetetlenült kapcsolat pótlásaként jön létre, és csak lassan szelektálódnak ki a változásokból az új, érzékletes normáknak megfelelő formák. A hagyományosnak érzett együttműködési formák a nagyüzemen belüli, illetve a nagyüzemek és a kisüzemek közti kapcsolatokban kialakult hagyományok folytatói, részben pedig azok a formák, amelyeket a hetvenes évektől újuló második gazdaság – elfeledettnek hitt kulturális mintákat torzultan felelevenítő – együttműködési rendszere kialakított. Az új vagy újnak tűnő mai együttműködési formák a piaci vállalkozók fellépéseinek eredményeképpen, de részben szintén egykorvolt szerepek újralesztéseként (például gépész vállalkozó, terménykereskedő) jelentek meg. Néhány területen hatnak csupán a modern, nyílt piacra utalt agrárgazdaság tudatosan kiépített (ideológiát megvalósító) együttműködési formái. Például tenyésztési egyesületek, fajtaelterjesztő vállalkozások, feldolgozócégek értékesítő, vásárló és termeltető ügynökei, új funkciójú szövetkezetek.

A jelenlegi helyzetben az agrárágazat kapcsolathálóinak biztosítania kell 1. a földhasználat összehangolását; 2. a földművelés biztonságát; 3. a mezőgazdasági inputok piacának működését; 4. a mezőgazdasági termékek értékesítési piacának működését; 5. a finanszírozási rendszer működését.

A földhasználat összehangolása

Az erdőgazdálkodás és a legelőhasználat, az öntözési lehetőség hasznosítása, az alvállalkozásoknak teret biztosító növényforgók, a vetőmagtermelés, a növényvédelem biztonsága, a táj kultúrállapotának fenntartása a földhasználat összehangolása nélkül lehetetlen. A *földhasználat összehangolásának sikerén* múlik gyakran az, hogy egy-egy tevékenység az adott határrészen rentábilisan folytatható-e, és az, hogy az egyes vidékeken, már a háború előtti uradalmi időkben, illetve a gazdag parasztok és a kertészeti vállalkozók közös földhasználatában kialakult és a téeszrendszer idején széles körben elterjedt termelési kultúrák folytathatók-e (szántóföldi kertészet egyes típusai, fűszerpaprika-termelés, hagymatermelés stb.). Nagyon gyakran épp a földhasználati együttműködések másképp megoldhatatlannak tűnő gondjai tartottak egyben nagyüzemeket, illetve a nagyüzemek elmúlt évekbeli szétesése szorított vissza termelési kultúrákat (például egyes vidékeken a napraforgómag-, a spárga-, a dinnyetermelést). Szerencsére az új nagyvállalkozók is építenek általában erre a kulturális hagyományra, és a középparaszti gazdaságok egy része is szimbiózisban van szomszédos kisvállalkozókkal.

Mégis, olyan érzékeny területeken, mint a legelőhasználat vagy az öntözési lehetőségek hasznosítása egy-egy vállalkozó individualista magatartása kis- és középgazdálkodók sorának racionális gazdálkodását akadályozza meg. (Ezért is kényszerű törekvés a nagygazdaságok megőrzése, illetve azoknak a kialakítása.) A mai bérleten alapuló gazdálkodás és a bérleti rendszerünkben benne rejlő bizonytalanság a *szimbiotikus földhasználati rendszereket* bizonytalanságban tartja, s ezzel rontja ezen tevékenységek tökevonzó képességét. E földhasználati modell jogi formájának hiánya, sőt, sok szempontból a jog ellenére való adott körülmények közti alkalmazása okozza, hogy a közös földhasználati formák nem tudnak terjedni. Ez az egyik oka, hogy például a konzervipari termeltetés közelmúltbeli növekedése mára megtorpant: az ipar a biztonságosan működő, szántóföldi zöldségtermelést nagy táblás forgóban biztosítani tudó együttműködésekkel már beszervezte, újakat pedig – mivel olyanok nincsenek – nem tud elérni. A földhasználati rend bizonytalansága hoz éles cezúrát a tehenészetek közt is. Az állami gazdaságokból lett társaságba illesztve az idejében (1994 előtt) kialakított nagy (többnyire szintén társas) vállalkozásban lévő telepek fejleszthetők. A kisbérletek tömegére utalt telepekbe azonban nagyon kockázatos komolyabb tőkét fektetni. A földhasználati együttműködések rendje az a terület, amelyik alig tud fejlődni jogi és közigazgatási segítség nélkül. Mezőgazdálkodásunk jövője – többek közt az Európai Unióhoz csatlakozással kapcsolatos feladataink teljesítése – ezen a területen különös feladatokat ró az államra.

A földművelés biztonsága, differenciált szolgáltatási rendszer

A földművelés biztonságát, sőt, egyáltalán a szükséges gazdálkodási műveletek elvégzését csak *differenciált szolgáltatási rendszer* tudja biztosítani. Hiszen a jól felszerelt és szaktanácsadással segített, hozzáértő tulajdonos által vezetett farmok, avagy parasztgazdaságok rendszerében létező mezőgazdaság ideálképe még távlatilag sem reális. Szükségszerűen tovább él ugyanis a szélsőséges birtoknagyság hagyománya. De még a középparaszti hagyományok modern folytatójának tekinthető 10–300 hektáros gazdaságoknak sem célszerű a teljes művelési és betakarítási folyamatot saját erőből biztosítani.

a) *Gépi szolgáltatás.* Automatikusan újratermelődött tehát két történelmi szerep: a *gépész vállalkozóé* (hiszen mind a cséplőgép-, mind a traktortulajdonosok a háború előtt is legfeljebb csak melléktevékenységben voltak gazdálkodók) és a négy-öt kisebb gazdát patriarchális függésben tartó nagygazdáé, aki – részben munkacsere fejében – elvégzi a szükséges gépi munkákat a többiek gazdaságában is. Ennél jelentősebb a tovább élő *nagyüzemek autonómiát nyert szolgáltató-művelő vállalkozásainak* szerepe, illetve a direkt szolgáltató célből önállósult társas vállalkozásoké. Ez utóbbiak szerepe folyamatos – már a nyolcvanas években megindult – átalakulással alakult ki a nagyüzemek kistermelők számára is szolgáltató traktoros- és növényvédő brigádjaiból. Az egyenrangúak együttműködését feltételező *gépköri* közösségi formák nemcsak bejegyezve nincsenek sokan, de informálisan is kevesen vannak. (Így főleg Dél-Tolna és Észak-Baranya sváb kultúrájú falvaiban jöttek létre ilyenek.) Kulturálisan összehangolt és hasonlóan módos gazdák szomszédosági rendszerét tételezi föl, ami az átalakult mai magyar faluban ritka.

b) *Növényvédelem.* Sajnos csak a szőlő- és gyümölcsstermelők egy része közt (ahol élnek a szakszövetkezeti, illetve háztáji szakcsoporti hagyományok) és a nagyüzemekon kívül a nagyüzem vagy nagyvállalkozás által szervezett kisvállalkozás-halmazokban (például fűszerpaprika, pritaminpaprika, vetőmagtermelés stb.) van többé-kevésbé felelős rendszere a növényvédelemnek. Ide szerződött az általában társas vállalkozás, a célra formált (de korábbi nagyüzemekből önállósult) szövetkezet vagy a termelést és a földhasználatot is szervező nagyvállalkozás szolgáltatórészlege. Valóban új szolgáltató szövetkezeti alakulat alig van, és lassan születnek a növényvédelem egészét (s nem csupán az aktuális kiszórást) vállaló önálló vállalkozások is. (Ezért is vannak sokan kiszolgáltatta saját fél tudásuknak és a szürke növényvédőszer-kereskedelem megbízhatatlanságának.) A *növényvédelem felelős rendjének kialakítása* legsürgősebb feladataink közé tartozik, de

fejlesztésre szorul a többi művelő szolgáltatás (talajművelés, betakarítás) intézményrendszere is. Bár kétségtelen, hogy a szolgáltatások formális önállósulásában és az így kialakuló versenyben és pozitív szelekcióban a magyar mezőgazdaság szerkezetének racionalizálódása jelenik meg, a pozitív piaci hatások kibontakozását gátolja, hogy a valóságos szolgáltatói viszonyoknak ritkán van adekvát jogi (szerződéses vagy szövetkezeti) formája, a szolgáltatók zöme pedig nem jelenik meg szolgáltató, polgári jogi felelősséggel tartozó vállalkozásként. Ezért támogatási rendszerünket olyan formában kell továbbfejlesztelnünk, amelyik arra készlet, hogy szövetkezeti formában vagy szerződött ügyfélkörüket felmutatva jelenjenek meg a szolgáltató vállalkozók. Ki kell alakítanunk azokat a „céhes” szabályokat, amelyek első lépésben a növényvédő, később minden szolgáltató vállalkozás működési feltételeit és garanciális kötelezettségeit meghatározzák. *Csak rendezett piacon lehet biztosítani a vállalkozók és a technológiák színvonaljavító versenyét.*

A mezőgazdasági inputok piaca

A mezőgazdasági inputok (gépek, anyagok, tenyészanyag) piacán vannak a legnagyobb különbségek az egyes szereplőcsoportok kapcsolatrendszerében. Itt látványossá válnak a kulturális határok és az, hogy az üzleti méretek (például a termőterület nagysága) eltérése más lehetőségeket biztosít a kapcsolatépítésben. Megnőtt a jelentősége annak, hogy a nyolcvanas években még elválasztott volt a nagyüzemek és a családi gazdaságok beszerzési rendszere. S a nagyüzemen kívül csupán néhány formálisan is együttműködő magántermelői közösség tudott közel jutni a profi ellátószervezetekhez.

Ennek a kettős ellátórendszernek, *két kapcsolatszervezési kultúrának* következménye, hogy kettészakadt például a sertésstartók és a juhászok mezőnye a tudatos fajtapolitikát folytató és többé-kevésbé ellenőrzött tápokot etető, valamint a megbízhatatlan minőségű vágóállatokat előállító tartókra. (Ugyanakkor sem a felvásárlási árkülönbségek, sem a támogatási rendszer határozott minőségi kritériumai nem tudják jelentősen szélesíteni a tudatosabban gazdálkodó rendszert.) Hagyományos és valószínűleg tartóssá vált két eltérő szakmakultúra például a zöldség- és gyümölcstermelésben, és ez rögzíti a másra és másképpen figyelő fajta- és növényvédő szerek beszerzési rendszerének eltérését. Ez a kettősség – vagyis az, hogy a kulturális és a méretkülönbségek miatt a profi ellátószervezetekkel csak a termelők egy része tud együttműködni – még a legtudatosabb termelési kultúrákban, a szőlő- és gabonatermelésben is megjelenik. Az utóbbi területen a hozamkülönbségek, növényvédelmi elégtelenségek inkább erre, mint a pénzühiányra vezethetők vissza.⁵

A megbízhatatlan beszerzési rendszerre utaltság a hátrányban levőkben eltérő reakciókat vált ki. Viszonylag ritka az, hogy a társulással megvalósítható közös beszerzésben levő piaci pozíciójavulást akarnék felhasználni. Tipikus reakció – például az állattartóknál a tevékenység abbahagyása, illetve – ritkábban – az autarchia fokozása. A gabonatermelőknél pedig az jellemző, hogy formálissá teszik önálló gazdaságukat: bár nem adják bérbe földjüket, annak művelését teljes egészében (s nem csupán egy műveletet) egy nagyüzemre, nagyvállalkozóra vagy bérművelő vállalkozásra bízzák. A szőlő- és primórtermelők között erősödnek a patriarchális kooperációs formák: amikor egy-egy – rendszerint borászattal, illetve piacozással is foglalkozó – tekintélyesebb gazda vezényli, hogy mit kell csinálni, és ő szerzi be a szükséges anyagokat. A fenti reakciókkal egyidejűleg a mezőgazdasági termelők nagy része követeli, hogy az állam csináljon rendet a kereskedők és a tápgyártók között. *A műtrágya- és növényvédőszer-kereskedelem* – ellátásbiztonság és árresek miatti – *rendbetételét*, valamint a tápgyártás és -kereskedelem fegyvermezését a nagyüzemi és nagyvállalkozói kör egy része is igényli. Bár a kilencvenes évek elején kiszélesedett anarchián ez a gazdálkodói csoport már többé-kevésbé úrrá lett. A piaci verseny kiszelektálta a komolytalan szereplők egy részét, megerősödtek a tartós klientúra kiépítésére törekvő kereskedőcégek és gyártó vállalati ügynökségek, és az új nagygazdák is lassan megtanulják szerepüknek azt a részét is, hogy hogyan igazodjanak el a fajta-előállítók, a kereskedők és a tápgyártók piacán. Hiszen újra erősödtek, s a nyílt piaci környezet és a jobban számon kérhető polgári jogi felelősség tudatában formálták meg magukat a válságot túlélő és magánvállalattá alakult Agrokerek, intenzifikálták áruhitel formájában termelési előleget nyújtó szerepüket a megmaradt termelési rendszerek, megjelentek és ügynöki hálózatot építettek ki német, olasz, osztrák vetőmag- és anyagkereskedő cégek, nagy európai gép- és berendezésgyártók. Az állattenyésztő egyesületek, a fajtafenntartó cégek és a saját sertésfajtáik honosítására betelepült tenyésztő cégek nem csupán saját állat- és növényfajtáik terjesztésével és érdekképviselésével foglalkoznak, hanem bázisai

⁵ A más módon beszerzett inputok következményeinek hatása időnként drámai, és még a résztvevők számára is tanulságos. Például 1995-ben a viszonylag művelt és jó szőlősgazdák alkotta soltvadkerti közösségben a társaság kétharmadának szőlőjét gombafertőzés tette tönkre. Tetemre hívtak néhány növényvédőszer-gyártó céget, s fokozatosan kiderült, hogy az a harmad került el az esős tavasz következményeit, amelyik – mivel közös növényvédő szervezetük volt – közvetlenül a cégtől rendelt vegyszerekkel dolgozott, és azok fizettek rá, akik a helyi kereskedők akciós vegyszereivel dolgoztak. (Ugyanakkor például Izsákon voltak olyan termelők, akik annak ellenére ellehetetlenültek, hogy növényvédő vállalkozásra bízták magukat. A nagyüzemből önállósult ilyen vállalkozások egy része ugyanis a szürkegazdaságban alámerülve, a minőségi szolgáltatást lerontva, igyekszik jövedelmezőségét javítani.)

annak a szaktanácsadásnak is, amely értékeli a termelési és a tartási módokat, az ebben használt eszközöket és anyagokat, s ezzel befolyásolja az inputok egész kereskedelmi rendszerét.

A mezőgazdasági inputok piacán az állam feladatai az adott helyzetből következnek: *a)* Erősíteni kell a mezőgazdasági inputok és köztes termékek *nyílt piaci jellegét*: erősíteni az értékelő és összehasonlító információk terjesztését a kereskedelmi információk tagolatlan tömegében, s ennek érdekében fejleszteni a tesztüzemi rendszert és a minőségellenőrzés rendszerét is. *b)* Most, hogy *az állam* már vállalkozik arra, hogy a támogatáspolitikát a minőségi termelési politikai célok szolgálatába állítsa, az eszközök kialakításában *működjön együtt a termelő és a tenyésztő egyesületekkel, rájuk támaszkodva versenyeztessen gép- és berendezésgyártókat, támogasson teljes – összefüggő – fejlesztési programokat*. Merje vállalni a cenzúrázást. *c)* A növényvédőszer-kereskedelmet, valamint a tápgyártást és a tápkereskedelmet „*céhesíteni*” kell. *d)* Érdemes kísérletet tenni *a tenyészállatok aukciós piacának kialakítására*; a fajtafenntartók, a faiskolák, a szaporítóanyag-termelők és kínálatuk rendszeres értékelésére. *e)* Az ültetvénytelepítési és állattenyésztési fejlesztési támogatásokat *célprogramokra* célszerű bontani, és már azok előkészületi fázisában érdemes azokba beavatni a fajta-előállítókat és a technológiagyártókat. A tudatos kínálat és a minőségi tényezők folyamatos tudatosítása képes a gazdálkodói magatartások leggyorsabb változtatására.

A mezőgazdasági termékek értékesítési piaca

A termények és termékek értékesítésének formáiban megjelenik a mezőgazdaság gazdasági-társadalmi beágyazottságának minősége. Látszik, hogy *az élelmiszer-gazdaság mennyire integrált*, méghozzá az integráltság mindkét értelmében – mennyire gazdag és világos formák közt vesz részt a munkamegosztásban – tehát hogy mennyire felhasználóvezérelt a tevékenysége, és ő maga mennyire tudja vezérelni a neki szállítókat, és befolyásolni a vele szemben támasztott igényeket, a keresletet, és az integráció szűkebb, konkrétabb és korlátozottabb értelmében is: termelési programjai, inputjainak formája és ütemezése milyen visszacsatolási eszközökkel igazodik a felhasználók és a végső fogyasztás szükségleteihez.

A piacgazdaság ideálképehez olyan mezőgazdasági tevékenység-láncok illenek, amelyek még a végső felhasználótól legtávolabb eső fázisokban is biztosítják, hogy az célra termelő tevékenység legyen. Tudja például a termelő, hogy ő úgy hízal libát, hogy annak májából tokiói boltokba kerülő pástétom lesz. Ennek megfelelően alakítva ki fajtáját, munkamódszerét, s hogy ütemezésben igazodjon a piaci keresletnek a feldolgozó közvetítette hullámszához. Ez az igény fejeződik ki az „*iparszerű mezőgazdaság*” eszméjében is. Persze ez az eszmény operacionalizálási technikát is kínál. Szabványosítja a tömeges fogyasztásra kerülő termékek típusait és a továbbfelhasználásra kerülő köztes termékeket. Jogi mintákat kínál a szükséges koordináció biztonságának fokozására. Lehetővé teszi – épp a szabványosítás révén –, hogy ne csak a lánc végéről lehessen szervezni a végső felhasználóhoz futó láncot. Egyszerre inspirálja a társadalmi vagy kulturális tagoltság, avagy a technológiai adottságok miatt egymásra utalt fázisok szervezésének koncentrációját és a nyílt piaci szolgáltatási és csereformák fejlődését. Azért, hogy a parciális integrátumok szabadabban és versenyezve kapcsolódhassanak egymáshoz.

Az integrációs eszmerendszer (s benne az iparszerű mezőgazdaság ideológiája is) nem csupán elemzési célokat szolgál, hanem eszköz a mezőgazdasági szereplők viselkedésének áthangolására is. Hiszen a mezőgazdaságban uralkodó magatartások ideológiái a világ túlnyomó részén a szűkös élményéből táplálkozó eszmék. A „*paraszti*” individualizmus és öntudat, a mezőgazdasági közösségek kasztosodási hajlama és feltételes toleranciája korlátokat állít a polgári piacgazdaság igényelte kulturális és szociális újdonságoknak, megnehezíti az alkalmazkodást ahhoz az új világhoz, amelyben a termelékenység-növelés lehetőségei a mezőgazdaságban is bőségesek, a fogyasztás változó, és ezért állandó veszély a túltermelés, a termelés elszakadása a kereslettől. Másrészt az integráció tökéletlensége közvetlenül fenyegeti a feldolgozócégek rentabilitását: náluk csapódik le egy liberalizált piacon az általuk képviselt termelési lánc rendszervesztesége.

A modern piacgazdaság a mezőgazdasági termékek felhasználóhoz, illetve fogyasztóhoz juttatására három – kooperációs kultúrát meghatározó – intézménytípust alakított ki: 1. az élelmiszer-ipari, illetve kereskedelmi vállalatok által kézben tartott *termeltetés*; 2. a mezőgazdasági termelők újracéhesítésének mintáit megteremtő *szövetkezetek*; 3. a szabványosítható, avagy tesztelt termékek – fizikai vagy szimbolikus –, hacsak lehet, *aukciós avagy tőzsdei jellegű szabályozott nyílt piaci intézményei*. Ezek a rendszerek magukhoz idomították a hagyományos terménykereskedői szerepeket (gyakran ügynöki céggé alakítva át őket), új normáit hozták létre az input kereskedelemnek és a szolgáltató vállalkozásoknak, inspirálták

a szaktanácsadás nagy (nemzetközi) rendszereinek kialakulását, a technológiai versenyt, a technológiát szállító iparágak szervezetének megújulását és a mezőgazdaságon belüli közvetlen szerepvállalását. A pénzügyi intézményrendszer – benne az állami befolyásolás eszközszerkezete is – igazodott ezekhez a változásokhoz. Sőt, a bankrendszer széles körű szerepvállalását a mezőgazdaságban éppen a nagy léptékű integráló technikák és integrációs szervezetek tették lehetővé.

a) Az utóbbi évek magyar agrobizniszének változásaiban leegyszerűbben az *élelmiszeripar termeltető szerepének* megerősödése és az ehhez szükséges ügynöki és szolgáltató vállalkozások megformálódása tudott megtörténni. Részben azért, mert a feldolgozóüzemek elfogadható költségekkel csak tervezett és programozott termeléssel, megfelelő összetételű és megfelelően előkészített nyersanyagokkal tudnak dolgozni, és alternatív szervezők híján nekik idejében meg kell jeleníteniük keresletüket. Részben pedig azért, mert az élelmiszeripar nagyobb része és a gabonakereskedelem (döntően a külső befektetések révén) gyorsan tőkésedett. A befektető pedig kénytelen futni a pénze után, illetve megfelelően működtetni a tőkéjét. A tevékenységek jellegéből következően (és a kulturális adottságoktól befolyásoltan) a mezőgazdaságon belüli különböző mélységű szerepvállalásra kényszerülnek az egyes élelmiszer-ipari szakágazatok vállalatai, és így különböző típusú kockázatokkal kell szembenézniük. Vannak, akiknek az adott gazdálkodói térben *csak arra kell törekedniük, hogy kiválasszák a szerződött partnerkörüket*: a szereplők értenek a dolgukhoz, elő tudják teremteni a felszerelésüket, a körülöttük levő kapcsolatrendszerben meg tudják találni a szükséges szolgáltatókat. Némi fajtaismertetéshez kötött szaktanácsadással és termelési előleggel biztosítani lehet a szükséges lojalitást és így a termelési programot. Ezzel a feltételezéssel szervezték és szervezik a konzervipari nyersanyagok zömét, a dohányipar, a sörgyártás, a növényolajgyártás mezőgazdasági termeltetését.

Az élelmiszer-ipari cégek a hagyományos nagyüzemek és ÁFÉSZ-ek tulajdonában levő ügynöki *hálózatot*, annak funkcióját azonban sok vidéken nem tudták átvenni. A terménykereskedői szerepbe betört sok önjelölt vállalkozó közt időbe telt, míg megtalálták azokat, akiket a termelők is elfogadnak, értenek is a dolgukhoz, és a feldolgozócéggel szembeni illojalitástól (előlegcsalások, máshova értékesítések, felszívódások) sem kell félniük. Általában olyan emberek közt találták meg termeltető ügynökeiket, akiket más szerep is köt a mezőgazdasági termelőkhez, illetve a feldolgozóhoz (fuvarozók, gépi szolgáltatók, hivatalos szaktanácsadók), és így kapcsolt vállalkozásuknak is megrendelést biztosít a termelés-szervező vállalt szerep. Meg kellett küzdeniük a termelők illojalitásával is, mert köztük sokan, ha alternatív értékesítési csatornák lehetővé tették, mai partnereiken álltak bosszút 1989–1992-es (élelmiszeripartól elszenvedett) sérelmeiken (bizonyos feldolgozók piaci-gazdálkodási gondjaik miatt nem vették át terményüket), és másnak adták el a szerződött (s általában leelőlegezett) terményt. Ezért kényszerültek az uborkatermelők, a növényolajipar, a pritamínpaprikával foglalkozók, a gabonakereskedők termeltetési rendszerüknek az újraformálására.

A baromfiipar és a cukoripar olyan – más-más természetű – *szervezési és termeltetési kultúrát örökölt*, amelyiket egyelőre az új tulajdonosok is tudnak használni. Rövidesen azonban nekik is szembe kell nézniük az olyan természetű gondokkal, amilyenekkel a húsiparnak és a tejiparnak napról napra szembe kell néznie. (S amilyenekkel a konzerviparnak is szembesülnie kell, ha a megtalált és lehetséges piacaira fokozni akarja a termelést.) A minőségi beszállítói kör biztosítása érdekében szerepet kell vállalniuk a partnerek gazdaságának technikai fejlesztésében, kooperálniuk kell a tenyésztő egyesületekkel, illetve a fajtaszállítókkal, garanciákat kell vállalnia a berendezésgyártók számára. Ráadásul mindez feltételezi a partnergazdaságok stabilizálását is, s ez a jelen jogi környezetben, a zavaros bérleti viszonyok miatt alig megoldható.

b) Az élelmiszeripar – és különösen a nagy nemzetközi cégekbe tartozó vállalatok – termelés-szervezését szembe szokták állítani a *szövetkezéssel*. Pedig ezek többször vannak kiegészítő, egymást erősítő szerepben, mint kibékíthetetlen viszonyban. Például a francia tejszövetkezetek kézben tartják a termeltetést és a napi cikkek gyártásának zömét, de természetes partnerei (időnként társtulajdonosai) a desszerttermékeket gyártó, márkás nemzetközi cégeknek. A mediterrán térben a paradicsomtermelők vagy a szőlősgazdák szövetkezetei gyakran a nagy feldolgozók törzsbeszállítói.

A különböző célú termelést szervező szövetkezetek számos ok miatt hasznosak az élelmiszeripar szempontjából. Több forrásból biztosítják a tőkét, amely a lánc fejlesztéséhez szükséges. Hiszen a gazdálkodók, a (hitelben) berendezést szállítók és a bankok üzletpolitikáját ők hangolják össze az élelmiszer-ipari cél érdekében. Így csökken a termeltető tőkeszükséglete, illetve garanciavállalási kötelezettsége. Azonkívül a számára idegen közegben nem hárul rá túl sok szervezési feladat. A szövetkezet végzi a termelői kör fegyelmezését, szelektálását, képzését, a szövetkezet biztosítja a beszállítók és a szolgáltatók lojalitását (hiszen már nemcsak az egyes gazdákkal állnak szemben). Talán ez a szövetkezet legnagyobb kulturális és szociális funkciója. (Az tulajdonképpen a gazdaélet kialakításának és védelmének technikája.) A szövetkezés

segíti a bankrendszert abban, hogy megfelelő hitelkínálati szelekciós technikákat tudjon kialakítani, valamint hogy lehessen pozitív – vállalkozáshálókat egymásra utaltan fejlesztő – üzletpolitikája. Így a fentiek miatt a szövetkezettekkel való kooperáció csökkenti az élelmiszer-ipari szervezeteknek a fejlesztésekben vállalt felelősségét és rizikóját. Autonomiát teremt a termelői kör számára, de abban szét is osztja a felelősséget.

Élelmiszeriparunk ma alig talál szövetkezeti formában szerveződött kooperációs partnereket. (A régi utódszövetkezetek persze jó partnerek, akikkel azért lehet közvetlen kapcsolatot tartani, mert nagyméretű gazdaságok. Azt azonban többnyire csak akkor vállalják, hogy a családi gazdaságokat is beszervezzék a termeltetési láncba, ha ők egyúttal a nagyüzemivel szimbiózisban levő vállalkozásokat folytatnak.) *A szövetkezés kultúrája, magatartásminta-készlete* ugyanis nálunk nincs összhangban a piacgazdaság „céhes” jellegű, egymás közt válogató szellemével. Talán el sem fogadná egy magyar gazda, hogy a másik feltételeket támasszon vele szemben, amikor be akar lépni a szövetkezetbe. A nyolcvanas évek egyik tanulsága, hogy az értékesítő – többnyire szakcsoporti – társaságok nem találtak formát arra, hogy a hitelrontókat kizárják. Ezért nagyon vérszegény nálunk a szövetkezés azon a területen is, ahol távoli piacra történik a termelés, illetve abban a termékkörben is, ahol többcélú („karácsonyfa-”) értékesítési kapcsolatok vannak. Sokkal fontosabbak a piacoló gazdák körül kialakuló hálók, valamint a terménykereskedői szerepek megújulása (gyümölcs, zöldpaprika, káposztafélék, kerti zöldségek értékesítésében) és a művelő-betakarító vállalkozások értékesítő szerepe (gabona-, napraforgó-, szőlő-, hagyma-, burgonya- és gyökértermelésben).

c) A piaci közvetítőháló nagy szerepe lehetővé teszi és szükségessé tenné a *nagybani piacok* fejlődését. Nem mindig eldönthető, hogy az aukciós piacok (zöldség, gyümölcs, virág) eddigi szervezési kísérletei miért akadtak el. Azért-e, mert a nagybani piacokon megforduló termékek típusba és osztályba sorolása (azaz szabványosítása) nem eléggé kiterjedt (nem része a termelői, értékesítési kultúrának – például egy ládába adott mennyiségű áru, adott elrendezésben és válogatással kerüljön bele); vagy azért-e, mert a termelők nagyobb részét nehéz lenne garanciavállalásra képes értékesítő közösségekbe terelni? Vagy azért, mert a kereskedők rendje is változókéony és bizonytalan szakmakultúrájú, esetleg azért, mert nem akarják, hogy követhető legyen a forgalmuk.

Tájékoztató aukciós piacok létrehozásával – ahol az egykori Zöldért vagy a Hungarofrukt jóvoltából ennek tárolási és szállítási feltételei vannak – mégis kísérletezni kellene. Bejegyzett és garanciaképes eladókkal és vevőkkel, egy-egy eladó minősített árumintájára történő licitálással. (Esetleg csak egy-egy hűtéssel megnyújtott szezon idejére.) Azért, hogy érzékletessé válhasson e piaci típus technikája, és csökkenthető legyenek a mai nagybani piaci rendszert kísérő fölösleges árumozgások. És azért is, hogy kialakulhasson egy olyan termelői, kereskedői és ügynöki réteg, amelyik már egy új kultúra hordozójának tekintheti magát. A jól szabványosítható gabona, a napraforgó és a jó minőségű vágósertés *tőzsdei* kereskedelme életképesnek bizonyult. Bár nagyon közvetett a tőzsdei árjegyzések kapcsolata a nem koncentrált fizikai piac áraival, tagadhatatlan a tőzsde tájékoztató és tükröző szerepe. A gabonafélék jegyzési árai furcsa jelzését adták annak, hogy milyen mértékig tud eltérni a hazai piaci lélektan a világpiaci mozgások ritmusától. Ebben megjelenik az, hogy az állam gabonapiaci beavatkozásai otrombák, de az is, hogy a hazai szereplők sokáig (és még talán most is) túlértékelik az állam gabona-külkereskedelmi akcióinak piaci jelentőségét. Ez a tőzsde – s még inkább a termeltetési szerződések és előlegek – tükrözi a termés- és készletbecslési eljárásainknak és az információs rendszerünknek a tökéletlenségét. Egy-egy csoport vágyai, szorongásai vagy taktikái a tőzsdén is irracionális mozgásokat tudnak fenntartani.

Az, hogy nincs hús-, de van élősértés-tőzsdénk, jelzi, hogy a magyar húsipar mennyire más logikában szervezett, mint a klasszikus piacgazdaságoké. Ott a vágóhíd a sertésenyésztési és -hizlalási lánc vége; a húsfeldolgozó és húskereskedelmi vállalatok kereslete a hasított sertések piacán jelenik meg. Nálunk a két láncrész közti szakadás a hizlalók és a vágóhidak közt van. Itt a leginkább nyitott a piac. Felmerülhet a fázis nyílt piaci rendszerének továbbfejlesztése, miután a tőzsde már megtette az első lépést. (Az állatvásárok mai rendje nem tekinthető megfelelőnek, mert ott minősítés és így garanciavállalás nélkül forognak az állatok.) Mégis, a hízósértés aukciós piacának amerikai mintáját nem valószínű, hogy általánosítani lehetne. Hiszen a húsipari vállalatok már rákényszerültek arra, hogy a jó minőségű sertést biztosító telepekkel termeltetési viszonyra lépjenek. Van azonban tere a tenyészállatok aukciós piacának.

A finanszírozási rendszer néhány kérdése

A finanszírozási rendszer – ezen belül a bankrendszer – kooperációs rendet fejlesztő és stabilizáló szerepe egyelőre meg sem tudja közelíteni sem a nyugat-európai, sem az észak-amerikai ideálképet. Ebben nyilvánvalóan szerepe van az 1991–1992-ben kialakult bizalmi válságnak (amely arra vezetett, hogy a bankok központjai korlátozni voltak kénytelenek hálózati

egységeiknek, tisztviselőiknek a döntési jogát), valamint annak, hogy a hálózatok és a hitelezési szabályzatok – még a kistermelőkkel foglalkozó takarékszövetkezetek esetében is – korábban nem tudatosították, hogy a hitelezéssel piaci és együttműködési stratégiákat formál a bank. (Az más szereplők dolga és felelőssége volt.) 1993 és 1996 tavasza között a bankok nem is voltak abban a helyzetben, hogy aktivizálják kapcsolatépítő stratégiáikat, új üzleti formákat hozzanak létre: keressék a célszerű (és biztonságos) kihelyezési lehetőségeket. Hiszen a belső pénzpiacon nagy hitelfelvételre kényszerült állam kényelmes kihelyezési lehetőségeket biztosított a bankoknak. (Ezért is volt szükség restriktív fiskális politikára.) Emellett a jó ügyfelek megnyerésére törekvő banki politika (és bankok közti verseny) hamar megtalálta azokat a szereplőket, akikre kis kockázattal lehetett pénzt bízni, s így nem volt miért benyomulni a nagyobb kockázatokkal járó szférába.

Mindezért az 1991–1993-as tulajdonátrendező törvényeket követő időszakban szokatlan mértékűre nőtt *a saját források aránya az ágazat finanszírozásában*. Így a tőkét örökölt, szerencsés nagygazdaságok és a kívülről tőkét hozó nagyvállalkozók – vakok közt félszemű a császár alapon – könnyen tudták meg- vagy visszaszerezni a termelési lehetőségeket, magukhoz igazítva a szolgáltatói és a kereskedelmi teret. (S így váltak könnyen hitelezhető jó ügyfelekké. Mégis, különösen az új szereplőknek, meg kellett küzdeniük azért, hogy ezt a bankok elhiggyék nekik.) A családi gazdaságok zöme a rokonsági rendszerek finanszírozási forrásaira szorult. Ez a forrás érthetően csak a jobb módú családrendszerekben és azokon a területeken működött, ahol belátható volt a vállalkozások piaca: a megújuló borpiacon; a virág- és primórtermelés kofakereskedelemben, illetve boltellátásba beépült részén (összefüggésben a kiskereskedelmi vállalkozások átalakulásával); új (kis) élelmiszer-ipari vállalkozásokhoz kapcsolódó céltermelésben; gépi vállalkozások születésében, hogy gépet szerezzenek széteső nagyüzemekből, illetve hogy – különösen 1994-ben – hozzáférjenek a gépvásárlási támogatásokhoz. Az általánossá vált *forrásszűkösséggel* szokták magyarázni a szántóföldi és a gyümölcsstermelés színvonalának visszaesését, és másodlagosan azt, hogy 1993 óta időnként a nyilvánvaló piaci lehetőségek sincsenek kihasználva. Meggyőződésünk azonban, hogy a forrásszűkösségekben – hogy a rokonok, a bankok, az élelmiszeripar vagy a kereskedelem nem hajlandó előlegezni a termelőt – *a termelő minőségi megbízhatósága, a földhasználat és a szolgáltatások irracionális volta* is nagy szerepet játszik. És sok az olyan termelő is, aki nem igazán ismeri egy-egy ráfordítás jelentőségét. Mással nemigen magyarázható például a búzatermelés minőségének nagy szóródása. Egyértelmű azonban a forrásszűkösség jelentősége a távlati fejlesztések (telep- és öntözésrekonstrukciók, ültetvénytelepítés, gépvásárlás) elmaradásában. Ám emögött is ott vannak a birtokok stabilizálódását fenyegető jogi problémák.

Mindenesetre *a külső források szűkösségének (és a „jó” ügyfelek kiválasztódásának) meghatározó szerepe volt az agrobiznisz szereplői körének szétszakadásában*. Vannak a „nagymenők”, és vannak az évről évre fennmaradásukért küszködők. (A differenciálódást hisztérikus agrársorsközösség-vállaló gesztusokkal igyekszik elfedni a mezőgazdasági vállalkozók politizáló része.) Azonban ez gyorsította fel az élelmiszeripar közvetlen szerepvállalását a finanszírozásban, a gabonakereskedők 1995-re általánossá vált megrendelő, előlegfizető, illetve előre vásárló szerepének kialakulását (s így erősítette a tőzsdemanipulálásra irányuló készletesítéseket), a gép- és néha a nagykereskedő vállalkozások akcióit és szerepvállalását az értékesítésben, továbbá azt, hogy a lábon maradt termelési rendszerek újra fokozták sajátos „integrációs” tevékenységüket: előlegezték a termelést, illetve (termény)hitelben adtak eszközöket, anyagot, szolgáltatást. (Ezzel segítve a piacszervezést, a technológiai szaktanácsadás és a szervizszolgálat szervezését is.)

Adott körülmények között, amikor a bankok szűkében vannak hosszú távú forrásoknak, és bizonytalan mind a mezőgazdasági üzemszervezés, mind pedig az egyes piacok jövője, *megnő az állami támogatások beruházási forrásokat és így a jövőbeli tevékenységszervezést meghatározó szerepe*. Bár a támogatási rendszer épít a bankokra, hiszen társfinanszírozásban gondolkodik, és így – legalábbis a hitelre szorulóknak esetében – a támogatottak szelektálásában felhasználja a banki cenzúrát is, a nyugat-európai és az észak-amerikai rendszerekhez képest keveset bíz a pénzintézetekkel, és ekképp korlátozza integrációs- és integrációalajozó szerepüket. Nem használja őket termeléspolitika-alakítóként és -végrehajtóként. (Persze ma még általában nem is tudná így használni őket.)

A piacgazdaságok története *az agrárium finanszírozási rendszerének* (pénzpiacba illesztésének) két nagy ideáltípusát alakította ki. *Az egyik* (a kontinentális Európában) a szövetkezeti ideológiákkal és univerzális szövetkezeti vagy agrárbank-hálózatokkal jellemezhető „nettó elvű”⁶ pénzpiacba csatolás intézményrendszerét jelenti. *A másik* pedig az Amerikai Egyesült Államokban a New Deal nyomán intézményesített „bruttó elvű” (minden fázisban a nyílt pénzpiacra lépő) pénzpiacba kapcsolást. Mindkét rendszer kiépítette azokat a szervezeteket és azokat a pénzpiaci formákat, amelyekkel

⁶ Az érintett pénzintézetek a forrásokat az agrobizniszben gyűjtik, és oda helyezik ki, csak akkor lépnek ki a nyílt pénzpiacra, ha az ágazatban épp fel nem használható többletforrásuk gyűlt össze, vagy prompt pótlólagos forrásigényük van.

elérhető, hogy a pénzüintézetek értékeljék és inspirálják az egyes gazdálkodók üzemstratégiáját, termelési döntéseit, és így a finanszírozási rendszer viszonylag nagy biztonsággal tudja pénzzel ellátni az összefüggő termelési-értékesítési láncokat. Mivel az európai kontinensen az együttműködési köröket (például tehenészeti fejlesztés–fajtapolitika–tejjipar) együtt vizsgáló, finanszírozási szükségletet együtt biztosító (és a Raiffeisen-ideológiával jellemezhető) bankok a szokásosak, ezek nemcsak a szövetkezeti hálózatokat tudják kiszolgálni, hanem az állami termeléspolitika, a helyi és az uniós szabályozás lebontói, megjelenítői is tudnak lenni. Ezért lehetett függetleníteni a volt NDK-ban az üzemrendszer átalakítását a tulajdonosztástól. A banki „terror”, avagy a banki „gyámkodás” biztosította, hogy azok tudjanak üzemeket kialakítani, akiket a cenzúra erre alkalmasnak talált. A hitelezés és a támogatásközvetítés révén elérték, hogy meglehetősen koncentrált birtokrendszer jöjjön létre, és megőrizték az amerikai termelési méretek és technológiák lehetőségét.

Nálunk nyilván az amerikai pénzüintézeti formáknak van nagyobb lehetősége, mert hiányoznak az európai szövetkezeti előzmények, és nincs lehetőség nagy és univerzális agrárbankok létrehozására. (Túl nagy is lenne egy ilyen gazdasági szegmensre szorított bank kockázata. Hiszen – ne felejtjük el – napjainkra mind a kontinentális, mind az angolszász pénzüpiaci intézmények „kinőtték” az eredeti rendszeralkotó elveiket, és túlléptek szerepeiken. Az agrárirányultságúak más területek finanszírozásával is foglalkoznak, míg egyéb bankok is megjelentek az agráriumban.) Ugyanakkor a közraktári rendszer kiterjedése – a készlethitelezés térnyerése – és a jelzálogintézet(ek) elindulása már az ilyen egy-egy gazdasági fázisra irányuló hitelezéssel foglalkozó intézményrendszeri fejlődés lehetőségét jelzi.

Ez az intézményfejlődési irány azonban teljesebb szereprendszert igényel. A pénzüintézetek oldaláról több *fejlesztési típusú intézményt* (hiszen jelen körülmények között a jelzálogintézet csak a gazdálkodók egy szűk körének, a néhány száz hektáron gazdálkodó magánvállalkozásoknak tudja biztosítani a bérelt föld megvásárlásának és a birtok kialakításának feltételeit), ráadásul eltérő társadalmi természetűeket. Olyat, ami technológiai fejlesztést hitelez (és így a gép- és technológiaszállítókat szervezi, és köztük szelektál), s olyat, ami a gazdálkodók kockázatközösségére épít.

A gazdálkodók kockázatközösségére építő leglátványosabb fejlesztő pénzüintézeti formák az amerikai farmer-hitel-szövetkezetek. Ezek abban különböznek a nálunk megjelent (öt vagy hat) hitelszövetkezettől, hogy nem a tagok keresztfinanszírozását végzik, hanem a tagok kölcsönös kezességvállalásával a tőkepiacon szerzik be a fejlesztéshez szükséges forrásokat. Egyszerre jelenítik meg a kockázatközösséget vállalni merő (és ezért az állam által is támogatható) gazdákat és az egy-egy termeléspolitikai célra szövetkező – fejlesztési programot megfogalmazó – szövetségeket. A háttérben ugyanis a hitelszövetkezet által elfogadott (megfelelőnek ítélt) tenyésztő-értékesítő közösségek, új technológiai mintákat szállító gyártó-szaktanácsadó szervezetek, birtokaikat kiterjeszteni akaró vállalkozók állnak. Amikor a hitelszövetkezet pénzt von be a pénzüpiacról, nem csupán a garanciákról és az esetlegesen bekapcsolt támogatásról ad számot, hanem arról is, milyen programot finanszíroz.

A hazai pénzüintézeti rendszer, a (rövid és hosszú távú) hitelezési technikák fejlesztése ma már a bankok által is átértékelendő feladat. Hiszen egyre inkább arra kényszerülnek, hogy megtanulják az új kihelyezési lehetőségeket is teremtő pénzforgatási technikákat. Rákényszerülnek arra, hogy beépüljenek az agrobiznisz szereplőinek a rendszerébe. Első lépésként a termeltetők és a termelési rendszerek mellé oda is álltak. Ma már azonban keresniük kell az új, eligazodást segítő szereplőket. Így most már nekik is érdekük, hogy szaporodjanak azok a jogilag megformált integrációs részkörök (például szolgáltató szövetkezetek, vállalkozók szerződött partnerekkel), amelyeknek csíráit és lehetőségeit a kooperációs rendszerek leírásakor jeleztük. Szükségük van azonban új jogi minták kialakítására, valamint arra, hogy a támogatási és a jogrendszer is segítse a világos felelősségű hálózati szereplők kiválását: integrátorokat szövetkezeti alapon vagy szerződött ügyfélkörrel, fejlesztő-tanácsadó ügynökségeket, elfogadott szolgáltatókat és ügynökségeket.

Mezőgazdaság mint térbeli tevékenység – tájfenntartás, tájvédelem, regionális politikák

Ma a mezőgazdasági tevékenység minden térbeli vonatkozása – a határhasználat rendje, a talaj- és vízvédelem, a tájkarbantartás, a térbeli együttműködést igénylő gazdálkodási módok (öntözés, belvízvédelem, vetőmagtermesztés, legeltetés, alvállalkozókat bekapcsoló vetésforgók stb.) – bármikor politikai kérdésekbe torkollhat. E kérdések abban az értelemben válnak politikai kérdéssé, hogy a közvetlen közreműködők nem tudják megoldani őket. Külső – jogi, hatósági, szervezői, támogatói – segítségre szorulnak. Ugyanakkor sajátos politikai kérdések azok a problémák, amelyekre a helyi vagy regionális elmaradások vagy a munkanélküliség enyhítése miatt kialakítandó politikák mezőgazdasággal kapcsolatos feladatai vonatkoznak.

A térbeli problémák tudatos feltárását hangsúlyossá teszi az, hogy az EU-hoz való közeledésünk ránk kényszeríti az alábbiakat. 1. Annak a normának a tudomásulvételét, hogy a mezőgazdaság nemcsak – és sok helyen nem elsősorban – gazdasági tevékenység, hanem egyúttal tájkarbantartás és a környezettel való gazdálkodás is. Mind a szabályalkotásnak, mind a támogatásnak ez kitüntetett célja. 2. Azt is meg kell értenünk, hogy a mezőgazdaságba irányuló állami támogatásoknak egyre nagyobb része a strukturális alapok kezelésének megfelelő módon, helyi programokba illesztve, regionális tanácsok közbejöttével határozódik meg. Ha arra figyelünk, hogy e kérdéseket hogyan kezeli az államigazgatás – s egyre inkább a lakosság is – az uniós országokban, és hogyan nálunk, igen jelentős kulturális és eljárási különbséget találunk. E különbség csökkentésére látványos lépéseket kell tennünk. S mégsem a csatlakozásra való felkészülés a legfőbb oka annak, hogy agrárpolitikáinknak – s ezen belül támogatási rendszerünknek – a területi vonatkozásokkal foglalkoznia kell. Az első problémakör – a határhasználat rendje, a tájkarbantartás – elemibb és megoldatlanabb gondokat foglal magában, mint amilyenekre a látható európai uniós szabályozás kezelési technikákat kínál.

Magyarország legtöbb falvában a 19. század kilencvenes éve óta szaporodnak azok a gondok – és a gyakran nem megoldott konfliktusok –, amelyek nehezítik az ésszerű határhasználatot (s mérgezik az emberi együttélést). A 1940-es évek végéig a közbirtokosságok, legelőtársulások és a községi joghatóságok elsősorban (mező)gazdálkodásra figyelése sok feszültségre talált megoldást. Az is segített, hogy a gazdálkodás és a birtoktagozódás változásai fokozatosak voltak, s így a szokás átalakulása többé-kevésbé igazodni tudott az új kooperációs és térhasználati szükségletekhez.

A térszerkezettel a határhasználat tervezetté, az együttműködések irányítottá váltak. Ráadásul a hatvanas évek végétől (tömbösítéssel, nagy léptékű forgók kialakításával, alagsövezéssel, az öntözés megújításával, új telepek alakításával) teljesen átalakították, „amerikaiás” léptékűvé tették a határ tagolását. Így napjainkban egy bonyolult szervezett együttműködést feltételező térben kell megtalálni (az elaprózott tulajdonosi struktúra mellett) a határ ésszerű hasznosításának rendjét. Olyan gazdálkodói közösségnek, amely élesen megosztott: azokra, akik az amerikaiás léptékben és az abban szervezett együttműködésekben szocializálódtak, és azokra, akik kisparaszti mintákat élesztenek újjá.⁷

A földtulajdon és a földhasználat szélsőséges mértékű szétválása – és paradox módon még az a tény is, hogy az 1991-től tulajdonossá vált emberek nagyobbik része a gazdálkodóktól elváló szociális csoportokba tartozik – többnyire könnyítette, hogy a tényleges gazdálkodók el tudjanak helyezkedni egymás mellett a határban, és találjanak olyan stratégiákat, amelyek lehetővé tették a gazdálkodási céljaiknak megfelelő birtokok kialakítását. Hiszen az idegen tulajdonosok és a helyi nyugdíjasok zöme vagy eleve egy potenciális, vagy tényleges gazdálkodóra bízta kárpótlási jegyeiknek, illetve részarány-tulajdonosi jogcímüknek az értékesítését, avagy tudomásul vették azt a helyzetet, hogy annak adják bérbe a földet, aki azon a területen gazdálkodik. Az így kialakult rend azonban nem teljes, *törékeny* és nyilvánvalóan átmeneti. Az alkufolyamat zavarait jelzi már az is, hogy a földkiadó bizottságok a települések nagy részén nem tudták befejezni munkájukat. (Bár ebben az eléggé kiterjedt megegyezések hiányán kívül közrejátszottak a törvény praktikus szempontokat mellőző, a kialakuló tulajdonosok tulajdoni részét széttördelő előírásai is. Az 1993-as földkiadásról szóló törvény „igazságosan” szétosztandó tárgynak tekintette a földet, és nem törődött gazdálkodási szempontokkal.)

A rend törékenységet az okozza, hogy a szereplők egy részének földhasználati szándékai gyorsan megváltoznak: a gazdálkodásba fogók egy része rájött, hogy nem boldogul. Vagy mert nem ért hozzá, vagy azért, mert az adott feltételek mellett nem biztosíthatók megfelelően a szükséges szolgáltatások. Mások viszont (jóval ritkábban) a lehetőségek vonzásában korábbi terveikkel szemben mégiscsak gazdálkodásba fognak, s ezzel széttörik az adott táblán kialakított forgót. A földhasználat egyensúlyára, a több évre biztonságos birtokhatárokat még nagyobb veszélyt jelentenek a rövid távú bérleti szerződések és az a tény, hogy nem egyenlő feltételekkel jutnak bérlőkhöz a jogi személyek és az egyéni vállalkozók. (Az utóbbiak a nem nyílt bérlés által biztosítani tudják, hogy a bérbeadó ne fizessen jövedelemadó.) Az ebből fakadó képmutatási kényszer (és az, hogy az egyéni vállalkozóknak nagy előnyeik vannak a közterhek viselésében) arra készteti a szövetkezeteket és a társaságok egy részét, hogy gazdaságuk egyes darabjait látszólag önálló vállalkozókra bizzák. Így a birtoktagozódás látható formája elválik a valóságtól. (És személyes konfliktusoknak még inkább kiszolgáltató.)

A kialakult rend átmenetisége jelentős részben ugyanabból fakad, ami a birtokok viszonylag gyors – s az öröklött gazdálkodási formákat többnyire továbbvivő – rendeződését a tulajdonosváltás időszakában lehetővé tette. A *szociálisan idegen tulajdonosok* nagy (s a munkaszervezetből kiválással, nyugdíjba vonulással és örökléssel szaporodó) száma egészen

⁷ Éppen e tér kihasználásának kényszere tartott egyben sok nagyüzemet, illetve hívott életre ennek részein nagyvállalkozásokat. Ahol nem ez történt, egyéb alkalmazható kulturális minta híján kihasználatlanná vált a határ kapacitása.

más viszonyokat teremt a bérbeadó és a bérlő között, mint ami a nyugat-európai országok zömében szokásos, és ami az ötvenes évek előtt nálunk is megszokott volt. Ez utóbbiakban az a gazda (vagy néhány vidéken és főleg az Amerikai Egyesült Államokban az a néhány emberből álló társaság), amelyik birtokát vagy birtokának egy részét bérletként használja, családtagoktól, szomszédoktól, ritkábban földjét (tanyáját) tradicionálisan bérletként hasznosító tulajdonostól bérel. A szokás és a jog pontosan meghatározza, mit várhatnak el egymástól a szereplők. Nálunk azonban most a bérbeadók zöme nincs tudatában annak, hogy speciális tulajdona van. Földjét kincsként, családi tartalékként kezeli, és változtatva a bérlőt, vagy értékesítve a földet fogalma sincs róla, hogy emberi viszonyokat „rángat”.

A birtokhatárok és a birtokszerkezet gazdálkodóktól idegen közegben meghatározódó változékonyságát fokozza az érvényben lévő földtörvény hatása is. Ez ugyanis azzal, hogy a földhasználók nagy részét megfosztja a vásárlási jogtól, egyébként pedig a földvásárlást (és a bérletet) semmilyen feltételhez nem köti, két csoport földvásárlását ösztönzi. Az egyik csoportba azok a szövetkezeti tagok, illetve társasági tulajdonosok tartoznak, akiket szükségszerűen ambivalens szándék mozgat: e földvásárlással tudják biztosítani a szövetkezetük vagy társaságuk által bérelt föld tartós rendelkezésre állását. De azt is földtulajdonuk naggyá növelésével biztosítják, hogy abban az esetben, ha a konszenzus a szövetkezeten vagy társaságon belül felborul, az újrendeződő birtokviszonyok közt az ő családjuk erős pozíciókkal rendelkezzen. Egyszerre stabilizálói és potenciális felrobbantói ők a közös gazdaságnak. (S nem tehetnek másként.)

A másik (a zömmel kocsmárosokkal, kereskedőkkel és ügyvédekkel jelezhető) csoportba azok a földvásárlók tartoznak, akik éppúgy átmeneti tulajdonosok (azaz spekulánsok), mint a kárptórási törvény és a szövetkezeti átalakulási törvény nem gazdálkodó hasznélvezői. Ők az olcsó földkínálat vonzásában azért vásárolnak földet, mert annak idővel nyilván jobb ára lesz. Mégis, mert a sors majd úgy hozza, ők is aktív formálóivá válnak a földhasználati viszonyoknak bérbeadási megfontolásaikkal, újraértékesítési stratégiájukkal. (Az úgynevezett zsebszerződések egységesen rontják ugyan a formálódó jövő átláthatóságát, de a birtokrendszer stabilizálódása szempontjából két csoportra oszthatók. Egy részük mögött azok a gazdálkodók állnak, akik nem tudják, vagy az eladó adózási érdekei miatt egyelőre nem akarják bejegyeztetni vásárlásaikat. Ezek a zsebszerződések stabilizálják a működő birtokokat. Valószínűleg csupán a zsebszerződések kisebbsége mögött állnak nem gazdálkodó – spekuláns – tulajdonosok. Köztük az a néhány külföldi, aki nem gazdálkodási teret, hanem forgalmi hasznot keres a földvásárlással.)

Mind a határrendnek, mind a tájgazdálkodási feladatokat előíró szabályozási és támogatási rendszernek feltétele, hogy a terület minden részének *egyértelműen azonosítható gazdája legyen, és hogy a birtokok terjedelme, tartozékai pontosan meghatározottak* legyenek. Az EU-ban és az Amerikai Egyesült Államokban ma szokásos feltételhez vagy feladathoz kötött támogatási formák – köztük a jelentős kompenzációs támogatások – létezni sem tudnának, ha a birtoktagolódás és a birtokok egymásba alakulásának folyamata nem lenne teljesen egyértelmű. Éppen a területi rend érdekében védik a földdarabok tulajdonosaival szemben a gazdálkodót, azaz a birtokok egységét. Ugyanakkor a tulajdonos elismert anyagi érdekeit – a tulajdonjogának korlátozása mellett – is védik ezek a szabályok. Az Egyesült Államokban elsősorban úgy, hogy a komoly tőkével dolgozó farmok általában társaság (corporation) formában működnek, Európa legtöbb vidékén pedig a bérletek szabályozásán vagy a birtokalakítás és a birtokba ülés, a gazdálkodóvá válás feltételeinek szabályozásával. Ebből a szempontból nagyon fontos nálunk is, hogy a földhöz kapcsolódó kötelezettségek általában, kritikus területeken pedig egészen konkrétan meghatározottak legyenek. Ezzel megszüntethető a tulajdonos bújócskázása azt illetően, hogy vajon ő-e a földdarab használója, vagy pedig az érbe van adva, és valaki más birtokához tartozik. (Ebből a szempontból is nagy hátrány, hogy nálunk megszűnt a földadó intézménye.)

*A fejlett országokban a legtöbb vidéken emellett adminisztratív módon kézben tartják azt is, hogy melyik földdarabot kiknek lehet eladni, illetve kik jöhetnek szóba mint bérlők. Tehát a birtokszerkezet változási lehetőségei is nyomon követhetők. A gazdálkodó-, avagy parasztvédelem, a helyben lakáshoz kötött gazdálkodási jog, illetve a feltételhez kötött birtokba ülési szabályok változatos ideológiai mögött az az egyértelmű tartalom van, hogy *nem a földtulajdon, hanem a birtok a valóságos, a mindig kézzelfogható*. Ahhoz kapcsolódnak a számon kérhető jogok és kötelezettségek. Így válnak konkrétá a tájhoz és a határhasználati együttműködéshez kapcsolódó feladatok.*

Ezért lenne célszerű nálunk is például úgy módosítani a földtörvényt, hogy csak – bizonyos méreten felül meghatározott feltételeknek megfelelő – gazdálkodó vehessen, illetve bérelhessen földet. Ezért kellene előírni olyan folyamatosan karbantartott nyilvántartások vezetését, amelyekből látszik, hogy melyik földdarabnak ki a gazdája, és így az is, hogy melyik birtok mit tartalmaz. Ki kellene alakítani a helyi kamarai szervezetek és az önkormányzatok között azt a munkamegosztást, amelynek révén lehetővé válik a földkarbantartási és növényvédelmi kötelezettségek teljesítésének számonkérése. A

kamara helyi szerveit támogatni kell abban, hogy magukra vállaljanak szervezési feladatokat: legeltetési együttműködések, földhasználati társulások és földcserék szervezését, bérletek és eladások közvetítését. A kamarák akár privilégiumokat is kaphatnának a nyílt és mégis zárt csatornás földpiac kialakításának érdekében.

Azt a kétfokozatú szemléletváltást – hogy tudniillik *a tulajdon szabadságát korlátozni kell a gazdálkodó biztonságigénye érdekében, a gazdálkodó viszont felelősséggel tartozik a határrendért és a táj karbantartásáért* – a támogatási rendszernek is szolgálnia kell. Ez három támogatási csatornán múlik: 1. az együttműködések szervező és a rend számonkérését végző szervek és szolgáltatások támogatása; 2. a fejlesztési támogatások feltételhez kötése és területi testületeken át megvalósuló ajánlási eljárásba illesztése; 3. a tájfenntartási és környezetvédelmi – gazdálkodókkal kötött konkrét szerződéseken alapuló – támogatási formák kialakítása.

A mezőgazdaság tökehiányának fő oka *a perspektívák és a rend bizonytalansága*. A földhasználat rendjének rendeződésével és a kooperációs formáknak már részleges stabilizálódásával is fokozódik a befektetési kedv. Ráadásul ennek kockázatát csökkentik a fejlesztési támogatások. Mind a saját befektetések, mind a támogatási konstrukciókkal vállalt befektetések kockázatát jelentősen csökkenti *a területhasznosítási szabályok, a területhasznosítási ajánlások és a területhasznosítási tervezés intézményrendszerének működésbe hozása*. Különösen gyors szükség van arra, hogy a vízügyi, a természetvédelmi, a növényvédelmi (és talajtani), az erdészeti és a földhivatali információk egymásra vetítésével határrészekre bontva meghatározható legyen, hol mennyire és milyen módon terhelhető a táj, mennyire van lehetőség vízrendezésre, milyen feltételekkel és módszerekkel van vagy lehet lehetőség öntözésre stb. Ez az információs rendszer kell ahhoz, hogy a beruházások terelhetők, az együttműködések konkrét célra szervezhetőek legyenek. Legfőképpen így határozható meg azok a területek, ahol a gazdálkodás fennmaradása, a táj „belakottsága” csak akkor biztosítható, ha a gazdálkodók támogatást és tájfenntartási – szerződött – feladatokat kapnak. Ez az ismeretanyag kell ugyanakkor ahhoz is, hogy a területfejlesztési tanácsok cenzúrájához értelmes agrárfejlesztési programok kerülhessenek.

Közigazgatási és agrárpolitikai teendők – javaslatok

1. Az állam – azaz a közigazgatás – semmiképp nem tud megkerülni két (ha úgy tetszik, már körmére égett) *nyilvántartási feladatot*. Az egyik *a természetföldrajzi korlátoknak és determinációknak a teljes ország területére kiterjedő és határrészekre bontott számbavétele*.

A másik pedig az a *gazdaság-nyilvántartási rendszer*, amelynek alapján mindig nyomon követhető, hogy melyik gazdasághoz milyen birtok tartozik, milyen állatállománnyal, istállókkal, tárolókapacitással.

Az első nyilvántartás gazdája csak a központi közigazgatás lehet, a másodikat talán célszerű az agrárkamarára (illetve hegyközségre) bízni. S az állami közszolgáltató rendszerek eme két nagy nyilvántartását kell hogy kiegészítse *a gazdálkodók szinte teljes – legalábbis teljes jogúnak elismert – körére kiterjedő kötelezettsége a táblatorzskönyvek, permetezési, pince- és istállónaplók vezetésére*. (És csupán ezeket egészítik ki az adófizetés, illetve az állami támogatások felhasználásának nyomon követése érdekében szükséges nyilvántartások.)

Ezen bürokratikus kényszerek következnek a kultúránkban – és az EU-ban – elvárt állami szerepvállalási kötelezettségből, a környezetvédelem, a tájfenntartás, az állat- és növényegészségügy, az élelmiszer-biztonság követelményeiből, valamint abból az elvből, hogy a tulajdon kötelezettségekkel jár. (S a természeti források igénybevevőjének el kell számolnia arról, hogyan alakítja a természetet.) *De szükség van ezekre a nyilvántartásokra, nagyon is gyakorlati célokból:*

– azért, hogy *az állam nyakába szakadt agrárfejlesztési (főképp befektetéstámogatási) feladatokat térbe illesztve és kistérségi fejlesztési programokba foglalva lehessen megvalósítani;*

– hogy a termelők egzisztenciális biztonságának fokozását segítő beavatkozásokba *a tájfenntartási feladatokat* be lehessen kombinálni;

– hogy *kialakulhasson és stabilizálódhasson egy kötelezettségeket elismerő és a többi szereplővel (és az állammal) partneri viszonyt vállaló gazdálkodói közeg;*

– hogy *a minőségi igényesség és felelősség kultúrája terjedjen;*

– hogy belátható időn belül *használni tudjuk az EU-ban szokásos feltételhez kötött támogatási technikákat*, a közigazgatás és a gazdálkodók közötti szerződéseket.

A feladat nagysága miatt az elvégzésének a lehetőségét megkérdőjelező politikai és lélektani aggályok belénk rögzültek. Pedig a közigazgatás rendelkezésére állnak, illetve elérhetők azok az ismeretek, amelyek az első nyilvántartás kialakításához szükségesek, és a politikai lélektan is elérkezett arra a határra, amikor sok területen (szőlő- és bortermelés, növényvédelem, földhasználat számonkérése) a rend igénye már megért a közösségben, és elfogadhatóvá vált, hogy az állam feltételekhez kötheti a támogatásokat.

1.1. Az egyes határrészeken érvényes tilalmakat, korlátozásokat, művelési feltételeket, határhasználati ajánlásokat, később pedig földhasználati és vállalkozási terveket tartalmazó *térképek, kimutatások feltételei* és – továbbépítve – termékei a térségi fejlesztési program készítésének. A kistérségi gördülő tervezésnek és az ebben megjelenő programtámogatásnak és programfinanszírozásnak szükséges kelléke. A munka elindításához a vízügy, az erdészeti hatóság (és erdőtervezés), a környezetvédelmi hivatalok, a volt (és már csak foltokban működő) talajkémiai állomások, a földhivatal és a földművelésügyi hivatalok adatait lehet felhasználni. A területfejlesztési programok készítőit azzal lehet abba a helyzetbe hozni, hogy igényeljék az adatokat, és a hatóságokkal együttműködve részt is vállaljanak ebben a rendszerező munkában, ha határhasználati lehetőségekbe illesztett programokhoz kötjük az erdősítési és legelőrekonstrukciós támogatásokat, az öntözést szolgáló beruházásokat és az öntözővíz-használatra építő együttműködéseket segítő támogatásokat, az útépités, a tagosítás és a tároló-előfeldolgozó épületek létesítésének támogatását.

Világossá kell tenni, hogy pár éven belül minden földrajzi térszerkezetet befolyásoló támogatás (sőt, beruházási engedély) *kettős cenzúrának* kell hogy megfeleljen: *a)* a területfejlesztési tanácsok cenzúrájának (igazolván, hogy a tevékenység illeszkedik valamely jóváhagyott kistérségi fejlesztési programba); *b)* az illetékes szakágazat normáinak, illetve az elsősorban minőségi célokat megfogalmazó termeléspolitikának megfelelő támogatási cél cenzúrájának. Persze ez a kettős cenzúra – és a mögötte lévő kétféle (területi és szakágazati) programépítés, „gördülő tervezés” – feltételezi *a többéves támogatási szerződések rendszerét*, a közigazgatással és a gazdálkodók egymás közt kötendő szerződési típusainak kialakítását. S ezzel azt az inspirációt, hogy rendszeres és ad hoc társulások, befektetők és fejlesztési ügynökségek, berendezésszállítók és végtermékpiacon értékesítők állandóan és versenyezve készítsék (önmaguknak, illetve az érdeklődőknek felajánlva) versenyző programjaikat.

1.2. A *kincstár monitoringszervezete* hivatott arra, hogy megvalósítsa azt a visszacsatolási rendszert, amelyikkel remélhető, hogy a kényszerűen aktív állami szerepvállalás ne váljon szocialista és dzsentroid (avagy egyszerűen csak korrupt) hagyományaink prédájává. Valamint hogy rendszerünk megfeleljen az uniós normáknak. E monitoringnak természetesen elsősorban a pénzügyi ellenőrzés szempontjainak kell megfelelnie – tehát a támogatásfelhasználás valódiságát, célnak és feltételeknek megfelelést kell ellenőriznie. Elengedhetetlen része azonban a hatáselemzés, a rendszer, az egyes programok és az egyes támogatási technikák kritikája is. Ezért rövidesen el kell azt választani (és külön intézménybe kell helyezni) a földművelésügyi hivataloktól és az FM-től. Egyúttal hozzáférhetővé kell tenni a szakmai egyesületek számára.

1.3. A szabályozott piaci viszonyok építésének a sztenderdizálással és a nyílt piac szabályozott színtereinek kiépítésével analóg folyamata *az egyes gazdasági szerepek feltételeinek és szabályainak meghatározása*. Ezt a folyamatot neveztük mi ebben a dolgozatban *céhesítésnek*. Nyilvánvaló, hogy csak az a berendezésszállító, az a növényvédő szolgáltató vagy az a szerződött termeltetést végző terménykereskedő vehető komolyan, amelyik kellő garanciával rendelkezik arról, hogy ért a dolgához, vagy ha kell, polgári jogi felelősséget tudjon vállalni. Ezért célravezető szervezési technika a piacra lépés feltételeinek meghatározása és a megfelelő magatartás szakmai közösségre bízott ellenőrzése. (A „céh”, amely gyakran szakmai kamaraként jelenik meg.) Annak ellenére, hogy a gazdasági szerepek szabványosodásának minden jogi vagy kulturális nyomatékosítása merevíti a gazdaságot, és elkerülhetetlenül rendszerveszteségekkel jár, *a távoli és/vagy kulturálisan is elválasztott társadalmi csoportok együttműködésében nélkülözhetetlen technika*. (Feltétele a kiszámítható környezetnek és így a távlatos termelésnek, a célzott beruházásoknak.) Sok nyugat-európai országban persze a technikailag indokoltnál erősebben is folyik céhesítés – például egyértelműen ezt szolgálják a dán birtokba ültetési feltételek, egyes dán, holland vagy olasz szövetkezetek feladatmeghatározási és szelekciós szabályai –, mert így lehet legkönnyebben minőséget biztosítani, és lebontani az uniós támogatási rendszert a gazdákra. A céhesedést nálunk is segítik egyes törvények az állat- és növényegészségügyben, a szaporítóanyag-termelésben és 1997 őszétől a bortermelésben. De támogatási technikákkal is ezt kell serkenteni. Ennek része, hogy akik a támogatásokra igényt tartanak, vagy a támogatásokkal segített értékesítési

lehetőségekben részt akarnak venni, azoknak – legalábbis az adott körben – megfelelő nyilvántartásokkal kell rendelkezniük. Dokumentálniuk kell, hogy milyen gazdaságba forog be a támogatás, kiktől és milyen szaporítóanyagot vesznek, kikkel végeztetik és hogyan a kritikus szolgáltatásokat.

Az adórendszer változása – a kamarai nyilvántartás az őstermelők gazdaságainak kapacitásairól – és a földbérletek most születő nyilvántartási kötelezettsége megteremti a lehetőségét a birtokok nyilvántartásának. Így annak is, hogy lehessen tudni, kin kell számon kérni a szakmai törvényekben előírt nyilvántartásokat. Mégis, ez a mezőgazdasági termelőkkel szembeni kulturális kényszer csak akkor fogja szolgálni termelésük biztonságát, minőségi megbízhatóságát és így piaci térnyerésük esélyeit, ha a piaci forgalomban is el lehet különíteni azokat, akik számot tudnak adni arról, hogy hogyan termelnek, azoktól, akik csak a vakvilágba teszik ezt. Ezért is nagyon fontos *az értékesítő és* (például növényvédő, gépi művelői, szaktanácsadói, állat-egészségügyi stb.) *szolgáltatást igénybe vevő társulások támogatása*, a termeltetés és felvásárlás minőségi szempontjainak támogatása. Ugyancsak lényeges annak súlykolása, hogy kiválasztottság – és nem alanyi jog – bejutni egy hálózatellátó vagy exportcélú egyesületbe, avagy egy-egy élelmiszer-ipari vállalat megkülönböztetett minőségű alapanyagot szállító termelői közé. Az *aukciós piacok* kulturális jelentősége is abban áll, hogy ott csak megbízható, „minőségbiztosítással” rendelkező eladók és kaucióval rendelkező vevők jelenhetnek meg.

A versenyképes mezőgazdaság igénye gazdaságföldrajzi és kulturális okok mellett azért sem jelentheti a teljes mezőgazdaság egyvelű piaci rendszerbe fogását, mert a) a mellékfoglalkozású mezőgazdaság szereplőinek nagy része eleve (életformában rejlő okok miatt is) nem a nyílt piacon, hanem családjának, szomszédságának és háztartásának szükségleteire termel. (E gazdaságok esetében egyes többletek – főképp gyümölcs – piacba kapcsolása csupán a feladat.) b) Megnőtt a jelentősége a gazdasági depresszió elviselését segítő gazdálkodásnak. Az ebben részt vevők családjuk jövőjét nem a mezőgazdaságban keresik, ezért nem is reagáltak a távlatos átalakulásra ösztönző ingerekre, készletre. (Nekik általában csak szolgáltatásbiztonságra van szükségük, ehhez igényelnek szervezési segítséget és támogatást.) Ők őrzik az autarchiába hajló kisparaszti háztartás-gazdasági modelleket, nem pedig a paraszti tekinthető népesség.

A versenyképes mezőgazdaság programjának két fontos tartalma

Mind az egyes üzemeknek, mind pedig a teljes termékláncoknak hosszú távon *birniuk kell a költségversenyt*. A mezőgazdaságnak *piaci minőséget kell elérnie*. Vagyis meg kell felelnie a saját típusától elvárt minőségű és küllemű kínálat fenntartása elvének és az élelmiszer-biztonság igényeinek. Mivel a verseny nyíltta általában a kereskedelmi szervezetek és az élelmiszer-ipari vállalatok szintjén válik, ezek a szereplők nem térhetnek ki a fenti követelmények elől. S amennyiben nem tudják az ő szükségleteikhez igazított, velük összehangolt termeléspolitikát folytató beszállítói rendszerből ellátni magukat, nem tehetnek mást, mint közvetítik a követelményeket: azaz válogatva és fanyalognak át (ha egyáltalán átveszik) a felkínált mezőgazdasági terményeket. A mezőgazdaság biztonságát szolgálja tehát, ha *az állam segíti kiemelkedni, elválasztódní, megkülönböztetni azt a termelői kört, amelyik vállalja a kooperációs láncok biztonságát szolgáló fegyelmet és folyamatos célhoz igazodást*. Segít kiküszöbölni a minőségzavaró és a váratlan túlkínálat-teremtő „partizánkodást”. Eszközökkel támogatja a tartós polgári jogi elkötelezettséget vállalók piaci célú társulásait és a felelős szolgáltatói rendszer kialakulását. A – különösen lassú megtérülésű – fejlesztések ma kényszerű támogatását felhasználja a minőségigényes és a kooperációs rend biztonságát szolgáló vállalkozások és szervezetek támogatására. (Vagyis nemcsak tudomásul veszi a gazdálkodók közösségének kettéhasadását, hanem láthatóvá is teszi azt.) Mindebből tételesen a következő további javaslatok fakadnak.

Támogatási rendszer

2.1. *A támogatási rendszer alakítása során el kell választani egymástól a táj karbantartását és a kényszerű földhasználók művelés- és szolgáltatásigényét biztosító szubvenciókat a versenypiaci viszonyokat és az annak megfelelő termelés- és fejlesztéspolitikákat szolgáló támogatásoktól.*

2.2. *A tájfenntartást szolgáló programok készítését és versenyztetését külön pályázatokkal ösztönözni kell, és beterelni a helyi gazdálkodói közösség, majd a területfejlesztési tanácsok cenzúrája elé. Folyamatos eszközei a jóváhagyott programokhoz kapcsolódó fejlesztési támogatások és az egyes gazdálkodókkal kötött szerződések bizonyos feladatok rendszeres elvégzésére.*

2.3. *A kényszerű földhasználók és a háztartásuk ellátásának céljából kistermelésre kényszerülők* földhasználatának, a művelési és minimális növényvédelmi szolgáltatásainak biztosítására szélesíteni célszerű a ma a Népjóléti Minisztériumnál kezelt *szociális földprogramot*. Ennek nyilvánossága és értékelhetősége szintén igényli az önkormányzat és a helyi mezőgazdasági bizottság állandó véleményét. Természetes formája a fejlesztés fejében az érdekeltek helyi egyesületével, szövetkezetével, de leginkább valamely pályázaton kiválasztott gépi szolgáltatóval és a földek bérbeadóival kötött szerződés.

2.4. *A minőség- és a megbízhatóságigényes versenyszféra* támogatási rendszerében lévő változások közül feltétlenül folytatandó az, hogy nyilvántartási és elszámolási kötelezettségük legyen a támogatottaknak; az, hogy az állattenyésztési és ültetvénytelepítési támogatásoknak szigorú minőségi feltételei vannak; az, hogy az exporttámogatást részben az egészségügyi és minőségi vizsgálatok támogatása váltja fel. Fontos lépés az is, hogy a sertésenyésztésben az állam vállal intervenciós kötelezettséget, és ezt csak a megfelelő minőségű árualap védelmében teszi.

Az állam – feltételekhez kötött – intervenciós kötelezettségvállalásait mindenképpen szélesíteni célszerű azért, hogy a megfelelő feltételeket vállaló gazdálkodók kiválasztódása határozott legyen. Az igazán nehéz kérdés az, hogy a zöldség- és gyümölcsstermelésben hogyan lehet ilyen vagy más biztonságérzetet fokozó és ezzel célzottabb gazdálkodói magatartásokat implikáló beavatkozási technikákat kialakítani. E célra lehetne használni a céhesített beszállítói körrel rendelkező aukciós piacot, illetve olyan – tájba illesztett – fejlesztési programokat, ahol az öntözésformák, a földhasználat, a növényvédelem, az igényes árukezelés stb. kötelezettségeit és áldozatot vállaló termelők számíthatnának terméküknek a biztonságos elhelyezését segítő intervencióra.

2.5. Támogatási rendszerünk részleges éretlenségét mutatja, hogy *támogatási céljaink kevésbé specifikáltak*. Erre a specifikációra két irányban lenne szükség, Egyrészt azért, hogy a fejlesztési és az együttműködési támogatások tájba illesztettek, egy-egy termelői bokrot (egymással kapcsolatban levő vagy legalábbis egymásról tudó, rokon terméket termelőket) megcélzók, területfejlesztési programba illeszthetők legyenek. Másrészt pedig azért, hogy a támogatás tartósan neuralgikussá vált kérdések megoldási mintáit segítsen kialakítani, illetve elterjeszteni.

Így még több területen *versenyeztetni lehet és kell a gép- és berendezésgyártókat*, hogy csak akkor kerülhetnek be termékeik a támogatott körbe, ha tartós alkatrészellátásra és szervizre is kötelezettséget vállalnak, és fizetési feltételeik elfogadhatók. Így célzott támogatást kaphat az a *gazdaközösség*, amelyik egy-egy öntözési lehetőség kihasználására *földhasználati összehangolódást*, összehangolt fejlesztést, közös vagy összehangolt *növényvédelmi és más szükséges szolgáltatói szervezet* létrehozását vállalja. Így *legeltetési és erdőművelési közösségek* kialakulását lehet inspirálni. Ily módon lehet – hatósági eszközökkel is segítve – *felelős szolgáltatók rendszerét* kialakítani, illetve újraéleszteni. Legfontosabb ezek közül a növényvédelmi szolgáltatók céhének kialakítása. Ezért célzottan támogatni érdemes azokat a társulásokat, amelyek növényvédelmi szövetkezetet hoznak létre, illetve szerződnek céhbe tartozó vállalkozókkal. Ugyanígy a szaktanácsadás általános támogatásán belül célzottan érdemes támogatni a talaj- és termékanalízisre alapozott trágyázási és földhasználati tanácsadást végző szervezeteket.

2.6. Feltétlenül *fokozni kell a támogatási rendszer nyilvánosságát*. A mezőgazdasági körök, avagy a hegyközségek, illetve a kamarák és a kamarai szakosztályok közönsége nemcsak a támogatási célokról kell hogy tájékozott legyen, hanem arról is, hogy miért éppen azok kapták a támogatást, akik kapták. Részt kell venniük a rendszer folyamatos önértékelésében is.

A felelős szolgáltatók hatósági nyilvántartása

3.1. *A felelős szolgáltatók* – szaporítóanyag-előállítók és -kereskedők, tenyésztelepek és fajtagazdák, növényvédő szolgáltatók, tápgyártók és kereskedők, terménykereskedők és ügynökök – *tevékenységi körönkénti számbavétele és nyilvános listákra rendezése* elengedhetetlen. Akiknek működését a mai törvények nem kötik feltételekhez, azoknál is célszerű olyan ajánlott működési feltételeket meghatározni, amelyeknek a meglétét ezeken a nyilvántartásokon jelölni kell. Az agrárkamarákat ösztönözni kell arra, hogy merjék vállalni – legalábbis a szélsőségek – nyilvános értékelését.

3.2. A típusba és szabványba sorolás kultúráját általánosan terjeszteni kell, a termelői és a szakmai egyesületek, a terméktanácsok ajánlásait használva.

4. A mezőgazdasági inputok piacán az állam feladatai közé tartozik, hogy erősítse mezőgazdasági inputok és köztes termékek *nyílt piaci jellegét; működjön együtt a termelő és a tenyésztő egyesületekkel, s így versenyeztessen gép- és*

berendezésgyártókat, támogasson teljes – összefüggő – fejlesztési programokat; tegyen kísérletet a tenyészállatok aukciós piacának kialakítására; az ültetvénytelepítési és állattenyésztési fejlesztési támogatásokat célprogramokra érdemes bontani.

5. A tanulmányban említett nehézségek ellenére célszerű serkenteni a *beszerzési és értékesítési szövetkezetek* létrejöttét. A szövetkezés kultúrájának, magatartásminta-készletének terjesztése mellett annak előnyeit világossá kell tenni a gazdák előtt.

6. Célszerű erőfeszítéseket tenni *hitelszövetkezetek* létrehozására. Szükség van új jogi minták kialakítására, illetve a támogatási és a jogrendszernek is segítséget kell nyújtania a célból, hogy szerződött ügyfélkörű *fejlesztő-tanácsadó ügynökségek* jöjjenek létre. Ez utóbbiak nemcsak a támogatások folyósítását, de a banki hitelezést is átláthatóbbá és hatásosabbá teszik.

A szerző megjegyzése: Mohácsi Kálmán közreműködésével készült áttekintés a PM Mezőgazdasági Főosztálya számára a helyzetekről, a folyamatokról és az elvárható állami feladatokról. Kézirat, 1996–1997.

Parasztok és farmerek

Ki a paraszt, ki a farmer?

E dolgozatban megpróbálok szembenézni azokkal az ellentmondásos – de kényszerűen mégiscsak egy rendszerbe szerveződő folyamatokkal –, amelyek a gazdálkodói magatartások és gazdaságformák eltérő karakterű mintákba rendeződését okozzák a magyar mezőgazdaságban.

Elemzésemnek van egy gazdaságtörténeti- gazdaságszociológiai – ha úgy tetszik, néprajzi – síkja, amelyik a gazdálkodói törekvések és ideológiák versenyét, gazdasági lehetőségekhez és intézményekhez való kényszerű alkalmazkodását, a tetten érhető gazdálkodási minták esélyeit tekinti át. Van egy esztétörténeti síkja, amelyik a politikai programok és viták, az érdekvédelem, a szakmai egyesületek és általában a közbeszéd tisztázatlan és a rendszer-átalakulás idején a jogalkotás aktivitása miatt mégis lehetőséget meghatározó és illúziókat teremtő képzeteit és céljait írja le. És van egy közgazdasági szakmapolitikai síkja, amelyben az intézményrendszer változását és fejlesztési szükségleteit, ezen belül különösen az állami szerepvállalás, a világgazdasági és az uniós kihívás teremtette helyzetet és feladatokat vizsgáljuk.

Ez a sokdimenziós leírás támaszkodik az AKI munkatársainak szakágazati elemzéseire, Fertő Imre (Közgazdaságtudományi Intézet) ironikus írásaira, Lányi Kamilla (Kopint-Datorg) szigorú politikai kritikáira, a Kiss Judit (Világgazdasági Intézet) által kifejtett aggodalmakra, a Pénzügykutató Intézet számára Mohácsi Kálmánnal együtt végzett gazdaságelemzéseinkre, Halmi Péter figyelmeztetéseire, Varga Gyula szenvedélyes-apológikus agrárrendszer-leírásaira, a Nemzeti Agrárprogram indulatos, csodát követelő vitáira és a politikai pártok programvitáira. Igazi forrása azonban azok az eszmecserék, amelyeket Jánossy Ferencsel, Komló Lászlóval, Donáth Ferencsel folytattam, hogy értelmezni tudjam világmegváltó agronómusok, öntudatosan különc vállalkozók, múlton merengő parasztemberek eszméit és a Szövetkezeti Kutató Intézetben Gyenes Antallal, Juhász Jánossal, Meszticzky Andrással, Párkányi Máriával és a többiekkel húsz éven át végzett vizsgálataink tanulságait. 1972 óta kísérlem meg újra és újra összefüggő képbe rendezni (az aktuális valóságfelmérések után) az e három síkon nyert ismereteinket.

Így ez az írás is néhány régebbi írásomat (A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről, 1972–1973; Az agrárértelmiség meghasonlása, 1978–1979; Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem, 1976–1980; Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom átalakulásáról, 1983–1984; Zsákutcában a magyar mezőgazdaság, 1987) folytatja. Első kísérlet azonban arra, hogy az 1988–1989 óta bekövetkezett – és a Pénzügykutató Jelentések sorozatában nyomon követett – változásokat történeti emelkedettséggel tekintsem át. Ezért elkerülhetetlenül lesznek benne esetlegességek.

Lehet, hogy olcsó dramaturgiai fogásnak is minősíthető, hogy ezt az áttekintést a farmerek és parasztok cím alatt, értékrendszerek és ideáltípusok szembeállításának formájában végzem.

De hát ellentmondásos az a valóság és azok a valósággal szemben támasztott igények is, amelyek az agrárium intézményrendszerét és az agrárpolitikát formálják.

A mezőgazdaság a globális piac része

Ha úgy tetszik, már abból a történelmi – civilizációs – folyamatból is az igények és a magatartások ambivalenciája fakad, amelyben az ember mint fogyasztó a környezet adottságaihoz való alkalmazkodás helyett az ideális – tértől és időtől nagyrészt független – fogyasztási minták, étkezési kultúra felé fordul. A táj adottságaihoz és a környezetben történelmileg kialakult kultúrához igazodó életformák és ezen belül a jellegzetes fogyasztási minták a középkor óta visszaszorulóban vannak. Előbb a tárgyi világ s mára az étkezési szokások is kozmopolita divatok és vonzások, egyetemes értékek hatása alá kerültek. Egy-egy táj specialitásai, ha megmaradtak, önmaguk karikatúrájaként márkává nemesedtek, és a nemzeti és nemzetközi piac forgalmi rendszerébe választékbővítésként, rétegigények vagy alkalmi fogyasztási szükségletek kielégítőjévé váltak. Eredeti fogyasztói környezetükben is.

Az élelmiszer-termelés (és a mezőgazdasági nyersanyagtermelés) tehát éppúgy a válogató és a különböző lehetséges kínálatokat összehasonlító fogyasztói piac függésébe került, mint a gazdaság bármely területe. Elvesztette a természetesnek

tűnő – mert csak nemzedéknyi léptékben változó – fogyasztói közegét; mindenütt versenyeznie kell. Viszont megnyerte – ugyancsak az iparkodás egyéb ágaihoz hasonlóan – azt a lehetőséget, hogy új fogyasztókhoz jusson el; születő vagy általa támasztott vágyakat, igényeket elégítsen ki. Termelői és szolgáltatói piaci szereplők. Piaci szabályoknak alávetett kooperációs rendszerben kell termelésüknek a biztonságát, termékeiknek a minőségi megbízhatóságát és költségeiknek a elfogadható szintjét biztosítani; egyébként éppúgy kihullanak a rostán, mint bármely más vállalkozó.

Persze az agrárgazdaság sok sajátossága a fogyasztók uralmának kiteljesedése ellenére nem tűnt el. Legfontosabb termelési tényezői továbbra is a tájban adottak, így szereplői ráutaltak a tájjal, a természettel való összehangolt gazdálkodásra. És a víz, a föld (különösen pedig a legelő és az erdő) fenntartható használata bonyolult társadalmi összehangoló mechanizmusokat igényel, és világos térbeli rendet. A kulturális sajátosságoknak is nagyobb az agrárgazdaságban a szerepük, mint a legtöbb más iparágban. Az örökölt kultúra behatárolja a földrajzi tér használatának lehetséges formáit, és kitermeli azokat az együttműködési formákat, amelyeket használva (és szelektálva) a gazdálkodás folyik. Hiszen a mezőgazdaságban részt vevők társadalmi csoportjai – az agrártársadalom szereplői – a végső piacok világától talán leginkább elválasztva működnek. Éppen ezért a mezőgazdaság tőkeigénye majdnem a legnagyobb. (Csak az energiaszektor tőkeigénye haladja meg a mezőgazdaságét. De az előbbit a fogyasztói-felhasználói igényeket és szokásokat ismerve tudatos, tervezett rendszerekben alakítják ki és működtetik. A mezőgazdaság esetében azonban a piaci közvetítő mechanizmusok történelmileg adott térformákat és a történelemben változó, kultúrában meghatározott intézményeket kapcsolnak – és idomítanak – a végső piacok szükségleteihez.)

A standardizált piacok, az árutózsdek, az értékesítési hálózatok, a karakteres tömegtermékek előállítására törekvő élelmiszer-ipari vállalatok tudomásul vették a globális piacok, a válogató fogyasztóvá vált ember igényeit. Közvetítik a sajátjukká módosított fogyasztói igények könyörtelenségét, és ösztönzik azokat az intézményeket – ügynöki, szerződéses, együttműködési, hitelezési és befektetési formákat –, amelyek alkalmassá teszik a mezőgazdaságot arra, hogy a modern piac sikeres részévé váljon. A másik oldalon is jelen vannak az egyetemes piac, a folyamatosan kikényszerített fejlődés szervezetei: a gépipar és a vegyipar mezőgazdasági szükségleteket és lehetőségeket kutató cégei, a takarmánygyártók, a fajta-előállító és -terjesztő cégek, az agronómiai kutatás és tanácsadás szervezetei. A „mezőgazdaság iparosodásának” igazi és elsődleges tartalma épp az ezen intézményrendszereken átívelő, az egyes mezőgazdasági tevékenységeket a kapcsolódó tevékenységekkel összefüggő, koordinált láncba fűző integráció.

Kisvállalkozók a nagyok közé zárva

Ez az integráció azonban a mezőgazdaságba sorolt tevékenységek zömében mégsem tud megbízható – tehát versenyképes – lenni az integrációs igények tayloriánus megszervezése, a termelészszakosítás kiterjesztése és a tevékenységek programozása révén. Részben azért nem, mert a mezőgazdasági üzem nem hasonlítható a gyárhoz: szabad ég alatt van, kitéve az időjárás – szélesebb értelemben a vegetáció alakulása – véletlenjének. Legfőképp pedig azért nem, mert a mezei munkálkodás lényege a természettel, a gazdálkodót körülvevő tájjal és abban az általa manipulált vegetációval való gazdálkodás. A táj és a vegetáció mindenütt, mindig különbözik. A „gazda szeme” nélkül lehetőségei és veszélyei nem ismerhetők fel. A mezei munka és az állattenyésztés általában nem szabványosítható egy tayloriánus munkaszervezet igényei szerint. (Illetve, ahogy még a jó magyar nagyüzemek esetében is láthatjuk, viszonylag sok többleteszköz és munkaerő készenlétben tartását igényli a tayloriánus módon szervezett nagyüzem termelésbiztonsága.)

A mezőgazdaság tehát szükségszerűen jóval kisebb vállalkozások rendszerében működik, mint a gazdaság neki szállító és tőle vásárló szegmensei. Az iparstatisztika szerint nagyvállalatnak tekintett vállalkozásméretű mezőgazdasági cég ritka, mint a fehér holló, és a közepes vállalkozások is csak speciális körülmények közt tudnak stabilizálódni.

A kis, a közepes és az önfoglalkoztató, sőt, a csupán töredék időt hasznosító törpevállalkozások egymástól függő részkörei így erősen koncentrált – gyakran nemzetközi –, szigorúan szabványosított szabályokkal működő nagyvállalatok közé vannak zárva. Gyakran ez úgy jelenik meg, mint idegen kultúrák találkozása. S a közbeszéd, valamint a politika még túl is hangsúlyozza ezt a kulturális idegenséget.

Hiszen már rég nem arról van szó, hogy azok a társadalmi csoportok, osztályok, rétegek, amelyekből a mezőgazdasági termelés és a szolgáltatások szereplői – történelmileg meghatározott helyzetük, sorsuk miatt – kikerülnek, a többi társadalmi csoporttól elválasztottak lennének. Ugyanezekből a csoportokból kerülnek ki a többi gazdasági terület szereplői is. Az itt dolgozók zöme munkaerő-piaci választás vagy vállalkozói elhatározás miatt dolgozik épp a mezőgazdaságban.

A politikai romantikának kiszolgáltatott agrárpolitika

A 20. századi politika, legalábbis Európában, a nem nagyvárosi élet és a mezőgazdaság gyakori összekeverésével, az agrárius nosztalgiák nemzeti sorskérdéssé emelésével, a falusi szegénység kérdéseinek kezelésében mutatott ötletelenségében stb. a politikai romantika kedvenc tárgyává emelte az agrárpolitikát, és így nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az agrárnépességről mint valami visszamaradt, „lesajnálni való” populációról szövegezzék a közbeszéd. Még a történelemről alkotott közkeletű sémák is kétarcúak: ipari újításról, átalakulásról beszélve elismerően szólnak az ezt megvalósító vállalkozások kezdeményező szereplőiről, a barokk kor óta gyorsulva haladó agrárátalakulás hőseiről és nyerteseiről viszont fanyalogva beszélnek. Az angol „enclosure” visszatérő hullámainál a szorongó antikapitalista hagyomány marxista közvetítésű előítéleteit terjesztik, pedig az újkor hőse, a farmer ebben a folyamatban jött létre. (S ezzel együtt formálódott meg a közösségiség új, individualista kultúrája is, amelyben a formákon túl az egyén közösségért viselt felelőssége kapott hangsúlyt.) A kelet- és közép-európai jobbágyfelszabadításokat követő nemzedékek sikeres paraszti vállalkozóját, a „kulákot” ugyanez a kulturális hagyomány ellenségesen kezelte. Illetve, amikor kommunistaellenességében mégis rokonszenvével tüntette ki – mivel hogy ellenségem ellensége a barátom –, akkor individualista kulturális újítóból a feláldozott kollektív hagyomány hordozójává degradálta őt. Sorsot formálóból sorsot hordozóvá.

Az a folyamat ugyanis, amelyben az új „gazdálkodás” tért hódított – miközben persze hagyományokat is teremtett –, hol öntudatos, hol pimasz, hol alamuszi, hol kényszer szülte szembefordulást is jelent a barokk kor őseinek és természetesnek tartott hagyományaival, közte az akkor parasztinak tekintett kultúrával is.

Kilépést az öröklött határrendből, a falusi világ rendies részletességgel tagolt magatartási hagyományaiból, a szűkösség és a fenyegetettség érzéséből fakadó félszből és a kasztonként elkülönülő összetartási kényszerből.

A gazdaságát és a kapcsolatait (a kettőt csak együtt lehet!) egyéni megfontolások szerint alakító mezőgazdasági vállalkozó persze könnyebben született meg a telkes jobbágyok vagy az „úri” előéletű birtokosok leszármazottai közt, mint a kisparasztok, zsellérek, uradalmi népek világában; noha persze sikeres vállalkozói mintákat – éppen Magyarországon – nagy számban találunk a szegényebb falusi társadalmi csoportok leszármazottainak életstratégiáiban is. Az anyagi, a kapcsolati és a kulturális tőke kitüntetett szerepe a vállalkozás sikerességében – és így a siker esélyének „igazságtalansága” – a mezőgazdaságban is nyilvánvaló. Ezért az előző századforduló környékén látható volt, és most is látható, hogy régi előnyök előszeretettel alakulnak át a formálódó új rendben hasznosítható lehetőségekké. És a kulturális és a kapcsolati tőke – az anyagi tőkéhez képesti – előrehaladó felértékelődésével az is láthatóvá vált és válik újra, hogy még a parasztközt is az a sikeres, aki nem is paraszt. Illetve a parasztközt az, aki tudatosan újat tanul és keres.

Az új, a szűkösséggel birkózás helyett a fogyasztó, a piac (gyakran önkényesnek tűnő) igényeivel birkózó mezőgazdaságnak és benne a különböző típusú paraszti hagyományokon nevelkedett embereknek valóban nagy sokkokat kellett (és kell) elviselniük. Görcsösen és gyorsan kellett újra meg újra átértékelnük önmagukat és saját szerepüket a világban. Hiszen gondoljuk meg, hogy a nálunk csupán száz éve megtört hagyományos paraszti világnak ötszáz évre volt szüksége ahhoz, hogy általánosan használt eszközzé tegye a kaszát. Először csak a réteket kaszálták. Aztán a tavaszi vetésű gabonát is, de a kenyérnek való őszt nem. Aztán már csak a rozsot nem. Aztán a summás vagy a napszámos már vághatta kaszával a rozsot is, de a gazda még sarlóval vágta: nehogy összetörjön a zsúp. A nagyobb szemvesztéstől való félelem – és talán az a megfontolás, hogy mindenkinek jusson munka – ötszáz éven át majorálta a termelékenység szempontokat. (Ebben a világban ugyanis éppen az emberi munka nem volt érték, legfőljebb úgy, mint jogcím a részesedésre.)

A szűkösségen való osztozás és az osztozkodás jogcímei és formái helyett a túltermelés világa, a hatékonyság és ezen belül a termelékenység kultusza. A rendies, sőt, a falusi világon belül a kaszton belüli egyenlőség, a darabra mért ember helyett az egyéni leleményre és áldozatra különbözőképp alkalmas egyéniségek kultusza és az elidegenedett mechanizmusokat közvetítő intézmények közti játék világa. Száz év alatt túl nagy változás ez ahhoz, hogy a résztvevők minden csoportja biztonsággal tudjon eligazodni benne.

S ahhoz pedig különösen nagy változás, hogy akik nem aktív szereplői ennek a világnak, hanem csak megszokták, hogy beszéljenek róla, ítélkezzenek gondjairól (ahogy a futballról vagy a népi kultúráról szoktak), könnyen megértsék, hogy miről is beszélnek.

A „paraszi kultúra” elszakadt a mezőgazdaságtól

A parasztság és az elkülönült agrártársadalom az elmúlt száz évben megszűnt. Nem szűntek meg azonban a mezőgazdasági tevékenység gazdasági sajátosságai és azok a problémák, amelyek abból fakadnak, hogy a környező piacok léptékeihez képest elaprózott vállalkozási rendszerben működő és sajátos infrastrukturális szükségletű gazdasági ágról van szó. A parasztság szétszóródása, mezőgazdaságban maradt része gazdálkodásának átalakulása, a különböző kultúrájú társadalmi csoportok összekeveredése és új formák közti együttműködése azonban nem járt a paraszi kultúra és értékrendszer eltűnésével. Különösen nem térségünkben (de máshol sem!), ahol sokáig fennmaradt – s a szocializmus idején torzultan újra is termelődött – a világ rendies szabály- és szokásrendszere. Ezért az agrárnépesség „polgárosodásának” első hullámai aszimmetrikus hozzáférésű intézményeket teremtettek, széles körben termelték újjá a rendies és patriarchális formák közt működő személyes függési rendszereket. Az ősinek tekinthető minták – mint például a tér használatának rendje; az anyagokkal, maradékokkal, hulladékokkal való gazdálkodás; az étkezések és a munka ritmusának összehangolása; kalákaközösségek kialakítása; a rendszeres tevékenységi kapcsolatban lévők közti viszonyok familiarizálódása vagy a századelő megújulásakor kialakult és sikeresnek minősülő új magatartásminták, mint az iparkodás, a munkakultúra; a pénzfétis sajátos formája, miszerint „bűn valamint el nem végezni, ha azzal spórolni lehet”; a többféle szakismeretre való törekvés – amelynek groteszk formája a tömeges és öntudatos kontárkodás; rendezvényszervezési és mulatási minták stb. – szétterjedtek a paraszi múltból szétáramlott családok (és a paraszi minták által megigézett, de oda fölemelkedni nem tudott falusi nincstelenség) révén. E magatartási és viszonyulási minták ma nem erősebbek a mezőgazdasággal hivatásszerűen foglalkozó emberek és családok között, mint a többi falusi, munkáskertvárosi és lakótelepi társadalmi csoportban. Még a föld iránti nosztalgia sem a mai agrárnépesség sajátja. A paraszi hagyomány majd mindnyájunk kultúrájának része, de már jó ideje nem alkot egységes rendszert, és nincs kitéüntetett szerepe a mezőgazdasági termelésben.

Két dolog azonban állandóan homályosítja tisztánlátásunkat. Az egyik, hogy az európai mezőgazdaságban tartóssá váltak a nem mezőgazdasági foglalkozású népesség mezőgazdasági kisüzemei. Sokan hajlamosan arra, hogy ebben az egykorvolt agrárszegénység – és a versenyben tönkrement parasztnak – tovább élését, az ambivalens (mert a gazdává válással is kacérokodó) életstratégiák fennmaradását lássák. Pedig ez a feltételezés csak kismértékű igaz.

Nagyobb részt beállt, öntudattal vállalt munkás-, tisztviselő- és pedagógus-életformák része vagy nyugdíjasok háztartás-kiegészítése az ilyen kisüzem. Jelentős részük hobbikert, amelynek, ha van is jelentősége a háztartásban, nincs piactól függő dinamikája. Más részük szőlőhöz vagy más gyümölcshez kötött. Ennek eredete a barokk kori kisvárosi polgár (cívis, burger) életformaeszménye és teljes jogú polgár voltának kifejeződése. (Persze erre a hagyományra épülnek borvidékek és gyümölcskultúrák, de ezek nincsenek igazából alávétve az agrárpiacon hullámzásának. S főképpen vicc lenne ezeknek a gazdáit – még ha magukat szeretik is tiszteletbeli parasztnak nevezni – parasztnak, farmernek vagy más típusú mezőgazdasági vállalkozónak tekinteni.)

Nagyon sok persze az olyan kisüzem is, amelyik nem mezőgazdasági foglalkozású személy, család, szomszédok vagy munkatársak jövedelemkiegészítő üzleti vállalkozása. Egyes kertvárosi negyedekben, valamint szőlő- és gyümölcsstermelő vidékek falvaiban Európa sok vidékén ez a mellékfoglalkozás éppolyan gyakori, mint a mezőgazdaságban vállalt időszakos munka. Sőt – részben a sajátos támogatási rendszer hatására –, sok hajdan paraszti vidéken a más pályára ment parasztyerekek mellékesen továbbviszik apjuk – leegyszerűsített – gazdaságát is. (Végül is gabonát és esetleg szénát lehet mellékfoglalkozásban is termelni.) Gazdasági válság és krónikussá vált munkanélküliség idején persze megnő a jelentősége a kiegészítő jövedelemnek, és a kísértése annak, hogy a kisüzemet fejlesszék igazi, egzisztenciát biztosító vállalkozássá. (Nem véletlen, hogy a nyugat-európai szociológia a nyolcvanas években, az elhúzódó strukturális válság – a stagfláció, a tartóssá vált munkanélküliség – hatására fedezte fel a part-time farming jelentőségét és benne a „túlélést” segítő gazdaságtípust.)

Magyar viszonyok közt érthetően nagy a kísértése annak, hogy a kistermelés szocializmus korán átvélő rendszerében a parasztság tovább élésének módját lássuk. S való igaz, hogy a falusi szegénység, köztük a külső munkára is szorult egykori szegényparasztság létfenntartási stratégiáinak folyamatossága a háztáji és a kisgazdaságok egyes csoportjaiban felfedezhető. Az is igaz, hogy a hetvenes–nyolcvanas években a statisztikailag idesorolt üzemek a mezőgazdasági bruttó kibocsátás 35-45, a hozzáadott érték 30-40 százalékát produkálták, és így a mezőgazdaság sok alágzatának fenntartói a mellékfoglalkozású gazdaságok voltak. Ám e kisüzemek nagyobb része már a nyolcvanas években sem mezőgazdasági foglalkozású gazdasága volt, és a háztájiként besorolt gazdaságok közel fele nem volt igazából gazdaság, csupán a nagyüzem által kialakított többletmunka-hasznosítási forma. Viszont a kistermelőknek tekintett gazdálkodók

azon csoportjai – függetlenül attól, hogy főfoglalkozásban mezőgazdasági dolgozónak számítottak-e (azaz háztáji címen birtokolták-e gazdaságukat), avagy nem –, akik, különösen a hetvenes évek közepe után, aktív formálójává váltak az agrárviszonyoknak, nem tekinthetők a paraszti hagyományok folytatóinak. Hacsak abban az értelemben nem, hogy folytatói az új mezőgazdaság kialakulásában jó száz éve a hagyományokkal szembeforduló áramlatoknak. Az újítás, az egyéni és piacfüggő gazdaságépítés, legfőképp pedig a tudatos és testreszabott kapcsolatalakítás, a történelmi – és a kulturális tagozódásban kitapintható – rendies és kasztosodó csoportok közé való tudatos behelyezkedés éppúgy jellemzi őket, mint minden dinamikus vállalkozói kultúrát. Azért mezőgazdasági vállalkozók ők, mert itt adódott vállalkozói tér számukra.

A nyolcvanas évekre az egymillió körüli kistermelőnek regisztrált gazdaságból néhány tízezer már egy vagy több személynek igaziból a főfoglalkozását biztosította. A rendszerváltás után e vállalkozóknak csak egy részéből lett hivatalosan is gazda. Részben azért, mert a kilencvenes évek eleji túltermelési válság éppúgy szelektálta a kistermelőket, mint a nagyüzemeket; részben azért, mert sokukat a világ változása más vállalkozói lehetőségek felé csábította el, leglátványosabban pedig azért, mert a magyar agrárreform, a földtulajdonosztás módja gyakran épp azoknak nem kedvezett, akik hivatásszerűen foglalkoztak mezőgazdasággal. Mégis, többségük megmaradt vállalkozásánál, és megtalálta a módját annak, hogy a kilencvenes években ki is terjessze azt. (Kárpótlási jegy és részarány felvásárlásával, avagy tulajdonosi jogcímeikkel rendelkezők képviselőjének elvállalásával; nagyüzemi eredetű felszerelések megszerzésével; a szolgáltató piac egy részébe való behatolással.) S hozzájuk csatlakozott néhány ezer olyan kisvállalkozó, aki a lehetőségek vonzásában most jött be – időnként családi nosztalgiáktól hajtva – a mezőgazdaságba.

A korábban mezőgazdasági árutermelésben részt vett kistermelők közül 200-300 ezer kiszállt a piacról. Vagy mert csődbe ment, vagy mert a tengeriilletmény és/vagy a szervezett háztáji megszüntetésével, esetleg az átmeneti viszonyok közt tömegesen tönkrement ültetvények miatt megszűntek gazdálkodásának kézenfekvő forrásai. A többiek megmaradtak mellékfoglalkozású gazdálkodónak. Ha erősítették is a bomló nagyüzemekből gazdaságukat, nem is törekednek arra, hogy főfoglalkozású gazdává és farmerré váljanak. (A tér nagyobb részét a volt nagyüzemek utódszervezetei, önállósult csoportjaik és egy új típusú nagyvállalkozói csapat tagjai foglalják el.)

A part-time farming, avagy a mezőgazdasági kistermelés jelenségeköré nagyon zavarba ejtő a parasztkérdés, az agrárgazdaság vagy az agrárpolitikák szempontjából. Kétségtelenül részei az agrárszerkezetnek (piaci kalkulációnál figyelembe kell venni súlyukat, típusaikat és dinamikájukat – nálunk például állandó okozói zöldségciklusoknak és részben a sertésciklusnak is –, az input szállítóknak jelentős vevői, befolyásolják az agrár-infrastruktúrát, sok főhivatású gazdának lehetőséget adnak üzletkörének kiszélesítésére, fontos szolgáltatásvásárlók stb.), de inkább passzív kiegészítőinek tűnnek, mint formálóknak. (Hasonló a helyzet, mint a konfekcióiparhoz kapcsolódó, asszonyfoglalkoztató bedolgozó műhelyek esetében. A divatcégek, a termelést és a forgalmazást szervező nagyvállalkozások, a speciális kellékeket és az igényes munkadarabokat előállító üzemek és gyárak mellett kevésbé tűnik meghatározónak, hogy éppen hol vannak, és kiket foglalkoztatnak a bedolgozó varrodák. Egyszerűen azért, mert a „betanított varrónői kultúra” viszonylag széles körűen elterjedt.) Társadalmi kötésük is nagyon vegyes. Ma már a kistermelés döntő többsége nem azokhoz a családokhoz kapcsolódik, amelyek hivatásszerűen a mezőgazdaságból élnek. (Noha persze a tisztánlátást nagyon zavarja, hogy a volt nagyüzemek utódszervezeteiben és a nagyvállalkozók alkalmazottainak körében tovább él a látszateltetés – döntően már új, adózási okok miatt –, hogy a közös vállalat számára végzett termelés egy része „östermelői”, tehát kiegészítő gazdaságbeli termelésként van elszámolva.)

Mégis, a mezőgazdasághoz csupán mellékfoglalkozásban kapcsolódók körében – már csak a gazdaságok egyszerűsége vagy szűkössége miatt is – szinte könnyebben talál a megfigyelő parasztnak tekintett gazdálkodási és életformajegyeket, mint a „komoly” földműves vállalkozók között.

Játék a „paraszt” szó jelentésével

A másik jelenségekör, amely az agrárkérdést tanulmányozókat örökké zavarba hozza, az általában jól kiépített agrárérdekvédő, illetve érdekvérvényesítő szervezetek, lobbik ideológiája és az agrárpolitikákat magyarázó rendkívül eklektikus ideológiák. S ezeknek a törmelékei – néha kifordítva, ellenséges éllel – állandóan jelen vannak a közbeszédben is. Ebben az eszmegomolyban a paraszt szó négy jelentése keveredik össze, ahogy éppen az állítás dramaturgiai hangsúlya igényli. Jelent ez a szó mezőgazdasági termelőt, s ekkor parasztnak tekintik az autószerelőt is, ha van némi szőlője; jelenthet gazdát, s akkor természetesen nem tartozik terjedelmébe a falusi szegénység; utalhatunk ezzel a szóval a történelemben

egyszer volt paraszti rend (vagy osztály) esetleges maradványának tagjaira, és velük állítjuk szembe a farmerek vállalkozó polgári világát; s jelenti ez a szó erősen ideologikus szövegekben a családi keretek közt gazdálkodót, s akkor szembeállítják vele a nagyüzemek vezetőit és dolgozóit. A paraszt szó jelentésének táncoltatói minél szélesebb érdekközösséget (politikai, avagy elosztási koalíciót) igyekeznek fenntartani az őket támogató agrárpolitika kiharcolása, avagy igazolása érdekében; és az agrárpolitika önálló és áttekinthetetlen rendszerének fenntartásában érdekelt változatos csoportok minél szélesebben akarják megvonni az agrárpolitika kompetenciájának határait. (S ezzel egyúttal kritikailag elemezhetlenné is teszik.)

Mégis, a gondolkodási zavarok ezen utilitarista magyarázata nagyon szegényes. Gondolkodásunk, közbeszédünk és így politikánk is nem csupán azért zavaros, mert ebben a zavarosságban sok társadalmi csoport önsajnálata meg tud jelenni, és mert ebbe sok ember érdekérvényesítő törekvését bele lehet csomagolni. Nemcsak az önsajnálók és érdekérvényesítők manipulálnak bennünket. Az európai kulturális hagyományban a parasztkérdés szimbolikus tartalmúvá vált. A jobbágyfelszabadításokhoz vezető polgári-liberális eszméket a múlt század második felében meggyengítő új romantika „ideális vadembere” a – már akkor is csak zárványokban, esetleg idős emberek magukat idealizáló önképében létező – paraszt lett. A nemzeti kulturális hagyományok többnyire megkésett s ezért kapkodó feltárását kísérő publicisztikában éppúgy, mint az egyre egyetemesebbé váló szociális mozgalmakban és a közép-európai szövetkezeti mozgalomban a kibontakozó új civilizációval szembeni elégedetlenség ellenképet keresett.

Mert ez az új civilizáció sok paradox s így szorongást vagy dühöt teremtő élményt hozott. Egy új, szigorúbb és személytelenebb normarendszert terjesztett el, amelyben a munka eredménye számít csak, a szándék, a szenvedés és az izzadság nem; a piac szigorú közösségiségét, amelyben csak az számít értéknek, amire a másik embernek szüksége van. S ezért – méltánytalanul – lustaságom, ügyetlenségem, avagy balsorsom egyformán ítéldik meg. Az elidegenítés régi formái helyett új formák jöttek: személytelen szabványok és intézmények. Ugyanakkor sok hagyományos – köztük minden etikában továbbra is fontosnak, sőt, alapvetőnek tartott – norma megsértése büntetlen maradt, esetleg épp a sikert segítette. A szélhámosság barokkos – rendi szimbólumokra és rendies előítéletekre építő – formáit felváltották a modern család és személyvesztés technikái.

Ilyen méretű értékválságban talán létszükséglet is a nosztalgia – a szép jövő hite, avagy az édeni, de talán megmenthető múlt siratása. A parasztság iránti antikapitalista nosztalgianak sokat köszönhetünk. Emberi értékek – köztük a belátó egymásra figyelés – tudatosításában és sulykolásában segített, tudatosította a kultúra változatosságát és az egyes részkultúrák célszerűségét; emberképünket, közösségfelfogásunkat tette gazdagabbá. Mégis, hozzájárult ahhoz, hogy a „parasztkérdés” szimbolikus jelentésűvé, az agrárnépesség lesajnálva óvást igénylővé váljon, és (a jelentésingadozások miatt) a mezőgazdasággal kapcsolatos politikák ügye elemezhetlenül kusza legyen.

Szövetkezés és taktikus fennkölttség

Ilyen körülmények között a konstruktív, a konkrét problémák megoldására intézményeket kereső, a polgárosodás folyamatát természetesnek tartó szövetkezeti mozgalom is sok országban elszakadt érdekközösségeket megformáló tartalmától, és a rendies együttműködések eszmetöréseit magába szívta: az állam által segített mozgalmak hivatásos népboldogítók hálózatainak rendelték alá a szövetkezést.

Ez a folyamat aztán az omnipotens állam eszményének győzelme után a szocialista szövetkezeti mozgalomban jutott el karikatúraszerű végkifejletéig. A szövetkezeti mozgalom panáceakereső középosztályos értelmiségi ideológusai – részben taktikai okból, hisz ők sem voltak hülyék – a parasztság sorsának, a mezőgazdaság gondjainak és a falu modernizálásának egyenlőségesezményeket érvényesítő eszközét vélték megtalálni. A kapitalista piacgazdaság goromba és esélykülönbségeket felnagyító mechanizmusai helyett a közös sorsúak önségélyének, a helyi normateremtésnek eszközrendszerét ajánlották. S mind a rendies nosztalgiáktól hajtott, mind a „leninista” antikapitalista állammal megtalálták a közös üzleti alapot. (Félreértések eloszlátása végett: nem osztom a szövetkezeti mozgalom úttörőinek dogmatikusan liberális bizalmatlanságát az állami szerepvállalással szemben. De csak a modern polgári állam tudja és akarja – személytelen normák érvényesítése útján – elkerülni azt, hogy ne klientúraépítés és versenyzavaró ajándék- és kiváltságosztás legyen az állami szerepvállalásból.)

Miközben a szövetkezés sok típusa (tejszövetkezetek, malomszövetkezetek, hitelszövetkezetek, Futura stb.) és a múlt század végén létrejött társas gazdasági intézmények (közbirtokosság, legeltetési társulat, hegyközség) épp az érdekek

elkülönítését és így a különböző érdekű csoportok formális (és kulturális!) elválasztását szolgálták, a közbeszédet és a politikai szólámvilágot elöntötte a paraszti és falusi világ sors- és érdekközösségét igenlő halandzsa.

A baloldali szépírók és közírók persze világosan tudták és láttatták azokat a megosztottságokat és feloldhatatlan érdekkonfliktusokat, amelyek felbontották az ideologikus paraszttársadalmakat, és egymástól elváló sorsúvá tették különböző csoportjait. Mind a polgárosodás, mind a proletarizálódás több – egymástól független – változatát felmutatták. Mégis, közös ellenségük, a rendiességbe merevedett állam fő támaszának is vélt nagybirtok annyira magára vonta a figyelmüket, hogy annak támadása mellett kisebb jelentőségűnek tűnt a többi front. (S mivel nem számoltak, úgy vélték, egy földosztással – legalább átmenetileg – feloldható a szegény emberek földéhsége.)

Nálunk az agrárszövetkezeti ideológiák mai állapota (össze nem illő eszmekörökből kompilált volta) tükrözi az agrárkérdések társadalmi természetéről való gondolkodásunk restségét, közvetlen érdek- vagy ábrándvezéreltségét. Egyrészt hangsúlyozzák ezek az ideológiák a kooperáció, az integrációs szervezés szövetkezeti technikáját, amelynek révén a mezőgazdasági termelők pozíciót tudnak szerezni a kereskedelemben és a feldolgozásban, másrészt a piacon szükséges fellépési mértékekhez képest kicsiny termelők önvédő összefogásának szükségességét, hogy megszabadulhassanak a kereskedők, a feldolgozók, avagy a szolgáltatók önkényétől, a kiszolgáltatottságtól.

(A szocializmusból örökölt szövetkezeti mozgalom új lehetőséget kereső képviselői az első, az úgynevezett új típusú szövetkezés hívei a második harci szempontot hangsúlyozzák.) Nem figyelnek – és nem néznek szembe – azonban a szövetkezés jó néhány társadalom- és gazdaságszervezési funkciójával.

1. Így azzal, hogy a szövetkezet elsősorban lokális elitek tagjainak önmegkülönböztetésére szolgál. Arra, hogy akik tudják, hogy igényeik és teljesítményük elüt a környezetétől, fel tudják mutatni magukat, és ezzel exkluzív kapcsolatokat teremtsenek gazdasági partnereikkel. A nyitott tagság elve persze ebből a szempontból kockázatot rejt magában, de lehetőséget ad az üzleti méret növelésének tőkekímélő útjára és – mivel egy létező szabályok szerint működő szövetkezethez vagy szövetséghez való csatlakozásról van szó – arra, hogy az önmagát megkülönböztetni akaró csoport értékrendszere váljon meghatározóvá.

2. A követelményekhez kötött részvételből következik, hogy a szövetkezés nemcsak gazdaságszervező, hanem egyúttal igen radikális kultúrareformáló szerepet is betölt. Bár segít megőrizni az esetleg paraszti bázison teremtett egzisztenciát, kikényszeríti a hagyományos mentalitástól való eltávolodást is.

3. Éppen mert radikális kultúrareformáló szerepe van, a szövetkezés meglepően hatékony és gyors szelekciós – piactisztító – szerepet is betölt. (Például a burgenlandi tejszövetkezetek húsz év alatt eltüntették a piacról a tejtermelők több mint kétharmadát, az északolasz paradicsomtermelő szövetkezetek elérték, hogy csak komoly gazdák foglalkozzanak paradicsommal stb.) E funkciója miatt használták fel a modernizáló, versenyképesség-fokozó (exportpotenciál erősítésére törekvő) gazdaságpolitikák a szövetkezést. (Eszköz volt ez a farmervilág normáinak érvényesítésére a paraszti világ hagyományaival szemben.)

4. A szövetkezés nem azért vált az agrárvilág emancipálódásának egyik eszközévé – ahol azzá tudott válni –, mert pozíciókat vett el kereskedőktől, az élelmiszeripartól, a bankoktól, hanem mert segítette a mezőgazdaság átalakításában, hogy az jobban tudjon igazodni az új világ kereskedelmi, élelmiszer-ipari és pénzpiaci igényeihez és lehetőségeihez. A dinamikus – ma már többnyire nemzetközi – élelmiszer-ipari cégek számára nagy lehetőségeket teremtett a szövetkezeti mozgalom: gyorsan tudta biztosítani az ütemezett termeltetés (és ha kell, az elsődleges nyersanyag-feldolgozás) kiterjesztését, és tehermentesíteni tudta az élelmiszer-ipari vállalatokat az alapanyag-termelés (és -készletezés) korszerűsítéséhez szükséges tőke összegyűjtésével. Ezért terjesztették el szinte kényszereszközökkel a nyolcvanas évek Európai Közösségében a szövetkezeteket és szövetkezetszerű együttműködési formákat; és ezek hiányában tört meg 1996-ban a magyar élelmiszeripar 1993-ban indult fejlődésének lendülete. (Mindezek ellenére a szövetkezés nem tekinthető panacéának az agrárium nemzetgazdaságba illesztése gondjainak megoldására. A gazdaságfejlettség mai állapotában és abban a történelmi helyzetben, amikor a mezőgazdaság ennyire differenciált, amikor ennyire eltérő társadalmi természetű szereplők termelnek, nagyon sok különböző típusú szövetkezésre lenne szükség. Legtöbb területen már kifutottunk az időből.)

S a farmer is valami más

Nem csupán a paraszt szó jelentésével vagyunk bajban, nem csupán annak jelentéshullámzása miatt válhat beszédünk halandzsává. Lebegő a farmer szó jelentése is. Sok – főleg (észak)nyugati – gazdaságtörténész számára a farmer megnevezésnek a paraszttal szembeállítva van jelentése. (Számomra is ez a jelentés-szembeállítás tűnik a legtartalmasabbnak.) A rendies szerkezetben alávetett és többnyire kényszerközösségekbe terelt paraszttal szemben a farmer kiszakad a földhasználat kollektív kötöttségeiből és a hagyomány és kényszer együttthatásából fakadó kapcsolathálóból. Birtokát elkülöníti a falu határában, vegyes gazdaság helyett célzott árutermelést végez, tudatosan építi kapcsolatait, és törekszik a tőkefelhalmozásra. Ez a váltás – és ennek következtében a falusi szegénység mobilizálódása, illetve ipari bedolgozóvá válása – látványos egyértelműséggel történt meg a barokk korban Anglia nagy részén, Franciaország és Lombardia egyes községeiben, Hollandiában és Európa több más helyén (foltokban tán még Magyarországon is).

A kollektív nyomásrendszerrel való szakítás – a mezőgazdasági termelők falvakból tanyákra költözése, a tejgazdaság kialakulása, az ipari növények termelését biztosító vetésforgók stb. – jól látható változások sorozatát jelentette. S bár kiélezték a falusi szegénység sorsával kapcsolatos problémákat, világossá tették, hogy a mezőgazdasági termelés – és a táj birtokban tartásának – kérdései elválnak egy nagyon tagolt, megosztottan gomolygó egykori rend tagjainak sorskérdéseitől. Másrészt új tartalmat adtak a birtok fogalmának. Az végre egyértelművé vált: „landed property”, amely valaki – vagy valakik – feltétel nélküli magántulajdona. Tanya a hozzá tartozó földdel, gazdasági épületekkel, állatállománnyal, felszereléssel.

A farmnak ez a képi tartalma – amelyet az amerikai farmok keltette kemény verseny tudatosított a századelőn, amikor végre Magyarországon is nekilendült a vállalkozó mezőgazdaság és a tanyarendszer fejlődése – eredményezi a farmer szó második jelentését: a saját birtokán élő és ahhoz eléggé módos gazda, hogy a gazdálkodáshoz szükséges mindennapi szolgáltatásokat saját erőből biztosítani tudja. (S ehhez persze többnyire hozzátartozik az alkalmazott is. Mert ritka az az egyensúlyi állapot, amikor a birtok mérete és szerkezete épp egy család lehetőségeihez igazodik. Így egyes családok tagjai a farmon kívül is dolgoznak, mások meg rendszeresen fogadnak munkást. A farm is olyan természetesen van jelen a munkaerőpiacon, hogy ma már alig akad az egykori középparaszti gazdasághoz hasonlító „családi farm”. Legfeljebb abban az értelemben, hogy egy család tagjainak tulajdona.)

Nálunk 1990-ben több párt propagandistái, helyi programokat előadó képviselőjelöltjei terveiknek vagy vágyaiknak előadásakor beszéltek arról, hogy farmervilággal kell felváltani a szocialista eredetű nagyüzemek rendszerét. A propagandisták retorikus képein a farmer persze nemigen jelent többet, mint a jómódú gazdát. Mivel a farmer szó akkor még nem inflálódott, a programírók maguk zavarban voltak, ha használniuk kellett. Hiszen csak az amerikai farm mintája volt ismert, és annak méretei, valamint az azokon szokásos tőkekoncentráció a nagyüzemek szokásos üzemméretét idézte. Ugyanakkor a farmhoz kapcsolódó társadalmi kép – még ha eltekintünk is a „családi farm” kifejezéssel jelzett idealizálástól – nyilvánvaló ellentéte a tayloriánus tagolt munkaszervezettel, elkülönült vezetői szervezettel és bizonytalan tulajdonlási szabályokkal működő nagyüzemnek. A farmerek tulajdonában lévő farmnak ugyanis épp az adja sajátosságát és erejét, hogy a tulajdonosok – vagy a tulajdonközösség, például család meghatalmazottja –, a gazdaság vezetői és legalábbis a gazdaság előmunkásai egybeesnek. (Ha nem egy személy jeleníti meg a farm tulajdonosát, a farm testvérek, rokonok, szomszédok közös vállalkozása szokott lenni.) A tulajdonosnak, a vállalkozásnak és a munkavégzésnek ez a kisvállalkozásokban szokásos összefonódtsága adja a szervezet rugalmasságát.

Ha a farmervilág vízióját komolyan veszik, a pártok programíróinak így vagy azt kellett volna elvállalniuk, hogy az agrárreformnak olyan útját jelölik ki, amelyben szaktudással rendelkező és gyors tőkefelhalmozásra képes kevesek kezébe kerül át a mezőgazdasági vagyon nagy része, vagy – hivatkozva arra, hogy az amerikai farmok zöme is corporation (igaz, családi vagy szomszédos társaság) formájában működik – utat kell nyitniuk a társas vállalkozások által fenntartott farmereszménynek. Az első út az agrártársadalom differenciáltságának nyíltá, az igazságtalanságok látványossá tételét jelenti, a második pedig tulajdonképpen beilleszthető a szövetkezeti nagyüzemek valamilyen reformprogramjába, és nem elégíti ki azokat, akik saját gazdálkodásuk gyors terjeszkedésének szabadságát és a régi hatalmi rendszertől való megszabadulást remélik.

Ezért – és azért, hogy az agrárreform támaszkodjon a nyolcvanas évek vállalkozási folyamataira – az MDF, az SZDSZ, az Agrárszövetség és a Fidesz egyértelműen, az MSZP, a Petőfi Párt (a Parasztpárt utóda) és a Kereszténydemokrata Párt bizonytalanabb hangsúlyokkal arra az álláspontra helyezkedett, hogy két párhuzamos csatornán kell teret nyitni az agrárátalakulásnak. Részben – földalapok kivonásával a nagyüzemekből, kiterjesztve a korábbi bérleteket, felhasználva a kárpótlás, a részaránykivonás, a kiválás technikáit, de legfőképp az irányított földpiacra támaszkodva – lehetővé kell tenni, hogy a gazdálkodásukat kiterjeszteni akaró kisvállalkozók területhez jussanak. Másrészt a szövetkezeti jog átalakításával

és a szövetkezeti tagok tulajdonosi jogosítványainak erősítésével ösztönözni azt, hogy önállósuljanak a szövetkezetek szolgáltató funkcióit hordozó részlegek és az elkülöníthető termelő vállalkozások. Ezek a programok a tulajdonreform kérdéseit alárendelték – a korábbi agrárreformokhoz hasonlóan – a gazdálkodók törekvéseinek, ezért csak azoknak a földtulajdonigényét fogadták el, akik gazdálkodnának. (A többieket járadékkal tervezték kárpótolni.)

A törvényhozás fűtül a programra

A kilencvenes választások után lényegében a többi párt programjával szemben álló kisgazdaprogram érvényesült. Igaz, a közvetlen tulajdon-visszaállítás helyett a kárpótlás technikája próbálta legalább a lehetőségét megteremteni annak, hogy ne alakuljanak ki abszurd helyzetek, de így is feladta azt az eredetileg az MDF által is öntudatosan vallott elvet, hogy a tényleges földmozgás a gazdálkodók irányába történjen. (Ráadásul nagyvonalúbban adott a volt tulajdonosnak földet, mint ahogy azt a kisgazdaprogram tette volna.) Jelentős befolyásoló csoportok közvetlen anyagi érdekén túl a valóságot kódosító szómágia és a volt NDK területén követett restitúciós elvek hatása is szerepet játszott abban, hogy az Antall-kormány beletörődött az eredeti szándékaitól eltérő tulajdonreformba. A szómágia része volt a volt tulajdonosok és örököseik azonosítása a parasztsággal (pedig azoknak a nagyobbik része már a városi középosztály tagjai közé került), a magántulajdon „szentségének” pogány kultusza, a szövetkezetek elleni történelmi indulatok rávetítése a mai szövetkezetekre stb. A német példa a német intézményrendszer és gazdaságszervező gyakorlat nem ismerése miatt volt félrevezető. Hiszen ott a gazdálkodás gyakorlati lehetősége igen kevésbé függ a földtulajdontól. A tartományi agrárkormányzatok és a bankok összehangolt játéka révén összefüggő birtokon – benne foglalt bérleteken – az arra alkalmasnak ítélt gazdáknak és társulásoknak tették csak lehetővé a gazdálkodást. A támogatási rendszer és a bankhitel nagy szerepe lehetővé tette, hogy – támaszkodván a nagyüzemi gazdálkodás által kialakított új térformákra – olyan modernizációs programot valósítsanak meg, amelyben európai léptékben nagy számú farmok uralják a mezőgazdaságot.

Mivel a kárpótlási törvény után az átalakulási törvény is függetlenné tette a földtulajdon osztását a gazdaságok formálásától és az egyéb ingatlanoktól – például attól, hogy hogyan lehet majd üzemeltetni egy állattenyésztő telepet –, sőt, a földkiadásról szóló törvény különböző méltányossági megfontolásból még aprózta is az egy-egy tulajdonosoknak kiadható földdarabokat, a törvényhozás nem adott segítséget tartós birtokok kialakításához. Még a volt termelőszövetkezetek tagolódását is visszafojtotta. Ugyanis azzal, hogy a tévesek volt tagjainak és azok örököseinek is tulajdonrészt osztott, visszafogta a szövetkezeteken belül elszakadni akaró csoportok zömét attól, hogy kenyértörésre vigyék a dolgot. Belső árverés esetén ugyanis megjelennek a külső tulajdonosok, és a gazdasági válság és a kárpótlás miatt lecsökkent értékű szövetkezeti vagyonból még ők is kihasították volna a maguk részét. Pedig ez a vagyon akkor már a benn lévők egzisztenciájának biztosításához sem volt elég.

Végül is az 1991 és 1993 között hozott kárpótlási és osztozási törvényeknek az a paradox hatása lett, hogy a törvényfaragásban élenjárók nagyüzemellenes szándékai ellenére konzerválták a nagyüzemi rendszert. Azok ott szűntek meg, ahol pénzügyileg lehetetlenültek, vagy ahol maguk a vezetők döntöttek úgy, hogy inkább egyéni vagy kiscsoportos vállalkozóként folytatják karrierjüket. És sok új vállalkozás – egyesítvén az egyenként használhatatlan kárpótlási vagy részaránytulajdonokat – sokkal inkább a korábbi nagyüzemi minták szerinti (de immáron tőkés) gazdálkodási formákat alakította tovább, mintsem az észak-európai vagy az amerikai farmokét. Az új tulajdonos vagy tulajdonosok és hozzátartozóik igazgatják a vállalkozást, ahol alkalmazottak végzik még az előmunkási feladatok zömét is. Tanyás vidéken azonban – többnyire nyolcvanas években elindult vállalkozások folytatásaként – megjelennek az „igazi farm” kialakítására törekvő családi vagy kollegiális társulások is.

Van a farmer szónak harmadik jelentése is, amelyet fölfoghatunk a barokk kori és múlt századi paraszt kontra farmer gazdaságtörténelmi szembeállítás általánosításának. E szerint a farmerré válás nem jelent mást, mint a parasztság polgárosodását, azaz a parasztok mezőgazdasági termelés szempontjából meghatározó részének mezőgazdasági vállalkozóvá válását. Ez a polgárosodás – érthetően – nemcsak a bekerítés, illetve a birtokelkülönítés és a tanyára telepedés formájában megy végbe. Különösen ott kénytelen egészen új formákat találni, ahol – mint nálunk volt – a parasztság polgárosodása nem megelőzi, hanem követi a vasúthálózat kiépítését, és párhuzamos az ipar gyáriparba szerveződésének, a világkereskedelem kiteljesedésének (a globalizációnak) a folyamatával.

Hogyan szűnt meg a parasztság?

Nálunk ez a folyamat a 19. század végén gyorsult fel, amikor a vízrendezés, a vasút és a megindult városfejlődés lehetőségei kiszélesítették a boldogulás útjait. Az új lehetőségekre reagálók új erkölcsöt honosítottak meg – a mai fennköltekné többnyire ezt az új, egyáltalán nem hagyományos erkölcsöt szokták parasztnak nevezni –, és kikényszerítették a jobbágykorból örökölt tekintélyviszonyok, a patriarchális formákkal enyhített kasztrendszer felbomlását, illetve átrendezését. Azokat a viszonyokat változtatták meg a feltörekvők és a deklasszálódástól féltők, amelyben a volt telkes jobbágy abból élt, hogy neki van földje, ökrei vagy lovai, szolgálója és szolgálólánya, sokan mások meg arra vannak utalva, hogy dolgozzanak neki. A félig vagy teljesen rideg állattartás és a – többek közt nálunk is sok helyen kötelező nyomásrendszer jóvoltából – lassan változó földművelés miatt ritualizált, sok ácsorgással és tereferével jellemezhető élet és elhanyagolt porták jellemezték még az 1870-es éveket is. De a kapás kultúrák terjedése, ezzel párhuzamosan, sőt, a tartós bérlet szélesedése, a város fejlődése és a vasút vonzásában kiszélesedő piac miatt élénkülő zöldség- és gyümölcskertészet és a modernizálásba kezdő nagybirtokok érlelték a változásokat.

A kilencvenes évekre aztán kirajzolódott a megújulás képe. Előtérbe kerültek a törekvők és ezzel a „pénzfétis paraszti formája”: a munkaerkölcs. „Bűn olyan munkát el nem végezni, amellyel keresni vagy spórolni lehet.” A felhalmozásra törekvés kötelező normává vált. Megváltozott a föld szimbolikus jelentése: nem a rang jele már elsősorban, hanem a munkatárgy, amelyből minél többet kell kihozni. A hagyományos uraskodó paraszt – például az ormánsági református volt telkes jobbágy (egykézik, és gyerekeit elküldi tanult embernek) – defenzívába szorul, diadalmas „self-made man”-ek válnak meghatározóvá. A földművelés technikája megújul, megugrik a megművelt terület, benépesülnek a volt szállások, sűrűsödnek a tanyák, telepések áramolnak szét a homokvidékre. (Dunapataj határa kibővül, de egyharmadát a hartaiak veszik meg.) Megújul az építkezés, de nemcsak a lakóházaké, hanem az istállóké, takarmánytárolóké is. Elindul a tejjgazdaság. És ahogy Hoffmann Tamás írja: „Tagadhatatlan, hogy a hagyományos mezőgazdaság és a paraszti lét epilógusa a tejjgazdaság.” Szaporodnak a szolgáltató (cséplő, majd traktoros) vállalkozók.

A zöldség- és gyümölcsstermelésben a következő évtizedekben termő tájak alakulnak, illetve szélesednek ki, és így tömegessé válnak a kisparaszti árutermelői, azaz célzott kisvállalkozási minták. Tagadhatatlan, hogy az újítók, mintateremtők, felvásárló-feldolgozók, szolgáltatók mellett nagyon sok az egyszerű mintakövető (akiket éppen tekinthetünk valamilyen paraszti kultúra továbbvivőinek), de közöttük is szaporodnak az új lehetőségeket sorsformálásra használók.

A jó száz éve indult – folyamatos újítással és a differenciálódás állandó változásával járó – folyamatokat két nagy válság zavarta meg. De mindegyik új lehetőségeket, szakosodási irányokat is teremtett, ezáltal hozzájárult ahhoz, hogy az agrártársadalom különböző társadalmi kötésű és kultúrájú részekre bomoljon, és így csoportjai ne elsősorban egymás közt kooperáljanak és kommunikáljanak, hanem különböző mezőgazdaságon kívüli egzisztenciákhoz kötött csoportokkal.

Az 1929–1933-as válság (ami nálunk hamarabb kezdődött, és tovább tartott) az addig uralkodónak számító gabona-hús kombinációban üzletelő (közép- és gazdagparasztnak nevezett) gazdaságtípust rendítette meg. (E gazdaságtípus gazdálkodási modellje hasonlított a gabonaövezetekben alakult farmokéra. Piaci rugalmasságát az árugabona és a takarmány arányának és a hizlalás mértékének változtatása adta. Törekedett az alapvető szolgáltatások gazdaságon belüli biztosítására, saját infrastruktúra kialakítására stb. De általában – érthetően – szegényesebb és technikailag fejletlenebb volt, a traktoros szolgáltatást is kívülről vette, és az idénymunka-szükséglet kielégítésében a munkacsere – a fogatos munkáért cserébe igényelt háromszoros, inséges időkben négyszeres idejű gyalogmunka – nagyobb szerepet vitt, mint a bér munka.) Hiszen a gabona és a hús piaca egyaránt összecsuklott, az árak zuhantak, a korábbi öntudatos fejlesztések miatti adósságok fojtogattak. A válság azonban lendületet adott a vetőmagtermelésnek és a szántóföldi zöldségtermelésnek. Ezzel kiszélesítette egyes vidékeken a „kétlakiság” bázisát. Máshol a specializált zöldségtermelés kultuszát és az új vállalkozói mintákat terjesztette el. Így a bolgárkertész-hagyományokat továbbvivő kertészeti vállalkozóét, aki vállalkozását egy-egy szántóföldi gazdasággal szimbiózisban fejleszti ki (a kertészetnek a szabadföldi részét a szántógazdaság vetésforgójában forgatva), a vetésforgójába intenzív kultúrát illesztő – s így valóban családi gazdaságot alkotó – kis- és középparasztét, a szántó- és rétgazdaságot fokozatosan gyümölcsstermelésre váltó vállalkozóét, új típusú szolgáltatókét, termeltető kereskedőket stb. Egyre több vidéken vált szokásossá – a kínládással járó harmados krumpli vagy tengeri helyett is – az „albérlő” vállalkozás (hevesi dinnyések, makói hagymások, dohánytermelők, fűszerpaprika-termelők stb.).

A másik válságot a szocializmus, ezen belül a szövetkezetesítés okozta. Ennek társadalmi és gazdasági hatásai ugyan egyáltalán nem azok voltak, amelyeket az „új társadalom” avagy a szövetkezés ideológusai gondoltak (s az sem, amit az antikommunista kritika feltételez, mert az ideológiakritikák többnyire beleragadnak a bírált fogalmi modellekbe, és azoknak

a karikatúráját fogalmazzák meg), mégis csupán kényszerpályát jelentenek a korábbi – és több területen felgyorsult – kulturális változások, a mezőgazdasági tevékenységek differenciálódásának formálódásában.

A gabona, a takarmány és a klasszikus ipari növények termelése – nem pusztán jogi-politikai, de gazdasági ésszerűségek miatt is – gyakorlatilag a nagyüzemek monopóliumává vált, mint ahogy azzá váltak a szántóföldi gazdálkodáshoz kapcsolódó – korábban a nagybirtokokon kívül többnyire önálló vállalkozási formákban fejlődő – szolgáltatások is. Az amerikai gabonaövezeti nagyfarmok technikájával nem végezhető gazdálkodási területeken azonban a nagyüzemek nem boldogultak. Átengedték a – többnyire részidős vállalkozásnak tekinthető – kisüzemeknek. (Nem kizárólag és nem is elsősorban háztájinak, hiszen a háztáji gazdaságok nagyobb része fiktív gazdaság volt, amelynek termését vagy a termés árát kapta meg a jogosult.)

Mivel a mezőgazdasági foglalkoztatás a gazdasági fejlődéssel csökkent, mivel az 1970-es évek közepéig épp a gazdaöntudatú családok gyermekeit a mezőgazdaságon – és lehetőleg szülőhelyükön – kívülre irányították (a lányaikat később is, ezért alakult ki nőhiány a kis falvakban), és mivel a hatvanas évekre teljesen kifejlődött a munkaerőpiac (ami nemcsak a mezőgazdaságból való kilépést, és nemcsak a faluból való elköltözést könnyítette meg, hanem a mezőgazdaságba való beáramlást és a helyüket kereső szegény emberek, valamint az új lehetőségek kutató vállalkozó szelleműek számára a falura költözést is), az a nagyüzemek árnyékában kiteljesedő vállalkozói kultúra, amelynek formálódása a harmincas évek végén gyorsult fel, közkinccs lett. A szántóföldi (gabona)gazdaság és a kertészeti kisvállalkozások hol szimbiotikus, hol csak párhuzamos rendszere általánossá vált.

A mezőgazdasági termelésben és szolgáltatásban részt vevők egymásra alig reflektáló részkörökre bomlása, valamint az, hogy még a mezőgazdasági ártermelés jelentős része is a nem mezőgazdasági népesség kiegészítő gazdaságaiban folyik, a rendszerváltással sem változott meg. Utópiákra, pláne, ha azokkal a megalkotott jogszabályok nincsenek is összhangban, alig reagál a hétköznapi valóságra. De a nagyüzemek monopóliumainak megtörése mégiscsak jelentős változásokat indított meg. Azonban tudomásul kell vennünk: „A történelem egyedi megoldásokat hoz létre. A paraszti világ munkakultúrája Európában hovatovább mindenütt a múltba süpped, de nem adja át a helyét a farmerek termelési szervezeteinek. Hacsak az álmok világában nem!” (Hoffmann Tamás: Az európai paraszt, 472. o.)

A birtok fogalma és a földtörvény körüli halandzsa

Van azonban a nyugat-európai és észak-amerikai farmerkultúrának jó néhány olyan mintája és tanulsága, amely annak a világnak kultúrájában, jogrendjében és gazdaságpolitikájának eszközrendszerében jelen van, de a mi jogalkotásunkat és politikánkat alig érintette meg. Uniós tagságra készülvén azért is szembe kell néznünk ezekkel, mert nélkülük fel se tudjuk fogni a közösség rendigényét s az erre épülő élelmiszer-biztonsági, tájgazdálkodási és támogatási technikákat. Kulturális dezorientáltságunk legplasztikusabb kifejeződése a birtokok stabilitását segítő politikák és jogszabályok hiánya.

A mezőgazdálkodás – már csak az ésszerű területhasznosítás és a nagy tőkeigény miatt is – igényli a tartós berendezkedést. Így azt, hogy a gazdaságok meghatározott földterület tartós használatára rendezkedjenek be, világos legyen az állattartás (elsősorban a tehenészet, mert az elaprózott és mozgó birtokrendszerben képtelen fennmaradni) és a takarmánytermelés tartós viszonya, a birtokokhoz igazodó rendben legyen kialakítva a gazdálkodás infrastruktúrája és szolgáltatási rendszere. S e tartós berendezkedésnek csupán az egyik feltétele a piacszavarástól való védelem (s ez is csak ott tud valamennyire sikeres lenni, ahol a birtokalakulás folyamatosan számon tartva, sőt ellenőrizve van). Szükséges a birtokalakulás és a tőkeáramlás konkrét formáinak összehangolása is. Változatos jogi és jogon kívüli eljárásokat használnak ennek érdekében a nálunk fejlettebb mezőgazdaságú országok. A volt angolszász gyarmatokon a farmok tőkésedésével párhuzamosan társasági formába terelték a gazdaságokat. S nemcsak azért, mert a hitelező bankok, lízingelő felszerelésgyártók egyben szeretik látni a collateralist, hanem, mert a politikai szándék is az volt, hogy rokonok, szomszédok, kollégák összeveszése vagy az öröklés ne hozza veszélybe a berendezkedett gazdaságokat. Az agrárdifferenciálódástól annyira féltő Dániában a földtulajdonszerzés birtokok vásárlásának (avagy bérletének) formájában van szabályozva, a részletek vásárlásánál is mérlegelik, melyik birtokba megy a föld, és hogyan változik a maradék birtok életképessége.

E két szélsőséges – és explicit – szabályozási formán túl vegyes technikák uralkodnak a legtöbb országban. Az angol hagyományos bérleti jogban nem földbérletről, hanem a landed property bérletéről van szó, Dániában és Franciaországban a kikényszerített bérbeadás és a birtokba ülés feltételekhez kötése dívik, de – e történelmileg így alakult példák

túl – a szövetkezések, tanácsadó rendszerek, támogatási formák és finanszírozási technikák együttjátéka mindenütt a figyelem középpontjában tartja a birtok fogalmát és az azon való berendezkedést. (A területpihentetés, kvótameghatározó, kompenzációs programok és a tájkarbantartást célzó szerződéses támogatások nem is értelmezhetőek birtokfogalom és birtoktörténet nélkül.)

Nálunk a földtörvény 1994 eleji és 1997-es változtatási szándéka körül kialakult viták is jelezték, mennyire elvárásolt, szimbolikus tartalmak körüli indulatok vezérlik a közbeszéd és a politika lehangosabb szereplőit. Mennyire idegen tőlük a farmerkultúra és a mezőgazdaság sikereihez feltétlenül szükséges „földhözragadt” logika. Hiszen a föld kincsképző funkcióját előtérbe helyező (és a gazdálkodásban betöltött funkcióját figyelmen kívül hagyó) osztozkodási törvények után természetes kényszerként állt elő – éppen azok között, akik farmereszményeket tartottak szem előtt –, hogy társítsák a különböző jogcímen szerzett tulajdonokat családi, kollegiális, avagy üzletársi rendszerekbe. A hitelező bankok is a társasági formákat ösztönözték – például ilyen egyesített vagyon révén lehetett biztosítani azt a fedezetet, amely a reorganizációs hitelek felvételéhez kellett –, de erre ösztönzött az is, hogy egyesített vagyonrészekkel tudtak szövetkezeti telepekhez és komolyabb gépekhez jutni. És társas vállalkozásokra ösztönzött a józan ész is. 1992–1993-ban még senkinek sem jutott eszébe, hogy vagyonának társításával vagy másra bízásával eretnecséget követ el.

Hiszen a kárptólási és osztozási törvények megalkotói – a földvagyon tulajdonának falvakból való kiáramlását bíráló megjegyzésekre is válaszolva – öntudattal harsogták az ortodox liberális eszmét, hogy az igazi tulajdonos majd tudni fogja, hogyan hasznosítsa ésszerűen a földjét. (S a magántulajdon uralma mellett majd alig kell szabályozás és támogatás a mezőgazdaságnak.) Amikor 1993 őszén a kisgazdapárt ortodox (és a pogánysáig túlzó) liberális elveit felváltotta kisparaszti kommunizmust igénylő elvekre (s majomként ebben sok politikai csoport követte, mert olyan jól hangzik, és oly sokféle elégedetlenséget lehet mögé csoportosítani), és kiharcolta – szövetkezetellenes osztályharctól hajtva – a jogi személyek földvásárlási tilalmát, a korábbi törvények gerjesztette folyamatokba, a farmeresedés útjába állított újabb korlátot. (S ezt a korlátot védték meg 1997-ben.)

Persze a szántóföldi gazdaságok tartós farmokba rendeződésének kényszere – ahol ennek értelme van – él tovább. Igaz, hogy a jelen törvények mellett ennek legegyszerűbb útja a nagy vagányok minél gyorsabb földszerzése (s az ő lehetőségeiket az érvényes tulajdonszerzési szabályok szélesítették – ahogy a kincsképzési célból földet vásárló ügyvédek és kocsmárosok vezette csoportokét is – azzal, hogy nem a birtokstabilizálást preferálják a tulajdonszerzésben), de a természetes családi és kollegiális társulások is erősödnek. (Éppen csak a jogban nem jelenik meg a valóság. Elbújik bérleti szerződések és újabban a műveltetési egyezségek mögé.) Már csak azért is kell, hogy a farmszerű, a szántóterületeket egyesítő, vetésforgóba szervező és a szükséges szolgáltatásokat önmagán belül biztosító gazdaságformálódások is erősek legyenek, mert a zöldségtermelő kisvállalkozói kultúrák történelmileg is rájuk utaltak. Stabil jövő formáik azonban ma még a ködbe vesznek.

Eredetileg megjelent: *A vidéki társadalom változásai.* (Szerk.: Kárpáti Zoltán.) Szolnok, 1999. 267–278.

Az agrárcsoda vége és a tulajdonreform

A hetvenes–nyolcvanas években a magyarországi agrárviszonyok és a magyar mezőgazdaság teljesítménye jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországot tekintsék a „legvidámabb barakknak” a táboron belül. Nemcsak azért, mert a szocialista országokban máshol nem volt ekkora élelmiszerbőség és ilyen igényes választék (az egyéb, nyugatias fogyasztásicikk-kínálat mellett ez is oka volt annak, hogy az ország a szocialista bevásárlóturizmus célpontjává vált), hanem azért is, mert ez a mezőgazdaság olyan jövedelmeket biztosított, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar falvak a hatvanas évek vége és a nyolcvanas évek közepe között látványosan modernizálódhassanak, a falusi lakásállomány fele kertvárosi mintákat követve megújuljon.

Az egy főre jutó gabona- (búza és tengeri), sertéshús-, baromfi- és tojástermelésben az ország a legfejlettebb agrárexportőr országok mutatóit érte el, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar termelésének 25 százaléka rendszeresen exportra került. A szocialista országok reformerei követendő példaként emlegették a magyar agrárrendszert, sőt, a nyolcvanas években megélnékült a nyugati agrárgazdászok érdeklődése is. Egy részük a szocialista agrárrendszerrel szembeni szkepszissel vitatkozva csodálkozott rá a magyar mezőgazdaság teljesítményére (jellegzetes ebből a szempontból Nigel Swain 1985-ben megjelent monográfiája, a *Cooperative Farms which Work?*), míg mások az európai mezőgazdaság modernizációjának egy lehetséges útját keresték benne.

Hiszen az amerikai technológiák, a legkorszerűbb termelési és tenyésztési eljárások honosítására ez az agrárrendszer éppúgy képes volt, mint a falusi háztartások 80 százaléka jellemző, a mezőgazdaságból kiegészítő jövedelmet biztosító „part time farming” megújítására, legalább részleges rendszerbe szervezésére (legismertebb változata a háztáji gazdálkodás).

Távol a kolhoztól

A magyar mezőgazdasági szövetkezeti rendszer az 1959–1960-as újjászervezésekor – bár szintén igen erős, általában egzisztenciális kényszereket alkalmazva (földcserékkel, családtagok állásvesztésével fenyegetve) vették rá a parasztokat a szövetkezetbe lépésre – eltávolodott a kolhozmodell hagyományaitól. Azzal, hogy a sikeres gazdákat igyekezett megnyerni tisztségviselőnek, karrierlehetőséget biztosított az ötvenes években kuláklísta került családok egy részének; az állami gépállomások megszüntetésével és a szövetkezetek komplex vállalattá fejlesztésével pedig lehetővé vált, hogy erős anyagi érdekeltségi rendszer alakuljon ki a szövetkezeteken belül, illetve hogy a háztáji gazdálkodás bázisán szakosodott kisárutermelő gazdaságok jöjjenek létre.

A hatvanas évek végére a mezőgazdasági szövetkezetek megmaradt tagjainak anyagi biztonsága annyira megerősödött, hogy a szövetkezetek a szocialista munkaerőpiac sikeres szereplőivé tudtak válni: fiatal és középkorú, képzett emberek belépésével folyamatossá vált a mezőgazdaság technikai megújulása, valamint a szövetkezetek keretében is szervezett falusi ipar és építőipar kiterjedése. A szövetkezetek keretében szerveződő nem mezőgazdasági üzletágak tették lehetővé, hogy a mezőgazdasági munka termelékenységének ipari termelékenységnövekedést meghaladó növekedése ellenére a nyolcvanas években is a mezőgazdasági szervezetek legyenek a legfőbb falusi foglalkoztatók. A szövetkezetek és az állami gazdaságok még ekkor is a falusi aktív keresők 30 százalékát foglalkoztatták.

A magyar agrárrendszer sikeressége ellenére jelentős strukturális nehézségekkel küzdött: politikai tabuk őrizték a nagyüzem és a kisüzem között kialakult verseny és munkamegosztás formáit, a nagyüzemek földtulajdon-szerzési monopóliuma miatt nem működött a földpiac, az árrendszer a tervezési rendszer eszköze volt, a gazdálkodók közti szelekció nem működött kielégítően, illetve a kooperációs viszonyok is mesterkéltek voltak. Így egyebek mellett nem tudott kifejlődni a törpeüzemek és a nagyüzemek közt egyfajta középállalkozási szektor, és nem jött létre önálló szolgáltatói szféra sem.

Ennek következtében a mezőgazdasági hozzáadott érték 55 százalékát előállító nagyüzemek tökehatékonyasága az amerikai technológiák bevezetése után is romló tendenciájú maradt, a háztáji és kiegészítő gazdaságok pedig irracionálisan sok munkával állították elő az úgynevezett munkaiányes termékeket, valamint a hústermelés felét.

A hatvanas évek gazdasági reformjai és a hetvenes évek mezőgazdasági konjunktúrája, kedvező agrárarai hatására modernizálódott magyar mezőgazdaság stratégiai jelentőségűvé vált az ország gazdaságában. Az erősen inputfüggő és jelentős mértékben csupán KGST-exportra képes magyar ipar működő- és fejlődőképessége múlt azon, hogy az agrárexport

(amelyet az élelmiszeripar megújulása is segített) az ipar számára szükséges import minél nagyobb hányadát tudja fedezni. A Szovjetuniótól vásárolt energia jelentős részét a gabona- és a húszállítási egyezmények fedezték, mint ahogy a Nyugatról jövő s a korszerű ipari termékek létrehozásához szükséges importot is egyre nagyobb mértékben az agrárexport ellentételezte.

A hetvenes–nyolcvanas évek kényszerűen merkantilista gazdaságpolitikája életben tartott, sőt ösztönzött minden olyan tevékenységet, amelynek terméke exportálható volt. Szinte függetlenül attól, hogy mennyi hazai ráfordítás árán jött létre ez az export. Ezért a nyolcvanas évek többnyire kedvezőtlen agrárár-alakulása (a krónikus nyugat-európai és amerikai túltermelés) ellenére a hazai ár- és támogatási rendszer csak korlátozott racionalizálásra készítette a mezőgazdaságot. Nemcsak a politikai tabuk konzerválták a tevékenységszerkezetet, hanem az az aggodalom is, hogy minden radikális átalakulás az agrárrendszerben legalább átmenetileg fenyegeti az agrárium exportpotenciálját. Pedig a nyolcvanas évek elemzései elég pontosan mutatták, hogy a magyar gabonatermelés jó versenyképessége mellett a sokkal gyengébb hatékonyságú hústermelés csak a belső piacon alulértékelt gabona, a külkereskedelmi konstrukciók és az ártámogatások miatt tűnt kifizetődőnek. A cukor- és a burgonyatermelésnek pedig valójában még csak esélye sem volt a versenyképességre. A kertészeti termékek piacán pedig nem működött olyan mechanizmus, amely ezt a szektort a rentábilis tevékenységszerkezet felé terelte volna. Amit exportálni lehetett, arra szükség is volt. S az állami külkereskedelemnek nem volt eszköze arra, hogy mezőgazdasági átalakítási stratégiákat vezéreljen.

Átalakulás vagy restitúció

Az 1989–1990-ben lezajlott rendszerváltást követően szükségszerűen alakult ki agrárválság is. Nemcsak azért, mert a keleti exportcsatornák bedugulása, valamint a hazai kereslet 10 százalékosnál nagyobb csökkenése miatt átmenetileg jelentős túltermelés alakult ki, hanem azért is, mert a kereskedelem liberalizálása, magánvállalkozásokba terelése, a fogyasztói támogatások leépülése, az exporttámogatási garanciák megszűnése a strukturális problémákat is láthatóvá tette. A tevékenységszerkezet, az alkalmazott technológiák, az együttműködési formák és az integrációs mechanizmusok gyors átalakulása kényszerré vált.

A rájuk szakadt gondok megosztották a gazdálkodókat. Egy részük, a reformer beállítottságú nagyüzemi vezetők és a második gazdaság bázisán sikeressé vált magánvállalkozók az új gazdálkodási és együttműködési formák kialakítását keresték (hiszen a nyolcvanas években mind az újító szövetkezetek, mind a felvirágzó második gazdaság jóvoltából számos alternatív minta alakult ki), más részük pedig azt követelte, az állam találjon megoldást arra, hogy a termelők biztonságban dolgozhassanak.

Ebben a helyzetben került sor a tulajdonviszonyok átalakítására a mezőgazdaságban. S ettől kezdve az agrárium szereplőinek aktivitásában a gazdálkodási stratégiák újraformálása helyett a megszerezhető tulajdonosi (és bérlői) pozíciók elérése, az egzisztenciák védelme került előtérbe.

Az agrárszerkezet s ezen belül a földtulajdonviszonyok átalakítására a rendszerváltást akaró pártokban két koncepció alakult ki. Az agrárreform előkészítésében 1988 ősze (a kiskunmajsai találkozó) után együttműködő Magyar Demokrata Fórum, Szabad Demokraták Szövetsége és az Agrárszövetség agrárprogramjai a hetvenes–nyolcvanas évek folyamataira támaszkodva és a múlt demokratikus földreformjaira hivatkozva tervezték átalakítani a status quót. Ösztönözve a sokprofilú szövetkezetek egyes vállalkozásainak, üzletágainak önállósulását, könnyűvé téve a szövetkezetekből való kiválást, a második gazdaságból kinőtt vállalkozások föld- és termelési eszköz-szerzését, illetve két új szövetkezési forma kialakulását: a kistermelők szövetkezeteit, illetve az élelmiszeriparban, kereskedelemben pozíciókat szerző másodlagos szövetkezeteket. Alapelvük az volt, hogy a föld azoknak a kezébe kerüljön, akik gazdálkodnak rajta. (Az 1945-ös földreformnak is az volt a jelszava, hogy „a föld azé, aki megműveli”.)

Ezzel szemben az 1989 őszi megélénkülő aktivitású Független Kisgazdapárt a tulajdon-helyreállítás programját választotta. E szerint minden földdarab azé legyen, akié 1947-ben (a földreform, a svábok kitelepítése és a szlovák–magyar lakosságcsere után) volt. A földtulajdon-restitúció elvéhez a kis- és középparaszti gazdálkodási formák újjáélesztésének eszméje társult, illetve a tulajdonosi rendelkezési jogok olyan teljessége, amelyiktől a szövetkezetek közvéleménye az egyben művelhető táblák megmaradását féltette. (Birtokformálási és bérleti szabályozás híján nem is alaptalanul.) Bár a kisgazdapárt javaslatát az összes többi párt elutasította, a kisgazdák fellépése nyomán a jövő agrárrendszeréről folyó viták helyett a földtulajdonról folyó viták kerültek előtérbe. Fontos kérdéssé vált, hogy mi legyen azoknak a jogaival, akiktől

kisebbrészt államosítással, nagyobbbrészt kényszermegváltással (hatósági áron) vették el a földet. 1989-ig ugyanis olyan törvényi szabályozás volt érvényben, amely szerint azoktól, akik kiléptek a szövetkezetből, vagy a nem szövetkezeti tag örökösöktől a téesz vette meg a földet.

Így 1989-re a mezőgazdasági terület több mint 80 százalékát kezelő mezőgazdasági szövetkezetek földjének csupán bő egyharmada volt az ott dolgozó és nyugdíjas tagok úgynevezett „részarány”-tulajdonában – a tagság mintegy 50 százalékba olyan családban élt, amelyik társtulajdonosa volt a közös földnek. A közösen használt föld többi része 5 százalékban az állam, közel 60 százalékban a szövetkezeti közösség tulajdonában volt. Amíg a közösen kezelt földből csak háztáji gazdálkodás számára vagy csak művelési, esetleg bérleti szerződéssel lehetett kiadni földet használatra, addig a tulajdonosi arányoknak nem volt jelentőségük. De 1990 januárjában a Németh-kormány javaslatára az utolsó szocialista parlament feloldotta a földtulajdon-szerzési korlátokat, továbbá lehetővé tette, hogy a szövetkezetek nevesítsék (azaz telekkönyvben elhatárolják, és ha a tagok igénylik, kiadják) tagjaiknak a tulajdonát. A szövetkezetekben maradt egykori tulajdonosok és örökösök csatornát kaptak, amelyen keresztül tulajdonukhoz hozzájuthatnak; a többiek számára pedig vészhelyzet állt elő: a szövetkezetek akár azt is megtehették, hogy kiosztják vagy eladják az ő egykori tulajdonukat. (A veszély azonban inkább elméleti volt: a szövetkezetek zöme 1990-ben még nem foglalkozott a földkérdéssel.)

Mivel a tulajdonukat veszített egykorvult földtulajdonosok, illetve örökösök döntő többsége nem ott lakott már, ahol földje volt, és nem is mezőgazdasággal foglalkozott, régi földjeik visszaadása ellenkezett volna azzal az elvvel, hogy az újabb földreformnak a gazdálkodók földhöz jutását kellene segíteni. Ugyanakkor a volt sváb földek újraosztása, a gyakori földcserék, a le nem folytatott hagyatéki eljárások, a félmillió hektárnyi termőföldnek a művelésből történő kivonása, a művelési ágak megváltozása, a talajjavító és öntözőberuházások, az új ültetvények miatt csak tömeges érdeksérelmek árán, sok évig tartó eljárásban lehetett volna megvalósítani a módosított tulajdon-helyreállítást. Ezért az 1990-es első szabad választások előtt az MDF, az SZDSZ és az Agrárszövetség arra az álláspontra helyezkedett, hogy annyi földet vonjanak el a nagyüzemektől, amennyi a függetlenedni akaró mezőgazdasági vállalkozók birtokainak megszervezéséhez szükséges, a szövetkezeti vagyონrész, a kárpótlási jogcím, a korábbi művelési vagy bérleti szerződés csak a gazdálkodóknak adjon lehetőséget a földtulajdon megszerzésére, viszont őket nagyvonalú jelzáloghitel segítse további földterületek vásárlására a földpiacon. A nem gazdálkodó és falujuktól távol élő egykori tulajdonosok pedig más formában kapjanak egykorvult tulajdonukért részleges kárpótlást. Az MSZP és a Fidesz elfogadta ezt a koncepciót, a KDNP pedig még radikálisabban fordult szembe a tulajdon-visszaállítás koncepciójával: azt ajánlotta, hogy községi szövetkezetek vegyék át a határt, és a helyi viszonyok ismeretében, a helyi együttműködéseket ösztönözve adják tartós (ám kooperációs feltételekhez kötött) bérletbe a földet az ott gazdálkodó vállalkozóknak és a továbbra is együtt maradni akaró termelőszövetkezeteknek.

Mivel a nyolcvanas években megerősödött egyéni vállalkozók (szakosodott és a tőkét felhalmozó háztáji, valamint kisegítő gazdaságok kezelői, szakcsoporti rendszerben jelentős ültetvényeket kezelő gazdálkodók, melegházakat kifejlesztő és szántóföldi forgókba szabadföldi termelésüket beillesztő kertészeti vállalkozók, vállalkozó juhászok, bérleteken különleges növényeket termelők stb.) nagyobb része nem rendelkezett azon a településen számottevő örökséggel, ahol a gazdasága volt, a restitúciós elv az ő biztonságukat is fenyegette, nemcsak a közös gazdaságokét. Ezért a kilencvenes választásokat megelőző, az agrárprogramokról szóló nyilvános tévévitában – ahol az FKGP képviselőjével az Agrárszövetség, az MDF és az SZDSZ képviselője egymást erősítve vitatkozott – épp a kollektív gazdasággal szemben fellépő egyéni vállalkozók érdekeit képviselő MDF-es szóvivő bírálta legkeményebben a tulajdon-visszaállítás programját.

A kárpótlás

A választások után megalakult Antall-kormány az MDF–FKGP–KDNP-koalícióra támaszkodott a parlamentben. Mivel szüksége volt a „magántulajdon szentségét” hangoztató kisgazdaszavazatokra, a kormány elfogadta a teljes körű kárpótlás elvét. (De nem a 43 évvel korábbi tulajdonviszonyok visszaállítását. Nemcsak a technikai nehézségek miatt, hanem azért sem, mert belátták, hogy ennyi idő után semmilyen ingatlan nem olyan, mint eredetileg volt, és mert nem volt alkotmányos alapja annak, hogy csak az 1947 utáni jogtalanságokat kárpótolják, a svábok és a holokausztot túlélő zsidók kifosztását pedig nem.)

A kabinet két sikertelen kísérletet tett az MDF eredeti agrárprogramjának megőrzésére. Az első kormánynak az a törekvése, hogy a pénzügyi törvények konzisztenciáját megőrizze, a parlamenti populistáknak lehetőséget adott az agrártörvények „megfaragására”, ez volt az ára a parlamenti szavazatoknak.

Először a második kiskunmajsai találkozón egy helyettes államtitkár vezetésével a hat parlamenti párt agrárszövívői megegyeztek abban, hogy a volt földtulajdonosok 12 éves lejáratú kárpótlási kötvényeket kapnak. Ezekkel a gazdálkodók földet is vásárolhattak volna, de elsősorban járadékra váltak volna jogosulttá. A járadék forrása e terv szerint az a nagyüzemektől elvont földalap lett volna, amelyiknek a bérbeadásával és értékesítésével a magángazdaság meg a földpiac megélénkítését akarta elérni a kormány. A pártok szövívői a Fidesz kivételével (a fiatal demokraták a kárpótlás minden formáját elvetették) aláírták az egyezséget. A koalíciós pártok frakciói azonban nem ratifikálták a tervet. A kisgazdák azért nem, mert még ragaszkodtak eredeti programjukhoz, a többiek meg azért nem, mert már elragadta őket az osztályharcos indulat, és úgy értékelték: ez a forma nem elég a „zöldbárók” (a nagyüzemi vezetők) hatalmának letörésére.

Utána a kormány egy olyan általános kárpótlási törvényjavaslatot terjesztett a parlament elé, amelyik – megfelelő eljárási szabályokkal – alkalmasnak tűnt arra, hogy a földjéért kapott „kárpótlási jegyét” a volt birtokos (ha nem akar gazdálkodni) más privatizációs eljárásokban (boltok, műhelyek, lakások privatizációjára, részvényvásárlásra) használja fel. A kisgazdapárti törvénymódosítások azonban úgy alakították át a törvényt, hogy annak is érdekesebb volt inkább földet vásárolni, mint más típusú vagyontárgyat, aki csupán jövedelemszerzés (bérbeadás, agrárvállalkozásban vállalt csendestársi szerep) céljából használta a jegyét. (Azt is el akarták érni, hogy a közép- és kisbirtok utáni kárpótlási igényeket egyébként is kitüntetett figyelemmel kezelő törvény általában is kedvezzen azoknak, akik felmenőik után kérnek kárpótlást. Az Alkotmánybíróság ezt a megkülönböztetést visszautasította. Érvelése szerint nem a múltbeli helyzet, hanem csak a jelenbeli, a mai gazdálkodási érdekek alapján lehet pozitív diszkriminációt alkalmazni. Ezt az utalást azonban az elsősorban a városokban élő egykori gazdák érdekeit képviselő FKGP nem akarta megérteni.)

A kárpótlás végrehajtása az ügyetlen és a kárpótoltak egyes csoportjaival szemben is igazságtalan volta, valamint a helybeliek és a máshol lakók közti konfliktusok kiélezése miatt nem növelte a koalíciós pártok népszerűségét. Arra azonban lehetőséget adott, hogy távlatokban gondolkozó vállalkozók (köztük szövetkezetek, új társaságok, úri birtokot restaurálni akaró emigránsok) a kárpótlási jegyek felvásárlásával, illetve a kárpótoltak csoportba szervezésével összefüggő birtokokat tudjanak kialakítani. A szövetkezeteknek és az állami gazdaságoknak földjük 30-40 százalékát kellett átengedniük kárpótlás céljára. Ám cserébe az ő földtulajdonnal nem rendelkező tagjaik és alkalmazottaik is kaptak 30, illetve 20 aranykoronányi, azaz 1,5, illetve 1 hektárnyi kárpótlást. Tekinthették ezt háztáji-, illetve illetményföld-megváltásnak.

Nevesítés és földkiadás

A tulajdonviszonyok átalakításának második lépését az 1992-ben elfogadott szövetkezeti átalakítási törvény és az ahhoz csatlakozó földkiadási törvény jelentette. Ezek a törvények arra törekedtek, hogy minden földet személyi tulajdonként nevesítsenek, és a szövetkezetek közös vagyonát – részvénytársasági mintára, tulajdonrészek formájában – szétosszák a tagok között. Az ugyanakkor elfogadott új szövetkezeti törvény is a klasszikus szövetkezet és a gazdasági társaság hibridjeként határozta meg a jövőbeni szövetkezeteket. Mivel a vagyonkivitel és a volt szövetkezetek feldarabolását segítő vagyonfelosztási szabályok teljesen elválasztották a telepek, az állatállományok, a gépek sorsát a föld szétosztásától, a törvény kifejezetten nehezítette az új gazdaságok kialakulását. A különböző minőségű földek „igazságos” elosztására figyelő szabályok irracionálisan elaprózott tulajdoni szerkezetekhez vezettek.

Ráadásul az 1989–1990-ben még sokfelé forrongó szövetkezetek tagsága 1992-re már bizalmatlanná vált az átalakulással szemben. A szövetkezetek (tehát az ott dolgozó tagok potenciális tulajdonának) kárára bonyolódó kárpótlás és az, hogy az agrárválság a kistermelőknek még nagyobb veszteségeket okozott, mint a nagyüzemeknek, csökkentette a tagok eredetileg sem nagy kedvét az önállósulásra. Az a törekvés pedig, hogy az egyes üzletágak dolgozó csoportjai együttesen önállósodjanak, azért gyengült le, mert az átalakítási törvényjavaslat parlamenti módosításával bevezették a külső tulajdonos intézményét, és előírták, hogy a vagyonnak legalább a felét a tagsági idő arányában kell felosztani. Így a közös vagyon közel ötödére az egykorvolt tagok és leszármazottaik tartottak igényt, körülbelül felére pedig a nyugdíjas tagok. Az önállósulni akaró csoportok legtöbb helyen nem merték az osztózkodási vitát végigvinni, nehogy a külső tulajdonosok a végén elvigyék a munkahelyüket.

Így az átalakítási időszakban a szövetkezeti aktív tagoknak csupán 10 százaléka hagyta ott a szövetkezeteket. Ezeknek a nagyobb része sem gazdálkodó lett, hanem munkanélküli, vagy máshol kereste a boldogulását. A vagyonrészük fejében kapott tehenet, hízóállatot eladták a vágóhidaknak. Két-három százalékuk azonban fel tudta használni az alkalmat arra, hogy új vállalkozásokat alakítson ki. Vagyonrészüket egyesítve ipari műhelyeket, gépsorokat vittek ki a szövetkezetből,

és új társas vállalkozásokban vagy egymással kooperáló gazdaságok formájában hozzájárulnak ahhoz, hogy változatosabb legyen a falusi gazdálkodói tér. (Groteszk módon azonban gyakran éppen a pártállami időkben volt téveszvetők szervezték a tagtársakkal való szolidaritást felrúgó csoportos kiválásokat.)

A piacgazdaság nyomása alatt az együtt maradt szövetkezetek is átalakulásra kényszerültek: racionalizálni kellett munkaszervezetüket, és így azóta is csökken dolgozó tagjaiknak a száma. Sok szövetkezet gazdasági társaságokba tagolta szét üzemszervezetét, hogy társítani tudja az immár osztható közös vagyont a dolgozók, a vezetők vagy a külső befektetők külső vagyonával. Általában jelentősen redukálták tevékenységszerkezetüket, nagyvállalatból két-három üzletággal foglalkozó kis- és középvállalatok lettek. De olyanok is vannak, akik új vállalkozáshálózatokat hoztak létre: családi vállalkozások rendszerében működő kertészeti termelést integrálnak, meghatározó szereplői tenyésztoi egyesületeknek, terménykereskedelemnek és -készletezésnek, árukezelő és feldolgozó vállalkozásokat szerveznek.

Bénaság

A szövetkezeti szektor (beleértve a volt szövetkezetekből alakult gazdasági társaságokat is) folyamatos arányvesztése a magyar mezőgazdaságban kétségtelen. Ebben szerepet játszik az új társaságok és a mintegy 30 ezer növekvő egyéni vállalkozás piaci térnyerése, de 1994 eleje óta bénítóan hat az akkor bevezetett földtörvény és az 1998 óta újra megélénkülő szövetkezetellenes gazdaságpolitika is. Máig nem alakultak ki azonban azok a formák, amelyekben a magyar mezőgazdaság újra tudna rendeződni, és piaci pozícióit meg tudná erősíteni. A bénaság legfőbb oka mindenképpen a birtokok stabilizálódását fékező földtörvény.

1993 nyarán a kormány olyan törvényjavaslatot terjesztett a parlament elé, amely meghatározza a földbirtoklással járó kötelezettségeket, a bérleti viszonyok és az elővásárlási jogok szabályozásával segítette volna a birtokformálódást, az üzemek tartós berendezkedését. Az addig ultraliberális elveket valló kiscsapat azonban politikai fordulatot vett: elérte, hogy a tervezett legalább 8 éves bérletek helyett 1 évben határozzák meg a bérleti idő minimumát, és 10 évben a maximumát, tiltsák meg a külföldiek földvásárlását. Az első ciklus parlamenti ülésének utolsó hetében azt is elérte, hogy a jogi személyek (azaz a szövetkezetek és a társaságok) egyáltalán ne vehessenek földet. A Horn-kormány így eleinte csak az agrártörvények végrehajtására törekedhetett, és 1997-ben kísérletet tett ugyan a földtörvénynek a gazdálkodók számára kedvező átalakítására, de azt a hirtelen világnézeti fordulatot végrehajtott Fidesz által is támogatott „népi mozgalom” megakadályozta. A választásra készülő és válságból frissen kilábaló kormány nem vállalta a változtatással járó politikai kockázatot.

A gyakorlatban 2–5 éves bérbeadási szokások és a jogi személyek földvásárlási tilalma nemcsak az újjáalakult szövetkezetek és a belőlük alakult társaságok tartós berendezkedését, távlatos beruházásait teszik lehetetlenné, hanem megakasztották azt az új farmfejlődést is, amely pedig 1991–1993-ban elindult. Mert a beruházásokra is törekvő új gazdaságok általában rokonsági vagy kollegiális társaságok formájában jöttek létre: így lehetett egyesíteni a különböző csatornákon szerzett vagyonelemeket és a földtulajdonosi jogcímeket, így sikerülhetett hitelfedezetet felmutatni a hitelező bankoknak, meg 1988 óta egyébként is divat Magyarországon társaságot alapítani. A rövid bérleti idő még az egyéni vállalkozók távlatos berendezkedését is gátolja. Mert igaz ugyan, hogy a kárpótlás és a földkiadás révén létrejött, 2,2 millióra becsült földtulajdonos zöme nem gazdálkodik (legfőljebb egy házi- vagy üdülőkert erejéig), és így a hatmillió hektárnyi termőföld kétharmada bérletként vagy műveltetési szerződéssel hasznosul, de eladni jelentős részük nem akarja a földet, azt a családi vagyon értékőrző részének tekinti.

A jogi személyek vásárlási tilalma kedvezett egy hazai földspekulánsréteg kialakulásának. Kocsmárosok, ügyvédek, falusi üzletemberek rendezkedtek be arra, hogy megvásárolják azokat a földeket, amelyeket bérlelők nem vehetnek meg, hogy aztán ők is bérbe adják, vagy művelési szerződéssel műveltesék meg ezeket. A spekulánsok így egy jövőendő ésszerű birtokrendszert készítenek elő, mert tisztában vannak azzal, hogy értéke csak összefüggő birtokoknak lesz, és ezért ilyen tulajdoni egységek kialakítására törekednek. Ma még azonban – mivel átmeneti tulajdonosok – ők is fékezik azt, hogy hosszú távú beruházások legyenek a mezőgazdaságban.

1994-ben a nagyobb egyéni gazdaságok 70 százalékban, a szövetkezetek szinte teljes mértékben bérletre rendezkedtek be. A szövetkezetek és a nagyobb tulajdonosi körrel rendelkező farmok a földtörvény hatására arra törekedtek, hogy egy vezetéshez közel álló belső kör tagjai minél több földet vegyenek meg, s így biztosítsák a működésükhöz szükséges bérleti

lehetőséget. Ez a kényszerű stratégia azonban megosztotta a közösségeket: hiszen a nagyobb földek tulajdonosai közvetve munkáltatói is a többieknek; és amennyiben kilépnek a szövetkezetből vagy társaságból, a többiek a munkahelyüket veszítik el. Egyre több az olyan szakember és vezető, aki családjá és saját maga egzisztenciális érdekére figyelve a szövetkezetek felbomlása utáni időre készül.

A birtokrendszer instabilitása miatt elmaradnak a távlatos beruházások, és felelőtlen a földhasználat. Így nem tud megújulni az a technikai és tevékenységszerkezet sem, amelyre a magyar mezőgazdaság piaci pozícióinak erősítése érdekében lenne szükség. A jelentős befektetésekkel és termékfejlesztéssel 1993 óta erősödő élelmiszeripar expanziója 1996-ban leállt. Az iparnak sikerült ugyan stabilizálnia termeltetőként a jó minőségű tej előállítására képes tehenészeti telepek és az öntözhető szántóföldi forgókat használó farmok zömét, de nem volt képes az 1996-ra elért szinten túl kiterjeszteni az igényes élelmiszer-ipari alapanyag-termeltetést.

A magyar mezőgazdaság termelése 1993-ig csökkent, 1996-ig újra nőtt, és azóta hullámozva a nyolcvanas évek termelésének 70 százalékos szintjén mozog. A gazdálkodók mezőnyre kettészakadt: azokra, akik képesek voltak arra, hogy az élelmiszeripar vagy az exportügynökségek által vezérelt hálózatokban stabil szereplővé váljanak, illetve azokra, akik azt termelnek, amit éppen tudnak, és az állami intervenciók kampányokra hagyatkoznak. Nagy ívű, földhasználatot és beruházásokat távlatosan összehangoló programok, valamint az e programokhoz szükséges stabil szereplők nélkül ez még sokáig így lesz.

A szerző megjegyzése: Konferencia-előadás. Prága, 2000. *The End of the Agricultural Miracle and the Property-reform in Hungary*. (In: *The Structure of the Rural Economy of Post-communist Countries*. Edited by dr. I. Osamy. Sapporo 2001. 15–24.)

Magyarul megjelent: *Beszélő*, 2001. 6. évf. 2. sz. 36–41.

Tájgazdálkodás és birtokpolitika

Nyáron egy hét különbséggel jártam be a Gyalui-havasokat és az Őrséget. A Kalotaszeg fölötti platókat és hegyoldalakat nyilván nehezebb művelni, mint a szelíden tagolt (ám tagoltabban belakott) dél-vasmegyei kistájt. Mégis: a nagyüzemi rendszer megszűntét követő tulajdoni és földhasználati széttagolódás Erdélyben a táj gondosabb használatára – rendszeres kaszálásra, az alapjában csak kaszálónak vagy legelőnek alkalmas mezőkön a néhány évre szántásba fogott parcellák aggályos művelésére – vezetett, nálunk pedig arra, hogy a hézagosan és rendetlenül használt őrségi táj a parlagfűváltzatok gazdagságát növelve az ország fertőző góciává váljon. Nyilván nem azért, mert a mócok földművelési vagy tájkultúrája fejlettebb, mint az őrségi magyaroké és vendeké, hanem azért, mert a hegyi falvak családjainak megélhetésüket néhány hektáros tulajdonukból és a kaszálási lehetőségekből kell biztosítaniuk. Az őrségi családok azonban több jövedelemforrásból élnek, és mezőgazdálkodást csak olyan formák közt és olyan mértékben végeznek, hogy a mezőgazdaságból szerzett jövedelmük arányban legyen az egyéb ráfordításokkal elérhető jövedelmekkel. A polgárosodás ugyanis nem mese, hanem civilizációnk olyan elkerülhetetlen következménye, amely még az antikapitalista szocialista tekintélyuralmi rendszert is erodálta. (S az antikapitalista polgárosodás fából vaskarika – ahogy azt már a legtekintélyesebb magyar liberális köziró, Széchenyi is elmagyarázta.)

A vitázók világosan megnevezték azokat a veszélyeket, amelyek civilizációnk közelmúltbéli vargabetűi miatt a tájat fenyegetik. A fejlettebb országokban ezek a veszélyek nagyobbak, mint a szocialista országokban voltak, és a szerény léptékű családi gazdaságok uralta Hollandiában jobban fenyegetik a környezetet, mint a sokkal nagyobb birtokokra tagolódó Île-de-France-ban. (S nem csupán a „mély tartományok” érzékenyebb vízrendszere miatt, hanem azért is, mert a korlátozott területű gazdaságok intenzívebb anyagfelhasználásra kényszerülnek, mint a nagyobbak, hogy növeljék termelésüket.) Ám az így felmerülő problémákat nem lehet osztályharcos indulatokkal és a történelemtől szőtt mesékkel orvosolni, mert az ebből nyert receptek nem vezetnek sikerre a polgári kultúrában.

Civilizációnk azonban hál' istennek önkorrekcióna képes (ha nem bízunk ebben, akkor csak az öngyilkos anarchia és a hordák háborúja marad). A vitában három szerző (Ángyán József, Fertő Imre, és Raskó György) világosan kifejti azokat a szemléleti kereteket (s így implicite jelzik a kívánatos intézményeket és közművelődési politikákat), amelyekben a mai, együttműködést kereső közgazdászok, agrárszakemberek, környezetvédők és távlatosan gondolkodó politikusok a korrekciós intézményrendszert megtervezték, és kiépítését – egyáltalán nem esélytelenül – a világ több részén elkezdték.

Látszólag Magyarországon is elkezdődött a korrekció. Az Ángyán Józsefiek által kidolgozott agrárkörnyezet-védelmi programot a kormány 1999-ben elfogadta, és ebben pontosan megtervezték azt az intézményrendszert (a terhelhetőségizóna-beosztástól és a talaj- és környezeti monitoringra támaszkodó terelő tanácsadástól a tájgazdálkodási feladatokért járó juttatásokig), amelynek révén az uniós megoldásokkal összhangban kialakítható lenne Magyarországon is a felelős tájgazdálkodásba illesztett mezőgazdálkodás. Ám ez valóban csupán látszat: sem a tárcapolitikákat, sem a jogalkotást nem befolyásolta érdemben ez a program. (És pártprogramokra is gyenge a hatása: csupán az SZDSZ-program az, amely a tájgazdálkodásba illesztett mezőgazdálkodást állítja előtérbe. De ki figyel egy SZDSZ-agrárprogramra? Hiszen az SZDSZ, mint egy papagáj, már tíz éve ugyanazt mondja.)

Ahogy a három szerző is kifejti, az uniós agrárpolitikák átalakításának szemléleti kereteit egyik oldalról annak a ténynek a tudomásulvétele jelenti, hogy a mezőgazdaság is egy gazdálkodási terület. Így azt (és olyan minőségben és összetételben) kell termelnie, amire a fogyasztóknak, közvetlenül pedig a nyerstermékek felhasználóinak szüksége van. Aki nem azt termeli, amit keresnek, vagy nem olyan minőségben, nem olyan formák közötti árukezeléssel végzi a munkáját, ahogy arra a felhasználónak szüksége van, az kárt okoz: elpazarolja az emberi és a természeti erőforrásokat. (Sok munkával lehet a legtöbbet pazarolni.) Ezért az együttműködés változatos formái, köztük a termeltetés és a szövetkezés különböző típusai elengedhetetlenek.

A mezőgazdasági termékek iránti kereslet sokféle és változatos formák közt jelentkezik. (Másképpen a hozzátartozóké, és másképpen a japán boltok számára feldolgozott húsokat szállító üzemé.) Miközben végbemennek bizonyos tömegesedési és egységesülési folyamatok is, a feldolgozásban és a fogyasztásban állandóan bővül az új termékek iránti és az új formák közt megjelenő kereslet is. Ez azt jelenti, hogy maga a piac is igényli a mezőgazdaság változatos társadalmi formák közötti (különböző természetű kapcsolatrendszerben, eltérő belső készletű munkaszervezetekben, hol elsősorban a vásárolt

anyagokra, hol pedig a munkaráfordítások különleges szakszerűségére és kombinálódására figyelő módon stb. történő működését. Egyetlen politikai modellt erőltetni ostobaság.

Tárgzgdálkodási szempontból van egy pozitív fejlemény: a természetes anyagok felhasználásával készülő élelmiszerek – életszínvonal-emelkedés és kulturális változás függvényében – gyorsan bővülő kereslete. Ám a biogzgdálkodás térhódításának sincs ügydöntő szerepe az üzemformákat illetően. Ma (még?) a bérmunkásokra támaszkodó üzemeknek nagyobb a súlyuk a biotermékek előállításában, mint a családi munkaerőforrásra támaszkodó gazdaságoknak. (Többek közt azért is, mert a biotermelés sok formája még folyamatosabb tudáskarbantartást, termelői együttműködést és világra figyelést igényel, mint a hagyományos tömegtermelés szokásos formái.)

A kereslet tehát folyamatosan változó tartalmú igényességet támaszt a gazdálkodókkal szemben, és így fenntart egy olyan kulturális és szelekciós nyomást, amelyik elkerülhetetlenné teszi, hogy sokan kiváljanak a gazdálkodók közül, és hogy folyamatos legyen a cserélődés köztük. S amelyik politika enyhíti ezt a nyomást, az a mezőgazdaság piac- és versenyképességét is gyengíti. (Az uniós politikák ebből a szempontból kétarcúak: az ártámogatási rendszer gyengíti, a terelő tanácsadási rendszer és a termelői értékesítési szervezetek kikényszerítése erősíti a felhasználói nyomást.) S nem enyhítik, hanem fokozzák a termelőkre nehezedő kulturális nyomást a korrekciós intézményrendszer kialakítását ösztönző környezetvédelmi megfontolások.

A szemléleti keretek másik oldalán ugyanis az a belátás áll – ahogy erre mindhárom említett szerző rámutatott –, hogy, mivel a természet adományaival is gazdálkodik, a mezőgazdaság felelős az általa használt föld és az általa befolyásolt vizek állapotáért. A formálódó intézményrendszer kézzelfoghatóvá teszi a gazdálkodók felelősségét, ezért többek közt meghatározza, hogy melyik földrészleten milyen művelési módokat alkalmazhat, mekkora lehet a környezetterhelés stb., és állam által finanszírozott feladatává teszi a táj karbantartását, s ha kell és lehet, a regenerálását is. A mezőgazdaság tájgazdálkodásba illesztéséből fakadnak közvetlenül is birtokpolitikai megfontolások: előnyös, ha a táj tartós birtokokba rendezett (vagyis veszedelmes, ha rövid távú bérletekből áll össze, és ha minden földrészlet tulajdonosa tetszése szerint kiemelhet egy birtokelemet), és jó, ha a táj a művelési és karbantartási szükségleteknek és lehetőségeknek megfelelően belakott.

A fejlett piacgazdaságú országokban e két birtokpolitikai szempontot már kétszáz évvel ezelőtt is elfogadták, és ez a birtokpolitika alapozta meg azt a kultúrát, amelyet ma farmerkultúrának nevezünk. Mert a farm nem egyszerűen árutermelő üzemet jelent, hanem a tanya, a körülötte elterülő földek, az állatállomány, a gazdasági épületek és felszerelések együttesét. Dániában például, tanulván az angol és holland példákából, épp a távlatos mezőgazdálkodás feltételeinek biztosítása érdekében tagosították a határt, és terelték a tanyákra a földbirtokos parasztokat. (A faluban hagyván így a szegényeket, akik csak akkor kerültek a tanyára, ha alkalmazták őket, vagy tanyabérletet bíztak rájuk, tehát feladatuk volt a mezőgazdaságban.) A dán mezőgazdasági szabályozás fő tartalma máig is a birtokok tartósságának biztosítása, valamint az, hogy megfelelő emberek kezeljék ezeket a birtokokat. Ehhez képest az e szabályozásban megnyilvánuló idegenellenesség, amelyet a hazai hivatkozók általában hangsúlyozni szoktak, kiegészítő jelentőségű. A volt NDK-ban épp a farmerkultúra hatására a földtulajdon restitúcióját úgy hajtották végre, hogy az ne sértse a tartós birtokokba való berendezkedések elvét. Így a gazdálkodás, a birtokalakítás lehetősége nem következett a tulajdonjogokból. (Az én ízlésem szerint még túlzottan sokat is hagytak meg a korábbi nagyüzemek birtokegységeiből.)

Magyarországon a kárpótlás technikái, a szövetkezeti átalakulási törvény és a földtörvény módosításai olyan jogi kereteket teremtettek, amelyek nagyon megnehezítik a farmerkultúrájú országok mintáinak követését és így annak a tájgazdálkodás megvalósítását segítő intézményrendszernek a működtetését is, amelynek mintáit az unió országai szolgáltatják. Nálunk ugyanis se a földhasználó, a gazdálkodó tulajdonszerzési preferenciáit nem érvényesíti a földtörvény, sem a bérbeadás kényszerével nem él, rövid távúvá és zavarossá teszi a bérleti viszonyokat, és ellehetetleníti azokat a jogi formákat is, amelyeket az angolszász farmerkultúrájú országok alkalmaznak. Hiszen például Amerikában azért terelték be társasági formába a családi gazdaságokat (és ezért szerveződött 1991–1994 között olyan sok mezőgazdasági társaság a magyar kistulajdonosokból is), hogy a birtokhoz tartozó vagyonelemek egységét ne veszélyeztesse az öröklés vagy a családtagok, tulajdonostársak közötti viszály. Ne vagyonelemeket emeljenek ki a birtokból, hanem tulajdonhányadokat. Az angol bérleti jog fő szabályként egy-egy teljes farm hosszú távú bérletével foglalkozik, a földparcellák bérletével csak különleges esetekben.

A téma ugyan nem teszi szükségessé, hogy explicite is beszéljünk ideológiai és pártpolitikai kérdésekről, mivel azonban a vitázók e területeken meglepő tájékozatlanságot árultak el, néhány dologról szólnom kell. A rendszerváltásra készülvén az SZDSZ, az MDF és az Agrárszövetség egyaránt olyan birtokreform megvalósításának eszközeit kereste, amelyik gyorsan vezet tartósan berendezkedő családi és kis létszámú társasági (szövetkezeti) tulajdonú farmok kialakításához. A magántulajdon szentségét hangsúlyozó kiscgazda-ideológia azonban oly mértékig hatása alá vonta az akkori kormánypártok törvényhozóit, hogy Antall Józsefnek 1991 márciusában le kellett mondania a kárpótlásnak a korábban elgondolt közös stratégia eszközekénti használatáról. S így a kormánynak tényleg nem maradt más választása, mint hogy ráhagyatkozzon az akkori kiscgazdák profánul liberális földjogi elképzeléseire. Mivel a gazdálkodni akarók okosabbak, mint a törvényhozók, kényszerűségből kialakítottak sok olyan technikát, amelyekkel a kárpótlási és a szövetkezeti átalakulási törvény szabályai ellenére kísérletet tehetek összefüggő tartós birtokok kialakítására. (A bankok és az FM tanácsadói is ösztönözték, hogy többek közt a társaságalkítás amerikai szokásai szerint oldják meg a vagyonegyesítési problémákat.) 1993 őszén a kiscgazdapárt szakított korábbi nyers liberális álláspontjával, és protekcionista megfontolásokból korlátozta a földtulajdon szabadságát. Az SZDSZ újra – mint ahogy a kárpótlási törvény idején is – javasolta, hogy a tulajdon korlátozását, ha már mindenáron be akarják vezetni, akkor a gazdálkodók tulajdonszerzési privilégiumának formájában vezessék be (s ne általában a társaságok és a külföldiek tulajdonszerzési tilalmaként), és ezzel segítsék a birtokrendszer stabilizálódását. Ehelyett az 1994. februári földtörvény-módosítás az ügyvédek és kocsmárosok földspekulációjának megkönnyítése mellett döntött, és a lehetséges bérleti szerződések időtartamának csökkentésével is hozzájárultak ahhoz, hogy nehezen tudjanak kialakulni távlatos vetésforgók, talajállapotért felelős gazdálkodás és tartós földhasználati együttműködések igénylő beruházások. A legújabb földtörvény-módosítások is újabb vargabetűket okoznak a tartós birtokokba való berendezkedés folyamatában, és így tovább halasztják annak lehetőségét, hogy az unió által ajánlott és támogatott intézményrendszert föl tudjuk használni egy a tájért is felelősséget viselő és a keresletnek is megfelelő mezőgazdaság kialakításához.

A liberális politikai filozófia valóban nagyon fontosnak tartja a tulajdon szabadságát (nem tekinti azonban a tulajdont szentségnek, hiszen nem egy pogány kultusz), azonban minden szabadságot természetesen korlátoz a többi ember szabadsága és az emberi faj kollektív létérdeke. Ezért nagyon is gyakorlatias kérdés minden liberális számára, hogy milyen tulajdoni elemeket milyen feltételekkel szabad használni. Például egyáltalán nem véletlen, hogy a 20. század minden magyar liberális pártja és közirója, Ady Endrétől az SZDSZ-ig – többek közt tudatosan folytatva a liberalizmust átkozó hozzászóló által idézett (és ugyancsak öntudatosan liberális) Deák Ferenc elgondolásait –, olyan birtokpolitikát igényelt, amelyik a földművelőinek tulajdonszerzését preferálja. Így mondható ugyan, hogy az átkozott liberalizmus miatt ilyen zavarosak most a birtokviszonyaink, és ilyen gazdátlan a magyar táj jelentős része, ám az ezt előidéző szabályozás és infantilis agrárpolitika a liberális politikusok akarata és konkrét javaslatai ellenére alakult ki, és infantilizmussal megjavítani sem lehet. (S az sem segít, ha összekeverjük a „liberális” szó köznyelvi használatát és a szabadságelvű politikai filozófiát, Pató Pált Széchenyivel, Eötvössel, Deákkal, Kossuthal, Kölcseyvel s a magyar történelem sok más mesterével.)

Megjelent: *Heti Válasz*, 2. évf., 2002. 6. sz.

Rurális problémák

A falusias terek gazdasági, társadalmi és politikai gondjairól

Bevezetés

Ebben a tanulmányban arról kívánunk számot adni, hogy az utóbbi évek szociológiai vizsgálatai, társadalomstatisztikai adatfelvételei, gazdasági elemzései, valamint kis- és nagytérségi programkészítési kísérleteinek tanulságaként milyen képet tudunk rajzolni

- a vizsgált társadalmi csoportok megélhetési lehetőségeiről és gazdasági törekvéseiről;
- az agrárium eltartó képességének változásáról;
- a folyamatosan változó gazdasági kényszerek és lehetőségek, ezen belül az unióba integrálódással járó változások tudatosítási módjáról;
- az érdekelt társadalmi csoportok tagjainak együttműködéséről és elhatárolódásairól;
- a politikai kérdéssé váló tipizált konfliktusokról és ideológiai alternatívákról;
- a rurális terek falulakóinak nehézségeiről.

Az alapvető kérdés a hagyományos közbeszédhez kapcsolódóan úgy szólna, hogy a falusi társadalom hogyan tudott alkalmazkodni a rendszerváltás utáni újabb megpróbáltatásokhoz, amelyek elsősorban az ipar és a mezőgazdaság sok területen leépüléssel is járó átalakulása miatt erősebben ingatta meg a falusiak kialakult egzisztenciáját, mint a városiakét; illetve, hogy az unióba lépéssel járó újabb változások, valamint az unió deklarált és nagyvonalúnak tűnő agrár-, vidék- és területfejlesztési támogatási és intézményrendszere milyen, a mi körülményeink közt is felhasználható lehetőségeket biztosít a falusi társadalom konszolidálására. Mi az esélye annak, hogy falusi társadalmi csoportok az új lehetőségek közt megtalálják azokat a gazdálkodási és életformakereteket, amelyek közt ki tudják alakítani egyéni és családi jövőképüket? Milyen „politikák” esélyesek arra, hogy ezt a folyamatot elősegítsék?

Ez a kérdésfeltevés azonban túl sommás ahhoz, hogy értelmesen, azaz gyakorlati szempontból jól tagoltan lehessen rá válaszolni. Olyan beszédmóddhoz kapcsolódik, amely feltételezi, hogy már vagy jó százhusz éve, a piacgazdaság kibontakozása óta, a falusiak elszenvedői a piaci hatások, az iparosító hatalmak vagy más őket kihasználni akaró s városból kiinduló erők által kényszerített folyamatok következményeinek, s ezért vagy alkalmazkodnak, vagy kulturális zárványokba szorultak be. (Még romantikus meséket is lehet költeni e zárványokról, noha többnyire „lesajnálni” szokták ezeket.) Pedig jelentős falusi csoportok – többek közt egymás közti konfliktusaik megoldását vagy meghaladását keresve – formálói ezeknek a folyamatoknak. Miközben mások elszenvedői (de így van ez a városiakkal is).

Még több a bajunk a „falusi társadalom” fogalmával. Hiszen e kifejezésben az az állítás van elrejtve, hogy létezik valamilyen határ a városi és a falusi emberek között, és az, hogy a falvak társadalmi tagozódását más szabályok formálják, mint a városokét. Még az „egy adott falu társadalmá” kifejezést is csak feltételesen, a leírás egyediségének jelzésére tartjuk célszerűnek használni, mert a megfogalmazás könnyen válik félrevezetővé. Mintha az adott falu lakói elsősorban egymásra vonatkoztatva (egymásra figyelve) határoznák meg magukat, és perspektívájukat korlátoznák az adott falu horizontja. Pedig a mai falvak egyes társadalmi csoportjai (s többnyire a régi falvaké is) kapcsolatépítésükben, összehasonlításaikban nem a többi helyi csoportra, hanem településen kívülre figyelnek (és települések közt mozognak).

A „falusias terek” kifejezést nem csupán azért választottuk, mert a hivatalos uniós kifejezés is a „rural area” kifejezést használja a megkülönböztetett politikai eszközök célterületének jelölésére, hanem azért is, mert meggyőződésünk, hogy a

társadalmi lehetőségek és életformák elhatárolódása ma nem a különböző méretű településeken élés függvénye. Elsősorban attól függ, hogy az adott személy, aki kisebb településeken szinte mindig kapcsolatban áll a más településeken élőkkel, milyen gazdaságföldrajzi környezetben él, milyen típusú kapcsolatok építésére van lehetősége, és milyen kulturális impulzusok befolyásolják a hétköznapijait. Ezért a kis népsűrűségű terek, amelyek általában a boldogulásnak és a kapcsolatépítésnek szűkebb lehetőségeit adják, mint a városias terek, valóban más mikrovilágot jelentenek, mint a városi agglomerációk.

Viszonyaink között a falusias terek nagyon gyakran nem csupán az ipari és a szolgáltató munkahelyek szűk kínálata miatt korlátozzák az ott élők egzisztenciáját, hanem azért is, mert ezeken a vidékeken a mezőgazdaság jövedelemtermelő képessége is kisebb, mint a szerencsésebb vidékeken. Ezért a társadalmi és földrajzi mobilitást erősen befolyásoló ingatlanpiaci viszonyok közvetítésével ezeken a vidékeken alakulnak ki azok a kulturális zárványok is, amelyeket az utóbbi évek leírásaiban falusi slumokként, szélső esetekben gettóként szoktak emlegetni. Természetesen e vidékek gazdasági és politikai problémái sem elsősorban a boldogulás lehetőségeiből kizáródott csoportokhoz kapcsolódnak, de jelenlétük befolyásolja az itt élők közösségi problémáinak kezelését és az egyének lehetséges boldogulási stratégiáját.

Illusztrációk a lakóhely és a gazdasági szerep különválására

A 2001-es népszámlálás – annak ellenére, hogy mint általában a népszámlálások, túlbecsüli a falvakban az elsősorban mezőgazdaságból élők számát, és így olyanokat is helyben keresőként tüntet fel, akik megélhetésüknek csak egy részét szerzik a helyi mezőgazdasági tevékenységből – azt mutatja, hogy a napi ingázók aránya a foglalkoztatottak körében tovább nőtt. (Egészen pontosan: az előző népszámlálás óta a napi ingázók száma kevésbé csökkent, mint a foglalkoztatottaké.) Míg országos átlagban a foglalkoztatottak 30 százaléka napi ingázó, tehát gazdasági tevékenységét nem lakóközösségében végzi, a falvak foglalkoztatottjainak 59 százaléka jár más településre dolgozni.

Sokan hajlamosak ezt a mutatót a falusi lakosok kiszolgáltatottsága jelzésének tekinteni, és egy olyan folyamat képének keretében interpretálni ezt az adatot, amelyben a napi ingázás vagy azért alakul ki, mert a falusi ember lakóhelyén nem talál megfelelő munkát, vagy pedig azért, mert a városba törekvők nem tudtak ott lakást szerezni, ahová gazdasági aktivitásuk irányította őket. Pedig ma már szinte minden társadalmi csoport tagjai számára megkülönböztetődik lakóhely-választási stratégiája foglalkoztatásválasztásától. Ezért tekinthető természetesnek az is, hogy miközben a foglalkoztatott falulakóknak csupán 41 százaléka dolgozik odahaza, a falvakban dolgozó munkavállalóknak 30 százaléka naponta bejár az adott faluba. Még a mezőgazdaságban is a foglalkoztatottaknak 22 százalékát teszi ki azon keresők aránya, akik naponta átjárnak másik településre dolgozni. A többi ágazatban még nagyobb a naponta ingázók aránya.

Míg egy nemzedékkel ezelőtt a falvakba „kijáró” foglalkoztatottak jellegzetesen csupán különleges szakmával rendelkező vagy értelmiségi foglalkozású emberek voltak (akik nem csak Erdei Ferenc leírásaiban, hanem a hatvanas évek szociográfiáiban is többnyire száműzötteknek, társasági és szakmai horizontjuktól elzárnak érezték magukat), ma minden képzettségi és foglalkozási csoportban természetes, hogy lakóhelyüktől különböző faluban keressék a boldogulásukat. S nem csupán természetes, hanem még sikk is úgy választani falusi lakóhelyet, hogy az az otthonuk, s nem pedig foglalkozásuk színhelye legyen.

Ha a megyéket aszerint állítjuk sorba, hogy falvaiknak a lakói milyen arányban dolgoznak saját falujukban, a rangsort Békés megye fogja vezetni (ott a falusiak 65 százaléka dolgozik saját településén), és általában az alföldi megyékre igaz, hogy a foglalkoztatott falusiaknak több mint a fele lakóhelyén dolgozik. Természetes, hogy ez nem elsősorban az alföldi megyék kedvezőbb gazdasági körülményeiből következik, hanem abból, hogy a nagyobb településméretük miatt változatosabb munkamegosztás tud kialakulni egy-egy falun belül is, mint a dombvidékeken.

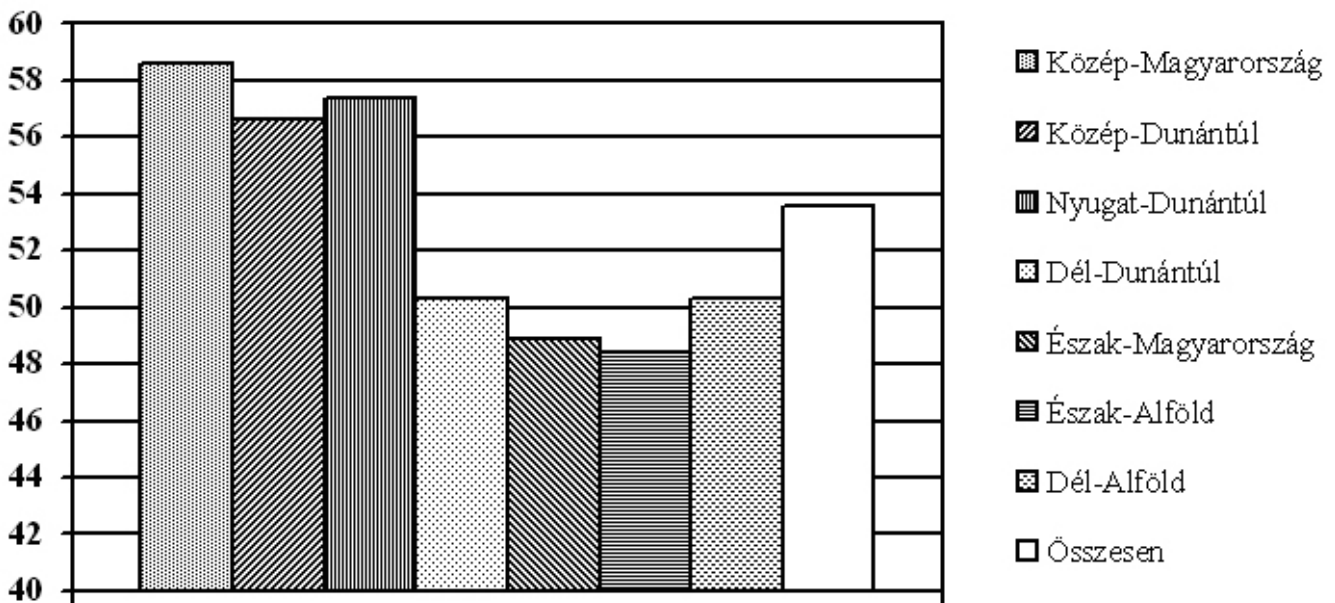
Meglepő lehet, hogy a helyben munkát találás szempontjából legkedvezőtlenebbnek Győr-Sopron-Moson, Pest és Vas megye falvai tűnnek (ezekben a megyékben a falusi munkavállalóknak csupán 32 százaléka dolgozik saját településén), pedig az aprófalvas szerkezet hatásával csupán az utóbbiban számolhatunk. Hasonlóan kevés munkavállaló – csupán a falusiak 34 százaléka – dolgozik lakóhelyén az alföldies településszerkezetű Fejér megyében. Nyilvánvalóan e megyék falvai nem a sajnálni való települések közé tartoznak: azért járnak el dolgozni, mert szakmai lehetőségeiknek és ambícióiknak ez felel meg, lakóhelyüket pedig tudatosan választják, mert életformaképzeteiknek és ingatlanpiaci lehetőségeiknek ez felel meg. Az ingázás terhét életforma-választásukkor figyelembe veszik.

Az aprófalvas településszerkezetű Baranya, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Veszprém és Zala megye falvaiban a saját falujában dolgozó bő egyharmad mellett igen jelentős a falvakba naponta a szomszéd településekről bejárók aránya is. (A falvakban foglalkoztatottak 31–48 százaléka naponta bejáró.) Ez a jelenség a részben megmaradt falusi ipari munkahelyeken kívül azzal is magyarázható, hogy az aprófalvas vidékeken kisebb falucsoportok hagyományosan is együttműködtek. Ezeken a falucsoportokon belül régebben is természetes volt mind a rokoni kapcsolatok építése, mind a szomszédos faluban való munkavállalás. Ehhez a hagyományhoz adódik annak az egyre markánsabb folyamatnak hatása, hogy a kis falvak elkülönülnek aszerint, hogy milyen társadalmi karakterű emberek választják az adott falut lakóhelyül. Így még a szűk helyi munkaerőpiac kereslete sem elégíthető ki az adott falu lakóiból (s egyre jelentősebb csoportok nem is keresik lakóhelyükön foglalkozásukat).

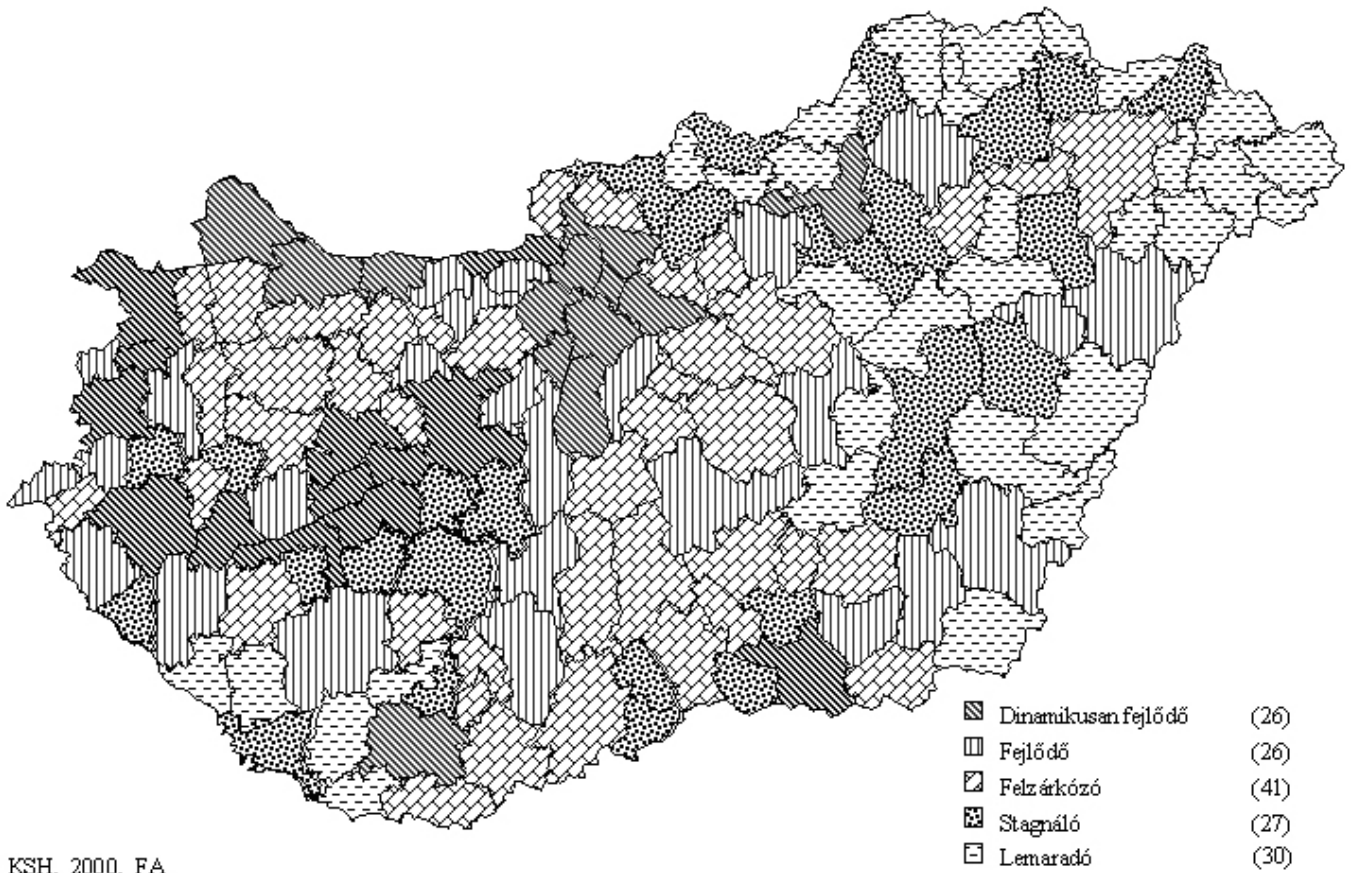
Ezek az adatok is azt erősítik, hogy az egyes falvak nem alkotnak elkülönült társadalmat, sőt, a külön megvizsgált falvakról készült esettanulmányok még azt is valószínűvé teszik, hogy az egyes falvak elkülönülő társadalmi csoportjai abban is különböznek, hogy tagjaik milyen földrajzi körben mozognak.

Nyilvánvalóan sokkal jobb jelzője egy-egy falu lakói gazdasági esélyének az, hogy az adott faluból napi ingázással könnyen elérhető körben mennyire vannak kereseti lehetőségek, mint az, hogy milyen lehetőségek vannak az adott falun belül. (Ezt igazolják a földrajzi mobilitás mutatói is. S nem csupán a be- és kiköltözések arányának a népességhez és egymáshoz való viszonya, hanem azok a finomelemzések is, amelyek arra irányulnak, hogy milyen társadalmi helyzetűek a be-, illetve kiköltözők.)

Aktivitási ráta régióként
(2004. második negyedév)

A kistérségek helyzete a piacgazdaságra való átmenet végén

KSH, 2000, FA

A falvak társadalma nyitottabbá vált, mint a városoké

Ezért a falusi társadalom tagjainak helyzetéről, gondjairól, törekvéseiről, világnépeiről, esélyeiről stb. általában beszélni csak sok fenntartással lehet. Hiszen a ma falvakban élő felnőtt emberek zömének számára az adott faluban – vagy akár épp egy faluban – lakás nem a sors rendelése. A falvakban lakókra még inkább igaz, mint a városiakra, hogy nem az odaszületettség végzete, avagy valamilyen öntudatos életútválasztás miatt töltik idejük nagy részét az adott településen, hanem életük különböző szakaszaiban az adódó kényszerek és lehetőségek közt lavírozva döntöttek úgy, hogy maradnak vagy költöznek: tudván, hogy egyik döntésük sem a végső döntés. Rokoni, baráti, kollegiális, üzleti vagy épp mozgalmi kapcsolataik sem egy faluhoz vagy falucsoporthoz kötik őket. Sőt, a fiatal és középkorú falulakók életformájába természetesen tartozik bele a más településeken élőkkel való egyéni kapcsolatápolás és kapcsolatépítés (a városiak zöme jobban bezáródik településére, mint a falusiak).

Mivel az egyéni életút esetlegessége, hogy épp hol lakik az ember, elsősorban gyakorlatvezérelt az is, hogy hogyan építi ki, illetve hogyan őrzi meg ott kapcsolatait: azaz egyénfüggő, hogyan épül be a polgár az adott falu (a falusi felnőttek kevesebb mint felének számára a „szülőfalu”) társadalmába. Nincsenek vagy legalábbis elmosódottak azok a helyi minták, amelyek szerint a státusok és a szerepek elrendeződnek.

Hiszen az utolsó két-három nemzedék megélt tapasztalata a települések közti áramlás pályáinak kiszélesedése, az életutak egyéniesedése: a 19. század vége óta jellemző városba áramlást és visszatérést, valamint a kooperáló falucsoporton belüli mozgást látványosan egészítette ki – sőt gyakran felülírta – a távoli vidékek közti népességáramlás. (Menekülés; lakosságcsere; az eltávozottak helyén való lehetőségkeresés; a volt cselédtelepekről való elhúzódas; faluszéli státusokból más vidékek falvaiban – gyakran átmeneti városi lét után – ígéretesebb portákon való letelepülés egy tiszteletreméltóbb

életforma reményével; a törekvő családok tervszerű „kiaszrolása” a falusiasnak maradt terekből, megmaradt cseléd- és bányatelepeken; elnéptelenedésnek indult falvakban kudarcot vallott egyének és családok behúzódása; a második otthon keresése – amely az elmúlt húsz évben jött divatba – és az általánossá vált szuburbanizálódás; a településosztályok [át]formálódásával járó ingatlanpiaci kényszerek és csábítások, a depressziós társadalom-földrajzi terek válságának elhúzódása miatt kialakított fiatalokat kimenekítő stratégiák; stb.) Legitimálódott, hogy ki-ki egyénileg, illetve rokonsági, szomszédsági és kollegiális hálózataitól elszakadva, nukleáris családjá számára keresse a boldogulást.

Ezért is van, hogy manapság csak igen korlátozott érvényességgel célszerű használni az „X. falu társadalma” típusú kifejezéseket. Természetesen nem azért, mert egy-egy falu lakóinak többféle identitásában ne lenne természetes szerepe az adott falu lakójaként való önmeghatározásnak. Hiszen az egy-egy faluhoz tartozásnak többféle kontextusban is jelentősége van az egyén számára: a relatív helyzet meghatározásában, a vélt vagy valóságos társadalmi hátrányok ideologikus magyarázatában, a célszerű kapcsolatépítési terek föltérképezésében, a térhasználati hagyományokhoz való igazodásban, a közösségépítési liturgiákhoz való viszonyban stb. Ám ennek az identitásnak a jelentősége és a jelentése személyenként változó, és általában nem tartozik a legfontosabb önazonosító determinatívumok közé. Nem csupán arról van szó, hogy a gemeinschaft–gesellschaft már száz évvel ezelőtt is felületes szembeállítás nem alkalmazható egy falu társadalmának és a város társadalmának a megkülönböztetésére, hanem arról, hogy a falusi életformák és életviteli szempontok ugyanolyan individualizáltak, ha úgy tetszik, urbanizáltak, mint a városiak. S ebből a falvak társadalmának nagyobb nyitottsága következik, mint amennyire a városok társadalma nyitott: legtöbb falun élő társadalmi csoport egzisztenciális érdeke (egyéni és családtörténetének természetes tanulsága) a másol lakókkal való mindennapi kapcsolatápolás. És az olyan közösségek tagjaként való önmeghatározás, amelyeknek térbeli elhelyezkedése keresztezi a települési tagoltságot.

A falusi társadalmak – egykor örököltnek tűnő – rétegzettsége a ma élő nemzedékek életében sokkal gyakrabban rendeződött át annál, hogy egyértelműek lehessenek a tekintélyviszonyok és a szószólói szerepek. Az egyes egykorvolt társadalmi csoportok tagjai széttagolódtak a gazdasági térben, és ezért eltérő földrajzi pályákon mozognak és mozogtak, a megélhetést segítő, a szomszédsági és a társasági kapcsolatok is elég gyakran rendeződtek át ahhoz, hogy feloldódjon a más társadalmi helyzetűekkel kapcsolatos sok gátlás, és elbizonytalanodjanak az öröklött előítéletek. (Noha persze mindig születnek újak. Ám ezek közül többnyire csak a nem ismert csoportokra vonatkozó és/vagy valamely jól dramatizált ideológia által sulykolt előítéletek tudnak egy-egy társaságon belül stabilizálódni.)

A hatalmi hálózatok és a valamilyen szempontból kompetens nyilvánosság terei gyakran rendeződtek át, s többnyire ma is átrendeződőben vannak, s ezért a legtöbb faluban nem tudnak olyan hálózatok kialakulni, amelyek akár öncsaló módon is megjeleníthetnék a falusi közvéleményt (ezért a vélt közvélemény szószólói gyakran tűnnek bohócoknak). Az elitképződés hál’ istennek többszörös: egymástól többé-kevésbé független (gazdálkodói, hálózatépítői, köztisztviselői, szervezeti, politikai, mozgalmi és egyházi) státusok egyaránt adnak lehetőséget véleményeket formáló és mozgósító szerepek kialakítására.

Igaz, ezért az elitbe tartozás gyakran feltételes vagy átmeneti, s bár az egyesületi élet megújulása és az önkormányzati rendszer kibővítése a lehetőségét a különböző természetű társadalmi terekben ítélező és formáló szerepet kialakító emberek együttműködésének, a szereplők eltérő forrású legitimációja, avagy az együttműködés kultúrájának gyengeségei miatt ritkán beszélhetünk egy-egy falu vezető csoportjáról. Közös érdekű ügyeket azonban általában meg tudnak határozni, s ezekben együttműködést is ki tudnak alakítani. (Különösen gyakran értek el sikert a helyi identitás felmutatására szolgáló rítusok kialakításában.) Ám a településen élő társadalmi csoportok között természetesen nagyok a különbségek a tekintetben, hogy tulajdonítanak-e jelentőséget e közösnek nyilvánított ügyeknek.

A falun élés mindenki számára mást jelent

A falu mint az egyén számára kényszerűen, avagy természetesen adott közösség képze nemcsak a népességcserélődés, az életformaminták átalakulása, az egymásrautaltság helyett a különböző csoportok eltérő formájú és fontosságú külső kapcsolatainak hétköznapivá válása, a helyi nyilvánosság leértékelődése és töredezettsége miatt nem tartható, hanem azért sem, mert a falu különböző lakói számára nyilvánvalóan más célt szolgál az adott faluban lakás: ki-ki a tér más funkcióját használja ki.

Vannak gazdálkodók, akiknek otthonuk és gazdálkodásuk tere összekapcsolódik, megélhetésük így az adott faluhoz kötött, s elsősorban a falun belül keresik azokat a kapcsolatokat (gazdálkodásban együttműködőket, szolgáltatókat, munkásokat),

amelyekre szükségük van. (Az egyes falvak aktív lakosságának csupán 1–10 százaléka tartozik e csoportba.) Vannak – 15 éve újra gyorsan csökkenő létszámban – „kétlakiak”, „részdős gazdálkodók”, akik tudatosan őrzik vagy újjáalkotják gazdálkodói státusukat is, ám a falun kívüli munkavállalói státusukat is őrzik. S vannak olyan falusi szolgáltatók, kereskedők, iparosok, tanárok, tisztviselők, akik ha már az adott faluban élnek, kihasználják, hogy ott a mezőgazdaságból is lehet jövedelmet szerezni. S vannak mezőgazdasági alkalmazottak, akiknek legkézenfekvőbb kiegészítő keresete a „háztájizás”. E – mezőgazdasági tevékenységhez egzisztenciálisan kötött és így annak érzékeny és jelentős részben a helyi kapcsolathálóba ágyazott együttműködési rendszerében szerepet vállaló – csoportok tagjai az egyes falvak háztartásainak 20–60 százalékából kerülnek ki. Ám e háztartásoknak is sok olyan tagja van, aki nem vesz részt ezekben az együttműködésekben. A határhasználatban és a gazdálkodói kapcsolattartásban részt vevők számára a falu és annak társadalma egészen mást jelent, mint a rajtuk kívüli többségnek.

Vannak, akiknek az adott falu csupán lakóhely: vagy mert az ott megszerzett otthonukat nem lett volna célszerű munkahelyüknek a településén levőre cserélni, vagy azért, mert falusi portán célszerűbbnek tartották családjuknak az életformáját, mással foglalkozásukat vagy a városias térhez kapcsolódó vállalkozói tevékenységüket kialakítani, mint a városi lakásban. Vannak, akik nyugdíjasként költöztek az adott faluba azért, hogy közelebb legyenek városban élő gyermekeikhez, de családi házban élhessenek továbbra is. Vannak, akik a városból azért költöztek ki, hogy nyugalmasabb életet élhessenek, avagy mert idősödve egyre inkább „második otthonuk” vált lakóhelyükké. E csoportok sok tagja is öntudatos helybéli, de számukra a településhez kötöttség csupán részleges.

Van a falvakban élőknek egy harmadik nagy csoportja, akiket megélhetésük eredendően legfőljebb részben kötött az adott faluhoz, ingatlanpiaci kényszerek miatt kerültek – ingázónak vagy nagyüzemi alkalmazottnak – oda lakni. S a munkahelyek leépülése után nem volt hova menniük. S ezek az ingatlanpiaci kényszerek ma is hatnak: otthontalanná válók, jövedelmük vesztésével lakásukat feladni kényszerülők, vagyontalan és képzettség nélküli fiatal házaspárok olyan falvakban, falurészekben, kedvezőtlen helyzetű tanyákon, megmaradt cseléd- vagy bányatelepeken találnak otthont, ahol nincs értéke az ingatlandnak, de ahonnan – éppen ezért – elkerülni nagyon nehéz.

A falvak nagyon különböznek egymástól abban, hogy milyen arányban élnek az említett három csoporthoz tartozók (akik lakóhelyükkel és megélhetésükkel is az adott faluhoz kötődnek, akiknek számára az adott falu elsősorban lakóhely, mert megélhetésükben a falun kívüli társadalmi tér a meghatározó, s akik beszorultak egy-egy falu leértékelődött lakóterébe) a település területén. Így abban is, hogy milyen típusú gazdasági és társadalmi problémák a meghatározóak az adott településeken, milyen konfliktusok és ideológiák fogalmazódnak meg ott.

Az első két nagy csoport tagjainak számára például egyformán fontos a helyi fejlesztéspolitika, de egészen más célok érdekében. Az első csoport a külterület infrastruktúrájának formálásában lenne érdekelt, a második a belterületek fejlesztésében. (Ezért gyakoriak köztük a konfliktusok belterülettelé nyilvánítások és eltérő térhasználati célok miatt.) A helyi közszolgáltató intézményekhez való viszonyuk is eltérő: az önkormányzattól mást várnak el, és az iskolához is eltérő igények kapcsolják őket. (A második csoport tagjai könnyen iratják gyermekeiket más település iskolájába.) Részben más típusú közösségi rendezvények iránt érdeklődnek, s így egymásra kevésbé reflektáló véleményeket alakítanak ki. E két csoport közti értékkülönbségek könnyen kapnak olyan formát, mintha a helybéli és a jövevények közti konfliktusokról lenne szó.

A harmadik – korlátozott életlehetőségű – társadalmi csoport aránya a falun belül meghatározza, hogy a szociális feladatokon túl felmerülhetnek-e egyáltalán fejlesztési célok. Mivel ma már nem elsősorban a falu történeti típusától, hanem a földrajzi tértől, a „térstől” függ, hogy ez a csoport meghatározó arányú-e, hat olyan kistérség is kialakult (három Borsod, kettő Szabolcs-Szatmár megyében, egy az Ormánságban), ahol egész falucsoportok gondja az, hogy fönntudjanak tartani elemi közszolgáltatásokat. A többi vidéken arra törekednek, hogy a gondoskodásra szoruló csoportokkal való törődést korlátozzák azért, hogy a helyi erőforrásokat és a közélet figyelmét perspektivikusabb – legalább egyes családok számára ígéretesebb – lehetőségek felé tudják fordítani. (Erre tereli a magatartásokat a lehetőségekkel rendelkező csoportok önvédelme, és ezt a törekvést teszik racionálissá a politikai mechanizmusok is. A falun belüli szolidaritás így igen korlátozott és természetesen szelektált is.) Ezek a településeken az elesett családok attól függően differenciálódnak, hogy a helyi (azaz egy kooperáló falucsoporton belüli) munkamegosztásban – gyakran patrónus-kliens kapcsolatokban az alárendelt szerepeket elfogadva – alkalmi és fekete munkavállalóként próbálnak-e boldogulni, avagy szabadulni próbálván a páriálét (az underclass státus) hétköznapi és modorbéli következményeitől, távol keresett kapcsolatokon át próbálják fenntartani magukat. Csoportokba szerveződve vagy munkaközvetítő ügynökökre támaszkodva vállalnak építkezéseken munkát, summás mintákat felidézve

végeznek távoli vidékeken mezőgazdasági idénymunkát, csoportosan próbálnak újra iparban munkát vállalva távolsági ingázókká válni, seftelnek, csempésznek.

A gazdaság átalakulása és a falusiak széttartó esélyei

Bár minden egyes falu egyéni, azaz rá jellemző módon befolyásolják a társadalmi és gazdasági folyamatok, saját útjába ágyazottan alakulnak benne a társasági kapcsolatok, a kooperációs minták, a társadalmi csoportokon belüli és közti viszonyok, van néhány olyan metszet, amelynek mentén többé-kevésbé egzakt képet lehet alkotni azokról a folyamatokról és folyamatosan eldöntendő kérdésekről, amelyek a falvak vagy legalábbis jelentős falucsoportok sorsát befolyásolják.

Így áttekinthetők, legalábbis típusokba sorolhatók azok a problémák és folyamatok, amelyek egyes vidékek gazdasági potenciáljának, az ott élők jövedelemtermelő képességének jelentős különbségeiből, az egyes vidékek fel- és leértékelődéséből fakadnak.

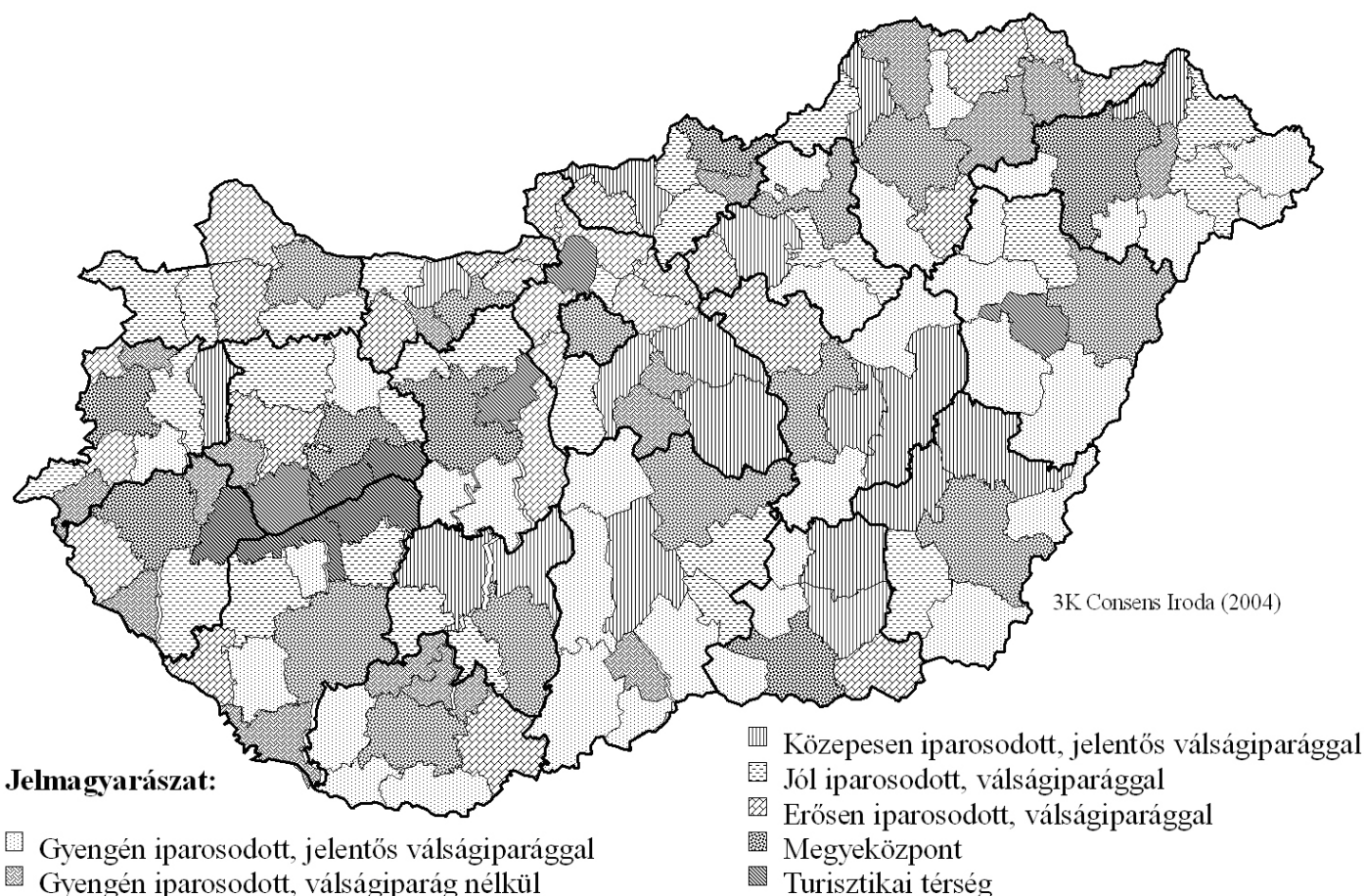
Használhatnánk a helyzet és a lehetőségek áttekintésére „centrumperiféria”-, még inkább a „fejlettségi lépcső”- és a „gazdasági kapcsolatháló”-modelleket. Ebben az esetben azt a dilemmát tudnánk pontosabban megragadni, amelyek abból fakadnak, hogy az erőforrások hatékony felhasználásának szempontjai – egy család szintjén ugyanúgy, mint egy ország szintjén – gyakran ellentmondanak a szolidaritás igényének. (Hogyan zavarná össze az ebből fakadó ambivalencia az egyes, önkormányzó falvak közéletét is?) Hiszen a mai kommunikációs, közlekedési, szállítási és így kapcsolatépítési lehetőségek közt a célszerűbb ismeretekkel, igényesebb munkakultúrával, gazdagabb együttműködési mintakészlettel és a távolsági kapcsolatok építésének jobb lehetőségeivel rendelkező csoportoknak nagyobb a termelékenységnövelő képességük, avagy a pótlólagos jövedelemszerző erejük, mint a kedvezőtlenebb kultúrájú csoportoknak. Így a szerencsésebb társadalom-földrajzi terekben élőknek nemcsak a mai élethelyzetük, hanem e helyzet javítására való esélyük is nagyobb, mint a kedvezőtlen terekben élőké.

Legáltalánosabban ez a dilemma a gazdaságpolitika szintjén azt jelenti, hogy a kiegyenlítésre, kedvezőtlen helyzetűek felzárkóztatására törekvő politikák sok formája lassítja a gazdasági növekedést. Az is következik ebből, hogy bár vannak a megújuló munkamegosztási rendszereknek kisugárzásai, és így a többiek gazdagodásából fakadóan bővülnek a hátrányosabb helyzetűek élelehetőségei is, a növekedési mechanizmusok könnyen átlépnek társadalmi szigeteken.

Az előbbi általános tárgyalási mód részeként áttekinthetnénk a problémákat az ipar átalakulásának folyamatába ágyazottan is. Hiszen az elmúlt húsz évben ez az átalakulási folyamat határozta meg leginkább a falvakban élők megélhetési esélyeinek változását (a falulakó aktív keresők legnagyobb csoportját a nyolcvanas években az ipari foglalkoztatottak alkották). A válságövezetek problémáin túl ebben az áttekintésben számba vehetnénk annak konkrét hatásait, hogy az úgynevezett nagyipar termelőüzemeinek eltartóképességét nem csupán a válság gyengítette meg, hanem az a technológiai és munkamegosztásbeli átalakulás is, amelynek eredményeként egy nagyságrenddel csökkent az egyes nagyüzemek dolgozói létszáma, és amely miatt alkalmazhatatlanná váltak az igényes technológiai rendez, avagy a megváltozott kooperációs kultúrához alkalmazkodni nem tudó emberek.

A munkahelyeken való együttműködni tudás mellett felértékelődtek a kisvállalkozások, és kitüntetett jelentőségűvé lett a kooperációs hálózatokban való együttműködés kultúrája. Ez a változás lehetővé tette, hogy egyes falusi társadalmi csoportok új és perspektivikus gazdasági szerepeket alakítsanak ki, ugyanakkor megnövelte azt a társadalmi távolságot is, amely az új lehetőségek közt magát feltalálni képes emberek és csoportok, valamint a többiek között kialakul. S mivel (természetesen) a boldogulni tudók együttműködési horizontja is kívül van egy-egy falu társadalmán, a boldogulni tudók figyelme is elfordul falujuk számukra érdektelen társadalmi csoportjaitól.

A térségi foglalkoztatási kockázat és fejleszthetőség

12. táblázat - 1. táblázat. Gazdálkodó szervezetek számának megoszlása a vállalatok nagyságcsoportjai szerint

Régiók	0 fő	1–9 fő	10–19 fő	20–49 fő	50–249 fő	250 fő és felette	Ismeretlen	Össz.
Közép-Magyarország	47,4	38,0	2,1	1,2	0,5	0,1	10,6	100,0
Közép-Dunántúl	57,3	31,9	2,1	1,1	0,5	0,2	7,0	100,0
Nyugat-Dunántúl	56,9	32,0	2,0	1,2	0,6	0,2	7,2	100,0
Dél-Dunántúl	55,8	31,0	1,8	1,1	0,6	0,1	9,6	100,0
Észak-Magyarország	57,0	31,4	2,0	1,1	0,6	0,1	7,9	100,0
Észak-Alföld	55,3	32,4	1,9	1,2	0,6	0,1	8,4	100,0
Dél-Alföld	54,2	33,3	2,1	1,3	0,6	0,1	8,5	100,0
Magyarország	52,7	34,4	2,0	1,2	0,6	0,1	9,1	100,0

A kistérségek iparosodottságának jellegét bemutató térképet és a térkép alapját képező fogalmi rendszert és számítási módszert Dávid János alakította ki, hogy jelezze annak az újabb átalakulási folyamatnak a térszerkezeti hatását, amelyik 2001-ben indult be. A tömegtermeléshez kapcsolódó elektronikai részegységek gyártása, a rendszerváltás után nagyobb részben

bérmunkavégző üzemekre tagolódott konfekcióipar, a cipőgyártás, az élelmiszeripar egyes ágai stb. – közvetlenül a (minimál)béremelésekre és a forinterősödésre reagálva (valójában persze a biztonságosan szervezhető világgazdasági tér kibővülésével szélesedő kooperációs lehetőségek kihasználására törekedve) – részlegesen kivonulnak az országból. (Nemcsak a külföldi, hanem a magyar vállalkozók is délkeletre terjeszkednek.) Igaz, igényesebb s gyakran még nagyobb fajlagos tőkeigényű tevékenységek meg jönnek be, de ezek épp a magas fokú technizáltság miatt egyelőre nem teremtenek annyi munkahelyet, mint amennyit a betanított munkára támaszkodó eddigi (asszony)foglalkoztatók jelentettek. Ráadásul ezek az új üzemek – bár elérik az észak-magyarországi és az alföldi központokat is – nem segítik a rurális térségek foglalkoztatását. Vas megye két körzetében, Dél-Dunántúlon és egyes alföldi kistérségekben (tovább) nehezedik a foglalkoztatási helyzet.

Az ipar átalakulásánál még nagyobb mértékben befolyásolta a sikerre esélyesek pályáját a szolgáltatások szerepének és jellegének átalakulása. A gazdasági jellegű szolgáltatások arányának gyors növekedése szintén elősegítette a társadalmi távolságok növekedését a falusi társadalmon belül, és erősítette a szolgáltatók településközi társadalmi kapcsolatait. A kereskedelem átalakulásának hullámai, előbb a kiskereskedők és vendéglátók számának gyarapodása, majd ezek nagy részének egzisztenciavesztése a falusi családok jelentős részét készítette arra, hogy folyamatosan megújítsák tudásukat és kapcsolathálóikat.

Ezekben az átalakulási folyamatokban a státusvesztések és új státusok építése a társadalmi tekintélyviszonyok, a patrónus-kliens kapcsolatok, az elit kitermelési mechanizmusok átalakulásával járt. Ám az így kiemelkedő emberek befolyása környezetükre, foglalkoztatóképessége a falun belül jóval kisebb, mint amilyennel a korábban volt szervezetek vezetői rendelkeztek. Szociális elkötelezettségük is kisebb azokénál, mert maguk döntenek el, hogy a falu nyilvánosságának melyik részével tartanak kapcsolatot. (A téészek, ÁFÉSZ-ek, ipari szövetkezetek, helyi ipari részlegek stb. vezetői „felelős” szereplői voltak a községpolitikának, a mai sikeres vállalkozók elsősorban a községpolitika számukra jelentős vonatkozásaira figyelnek csak, vagy be sem kapcsolódnak a helyi, közügyekkel foglalkozó nyilvánosságba.)

13. táblázat - 2. táblázat. Demográfiai egyensúlytalanságokból fakadó problémák

Terület	Vándorlás			Odavándorlás összesen	Vándorlás megoszlása, %			Odavándorlás megoszlása, %
	Budapestről	Többi városból	Községből		Budapestről	Többi városból	Községből	
Állandó vándorlás								
Budapestre	–	14 970	8 962	23 932	–	6,2	3,7	9,9
Többi városba	16 956	38 486	46 929	102 371	7,0	15,9	19,3	42,2
Községbe	18 714	55 623	41 897	116 234	7,7	22,9	17,3	47,9
Elvándorlás összesen	35 670	109 079	97 788	242 537	14,7	45,0	40,3	100,0
Ideiglenes vándorlás								
Budapestre	–	11 579	8 149	19 728	–	10,6	7,4	18,0
Többi városba	6 232	24 478	29 472	60 182	5,7	22,3	26,9	54,9
Községbe	5 399	13 794	10 438	29 631	4,9	12,6	9,5	27,1
Elvándorlás összesen	11 631	49 851	48 059	109 541	10,6	45,5	43,9	100,0
Ideiglenes visszavándorlás								
Budapestre	–	4 844	4 099	8 943	–	5,8	4,7	10,4
Többi városba	8 938	18 661	9 771	37 370	10,7	23,3	11,3	45,3
Községbe	6 643	22 559	7 778	36 980	8,0	27,7	8,5	44,3
Elvándorlás összesen	15 581	46 064	21 648	83 293	18,7	56,8	24,5	100,0
Ideiglenes vándorlás és visszavándorlás együtt								
Budapestre	–	16 423	12 248	28 671	–	8,5	6,4	14,9
Többi városba	15 170	43 139	39 243	97 552	7,9	22,4	20,4	50,6
Községbe	12 042	36 353	18 216	66 611	6,2	18,9	9,4	34,5
Elvándorlás összesen	27 212	95 915	69 707	192 834	14,1	49,7	36,1	100,0
Összes vándorlás								
Budapestre	–	31 393	21 210	52 603	–	7,2	4,9	12,1
Többi városba	32 126	81 625	86 172	199 923	7,4	18,7	19,8	45,9
Községbe	30 756	91 976	60 113	182 845	7,1	21,1	13,8	42,0
Elvándorlás összesen	62 882	204 994	167 495	435 371	14,4	47,1	38,5	100,0

14. táblázat - 3. táblázat. Az állandó belföldi odavándorlók aránya területi egység, népességnagyság-kategória és korcsoport szerint, 2003-ban

Terület, népességnagyság- kategória	Az ezer megfelelő korú lakosra jutó									
	0–14	15–19	20–24	25–29	30–39	40–49	50–59	60–X		
	Éves vándorlók száma									
Budapest	17,0	11,6	19,5	35,6	21,4	9,7	6,6	5,3		
Összesen	31,3	21,2	32,9	47,0	32,5	16,4	13,8	34,7		
Ebből:										
–	999	42,4	36,5	54,4	62,5	38,6	30,3	17,6	31,3	
1 000	1 999	41,0	31,2	48,0	60,3	41,8	29,8	17,2	30,0	
2 000	4 999	38,8	29,3	44,0	57,3	41,3	31,9	18,4	35,1	
5 000	9 999	35,9	24,3	36,3	53,6	38,6	30,6	17,7	32,1	
10 000	19 999	30,9	19,2	30,5	46,5	33,9	–	–	–	
20 000	49 999	28,6	17,0	28,6	43,9	31,6	37,3	28,9	41,0	
50 000	99 999	26,9	14,5	26,3	42,5	29,2	35,8	25,9	44,9	
100 000	299 999	21,3	13,5	24,6	38,4	23,3	32,4	24,5	41,8	
							35,5	26,8	42,5	
Városok		26,8	16,4	28,2	42,4	28,8	13,6	11,0	–	
Községek		41,7	32,1	47,0	61,0	43,1	23,1	21,9	31,2	

Táblázatok a KSH 2003-as Demográfiai Évkönyvéből

A földrajzi mobilitás folyamatainak 2003-as áttekintése is mutatja a településhálózaton belüli mozgás utóbbi három évtizedben jellemző cirkuláris jellegét: a belföldi vándorlás nem meghatározott („sorvadó”) településekről más, ugyancsak jól meghatározható („fejlődő”) településekre irányul – és különösen nem állíthatjuk a faluból városba, városból a fővárosba irányuló áramlás meghatározó voltát (noha persze van olyan társadalmi réteg, amelyiknek a számára ma is ez a pálya tükrözi a törekvések fő irányát) –, hanem szinte minden településtípusról minden más típusra költöznek az emberek.

Ebben a folyamatban természetesen szerepe van az ambiciózus társadalmi csoportok tagjai által vezérelt „szuburbanizálódásnak” és a második otthon keresésének. Annak is, hogy a hetvenes évektől egyre több törekvő falusi és kisvárosi család ismerte föl a személyi és a gazdasági szolgáltatások területén való boldogulási lehetőségeket és így a hiányos foglalkozási struktúrájú, illetve a jó közlekedési kapcsolatokkal rendelkező falvak gazdasági értékét. Jelentős ezen túl – s egyes személyek vagy családok számára sorsformáló hatású – a törekvők földrajzi mozgásának ingatlanpiaci hatása.

A telek- és lakásárak nagy szóródásának nem az a leglátványosabb következménye, amit Szelényiek harminc évvel ezelőtt feltételeztek, hogy a szerényebb anyagi helyzetűek épp ingatlanjaiknak a relatív leértékelődése miatt nem tudják elhagyni a „sorvadó” falvakat, és ezért itt „csonka társadalmak” alakulnak ki (noha persze ez is igaz). Az „ottragadtaknál” jobban meghatározza a helyben lakók szemében leértékelődött települések mai társadalmi összetételét a „bevándorlók” kiléte. Mert például azokban a falvakban, ahol a törekvő családok (és az elköltözött fiatalokhoz közelebb menő öregek) parasztpolgári portákat hagytak ott, már a hetvenes évek végén megjelentek a „szerencsét próbálók”. Más vidékről származó, olyan volt szegény falusiak, akik (megkésve) e porták vonzásában próbáltak meg végre paraszttá válni. A rendszerváltás kezdő éveiben is hatott e lehetőség csábítása. S minden leértékelődő ingatlanokkal rendelkező településen vagy településrészen megjelentek azok is, akik épp azért jöttek ide, mert itt alig kell pénz a letelepedéshez: otthonkeresők, eddigi lakásaikról máshol lemondani kényszerülők, de életforma-kísérletekbe kezdők is.

A települések közti cirkuláris jellegű áramlásnak is van karakteres, „településosztályokat” képző hatása. Hiszen a cirkuláris áramlás cserélődéssel jár. S minden településre jellemző, hogy milyen helyzetű emberek helyett milyen helyzetűek

jönnek. Ám nem elsősorban a település mérete vagy településhierarchiában elfoglalt helyzete határozza meg azt, hogy lakossága „fölfelé” vagy „lefelé” nivellálódik (noha e tényezőknek is van szerepük), hanem – ahogy beszéltünk már róla – gazdaságföldrajzi környezete: az adott kistérség lehetőségei.

A demográfiai jellegzetességek mentén is át lehet tekinteni a falvak társadalmának sajátos problémáit és perspektíváit. A kormegoszlás egyenetlensége szinte minden falut érint. Mindenütt van, hogy egyes korcsoportok nagyobb létszámúak, és más csoportok kevesebben vannak, mint az országos átlag. Általánosnak tekinthetők azonban az idősök nagy arányából fakadó problémák, a fiatal felnőtt korosztályban kialakult nőhiányból fakadó társadalmi egyensúlytalanságok (amelyek azért alakultak ki, mert a törekvő családok lassan harminc éve városiasabb pályára irányítják leányaikat, mint fiaikat s mert a fiatal nők kevésbé vállalják a falusias életformákat, mint a férfiak), és nagyon sok faluban gond, hogy az óvodák és az iskolák igénybevétele csökken. Ami kikényszeríti az intézményátalakításokat.

(Persze – ahogy második demográfiai táblázatunkból látszik – a lakosságcserelődés valamelyest enyhíti az egyes településtípusok lakosságának életkor szerint szélsőséges megoszlását. Budapesten és a kis falvakban csökkent a öregek túlsúlyát; inkább a többi várost jellemzi az, hogy a nyugdíjba menők városban élő gyermekeik után költöznek. A kis falvak zömében emellett enyhíti a fiatal felnőttek és a gyermekek sok vidéken jellemző hiányát. Van, ahol ez a folyamat a település felértékelődését, van, ahol szegényember-menedékké válását, és van, ahol elcigányosodását jelzi.)

A helyi iskola és kórház igénybevétele csökkenése nem csupán a kormegoszlásból és a termékenységből következő gyerekszámcsökkenés eredményeként áll elő, hanem azért is, mert az elithez tartozó és a törekvő családok gyakran nem a helyi oktatási intézményekbe viszik gyermekeiket (különösen kiéleződik a probléma ott, ahol a helyi iskolák elcigányosodása miatt válik divattá a gyerekek máshová hordása). E folyamatban több dilemma fogalmazódik meg. A helyi elit számára fontos érték lenne az iskola megőrzése, ugyanakkor ők maguk sem veszik gyakran igénybe ezt az iskolát (mint ahogy a kisvárosi kórházat sem).

Általánosabban úgy is megfogalmazható a probléma, hogy ha a helyi családok tanító- vagy tanárképzőt végzett tagjai számára akarják az iskolai foglalkoztatást biztosítani, akkor bele kell törődniük abba, hogy az iskolájuk presztízse a helyben lakó ambiciózus családoknak nem fog megfelelni. De fölvethető néhány még általánosabb kérdés is. Vajon az szolgálja inkább az esélyek kiegyenlítését, ha lehetőség szerint minden családnak közelébe visszük az oktatás lehetőségét, ám emiatt nagyon egyenlőtlen az iskolák oktatási színvonala, avagy ha azt próbáljuk biztosítani, hogy biztonságosan és kényelmesen éri el a gyerekek az igényessé tett iskolákat. De úgy is felvethető a kérdés, hogy nem lehetne-e az oktatást olyan radikálisan megreformálni, hogy a mai telekommunikációs és számítástechnikai lehetőségeket fölhasználva, a gyerekek dekoncentráltan, kis csoportokban tanuljanak, és a tanárok látogassák őket. A falusi önkormányzatok közt széttagolt oktatási feladatokat, az adott jogi keretek közt, valószínűleg nem lehet minőségigényesen megoldani.

Az agrárátalakulás hatásai

A lehetséges elemzési metszetek közül az agrárium átalakulásával járó folyamatok és problémák áttekintését emeljük ki. Bár a mezőgazdaság ma már szinte egyetlen faluban sem a többség megélhetésének forrása, a hozzá kapcsolódó idejétmúlt nézetek szükségessé teszik a mezőgazdaság és a falusi társadalmi csoportok viszonyának áttekintését. Nagy vonalakban elmondható hogy az elmúlt 15 évben *a főhivatásban mezőgazdaságból élők létszáma 60 százalékkal csökkent, a mezőgazdasági termelés 10 éve a nyolcvanas években elért termelési szint kétharmadán áll, és a mezőgazdaságból származó jövedelmek a rendszerváltás előtti agrárjövödelmek felét sem érik el.* Ennek egy része is a bérleti rendszer elterjedtsége miatt kiáramlik a mezőgazdaságból élő családokból és szervezetekből.

A főhivatásszerűen mezőgazdaságból élők számát meghaladó mértékben csökkent a mellékfoglalkozásban mezőgazdasági árutermelést vagy szolgáltatást jövedelemszerzés céljából végzők száma. Ez a csökkenés részben a piacok átalakulása és a zárt nemzetgazdaság nyitott gazdasággá válása miatt következett be. Hiszen a nyolcvanas években még jelentős szerepünk volt a számunkra védett KGST-piacon, és ezen túl az akkori gazdaságpolitika fontosnak tartotta, hogy kemény valutáért exportálni tudjuk mindazt, aminek a minősége lehetővé tette megjelenését a nyugati piacokon.

Ám nemcsak a magyar mezőgazdaság exportlehetőségei alakultak át, hanem átalakult a hazai élelmiszer-fogyasztás és a mezőgazdaság belső piaca is. Megnőtt a feldolgozott termékek fogyasztásának aránya, és csökkent a nyerstermékeké. Előretört a gyümölcsle- és az ásványvízfogyasztás, lecsökkent a tejfogyasztás. A háztartások beszerzései a kisboltokról és

a piacokról áterrelődtek a kereskedelmi láncokba, amelyek törekednek az egyöntetű kínálat kialakítására, épp ezért áru-előkészítő vállalkozásokra támaszkodnak, és a piacon megmaradni akaró termelők e vállalkozások bedolgozóivá válnak. Élelmiszeriparunk vagy nemzetközi hálózatokba tagolódt be, vagy igyekezett a nemzetközi vállalatok termékfejlesztési és logisztikai gyakorlatát átvenni. Mindennek következtében a mezőgazdasági termelés egyre nagyobb része vesztette el terménykereskedelemre és szabadpiacra termelő jellegét, a termelőüzemek az élelmiszeripar és a nagybani kereskedelem beszállítóivá váltak. Ez a folyamat megemelte a minőségi igényeket, és követeli a kereskedelmi léptékben való szállítási tudást.

A kárpótlás a mezőgazdaságból élőkől vonta el a föld tulajdonjogát, és a szövetkezeti átalakulási törvény olyan tulajdonosi struktúrát hozott létre, amelyben kibékíthetetlen érdek-összeütközések jöttek létre. A földtörvény gazdálkodási és tájvédelmi szempontokra nem figyelő átalakítása és a földtulajdont rendező törvények miatti széttagoltság megakadályozta, hogy tartós, jogilag biztonságos birtokrendszer tudjon kialakulni. Ezért nagyon lecsökkent a földhasználatot, teleprendszert átalakító beruházások lehetősége. Így mezőgazdaságunk elvesztette tökevonó képességét, és sem az új piaci lehetőségek igényelte termelésfejlesztés érdekében, sem a tájgazdálkodási szempontokra figyelve nem tudunk beruházni. A többnyire állami támogatási kampányok által vezérelt beruházások főleg a technológiai elemek felújítására koncentráltak, így mezőgazdaságunk termékkínálata konzerválódott, és versenyképessége az elmúlt 15 évben folyamatosan csökkent.

A jogi akadályok és a közbeszédben elterjedt hitek ellenére a piaci kényszerek miatt *a magyar földhasználat meglepően koncentrált* (mert a művelésre érdemes földek végül is olyan vállalkozók és vállalkozások használatába kerültek, akik azt képesek megfelelően használni, a többi terület pedig öltözködően művelt vagy elhanyagolt állapotban van), *és állattenyésztésünk koncentrációja ma magasabb, mint bármikor eddigi történelmünkben*. A mellékfoglalkozású állattenyésztés töredékére zsugorodott, és a mellékfoglalkozású kertészeti termelés csak ott jelentős, ahol az bokrokba rendeződött, vagy szimbiotikus formákat tudott kialakítani a szántóföldi gazdaságokkal.

A kilencvenes évek első felében a több mint 30 ezres létszámú agrárértelmiség rendies elkülönültsége és zárt társadalmi csoport jellege gyorsan megszűnt. A téveszvevők mintegy fele azért került döntési problémák elé, mert családjá révén erősen érdekelt volt a kárpótlásban is, ugyanakkor a nagyüzemi pozíciójából fakadó kötelezettségek és lehetőségek is motiválták. Jelentős részük kötelességének tartotta, hogy kitarson a tagokkal vagy a tagok egy részével való szolidaritás mellett. (Ez már azért is erkölcsi kötelességük volt, mert az átalakulási törvény osztozkodási szabályai miatt a szövetkezetek felbomlása esetén a nem nyugdíjas tagok döntő többsége elvesztette volna megélhetési lehetőségét.) Ám a sokasodó piaci és jogi problémák miatt idővel mégis a szervezet racionalizálására kényszerültek, és a kilencvenes évek végén többnyire már a széttagolódás formáit keresték, maguk és családjuk jövődjének megalapozásával törődtek. (Az Orbán-kormány szövetkezetellenes politikája is gyorsította az önmentési folyamatokat.)

Az agrárértelmiség nagyobbik része kivonult a falusi gazdasági körből, élelmiszeriparba, bankokba, kereskedelembé, korai nyugdíjazásba vagy közszolgálatba menekült, de mintegy harmaduk szerepet talált az átalakult mezőgazdasági vállalkozások vezetésében, vagy maga vált mezőgazdasági szolgáltatóvá vagy vállalkozóvá. A paraszti léptékű mezőgazdasági termelés a politikai és a jogi támogatás ellenére csak egyes vidékeken nyert teret, és az utóbbi években e vidékeken is visszahúzódott. Ennek ellenére a korábbi mellékfoglalkozású vállalkozásokból és néhány új vállalkozóból megszületett egy olyan új vállalkozói réteg, amelyik nem agrárértelmiségi szakismereteire és az agrárértelmiségi létből fakadó társadalmi kapcsolatokra támaszkodva tette sikeressé vállalkozását, hanem a kereskedelmi lehetőségekre figyelve, munka közben tanult és a különböző csoportokhoz fűződő emberi kapcsolatokra támaszkodva alakított ki új gazdálkodói mintákat.

Bár a kilencvenes években (a zöldbáró-ellenesség idején) a magánvállalkozást választók és az átalakulóban lévő nagyvállalkozásokat vezetőik között társadalmi fal alakult ki, idővel ezek a szembenállások elveszítették jelentőségüket. A két szféra vállalkozásai és talpon maradni tudó tagjai üzleti kapcsolatokba kerültek egymással, földhasználati, szolgáltatói és értékesítési kapcsolatok alakultak ki köztük.

S bár a szembenállás megszűnt, megfigyelhető, hogy egyrészt a társas és egyéni (bérmunkás jellegű munkaszervezetet működtető) nagyvállalkozások, másrészt a velük földhasználatban nem együttműködő (többnyire mellékfoglalkozású) földhasználó vállalkozások és az őket kiszolgáló szolgáltató vállalkozók kooperációs hálózata ma jobban elkülönül, mint öt-hat évvel ezelőtt. Hiszen a nagyvállalkozásnak nem éri meg, hogy eszközeit és munkaszervezetét elaprózzon művelési megbízásokra vagy például kis tételek berraktározására használja, ugyanakkor kialakult egy olyan vállalkozói réteg,

amelyik a mezőgazdasági fejlesztési támogatásokat szolgáltatói kapacitásának kialakítására használta. (Sok kis parcellán gazdálkodót viszont épp a szolgáltatások időben való megszerzésének gondja és e szolgáltatások ára késztette arra, hogy lemondjon az önálló vállalkozásról.)

A mezőgazdaság átalakulási folyamatának paradox következménye egyrészt az, hogy épp azoknak a falusi lakosoknak zsugorodott össze a mezőgazdasági jövedelemszerzési esélye, akiknek más használható szakismeretük nincs, és hogy a leginkább rurális vidékeken – többnyire dombvidéki falvakban – kisebb a mezőgazdaságból megélni tudók aránya, mint azokon a vidékeken, ahol az iparban vagy a szolgáltatásban való elhelyezkedés lehetőségei is könnyebbek.

Ez a helyzet nem csupán azért alakult ki, mert a gazdasági fejlődés kikényszerítette a mezőgazdasági vállalkozások professzionalizálódását és vertikális hálózatokhoz igazodását, hanem azért is, mert a hazai jog akadályozta az olyan földhasználati és együttműködési formák kialakulását és fennmaradását, amely a kis földhasználók munkaerejének kihasználását is lehetővé tenné. Mégis: tudomásul kell vennünk, hogy a mezőgazdaság is akkor tud jól működni, ha működnek a gazdálkodásra alkalmasak, arra felkészültek kiválasztási mechanizmusai. Sőt, a most kialakuló új igények (felhasználói szükségletek szerinti termelés, biogazdálkodás, tájgazdálkodás, extenzív állattenyésztés) még az eddigieknél is fokozottabban igénylik a folyamatos újat tanulást, a messze nyúló kapcsolatrendszerekben való eligazodást és a szervezési képességeket. Ezért a mezőgazdaság foglalkoztatási potenciálja a legtöbb vidéken legfőljebb a részidős tevékenységekben tud növekedni. S ez is függvénye a tevékenység szerkezet változásának s a szervezni és együttműködni tudás terjedésének.

Az unióba lépés hatása agráriumunkra

Az unió keretei közt, a közös agrárpolitika elszámolási, ellenőrzési és támogatási rendszerében eltöltött első esztendő inkább mezőgazdálkodásunk konszolidálódását teszi valószínűvé, mint egy újabb válságperiódus eljövételét. Bár a hazai állattenyésztés, különösen az abrakfogyasztó alágazatok – a baromfi- és a sertésvertikum – válságjegyei az elmúlt esztendőben megsokasodtak. Ez azonban előre látható volt, és a belépés előtt is megmutatkoztak azok a rentabilitási problémák, amelyeknek halmozódása a ciklikusnak is vélhető állománycsökkenést és a vállalkozási hálózatok átrendeződését előidézték. Váratlan gondként merült azonban fel az, hogy miután a rendszerváltás óta először sikerült elérni a nyolcvanas évek gabonatermését, a gabonafőlöslég (unió által fizetett) intervenciós felvásárlását nem tudtuk megszervezni. Pedig eddig a magyar agráriusok abban a hitben éltek, hogy a gabonamanipulálás, -feldolgozás és -kereskedelem infrastruktúrája nálunk relatíve fejlett. Ám – illetékes hivatalaink felkészületlensége miatt is, valamint az abrakfogyasztó állomány csökkenése miatt a felvásárlásból kiszálló vállalkozások miatt is – nem sikerült a tárolókapacitás beillesztése az uniós szabványok szerinti nyilvántartási és ellenőrzési rendszerbe.

Legközvetlenebb jelentősége annak van, hogy az úgynevezett egyszerűsített földalapú támogatási rendszer bevezetése felé tereltek bennünket a brüsszeli hivatalok. (Sokan arra számítottak, hogy a nyugat-európai országokban alkalmazott rendszert vezetik be, amelyben az úgynevezett GOFF-növények – gabonafélék, olajos és fehérje – támogatása van kiemelve. Kezdetben erre készült az FVM vezetése is.) Ez a rendszer normatív alapon ad közösségi támogatásokat (amelyek tavaly még csak a régi tagállamokban szokásos támogatás 25 százalékát jelentették) minden mezőgazdaságilag hasznosított terület kezelőjének, ha a birtoklás módja jogilag rendezett, és ha vállalja a terület kultúrállapotban tartását. Ezt az összeget egészíti ki az a rész, amelyet az uniós normatíva 30 százalékát elérő nemzeti támogatásokból az állam földalapú (úgynevezett „top-up”) támogatás formájában oszt ki.

Ez a hektáronként több mint 30 ezer forintos támogatás arra ösztönözte az érdekelteket, hogy törekedjenek minden elérhető földterület (beleértve a legelőket és a potenciális kaszálókat is) használatbavételére, valamint a használat módjának jogi tisztázására és nyíltá tételére. S (a 2002-es jogszabályváltozások hatására is) így nyilvános és legalább öt éves bérleti rendszer alakult ki. Egyértelművé vált, hogy ki használja a földet, lecsökkent a növénytermesztés kockázata, és valamelyest nőtt a földművelők hitelképessége. Végre olyan használói lettek a földnek, akiknek a felelőssége megfogható, és akik többéves perspektívában gazdálkodhatnak. (Ez a folyamat beindult már a felkészülés idején, és a gondosabb előkészítésnek, műtrágyázásnak, vetőmag-választásnak a hatása is ott van a 2004-es kiugróan jó termésben, nemcsak a kedvező időjárásnak.)

A gazdálkodók likviditását javította az is, hogy a megelőző két év felkészülést segítő nagy léptékű támogatásait kiegészítő támogatott hiteleket a közvetlenül a belépés előtt biztosított több mint 160 milliárdos szintén támogatott konstrukció

segített középtávú hitellé konvertálni. Így jobban javult a mezőgazdasági termelők likviditása, mint amennyire a termelés rentabilitása a jobb időjárás és a védőárak elvi lehetősége miatt javult volna, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az év első hónapjaiban a hizlalás majd mindenütt veszteséges volt, és sok helyen a későbbiekben is az maradt. Még azt is kompenzálni tudta, hogy az év közben kifizetett támogatások összege 20 százalékkal elmaradt a 2003-as támogatások mögött.

Az abrakfelhasználó ágazatok 2004-es helyzete, a tartóssá vált európai túltermelés és a tengerentúliak versenye, valamint az a tény, hogy a közös agrárpolitika a hústermelést nem támogatott versenyterületnek tekinti, és ezért hazai (a „top-up” terhére történő) támogatása is csak korlátozottan és csak pár évig lehetséges, továbbá hogy a magyar növénytermesztés éppen a tömeges abraktermelésre van predesztinálva, arra készítette és készíti a vertikum szereplőit, hogy szembenézzenek azokkal a feladatokkal, amelyeknek már évek óta tudatában vannak. Hiszen kár lenne szervezeti és tartástechnológiai tökéletlenségek miatt lemondani arról az előnyről, amely abból fakad, hogy a gazdasági abrak a helyi piacon tartósan olcsóbb, mint máshol Európában. A felismert stratégiai cél tehát: javítani a sertés- s esetleg a baromfiszektor versenyképességét és piaci pozícióit.

Az európai piac intézményrendszeréhez való igazodás és a termelékenységnövekedés kényszere leglátványosabban a húsipar átalakítását kényszeríti ki. A szocializmus korában általánossá tett „hagyományos” magyar szervezési módot – amelyben az élősértés-piac van (relatív) szabad piacként feltételezve – az jellemzi, hogy a húsipari csoport egy-egy vágóhid köré szerveződik. S a magyar húsipar kilencvenes évek közepi újratökésedése e modell termékpiaci versenyhez igazítását szolgálta azzal, hogy kétkörössé alakította a beszállítói kört (egy többnyire tulajdonosi szálakkal is a céghez kapcsolt és a cég termelési programjához igazodó „belső” tenyésztő- és hizlalókörre, valamint egy piaci és támogatási ciklusok szerint változó „külső”, piaci kapcsolatú körre). Mára azonban világossá vált, hogy az európai munkamegosztásba akkor tud a magyar húsipar sikeresen bekapcsolódni, ha tudomásul veszi, hogy a nyitott piac a vertikum egy másik pontján, a hasított sertés és a húsrészek piacán van.

A termékpiacon expanzív cégeknek meg kell szabadulniuk a vágóhidhoz kötöttség terhétől. Így válhat másik oldalt a vágóhid egy piaci stratégia mentén együttműködő tenyésztő-hizlaló csoport integráló szervévé, és ilyen integrált csoportok kialakulása esetén lehet biztonságosan létrehozni olyan óriásvágóhidakat, amelyeknek a termelékenysége és piaci ereje lehetővé teszi az európai nagymenőkkel (főleg dán és holland szövetkezeti csoportokkal) való összehangolódást és versenyt. Miközben a húsipari cégek kezdik abbahagyni a vágást (ami a vágóhídi kapacitásfölösleg miatt komolyabb kockázat nélkül megtehető), szerveződik az egymás számára megbízható (jó minőségben és hitelképesen dolgozni tudó) tenyésztő-hizlalók csoportja, amely a hazai és uniós támogatásokra is számítva milliós nagyságrendű és fejlett logisztikai hálózatra támaszkodó vágóhídi befektetéseket akar ösztönözni. Ám a jövő hálózatok tagjai kell hogy aggályosan válogassák ki egymást: a szereplők és a potenciális befektetők bizalma dönti el, hogy hol fognak fejlődni a hizlalógazdaságok, és hol fog végleg megszűnni a sertéstelep mint foglalkoztató. (Kevésbé konkrét elképzelések mentén beindult a baromfivertikum átszerveződése is.)

A földhasználat rendjét szervezik az elmúlt évek tapasztalatai (amelyek megértették az emberekkel az elaprózott földhasználat esélytelenségét, s amely megtanította a törvényekkel is ösztönzött földspekulációt arra, hogy összefüggő birtokok kialakításával tudja jól kamatoztatni befektetéseit) s a kiterjesztett – és a megfelelő földhasználat ellenőrzésének fenyegetésével járó – földalapú támogatási rendszer. Ám további feszültségek támadnak az osztozkodási törvények miatt maradt tökéletlenségekből: az elaprózott tulajdoni szerkezetből s gyakran elérhetetlen tulajdonosok létéből (akiket többnyire épp a falusias vidékeken nem volt eddig érdeke felkutatni senkinek) fakadók, a több tíz s gyakran még több tulajdonossal rendelkező osztatlan tulajdonok miatt támadó kezelhetetlen helyzetekből származók stb. (A Nemzeti Földalap⁸, a „földért életjáradék” program s néhány készülő új jogszabály próbálja segíteni, hogy a rendezetlen helyzetekből túl nagy veszteség nélkül ki lehessen kerülni, de még évtizedek múlva is lesznek felelős és ésszerű földhasználatot gátló problémák.)

A földhasználatához kötött támogatási rendszer és az a terv, hogy az unió 2006 után még inkább elválassza a birtokok kezelőinek adott támogatásokat a területen végzett gazdasági tevékenységtől, ösztönzést ad arra, hogy az elhanyagolt határu falvakban is akadjanak vállalkozók a táj karbantartására. Ezt a folyamatot segítik elő a lassan kibontakozó extenzív

⁸ Nemzeti Földalap (NFA): a 2001-ben létrehozott Nemzeti Földalap (NFA) legfontosabb feladata a piacképesé váló birtokméret kialakulásának elősegítése, illetve olyan földterületek (például ártéri területek, kedvezőtlen fekvésű, vasúti töltéshez közeli földek) felvásárlása és rendbetétele, amelyeken a hatékony gazdálkodás feltételei nem adóttak. A Nemzeti Földalap létrehozásának emellett alapvető célja a termőföldárak és a bérleti díjak tudatos befolyásolása, valamint a spekulációs célú földvásárlások visszaszorítása. A Nemzeti Földalap létrehozásáról, működtetéséről az alábbi törvények rendelkeztek: 2001. évi CXVI. törvény, 2002. évi XXIV. törvény, majd a 2004. évi XXXVI. törvény.

földhasználatot (legeltetett állattartáson át) célzó, a vidékfejlesztési és ezen belül az agrárkörnyezet-védelmi támogatások. Ám ebben a folyamatban is várhatók feszültségek. Egyrészt azért, mert a bérbeadók – látván, hogy a kezelő egyre több támogatáshoz jut csupán azért, mert használja a földet – nyilván törekedni fognak a bérleti díj feltornázására s így a támogatások zömének az agráriumból való kivonására (a helyben élőkől való elvonására). Másrészt azért, mert a földjükhöz közel élő kistulajdonosokban állandóan újratermelődik az ambivalencia, hogy ha már úgylátja az elemi művelési költségeket a támogatás, ne legyenek-e maguk is gazdálkodók, avagy mégis jobban járnak, ha olyanra bízzák a földjüket, aki komolyabb gazdaságot vagy tájgazdálkodási programot tud megvalósítani. Harmadrészt azért, mert – elnyerhető tájgazdálkodási, vidékfejlesztési támogatásokban bízva – olyan befektetők jelenhetnek meg egy-egy ma nem aktívan gazdálkodó falu határában, akik ösztönzik a program megvalósításához szükséges földkoncentrációt (tulajdonegyesítést vagy az együttműködésre elkötelező tartós szerződéseket), s ezzel megosztják az érdekelt közvéleményt. Mindezek azonban a változás természetes következményei.

Az elmúlt esztendőben kiéleződtek az Agrár és Vidékfejlesztési Operatív Program és az ehhez kapcsolt támogatási rendszer kapcsán az úgynevezett agráriusok és a vidékfejlesztők (valamint környezetvédők, agrárkörnyezet-védelmi programalkotók) közti politikai ellentétek. Ez utóbbiak úgy készültek az unióhoz csatlakozásra, hogy a támogatási kereteket egy felvilágosítók által sugalmazott környezetvédelmi és tájgazdálkodási eszmerendszer megvalósítására használják fel. (Ezért sokkal nagyobbak nálunk a természetvédelemre kijelölt területek, mint bárhol az unió régi tagállamaiban, és ezért lett nálunk 2 millió hektár termőterület kijelölve a Natura 2000 program keretében.) Nem érezték, hogy a CAP logikájában a vidékfejlesztési és környezetvédelmi támogatások az agrártámogatási rendszeren belül jöttek létre: nem elsősorban azért, hogy megtervezett környezetvédelmi, tájtalakítási programokat hajtsanak végre, hanem azért, hogy azoknak, akik a csökkenő belső ár védelmi szint miatt nem látják értelmét az intenzív termelésnek, kompenzációt tudjanak adni az *önként vállalt* extenzív földhasználatért. (S ezzel is csökkentsék a belső piacon a túlkínálatot.) Ezért a hazai elképzeléseket nem lehetett jól igazítani a közös támogatási rendszerhez.

De valójában nem is volt meg a szándék az agrárkormányzatban, hogy kitüntetetten foglalkozzanak a valamilyen szempontból kedvezőtlen területek számára kialakítható programokkal. Mind a felkészülési időszakban, mind a belépés után arra irányult a figyelmük, hogy a még használható agrárpotenciált védjék, és esélyessé tegyék az unión belüli versenyre. (Agrárius csoportokat kellett pacifikálni, és az agrárium likviditását kellett javítani.)

Az agrárius érdekvédők és a környezetvédelem, valamint vidékfejlesztés híveinek ellentétét úgy is meg lehet fogalmazni, mint az agrárgazdaság rendszerében az elmúlt években egzisztenciát kialakítani tudók és az agráriumból kiszorultak ellentétét. (Sőt, bár igazságtalan, de mondható, hogy a nagymenők és a kedvezőtlen tájakon élő kisemberek konfliktusáról van szó.) A hazai rendszer konszolidálódásával és azzal, hogy 2006 után már nem csupán az agrártámogatások tíz százaléka fog menni vidékfejlesztési és agrárkörnyezet-védelmi programok támogatására (összegeben persze nem sokkal több a mainál), mégis számítani lehet arra, hogy kirajzolódnak azok a formák, amelyekben a dombvidékeken is stabilizálódni tud minden falu határában néhány olyan agrárvállalkozó, aki tájgazdálkodási feladatok ellátásával, többnyire mellékfoglalkozású kistermelői bokroknak nyújtott szolgáltatásokkal, legelőhasznosító állattenyésztési vállalkozóként stb. lehetővé teszi, hogy a fálvak agrárpotenciálja is hasznosuljon, és hogy megmaradjanak e vidéken is az értelmes mezőgazdasági vállalkozások mintái.

A szerző megjegyzése: A kézirat 2004-ben keletkezett. Megjelent: „Erdélyi Társadalom” 2007.

Juhász Pál: Egy szerencsés magyar

(Életrajz helyett)

Az egykori kommunisták és a mai antikommunisták harsányabb részének morális és intellektuális igénytelensége okkal riasztotta és riasztja a gazdasági folyamatokat érteni akaró elemzőt. Olyan szemléletet és elemzési technikát kellett kialakítania, amely távol tartja a mesekedvelő (s gyakran harcias) világértelmezések gyerekes menedékétől, s amelyik elég tárgyilagos ahhoz, hogy az elemzés eredményei megmutathatóak és meggyőzőek legyenek. E magatartással távolabb került a közélet szóhasználatától, a politikai viták kérdésföltevéseitől, mint ahogy az politizáló lelkének megfelelni, ám a tudós mitizálható pózát megnyerte vele. Sőt, mivel a gazdálkodók számára releváns intézményi kereteket éppen a szereplők mesélte történetekből, magyarázatokból és meditációkból kibontva határozta meg, és így magatartásokat megértő mechanizmusokat ábrázol, időnként az empatikus és toleráns ember képét is felöltheti. „Szánakozva marad szilárd a tiszta szív” – s még Heinrich Böll morális igényeinek is megfelelnet.

S mégis, ön- és világcsalás Juhász munkásságát valamilyen morális és intellektuális program megvalósulásának látni. (Noha persze a rólunk és magunkról alkotott mese gyakran irányítja tetteinket.) Egyszerűen jó helyre született, sok emberhez eljutott, és gyakran volt szerencséje. Legföljebb a finnyáság terelte.

Gyerekkorának abban a részében, amelyet az ember az asztal alá vagy a sarokba húzódva részben a felnőttekre figyelemmel tölt, élettanról, diagnosztikus módszerekről, esetelemzésekről és politikáról folyó beszélgetéseket hallott. (Apja – 1950-ig Sántha Kálmán első adjunktusaként a debreceni Idegklinikán, 1950 után hadsereg-főideggyógyászként, majd az Idegsebészeti Intézet szervezőjeként – a szakmai rutinok megújításán dolgozott. Anyját díjtalan tanársegédként a férfielmeosztály gondjai, majd – ’50-től a Lipótmezőn Lóránd Blanka mellett dolgozva – az első magyar gyermekpszichiátriai osztály megformálása vette igénybe.) S az elvont beszélgetéseket megszakították a megbicsaklott egzisztenciájú rokonok, az emigrációból hazajött és itthon orrba vágott kollégák történetei, a mestert kereső tudós- és orvosjelöltek kikényszerítette didaktikus szövegek s a páciensek tolakodó hozzátartozóinak dramatikus előadásai. Arra szocializálódott, hogy a csevegésre és figyelemre érdemes témák kívül vannak önmagunkon.

Szüleinek baráti köréből és családi hagyományokból rakódott rá az a fajta sznobság, amelyik csak a közszolgálatot és a tudományt tartotta igényes emberhez méltó életprogramnak, s az a filozofikus avagy pszichoterapikus attitűd, amely szerint ítéleteinket, vágyainkat és sérelmeinket is ironikusan kell szemlélnünk. Hisz nem az a fontos, ami megeshet velünk, hanem amit megértünk a világból élményeink által. Az önelhanyagolás ideológiai nyomatékot is kapott a család kálvinista puritán hagyományából éppúgy, mint a hithű kommunisták puritanizmusából és legfőbb nevelőjének, öntudatos dzsentri jurátusból kislelkesülté vált nagyapjának gesztusokkal sem jelzett göggyéből: „Az úr a pokolban is úr.” (Vagy ahogy az anyja mondta: „Lehet hogy Isten nincs, de engem szeret.”) Ráadásul, ha mentesítjük magunkat önmagunk eladásának kínjától, kényelmes életet nyerünk: annyi mindennel nem kell törődni. (Például nem érdekes, mit veszünk föl. Elmúlt húszéves, amikor a kínos pontossággal öltözködő Endreffy Zoltán, aki akkor matematika–filozófia szakon volt kollégája, s idővel katolikus morálbölcslővé vált, egy önelemző monológjában arról szólt, hogy mennyire impresszionálta őt Juhász Pali öltözködése. Juhász akkor döbbsent rá, hogy két éve egy éjjeliőröknek szánt viharkabátban és zöld svájcisapkában jár. Azóta nem mer ennyire kilógni környezetéből.)

Ez a fennkölt és slendrián beállítódás könnyen vezethetett volna sorozatos frusztrációhoz, ha figyelmükkel nem kényeztetették volna annyian, csekély áldozatok árán biztosítva a személyiségfejlődéshez szükséges hétköznapi sikereket. Nemcsak szülei kényeztetették azzal, hogy komolyan vették beszámolóit (s ezért vitatkoztak is vele), nemcsak négy testvérének szolidaritása erősítette magabiztosságát, általában társaságot is talált világértelmezéseit továbbszövő gyerekek között, és a pedagógusaival is szerencséje volt. Az anyai figyelmeztetés, hogy „az óvó néninek is fájhat a feje”, figyelővé tette, és nemcsak ők, de a tanító nénik és tanár bácsik is meghálálják a tapintatot. Tanárai gondjaiból is tanulta a történelmi változások fölemelő, degradáló és sorsokat kicsúfoló hatását, de azt is, hogy az ember majd mindig megformálhatja a saját terét. Irredentalelkű és erőskezü földrajztanára a Rákosi-éra sajátos nacionalizmusát (hogy tudniillik minden nemzeti mozgalom haladó volt, a reakció pedig mindig idegeneket kiszolgáló, s ezért a kuruc háborúk és a szabadságharc a nemzeti

mitológia kitüntetett fejezetei lettek) használta arra, hogy besulykolja Nagy- Magyarország földrajzát; nem lehetett nem tisztelni a konokságot és kurázsit. A minden felnőttel lojális gyerek teljesen mégsem azonosulhatott vele, mert az alázatos és kommunista hitű magyartanáró a nemzeti nagyság helyett a megalázottak világáról tanított.

Később, a kora Kádár-korban, a sárospataki kollégiumban (ahová szülei válása miatt került) láthatta, hogy a volt református iskola paraszt- és iparosgyerekeket fölkaroló, szolgáló hagyományát az a Kádas Sándor őrizte leginkább, aki a NÉKOSZ jóvoltából lett falusi ács fiából matematikus, s akit a pap tanárok ellensúlyozására helyeztek az államosított iskolába. (1989-ben ő lett az MSZMP első és utolsó városi elnöke.) De hát akkor már túl voltunk forradalmon és megtorlásokon, s ezek a nehéz idők újrendezték a frontokat: egymásra figyelővé tette azokat, akikben volt emberség és tapintat – függetlenül hitük eredetétől –, és világossá vált, hogy kiket kell sajnálni.

A család gyakori költözködése és a még gyakoribb iskolaváltoztatások segítették, hogy sok társadalmi csoporttal kerüljön kapcsolatba. (Óvodába két városban járt, az általános iskolát öt közösségben járta ki, a gimnáziumot négy részletben, de csak három városban végezte, és még egyetemi hallgató is egymás után három karon volt.) Ráadásul az 1950–60-as évek általános szegénysége szerencsés körülményeket biztosított egy jövőbeni szociológus számára: a kasztkülönbségek – legalábbis a gyerekek között – rejtettek voltak, s így könnyű volt (osztálytársként vagy utcán lófrálva) változatos társaságokba bekerülni. Bandázások Angyalföldön és a Rózsadombon, hierarchiák, szövetségek és rivalizálások figyelése, meghökkentő változatosság a szülőkkel és a testvérekkel kialakított modorban, és groteszk élmények: mama, ki azért hívja be rendszeresen fiának osztálytársát, hogy kakaót adjon az elhanyagolt utcagyereknek, és olyan mama, aki azért ápolja a fiával való barátságot, mert *megfelelő* családból jött az osztálytárs. A *státusinkonzisztencia* – nagy könyvtár és társbérleti nyomor, rituális társasági élet és megélhetési gondok stb. – szinte természetes. Szülei göggel élték meg a magas presztízszű foglalkozásuk melletti szűkösöset, elutasítván a paraszolvencia minden formáját („telve az ő jobbja adományokkal”). A szalonnás tarhonya és a hagymaszószos pirított gríz – apjától tanult – készítésének rutinja tette alkalmassá arra, hogy Sárospatakon, a kollégiumból való kirúgása után, Kádas tanár úr konyhájában lakhasson.

A nyarak is azt segítették, hogy bevésődjön, mennyire másra figyel mindenki az életben, s mennyi különböző jelentése van a történelemnek. Falusi nyarak: Derecskén, a nagypapa házába beköltöztetett tanítócsalád szomszédságában; Kabán, a kulákká nyilvánítás miatt passzivitásba húzódtott keresztszülőknél; és ahol a legtöbb időt töltötte, a helybeliek régi könyveit sorra kölcsönkérve, s így megismerve egy korábbi nemzedék ponyvát, lányregényeit és az egykori *Én Újságom* évfolyamait (hazafias, liberális és baloldali érzelmeit ebből is erősítve), Dancsházán, egy volt szolgáló zsellérházában. A történetek és elhallgatások egyszerre illusztrálták a magyartanáró tanítását a szegény emberek kiszolgáltatottságáról és a nagypapa zohorálását, hogy nem így kell szövetkezetet csinálni. (Hiszen nagypapa – nyájának sorsával foglalkozó lelkészként – már a század elején szervezett szövetkezeteket.)

1955 után újra lehetett Erdélybe utazni. (S míg szocialista útlevelét is el nem vették '80-ban, a nyári utak rendszeressé váltak.) Társbérlet barokk kori társasházi lakásban Nagyenyeden, ahová nagyszüleit átköltöztették (apai nagypapa a református kollégium igazgatója volt), konfliktusok, nyugati filmek magyar felirattal is, gyalogtúrák a mocsvidékre, onnan Szentgyörgyre, Torockóra és tovább. Élmény a baksis hatalmáról: tízszor három lejért újrafűtötték a vonatot, és elvitték őket Torda határáig. Az 1848-as vérengzések miatti szorongás a magyarfalóktól eltűnt: a mocsok közt a hegyekben érzékelték leginkább a természetes vendégszeretetet. Sok-sok nyár Kolozsvárott: végtelen Capitaly-partik (apja teológián tanító történész bátyjának szintén öt gyereke volt, s ott éltek az ő unokatestvéreik is: a Tavaszy leszármazottak), a szorongás és remény hullámzásai a felnőttekben (a szovjetek, avagy a nyugatiak segítségével talán ezt vagy azt meg lehet menteni), a románosítás folyamatának fokozatai, a szétáramló bizalmatlanság. Csavargások Háromszéken (ahol egyik lelkész unokatestvére szolgált), csipés hazafias lelkén: egy székely ember saját dolgait mesélve ugyanazzal a távolságtartó tárgyilagossággal fitymálta a magyar érárt, mint az előtte és utána volt román.

A csavargólétnek, az utcagyerekéletnek igazi haszna a forradalom idején jött meg: a történelmi idők tanújának kötelessége figyelni, összeszedni a híreket és a dokumentumokat. (Bár ez utóbbiak zömét az anyja elégette házkutatástól félve, amikor az apja ellen megindult a hadbírósi eljárás.) A forradalom és a Nagy Imre-kormány híveként őrizte a jelenetek és a viták emlékeit (köztük a hivatalában kitartó Bibó Istvánnak vitt leversől szóló anekdotát), és nadrágjának hajtókájába rejtve a Kossuth-címert. S mégis, 1958 júniusában, amikor Nagy Imrét kivégzésének híre megjelent, a nagy csend a villamoson a saját lelkiismeret-furdalását is jelezte: nem is tudja, mikor vesztette el a jelvényt. (Talán ezért érezte magát '90-ben az ötvenhatosok nevében is megsértve, amikor a parlamenti többség nem a Kossuth-címert fogadta el a köztársaság jelvényének.) Az elfojtás csak a hatvanas évek végén kezdett oldódni. Pedig szüleinek a baráti körében ott voltak a börtönből

jöttek. Igyekezett '56 és az azt követő terror gondját az előző nemzedék gondjának látni, hogy rossz lelkiismeret nélkül találjon helyet a cselekvést keresők között. 16 évesen, 1960-ban a reformer marxisták közé állt: az adott rendszert kell értelmesebbé formálnunk. A dolgok a hatvanas évek végéig, hullámozva bár, úgy látszott, haladnak előre. Aztán megint jöttek az áltató mesék. S szocializációs ártalmak miatt Juhász az ország sorsát a saját sorsának hitte.

Éntúltengése abban is megnyilvánult, hogy nagyapja és a rokonság átélt emlékei miatt úgy tartotta, nem tanulta a magyar történelmet, hanem az 1870-as évekig visszamenőleg *emlékszik* rá; hogy még ma is indulattal él át száz évvel ezelőtti vitákat; hogy az úri keresztyén középosztály leszármazottjaként *bűntudatot érez* a hangadó közvélemény egykori nyegleségei, hazafias mázzal leöntött pogánykodásai miatt; hogy mindkétszer, amikor az elmúlt rendszerben Nyugatra engedték, nem győzött dicsekedni a magyarok megokosodásával. 1968-ban egy holland református gyülekezet nemzetközi építőtáborában hözöngött a reformmal és a magyar rendszer liberalizálódásával, hogy aztán arra jöjjön haza, hogy megszálltuk Csehszlovákiát. (Mintha végig hazudott volna.) Másodszor 1985-ben (amikor fél évre Szelényi Iván Madisonba hívta, és váratlanul nemcsak ő, hanem kérés nélkül még gyerekei is útlevelet kaptak: hátha emigrál, és így itthon megszabadulnak tőle) Magyar Bálinttal a középnyugati farmokon csavarogva nem győzött dicsekedni a magyar gazdálkodási eredményekkel és a magyarok tárgyilagos józanságával. (Hogy aztán a rendszerváltás után kiderüljön, hogy az önféltés és a mesevárás nálunk is erősebb a józanságnál. Keserű volt megtudni, hogy nem vagyunk különbek.)

A ködevő csak azért nem került át a sajnálnivalók táborába, mert ahogy néhányszor apjának, neki sorozatban szerencséje volt. (Apjának 1950-ben szerencséje volt azzal, hogy behívták katonának, mert így elkerülte a professzora ellen később indított támadásokat. 1956 után amiatt lett szerencséje, hogy orvos: sebesültek ellátása miatt elkésett arról a forradalmi bizottsági ülésről, ahol leváltották a hadsereg vezetőit. Ráadásul nemcsak a régi, de az új hadügyminiszter felesége is betege volt. Így a hadbírósgot megúsza közlegénnyé lefokozással és kirúgással.) Amikor 1961-ben kiderült, hogy éjszakánként kiszökik a kollégiumból, az igazgató elterjesztette, hogy asszonyokhoz jár. Így csak másfél év múlva derült ki, hogy engedély nélküli újságot szerkesztett és sokszorosított. 1961-ben még egy unokatestvérét börtönbe zárták (ottani olvasmányai miatt lett egy időre marxista), de időközben leváltották a BM vezetését, és az újak már kerültek a politikai ügyek kreálására. 1962 tavaszán sikerrel felvételizett esztétika szakra Moszkvába, de szüleinek barátja – aki a moszkvai ösztöndíjról is döntő főosztályvezető volt – úgy vélte, hogy nemrég elvált édesanyja nem örülne annak, ha otthagyná. 1965-ben, amikor kiiratkozott a matematika–filozófia szakról egy reménytelen szerelem és a testnevelés-aláírás megszerzésének nehézségei miatt, a közgázra azért vették föl, mert abban az évben csak rendkívüli indokkal nem lehetett fölvenni azt, aki elérte a maximális pontszámot. 1968-ban késlekedő természetének is köszönhető, hogy megúsza a párttagságot: tavasszal nem adta be a jelentkezési papírokat, ősszel pedig – Csehszlovákia megszállása után – már nyilvánvaló volt, hogy hiába a reformigyekezet. Egy ennyire tartás nélküli pártba nem lehet belépni. Végül szerencséje volt azzal is, hogy amikor végzett, már flepnisnek számított. Bár mindig tanítani készült, ifjúság közelébe nem engedték, és nem vették föl a tervhivatalba sem. Agrárszociológus véletlenül lett, de mintha az Isten is a Szövetkezeti Kutatóintézetbe szánta volna. Dolgává vált, hogy értelmezze, mi történik körülötte.

A Gyenes Antal vezette Intézetet Fehér Lajos és Nyers Rezső biztatására hozták létre a szövetkezeti szövetségek, hogy egy saját kutatóhellyel is egyenjogúsítsák magukat a minisztériumokkal. A reform jegyében, a szövetkezeti szektor és az agrárium (gazdaság)politikai érdekeinek felmutatása és a társadalmi változások számbavétele céljából. Csalódott kommunista- és a Márciusi Fronttal induló egykori parasztpárti nosztalgia adták a mélyrétegét, s érzékelhető volt egy alföldi kálvinista hagyomány hatása is. Mindez otthonossá tette az intézetet. Hiszen a szülei is a Márciusi Front vonzásában és a Horthy-kor operettkirályságának arroganciája miatt politizáltak. Apja még az öntudattal antifasiszta Keresztyén Ifjúsági Egyesületnek – a Karácsony Sándor vezette körnek – is tagja volt. (Bár anyjának volt nagybátyja Karácsony Sándor, ő iróniával kezelte a nyilvános lelkizéseket. Szerinte emiatt vált férje Párizsban vendégkutatóként kommunistává: szüksége volt egy hívő közösségre.)

Szerencséjére a szövetkezeti szövetségek éppúgy nem tudták, mit kezdjenek az intézetükkel, mint a minisztériumok. Így Juhász a munkatársak kialakította programot formálta tovább. Bekapcsolódott a nagy mintás tagi háztartásvizsgálatokba, vezette a próbafelvételeket, részt vevő megfigyelőként (üzemgazdász-konzultáns-tanácsadó szerepben) több időt töltött a falvakban, mint Pesten, statisztikai felvételek másodelemzését készítette, hogy be tudja mérni a tapasztalt jelenségek arányait és az emberek áramlásának csatornáit, gazdasági modelleket gyártott. *Csavargott és csevegett*. Szerepeiket formálgató agronómusokkal, a változásokat rezignált belátással tudomásul vevő brigádvezetőkkel, könyvelőkkel, háztáji újítokkal, a világ átalakulását számba vevő öregemberekkel, leginkább pedig saját sorsukat vagy családjuk ügyeit kezükbe vevő asszonyokkal. (Csak az asszonyok történeteire tud elegendő empátiával figyelni.)

Csevegéseinek másik színtere a különböző lakásokban rendszeresen összejövő (önképzőkör-pótló?) értelmiségi társaságok és az akkoriban aktivizálódó szakmai egyesületek: agronómusoké, tervező és elemző közgazdászoké, néprajzosoké, helytörténészeké, gazdaságpszichológusoké, szociológusoké: tudni kell, mi folyik az országban, és ki kell alakítani a társadalomleírás nyelvét és forrásait. Részt vesz a betiltott 1972-es üzempszichológiai konferencia előkészítésében, és 1973-ban váratlan siker éri: az ötnapos II. Faluszociológiai Konferencián a településfejlesztési koncepció különböző vonatkozásaival szemben előadott közgazdasági kifogásokkal megnyeri mindazok rokonszenvét (Csalogét, Andrásfalvyét, Szelényiét s az ifjú szociológusokét), akik bizalmatlanok az akkor hatalomban lévőkkel. Ezután jön el számára az igazán jó világ. Mivel ettől kezdve a rendszer megátalkodott ellenségének tekintik („egyesítette a jobb- és a baloldali ellenzék a pártszerű irányvonal ellen”), megszűnnek a nyilvános szereplést kívánó feladatai, lehetlenné válik a formális tudományos karrier. (Az igazgatója tíz éven át ígéretti a hatalmasoknak, hogy kirúgja vagy megfegyelmezi, de – miután ő kétszer is vált munkanélkülivé politikai okok miatt – restell közreműködni egy ilyen eljárásban.) Így Juhász formális publikációs kényszer nélkül építheti a maga társadalmi térképeit és a gazdasági változásokat illusztráló modelljeit. (Hiszen nem szabad tőle semmit megjelentetni.) A pozitív motiváció fenntartásáról is a hatalmasok gondoskodtak: azzal, hogy folyamatosan ellenségnek minősítik, fenntartják az érdeklődést munkássága és mondanivalója iránt. Nemcsak a fokozatosan megformálódó demokratikus ellenzék által inspirált fórumokon, hanem a tervhivatal és a párthivatalok újításokat kereső munkatársai közt, valamint a nyolcvanas években szaporodó ifjú értelmiségi gyülekezetekben is szerte az országban.

Annak, hogy valaki egy zoológus tárgyilagosságával beszél a társadalomról (és a politikák nem tervezett hatásairól), a hetvenes években és a nyolcvanas évek első felében nagyon erős dramaturgiai hatása volt: bántódást éppolyan gyakran kiváltott, mint „aha”-élményt. S az így nyert „mester”-pozíciónak alig volt ára: nem lehetett doktor, majd kandidátus – de hát az ember ne különböztesse meg magát a sokaságtól. (Amikor egy svájci „Ki kicsoda” szerkesztőinek kérdéseire elmondta, hogy anyja nemesi családból való, kikapott az anyjától: *a köztársaság eltörölte a címeket.*) A munkanélküliségtől nem félt, mert már működtek azok a szolidaritási hálók, amelyek kereseti lehetőséghez juttatták a *lebukottakat*. Egy-két év esetleges börtönbüntetés sem nagy ügy, még illik is egy politizáló értelmiségihez. (Anyja '63-ban úgy jött haza egy baráti összejövetelről, hogy zavarban van, mert csak neki nem voltak börtönélményei.)

Életrajzának további fordulatai már a történelemből adódtak: SZDSZ-tisztségviselőként, majd 1990 és '98 között képviselőként részvétel a rendszerváltás új intézményrendszerének kialakításában. Agrárügyekben különösen kompetensnek tekintették: tele volt vele a sajtó, és három párt agrárprogramjának kialakításában is részt vett. Aztán politikusi kudarcait belátva végre tanárként folytathatta pályáját. Világossá vált, hogy az a gazdasági modellekre támaszkodó érvelési mód, amelyet kialakított, arra még jó, hogy a bizottsági tagokat meggyőzze, arra már nem, hogy agrárügyekben metaforák és mesék bűvöletébe süllyedt pártvezetések ki tudjon jósítani. Végig kellett néznie a magyar agrárrendszer újabb zsákutcába terelését. S már megint a büntudat: politikusként nem az lett volna a dolga, hogy szakértői közreműködéssel segítse a jogalkotást, hanem hogy a közvéleménnyel megértse a helyzetet és a feladatokat. Mert a politika a közbeszéd foglya. S ha a közbeszédet a lehetőségekhez nem illeszkedő szóvirágok uralják, akkor a választott politikusok sem cselekedhetnek ésszerűen. (Okosabb lehet-e a népképviselőt a népnél?) Tehát mai világunkat is tárgyyszerűen kell leírni.

b) Egyéb írások:

Juhász Pál: Töredezett közbeszéd az agráriumból

Míg a rendszerváltás körüli években az agráriumból kapcsolatos közéleti diskurzusok a tulajdon és a földpiac kérdései köré rendeződtek, az utóbbi évek közéleti vitái a nyilvánosság különböző szinterein más-más témák körül folynak. Részben azért, mert azoknak, akiknek sikerült a gazdálkodásra berendezkedniük, nyilván más kérdések érdekesebbek, mint azoknak, akiknek illúzióikkal kellett leszámolniuk, másrészt pedig azért, mert a „nagypolitikában” is élesen elkülönül két problémakör. A minisztériumot és a szűkebb szakmát az foglalkoztatja, mit célszerű tennünk annak érdekében, hogy helyet találjunk a kitágult piacon, és minél sikeresebben tudjuk igénybe venni a Közös Agrárpolitika (CAP) által elérhetővé vált pénzügyi forrásokat. A kávéházi és a politikai nyilvánosság szinterein azonban ennél erőteljesebbek azok a szólások, amelyek azokat az erőket vélik megtalálni, amelyek felelőssé tehetőek azért, hogy a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar sem a nemzetgazdaságban, sem a falusi/vidéki élet biztonságának szolgálatában nem tudja betölteni azt a szerepet, amelyet a közvélemény és a közélet megnyilatkozó szereplői neki szántak.

Igaz ugyan, hogy 2001 óta sikerült elkerülni azokat a mély likviditási válságokat (és tömeges értékesítési gondokat), amelyek az előző évtizedet jellemezték, és az unióba lépés óta a mezőgazdaságból származó jövedelmek is (összességében) évről évre emelkedtek, ám igen kemény következményei vannak annak, hogy ezek a jövedelmek és a mezőgazdaságból élők száma alig éri el a nyolcvanas évek jövedelmének és létszámának 40 százalékát. Hiszen a falvak lakosságát iparunk racionalizálása és gyors termelékenység-növelése is súlyosan érintette: elsősorban ők váltak fölöslegessé. (A mai ipari nagyüzemek harmadannyi emberrel hoznak létre annyi hozzáadott értéket, mint a nyolcvanas években.)

A települési lejtőn lévő szakadékok látványosabbá váltak: az úgynevezett rurális (falusias) térségek falvainak népe még a mezőgazdaságban is kisebb arányban talál megélhetést, mint a fejlettebb (szerencsésebb) vidékek lakossága. Ráadásul a Kádár-korszak idején kiteljesedett „háztáji gazdálkodás”, részidős mezőgazdasági áruterelés felvevőpiacának több okból bekövetkezett összehúzódása is e falvak gazdálkodási lehetőségeit szűkítették jobban: távol vannak a városi piacok, a feldolgozók, de még a szervező vállalkozások is. Márpedig a tevékenységek összehangolása és igényes szolgáltatások nélkül nem lehet megbízhatóan árut termelni. Az otthoni hízást háttérbe szorították a feldolgozóüzemek hálózataiba rendeződött hivatásos (iparszerű) vállalkozások, a falun belüli tehéntartásnak véget vetett az élelmiszer-biztonsági igényesség és a legelőgazdálkodás széttzilálódása. Nálunk – nem egészen alaptalanul – a falvak sorsát és a mezőgazdaság állapotát sokan annak ellenére párhuzamban látják, hogy a világ fejlettebb agrártájain a mezőgazdálkodás nem a falvakban, hanem a tanyákon történik. (S hogy a falvak döntő többségének boldogulásában nálunk is csak kiegészítő szerepe van a mezőgazdaságnak.)

Az önhittségtől a paranoiáig

Hogy jobban megértsük az agrárius közvélemény számára nehezen feldolgozható mai helyzetet, gondoljunk arra, hogy Magyarország az 1980-as években az agrár-exportőr országok azon cairnsi csoportjához tartozott, amelyik a GATT-tárgyalásokon az agrár-világkereskedelemben liberalizálásért szállt síkra. (Ma pedig érdekszervezeteink és agrárpolitikuskaink aggódva és rosszhiszeműen vitatják az unió piacvédelmi politikájának WTO-tárgyalásokon elvállalt enyhítését.) De nemcsak nekünk volt nagy az önbizalmunk, hogy szabad verseny esetén úgyis mi leszünk a jobbak, hanem a nyolcvanas évek keleti és nyugati elemzői is úgy írtak a magyar mezőgazdaság eredményeiről és rendszeréről, mint amelyik sok szempontból példamutató. (Mi voltunk a bezzegország: bár szocializmus van, mégis eredményesen működik a mezőgazdaság.)

Persze ebben az értékelésben és önbizalomban sok volt az önáltatás valamint a KGST és az akkori merkantilista gazdaságpolitika teremtette látszat. Mégis: tény, hogy természeti adottságaink és a szocialista korszakban felhalmozódott szaktudás, valamint a sok évszázados agrár-exportőr-hagyományok több lehetőséget sejtetnek, mint a mai helyzet: agráriumbunk leegyszerűsödött, és döntően újra anyagexportőrök vagyunk. (Csak azért nem teljesen kiszolgáltatva a világpiac hullámvásáinak, mert az uniós protekciónizmus bennünket is véd.)

A rendszerváltás utáni években a KGST-piacok összeomlása, a hazai piac nyitottabbá válása, az ide irányuló bevásárlóturizmus megszűnése és a hazai életszínvonal süllyedése miatt kialakuló értékesítési válság idején (amelyik

az élelmiszeripar kényszerű összehúzódása miatt a termelőszövetkezeteknél még jobban megrendítette a mezőgazdasági törpevállalkozásokat) az agrárius paranoia elsősorban a kávéházi baloldalban találta meg a maga ideológusait. „Antallék – úgymond – lefeküdtek a Nyugatnak: hogy befogadják őket, elvállalták a magyar mezőgazdaság tönkretételét.” Ez a szólam módosulva mindmáig él: „a Nyugat” tulajdonképpen fél a magyar mezőgazdaság versenyétől; még az uniós belépés feltételei és szabályai is azt szolgálják, hogy a magyar agrárvertikum ne tudjon feléledni. Ezt szolgálja az élelmiszeriparba bejött külföldi tőke is. „Piacot vásároltak maguknak” – mintha az élelmiszer-ipari befektető nem a magyar mezőgazdaság terményeit dolgozná föl, s nem azt próbálná, ha lehet, még exportálni is. (A közgazdász kérdése az lenne, hogy miért mérséklődött az élelmiszeriparba való befektetési kedv. Igaz, erre a válasz nyilvánvalónak tűnik: magyar viszonyok között nehéz a termékgyártóhoz igazítani a beszállítói hálózatot.)

A jobboldal a zöldbárázásban találta meg a maga gumicsontját: a hatalmukat féltő vezetők ijesztgetik az embereket, hogy ne merjenek önállósulni. (Később ez a szólam úgy módosult, hogy a volt elit tagjai a maguk önző céljaira használják ki a törvények adta lehetőségeket és kiskapukat. Az osztályharc képrendszerének többi eleme is 2000 tájára áttolódott a jobboldalra.) Azt a meghökkentő tényt kellett értelmezniük, hogy az osztozkodási törvények (1992. évi I. és II. törvény) ellenére a télesztagok 90 százaléka nem vált ki a szövetkezetekből. Ebben persze nemcsak a dekonjunkktúra miatt hirtelen lecsökkent vállalkozási kedv és az „ijesztgetés” játszott szerepet, s nem is csak a régi biztonság télesztől remélt megóvása, hanem az is, hogy az osztozkodási törvények a téesz darabolódása esetén nemcsak a földeket, de a vagyon zömét is a kívülállók leszármazottjainak és a nyugdíjasoknak juttatták volna. (Mintha a fokozatosan radikalizálódó antikommunista honatyák a kormány által beterjesztett törvénytervezetek átfaragásával a téeszttagokon akartak volna revánsot venni.)

A tagokban „a hatalom” (a rendszerváltás?) iránti bizalmat az is kikezdte, hogy tőlük az 1990 eleji törvény miatt már magukénak hitt föld 40 százalékát a kárpótlás elvette. A kárpótlás egyébként is – érthetően – megosztotta a falusiakat. Nemcsak azért, mert a téesztből kimaradtakat előnyhöz juttatta a mezőgazdaságból élőkkel szemben (ezt a szembenállást gyakran tompították a rokoni viszonyok), hanem főleg azért, mert felszaporította a távol lakó tulajdonosokat, s így növelte a nekik való kiszolgáltatottságot is. (S máig kiviszik a falvakból a földjáradék zömét.)

A földprivatizáció folyamata (az 1991–1992-es törvények) különösen kedvezőtlenül érintette a rurális térségek falvait. Hiszen ezekből a falvakból a 19. század vége óta folyamatos a törekvő emberek kiköltözése (köztük a tanulni menő gazda- és iparosgyerekeké), s helyükre a hatvanas évek óta más vidékről származó, szerencsét próbáló szegény emberek és az ingatlanpiaci lejtőn lefelé sodródó családok jönnek. Így az ott lakó fiatalok közt alig voltak földre jogosultak. Vannak olyan falvak, ahol egyetlen aktív korúnak sem jutott 20 aranykoronánál több termőföld. A határ zömével idegenek rendelkeznek, s ők – érthetően – befektetőként viszonyulnak a földhöz, nem pedig mint foglalkozásuk kellékéhez.

Szabályozási hibák: a fogyatékos magyar agrárkultúra

A földtulajdon elválasztása a mezőgazdasági üzemektől, valamint az, hogy a korábbi földreformoktól eltérően a földjuttatás nem a mezőgazdaságból élők, hanem a mezőgazdaságtól eltávolodottak javára történt, különös, semmilyen eddigi tapasztalattal össze nem mérhető helyzeteket teremtett. Ráadásul a *magyar kultúrából (jogból, banki és államigazgatási gyakorlatot irányító üzleti elvekből) hiányzik a mezőgazdasági üzem, a birtok, a farm fogalma*. (Pedig ez a kulturális örökség segítette a volt NDK-t és Csehországot, hogy a reprivatizálás ellenére a miénknél határozottabb formák között menjen az új üzemrendszer kialakulása.) Holott nyilvánvaló, hogy nemcsak az ipari, hanem a mezőgazdasági termelés is üzemeket kíván: gépeket, állatokat, istállókat, tárolókat, közműveket és földet. (Ideális esetben a farm egy tanya, minden szükségessel ellátva, és körötte a tanyasiak által használt földdel. A határt pedig lefedik az összefüggő farmok. Így mindennek van gazdája.) A föld az üzem többi kelléke nélkül leértékelődik, s még inkább elveszti értékét az üzem többi része, ha elveszük belőle a földet. Aki gazdálkodik, az persze elvek nélkül is tudja ezt. (Vagy ha nem, mint a felszerelés nélkül vagy archaikus eszközökkel gazdálkodni kezdők, hamar megtanulja. Mint ahogy az is, aki gépeket szerez be, de elfelejti idejében megszervezni a klientúráját. A csalódottak aztán a rendszert szidják: „a politikát”, amely becsapta őket.)

A törvények alkotói azonban a használatra vonatkozó feltételek nélkül, cukorkaként osztogatták a földet (a jussokat a szövetkezeti átalakulás folyamán még fel is aprózták: nehogy valaki jobban járjon, mint a másik, ezért minden minőségű földből kapjanak). Amikor szembesítették őket az ebből fakadó gazdasági problémákkal, az aggályokat a jobboldali pártok szóvivői szélsőségesen liberális érvekkel utasították vissza: a tulajdonos tudja majd legjobban, hogyan használja a vagyont, kinek adja el, kivel társuljon, kire bizza, hogy az értékét megsokszorozza. Néhány vidéken újfajta, farmformáló társaságok

szerveződése indult meg: rokonok, kollégák, szomszédok vagy legalább jó ismerősök ezerszám alakították az új kft.-ket, bt.-ket, rt.-ket és (kis)szövetkezeteket, hogy különböző vagyonelemeikből és földrészeleikből (vagy az ezekre szóló jogcímeikből) farmot formáljanak. A „családiás” mezőgazdasági társaságok amerikai mintája látszott tért hódítani. (Ott azért társaságosították a felhalmozó családi vagy szomszédos farmokat, hogy a kiválással vagy örökléssel ne a farm részei, hanem csak a tulajdonhányadok mozduljanak meg.)

1993–1994 fordulóján azonban a jogalkotó hirtelen szakított a „*magántulajdon szentségét*” hirdető nézetrendszerével. Ám nem csupán korlátozta a megszerezhető földtulajdon mértékét, hanem azzal az érveléssel, hogy így tudja megakadályozni a külföldiek földszerzését, megtiltotta a gazdasági társaságok földvásárlását is. Jogi fantáziája – nem titkolta – azért is volt olyan szűk, mert meg akarta nehezíteni a szövetkezetek további működését. Ezzel aztán vége lett az amerikai farmformálódási folyamatnak is.

A szabad demokratáknak azt a többször megismételt javaslatát, hogy ha a földforgalmat korlátozni akarják, akkor ne a jogi formát állítsák előtérbe, és ne azt, hogy magyar-e, avagy külföldi a tulajdonos, hanem a föld környékén lakó gazdálkodók tulajdonszerzését privilegizálják, elutasították. Ezzel ugyanis kizárták volna a nem gazdálkodó kárpótoltnak (vélt klientúrájukat) is a további földszerzés lehetőségéből. Pedig egy falusi gazdálkodónak ugyan mindegy, hogy egy pécsi vagy egy bécsi ügyvéd veszi-e el előle a földet.

Az 1990–1994-es parlament utolsó ülésén összedobált földtörvény – a Boross-kormány eredeti beterjesztésének szellemében való – átalakítását a koalíciós szerződésben vállalta ugyan a Horn-kormány, ám a saját családjuk jövőjének biztosításával elfoglalt érdekeltek 1997-ig húzták a változtatás napirendre tűzését. Akkor azonban a földtörvény változtatása szimbolikus üggyé vált. Mintha a jogi személy tulajdonszerzési tilalmának feloldását nem lehetne másképp megoldani, csak a „külföldi spekulánsok” számára való kapunyitással (Sok országban vannak speciális, mezőgazdasági társaságok számára kialakított formák.) A Fidesz is teátrálisan szembefordult saját korábbi, a földtörvényt gúnyoló álláspontjával, és a magyar földet a külföldiektől védők szószólójává igyekezett válni. Így aztán Horn Gyula is a korábbi miniszterelnökök álláspontjára helyezkedett: a nehezen átlátható (és a szimbolikus beszéd által elfedett) agrárügyek miatt nem vállalt konfliktusokat. (Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy a tulajdonszerzést és általában a gazdálkodó mögött lévő érdekviszonyokat nem lehet eredményesen szabályozni, és nem is érdemes. Ahol a korlátozások eredményesen működnek, ott a birtokformálást és a birtokba ülést szabályozzák, gyakran függetlenül attól, hogy kinek van benne tulajdona.)

Az élénk földforgalom a gazdálkodási szempontokra nem figyelő, a gazdálkodókat diszpreferáló és a tulajdoni parcellák elaprózódására vezető földprivatizáció után elengedhetetlen volt. S így a „spekuláció”, a távlati hasznosítási lehetőségekre figyelő, összefüggő táblák kialakítására törekvő, azaz befektetői szempontokat érvényesítő földvásárlás még szolgálja is a jövőre racionális gazdálkodását és a tájvédelmet. (Az elaprózódás miatt használhatatlanná vált területek jóvoltából hazánk a parlagra változatok tenyészetévé vált, a nyolcvanas évek korszerű szőlő- és gyümölcsültetvényeinek több mint fele elpusztult, a vízrendezési és öntözési infrastruktúra nagyobb része használhatatlanná vált stb.) Hiszen a termőföld legalább háromnegyede nem gazdálkodók tulajdonába került, s a tulajdonosi parcelláknak legalább 90 százaléka nem érte el a két hektárt. Nem mindegy azonban, hogy milyen üzemgazdasági képzetek alapján, milyen érdekcsoportok tagjai formálják a birtokokat.

A földtulajdonhoz jutottak zöme tudta, hogy további befektetések nélkül nem lehet gazdálkodni – általában nem is vonzotta őket a „sajátján gazdálkodó földműves” képzelet –, ezért örült, ha olyanra akadt, aki vállalja tulajdonának a hasznosítását. A csendestársaként „más(ok) gazdaságába társulni” utat az új földtörvény elzárta előlük. Sokan már tulajdonosi jogcímeiket (kárpótlási jegyüket, részarányjogukat) átalakult téeszerekre vagy újonnan szerveződő vállalkozásokra bízták, hogy azok ott váltsák földre, ahol gazdálkodni akarnak. Mások arra figyelve vettek részt a licitekben és osztozkodásokban, hogy a megszerzendő föld jövőre hasznosítója számára váljon területük nélkülözhetetlenné. Sok „befektetési társulás” is létrejött, amelyik jogcímeiket, később széttagolt táblák tulajdonosi parcelláit vásárolta össze, arra számítván, hogy ha majd beállnak a normális állapotok, az újra összefüggővé tett táblákat lehet jó áron eladni vagy bérbe adni. S természetesen sokan gazdálkodó rokonaikra, ismerőseikre vagy a tovább működő téeszerekre bízták, hogy használja a földjüket.

A kilencvenes évek második felében a tényleges gazdálkodók nagyjából bérlőként vagy szívességi használóként birtokolt földön gazdálkodtak, s – különösen az évtized végén – megnőtt a *fiktív gazdálkodók* száma is. Adózási és támogatási okok miatt célszerűbb a megszerzett földet nem bérbe adni, hanem a szomszédban (többnyire a táblában) gazdálkodó téeszertől, új társaságra, „komoly” vállalkozóra bízni a művelését, s nem bérleti díjat kérni, hanem a

termelés eredményéből levonva a művelési költségeket, „*családi gazdálkodóként*” számolni el a művelővel. Az 1995–1996-os gabonaárak azt is értelmessé tették, hogy a földtulajdonos a művelés zömét bérművelő vállalkozókkal vagy bérművelést is vállaló gazdaságokkal végeztesse, s maga értékesítse vagy etesse föl állatokkal a terményt. Ám a sors iróniája, hogy a paraszti gazdaság védelmezőjeként fellépő Torgyán József minisztersége idején beköszöntött értékesítési válságok tömegesen lehetetlenítették el a néhány holdas gazdaságokat és a parasztudvari állattartást. Ráadásul a művelő gazdaságok is óvatosabbá váltak: egyre kevésbé vállalták a vonulási újtjukból kieső táblák művelését.

2001-re – a tulajdoni széttagolódás ellenére – már újra koncentráldott a mezőgazdálkodás. Az állattartás a magyar történelemben előzmény nélküli koncentrációs fokot ért el: a felvásárolt sertések 90 százaléka olyan beszállítóktól jött, akik száznál több disznót értékesítettek egy évben, a baromfi-hizlalásban és a tojástermelésben általánossá vált az „iparszerű” tartás, a portán való tehéntartás a háztól értékesítők körére szűkült. A megművelt föld zöme is újra táblákba rendeződött; s ahol ez az összerendeződés nem ment végbe (többnyire a kedvezőtlen, azaz a „*rustális*” vidékeken), ott a határ egyre nagyobb része vált használatlaná.

A termelés konszolidálódása azonban látszólagos. A birtokok stabilizálódását gátolja a földtörvény, amely azzal, hogy a jogi személyek földvásárlását tiltja, a társaságokban és a megmaradt szövetkezetekben egy belső feszültségrendszert hozott létre: a tulajdonosok egy köre saját nevében veszi meg a bérbeadók által felajánlott földet. S ezzel akarva-akaratlanul zsarolják a társaság többi tagját. Ráadásul az átalakult szövetkezetekben és utódtársaságaikban a termelés racionalizálásának kényszere és az Orbán-kormány szövetkezetellenes intézkedései miatt a vezetők felmondták a tagság egészével való szolidaritást, s egy belső kör vagy saját családjuk jövőjének biztosítására törekedve leegyszerűsítették a gazdálkodást. (Ahol meg nem álltak neki a racionalizálásnak, a csődök vitték el az egész társaság munkahelyét.)

A földtörvény legnagyobb gyengéje azonban a bérleti rendszer szabályozásában volt (és részben még ma is van). A bérleti szerződések egytől tíz évre engedte megkötni, s ezért (ki meri tartósan elkötelezni magát?) az egytől öt évig terjedő szerződések váltak általánossá. Így a komoly gazdálkodók (nemcsak a társaságok, hanem a befektetéseket vállaló egyéni gazdálkodók is) döntően olyan földeken gazdálkodtak, amelyekről nem lehetett (és gyakran ma sem lehet) tudni, hogy meddig használhatják. Így nem lehet ésszerű vetésforgót, távlatos trágyázást, biotermelésre való átállást megtervezni. Nem tudnak terjedni a szántógazdaságokkal szimbiózisban működő kertészeti vállalkozáshálózatok. Az állandó változásnak kitett birtokrendszer különösen érzékenyen érinti az állattenyésztő telepek tulajdonosait (és általában azokat, akik gazdálkodásuk fejlesztése érdekében infrastrukturális beruházásokat is terveznek). Hiszen a nemzetközi árakat meghatározó versenytársakkal való lépéstartás és az egyre szigorodó környezetvédelmi szabályok, a bioállattartás vagy általában a marhatartás legelőre támaszkodó átszervezése csak lassan megtérülő beruházásokkal lehetséges. A saját birtok stabilitása mellett a környező birtokok stabilitását is igényli: csak így lehet tartós megegyezéseket létrehozni.

A birtokrendszer bizonytalansága miatt gyenge a mezőgazdaság tőkevonzó képessége. (S így állandó a panasz a „*tőkehiányra*”, pedig már Széchenyi óta tudhatnánk, hogy a földpiac hiányosságai okozzák a tőkehiányt.) Ezért az állami beruházási programok szerint ingadoznak a mezőgazdasági beruházások (s állandó gyámkodásra szorul az agrárhitelrendszer). A távlatos vállalkozói beruházások és összefogások gyér száma miatt szűkül az a termékkör, amelyben versenyképesek vagyunk, a szervezési nehézségek csökkentik az összetett (több munkát értékesítő) tevékenységek arányát, s a birtokrendszer bizonytalansága gátolja a felelős tájhasznosítást is.

A zsebszerződések gumicsontja

A dolgok kedvezőtlen alakulása miatt felgyűlő indulatok 2001-ben kormányszintre emelték a terjeszkedő külföldi vállalkozók és az őket illegálisan kiszolgáló volt tulajdonosok elleni érzelmeket. A „zsebszerződések” ügye szimbolikus üggyé vált: azért kerülhettek külföldiek egy-egy nyugat-magyarországi (többnyire völgyi) falu határában meghatározó helyzetbe, mert az eddigi kormányok elnézték a törvény megsértését (a külföldieknek, illetve társaságoknak való csalárd földeladást). Egy ügyet sikerült azonban csak bíróság elé vinni, és ott sem hoztak elmarasztaló ítéletet.

Tény, hogy a kárpótlást követően tömegesen jöttek létre „zsebszerződések”, zömmel még abban az időben, amikor semmi sem korlátozta „a tulajdon szabadságát”. Ugyanis a törvény csak akkor engedte el a föld kárpótláskori ára – az első licitek során még többnyire 500 Ft/AK, ami által kétszer annyi földet lehetett szerezni, mint amennyire az utalványt kiadták – és az eladási ár különbözete utáni jövedelemadó, ha a kárpótolta legalább három évig tulajdonában tartja a földet. Ezért rendre olyan bérleti szerződések születtek – akárki volt a vevő –, hogy a föld három év bérlet után megy át a bérlő tulajdonába. Ám

az 1994. tavaszi törvény miatt a szerződés csak akkor lett végrehajtható, ha a vevő egyéni gazdálkodó, avagy földbe fektető kocsmáros volt, a többi vevővel újra kellett tárgyalni e szerződéseket. Ha a vevő gazdálkodó társaság volt, valamelyik tulajdonostárs nevére módosították, ha befektető vállalkozás, akkor a társaság ügynökének a nevére, ha külföldi gazdálkodó, akkor vagy egy stróman lett a vevő, vagy a föld formailag bérlet maradt, de a bérbeadóval kötött kiegészítő szerződés szerint minden rendelkezési jog átszállt a bérlőre.

Külföldiek háromféle motivációval szereztek termőföldet (tulajdonba vagy kiegészítő szerződésekkel tartósított bérletként) Magyarországon. Jómódú kárpótoltak igyekeztek „nosztalgia”-birtokokat kialakítani. Ők, ha szükségét látták, szereztek magyar állampolgárságot is. Osztrák gazdák hazai támogatásokkal megnövelt gépállományuk s a két ország közti árrendszerbeli különbségek kihasználására vettek (később béreltek) itt földet; mivel az osztrák vámosok elsősorban rájuk kezdtek el vadászni, általában lemondtak terjeszkedési terveikről. Öntudatos mezőgazdasági vállalkozók a szétesett térszerek szerepét folytatni jöttek ide, s volt, akinek ez sikerült, s volt, akinek nem.

Remények és aggályok belépéskor – a nagy gazdatüntetés

A minisztérium, a szakmai egyesületek, a gazdálkodók zöme és a környezetvédelmi aktivisták abban bíztak, hogy az unió piacvédelmi rendszere és rendigénye, valamint a gazdálkodóknak járó támogatások nem csupán az értékesítési lehetőségek kiszámíthatatlanságának vetnek véget, hanem abban is segítenek, hogy tartósan stabilizálódjon a birtokrendszer, és az előző évtizedbélénél igényesebb gazdálkodás és tájhasználat alakuljon ki. Szorongások is voltak azonban. Részben azért, mert sokan – nem alaptalanul – úgy érezték, hogy a belépés „aki bújt, bújt” helyzetet eredményez: a létező, kétségtelenül a „nagymenők” által dominált birtokrendszert fogja stabilizálni, s így vége a családi gazdaságokból álló magyar mezőgazdaságról szőtt álmoknak. (Ez a keserűség vezetett például egy jellegzetesen magyar vígjátéki helyzethez: a *Professzorok Batthyány Köre* – a liberálisok felsőházi vezérének és fő mecénásának nevével fémjelzett egyesület – olyan összejövettel rendezett, amelyen a piacgazdaság és a liberalizmus kiátkozása adta meg az alaphangot. A *Heti Válaszban* szervezett vitában a legöntudatosabb az a szólam volt, amelyik azokat a gonosz erőket igyekezett megtalálni, amelyek ellehetlenítették a régi paraszti gazdálkodási módot. A nosztalgiavezérelt bölcselkedők nehezen tudják megérteni, hogy azt az életformát, amelyet ők – általában másoknak – ajánlanak, legfőljebb szükségből vállalják az emberek.)

Földönjáróbb aggályok és taktikai célok vezették a szakmai egyesületeket. Egyrészt attól féltek, hogy a technikailag leromlott magyar mezőgazdaság a közös piacon belül szükségszerűen háttérbe szorul, másrészt attól, hogy a kvóták és a támogatási szintek meghatározásakor a satnya kilencvenes éveket veszik majd alapul a dicsőséges nyolcvanas évek helyett. Ezen feszültségek enyhítésére a minisztérium összejátszott a terméktanáccsal, hogy burkolt exporttámogatással tartsák fenn a tejtermelési szintet a kvótatárgyalásokra, támogatta a konzervparadicsom-termeltetés felfuttatását, segítette a cukorgyáraknak, sietette a borpiaci rend kialakítását, és 2001 és 2003 között ugrásszerűen növelte a korábban lecsökkentett agrárfejlesztési támogatásokat. A beruházási támogatások vonzásában megújult a földművelés gépparkja, korszerűsödött a tárolás, a szárítás és a takarmánykeverés (ez utóbbiban az egymással versengő takarmánycégek is nagy szerepet vittek), és megindult az állattenyésztő telepek korszerűsítése is. 2002 nyarán – a birtokstabilitás megteremtése érdekében (hogy az uniós támogatási rendszer beindulásakor világos múltjuk legyen az üzemeknek, és hogy hosszú távra hitelezhetőek legyenek) – módosították a földtörvény bérleti szabályait: 20 évre emelték a bérleti szerződések lehetséges felső határát, s – ami még ennél is fontosabb – a legalább öt évre bérbe adókat mentesítették a földjáradék adója alól.

2002 őszén a minisztérium vezetése konstataulta, hogy körmükre égtek a feladatok. Még semmilyen érdemi lépés nem történt a kifizető ügynökség s az ennek működtetéséhez szükséges egységes nyilvántartási rendszer kialakítása érdekében. (Pedig ez utóbbi igényli a – légi felvételeken alapuló – pontos parcella-nyilvántartást, az ültetvénykatasztert, az állatnyilvántartást – a nagyobb állatoknak az egyedi, a kisebbeknek pedig a csoportos nyomon követését – s mindezek összekapcsolását a gazdaságregiszterrel. Az adminisztrációs kényszer végre megszülte a farm, a birtok majdnem konkrét fogalmát.) Folytatni kell a jogharmonizációt, és a lezáráshoz közeledő csatlakozási tárgyalásokon ábrándok helyett a biztosabb bevételekre kell törekedni.

Engedve a hazai fogyasztást jelentősen meghaladó tejkvótaigényből, sikerült magasabb gabonahozamokat elfogadtatni a támogatási és az intervenciós rendszer bázisául (így – mivel az úgynevezett GOFR-növények unión belüli árcsökkenése a földművelési támogatás fő jogcíme – nagyobb közös támogatási szintet lehetett elérni, és nagyobb gabonamennyiséget lehet az intervenciós felvásárlásba bevonni), és azzal, hogy előzetesen csupán 4,9 millió hektárra igényeltek támogatást,

biztosították, hogy a teljes összeget le lehessen hívni. (Ha ugyanis az ellenőrzöttek jogos igények nem érik el a tárgyalásokon kikötött értéket, a jogosulatlan részre nem lehet a támogatást kifizetni. Ha azonban végül, mint tavaly is, több jogos igény érkezik – vagyis több rendezett gazdaság van –, a keretet arányosan szét kell osztani.) Ennek a szemléletnek is szerepe van abban, hogy a csatlakozók közül mi tudtuk legsikeresebben igénybe venni a támogatásokat. (Annak ellenére, hogy a pályázatos támogatások elbírálása és finanszírozása nálunk is elhúzódott a túl aggályos pénzügyi és környezetvédelmi előírások, a nehezen döntő zsűrik, a gyakori hozzá nem értés miatt.)

A jogi, igazgatási és beruházástámogatási akciókon túl különös gondot okozott a mezőgazdaság likviditásának menedzselése. Ugyanis az ezredvégi értékesítési válságok „piactisztító hatása” miatt megerősödött hús- és tejárak újra csökkenni kezdtek (az állattenyésztés termékárai csak 2006 végére érték el újra a 2001-es árakat), s a fokozatosan kibontakozó importverseny fékezte a ciklikus újabb áremelkedést is. A hizlalógazdaságok ismételt jövedelemcsökkenése, a belvizek, árvizek, jégverések váratlan kártevésai s végül az 1952-es aszályhoz hasonló, különösen nagy kártételű 2003-as aszály (amelyet aztán három év múlva egy majdnem olyan nagy követett, támogatván a klímaprognózisok pesszimizmusát), mind-mind veszélyeztette az agrárvállalkozások fizetőképességét s így azt is, hogy folytatni tudják a közös piacra való felkészülés érdekében szükséges fejlesztéseket. A minisztérium célzott támogatásokkal, kedvezményes hitelakkciókkal s végül a rövid távú hitelek 5 éves kedvezményes hitellé való átalakításával biztosította, hogy a felkészülés lendületéhez szükséges likviditás fennmaradjon.

2004-ben a belépés minden szorongás ellenére sikeres lett: az ügynökség és a mögötte lévő nyilvántartási rendszerek működtek, a jogszabályok hatályba léptek, a gazdaságok bejelentkeztek a rendszerbe, s a rekordtermés – nem csupán a kedvező időjárásnak, hanem a felkészülésnek és a javuló forgóeszköz-finanszírozási rendszernek is köszönhetően – a nyolcvanas évek csúcseit idézte. Értékesítési nehézség és áresés sem fenyegetett, mert a nagyvonalú uniós intervenciók rendszer a gabonatermés negyedét felszívta. A földműves-jövedelmek ezért és a növekvő közvetlen támogatások miatt ugrásszerűen nőttek. Mégis: tél végén szenvedélyes gazdatüntetések lettek. A jövedelmek realizálásának, a kifizetéseknek az elhúzódása a hiteltörlesztéseket s így a vállalkozói egzisztenciákat fenyegették.

Gondoljunk bele: az a gazda, aki a 40-50 százalékos gépvásárlási támogatás vonzásában eladósodik, hogy az áhított csodagépet megvegye, majd azzal a helyzettel kell szembenéznie, hogy a megnövekedett szolgáltatói kínálat miatt nem rendelnek nála munkát, s ráadásul saját gazdaságának bevételei sem érkeznek idejében, okkal félti magát. Nemcsak a gépét (munkahelyét) veszítheti el, hanem az „arcát” is: azét a vállalkozóét, aki akkor is mert előremenni, amikor a többiek visszahúzódtak. A tüntetőkkel kiegyeztek, a támogatási döntési rendszert javították, a hitelek futamidejét meghosszabbították, az új – utólagos – kifizetési rendhez igazodást megkönnyítették a faktorálás és a közraktárjegy intézményrendszerének fejlesztésével. Azóta az agráriumban viszonylagos béke van.

Amit az unió nem old meg – merre megy a szekér?

Az unió belső integrációs rendszere – a honi termelők egzisztenciáját védő eszközök bősége ellenére – piaci. Vagyis az boldogul, az a „jó gazda”, aki a felhasználó (a fogyasztó) igényei szerinti minőségben és ütemezésben végzi a dolgát a meghatározó szereplők által kialakított költségszinten belül. Ennek egyik következménye a minőségbiztosításra és a költségracionalizálásra való készítettség: egyfajta minőségi szelekció.

A hazai termelési kultúra és termelési adottságok egyenetlensége miatt üzletkörtől függ, hogy a magyar termelők mennyire esélyesek. Nyilván például a táblákba rendezett, gabonára koncentráló gazdaságok, a legalább a nyolcvanas években kialakult (s nem korábbi) szervezési elvek szerint megformált tehenészeti telepek üzemeltetői, az úgynevezett korszerű ültetvények birtokosai stb. könnyebben tudnak (ha a földbirtokok bizonytalansága nem fenyegeti őket) olyan piaci – többnyire hálózati – helyzetet kialakítani, amelyik biztonságot ad, mint azok, akiknek meg kell keresniük, hogy milyen egyéni karakterrel, milyen együttműködési rendszerben tudnak helytállni. Vagy mint azok, akik olyan hizlalótelepekre építették egzisztenciájukat, amelyek még az olcsó magyar gabona és a környezet iránti igénytelenség korában kialakult technológiai mintákat követik. (S a hizlalók számára az uniós belépés még annyi enyhülést sem hozott, mint a szántóra és/vagy legelőre támaszkodó kisgazdaságoknak: az uniótól nem jutnak támogatáshoz, mert azt a földművelők és a legeltetők kapják, a hazai kiegészítő támogatásba egyre körülményesebb beépíteni az ő igényeiket, a gabonaárak a védett piac, illetve a most kibontakozó gabonakonjunktúra miatt tartósan drágultak, a környezetvédelmi igényeknek való megfelelés nem halasztható.)

A minisztérium politikája – ahogy minden korábbi kormány alatt is – a működő termelési potenciál védelmére irányul: erre használja a hazai kiegészítő támogatásokat, ezért kapnak nagyobb hangsúlyt a vidékfejlesztési programon belül a technikai (és a környezetvédelmi megfelelést szolgáló) fejlesztések, mint a vidékfejlesztés egyéb területei, ezért (és a közös források gyors felhasználása érdekében) hagyta, hogy az agrár-környezetgazdálkodási források zömét a már beállt üzemek vigyék el. (Összhangban a CAP formálódásának történeti logikájával: a közös politika eszközrendszerébe az agrártermelők egzisztenciájának védelme érdekében került be a vidékfejlesztés.) Így gyakran az alternatív gazdaság szerkezet hívei és a tájvédelmi-környezetvédelmi kérdéseket előtérbe állítani kívánók a tárcát, a kormányt, avagy általában a kormányokat teszik felelőssé azért, hogy a dolgok nem az általuk helyesnek tartott irányba mozognak.

A kormány(ok) persze hivatkozhatnak arra, hogy az agrárium kialakult rendeződési irányát a forradalmi hevületű rendszerváltó Országgyűlés törvényei határozták meg (illusztrálva, hogy nem kell összeesküvést keresni ott, ahol az emberi butaság is elegendő magyarázat): azok tették a földspekulációt az üzemformálás feltételévé, s azok tették gazdátlanná a kedvezőtlen határrészeket. S nemcsak arról van szó, hogy nem lehet még egyszer eljátszani a rendszerváltást, hanem arról is, hogy a mezőgazdaság (az energiaszektortal) a legtökeigényesebb gazdasági ágak közé tartozik: minden radikális beavatkozás a már befektetett források elértéktelenedésével, újabb piac- és munkahelyvesztéssel jár. A még be nem rendezkedettek segítségével 2001 óta elérték, hogy a stabil kisgazdaságok is forrásokhoz tudjanak jutni a pénzpiacon, kiszámítható módon eljussanak hozzájuk a támogatások, meg tudják formálni együttműködéseiket stb. A többi a szereplők és a piac dolga.

A nyilvánvalóan magunk előtt görgetett gondok leltárba vehetők: bizonytalan birtokszerkezet, az új, versenyképes tevékenységi körök lassú fejlődése, a táj elhanyagoltsága és gyakran nem aggályos használata, a falusias vidékek emberi és kulturális leszakadása stb. E gondokkal szembenézve azonban egy minisztérium keveset tehet. Sok mindent újra kéne gondolni.

Például azt, hogy a magyar kulturális hagyományban s így az ideologikus gondolkodásban meglévő két üzemforma egyaránt elavult. Sem a tőkés uradalom keretei közt kialakult s a szocializmusban továbbfejlesztett – vezetőik (nadrágos emberek?) alá rendelt munkaszervezettel dolgozó – „nagyüzem”, sem a családtagok munkájára építő árutermelő parasztgazdaság mintája nem folytatható. A világ megváltozott, ám mi nem tudatosítjuk, hogy mi is az, ami most formálódik. Vagy azt, hogy a rurális vidékek határának igényes használata s az itt lévő falvak népének segítése csak új szereplők pályára állításával lehetséges. Vagy azt, hogy egy táj értelmes és felelős használatát csak a tájat világos jogi szabályokkal meghatározott farmokkal lefedve lehet biztosítani.

Megjelent: Magyarország Politikai Évkönyve, 2008.

Juhász Pál: A (mező)gazdálkodás rendjének változásai, folyamatok és lehetőségek

Ahhoz, hogy a vállalkozásszerveződés és ezen keresztül a foglalkoztatás problémáit – s főképp, hogy a szükséges tudás tartalmát – megértsük, meg kell értenünk azt a két nagy folyamatot, amelyek a vállalkozások külső és belső kapcsolatrendszerét magukhoz idomítják. Enélkül a szokásszerűen slampos közbeszéd képzeteivel tudunk csak (terméketlenül) beszélni a mezőgazdaságról. Ezt a két nagy folyamatot általában a *mezőgazdaság iparosodása* és a *tudásgazdaság kiterjedése* kifejezésekkel célszerű leírni. (Utóbbi időben ugyan kerülnek az „iparosodás” kifejezést, mert a felületes, szimbolikus beszédben az iparosodás a fokozott környezetterhelést asszociálja. Pedig ahogy a mai, „posztmodern” ipar visszafogja a környezetterhelést, úgy az iparosodott mezőgazdaság is a „fenntarthatóság” felé fordult. Ma már nem elsősorban a termelőtevékenységek, hanem az energiapiazarló életformák fenyegetik a környezetet.)

1. A mezőgazdaság iparosodása

A mezőgazdaság iparosodásának a legláthatóbb tartalma az, hogy az egyes mezőgazdasági üzletágak elkülönülnek egymástól, és felhasználóként a hagyományos mezőgazdaságtól különböző – leglátványosabban ipari – gazdasági szereplők termékeire támaszkodnak. Ez messzemenő következményekkel jár. A mezőgazdálkodás e folyamat eredményeként megszűnt összefüggő tevékenységrendszer lenni, csupán a statisztikai hagyomány láttatja egységnek. Hiszen a szántóföldön gazdálkodó folyamatosan újuló, gépipar gyártotta eszközökkel dolgozik, nemesítő szervezetek által termeltetett vetőmagot használ, vegyipari anyagokkal biztosítja a föld termőképességét, és óvja a növények egészségét. Az állattenyésztő gyárszerű körülmények közt, mikrobiológiai megfontolások alapján is kialakított eljárásrendben, élelmiszeripar által előállított takarmánnyal dolgozik stb. A két munkának még akkor sincs közvetlen kapcsolata, ha ugyanaz az ember végzi. Az intenzív kertészetek pedig már két nemzedék óta teljesen önálló kapcsolathálóban működnek.

E folyamatban a szokásos értelemben vett *parasztág is megszűnt*. Megszűnt az a parasztág, amelyik családi és rendies kapcsolatrendszerében fejleszti és hagyományozza azt a tudást, amelyik az eredményes gazdálkodáshoz szükséges; és amelyik érti és használni tudja azt a kooperációt biztosító intézményrendszert, amelyik rá hagyományozódott: a helyi piacot, a patrónus-kliens hálózatokat, a rokonságot, a szomszédságot, a munkacserét (kalákát), a napszámospiacot, a feladatra szerveződő bandákat, a summáscsapatok szerveződési formáit stb.

(Természetesen a hagyományos formákhoz hasonló intézmények gyakran újraszületnek – hiszen ezek az ember társaslénytermészetéből fakadnak – a mezőgazdálkodáshoz kapcsolódóan éppúgy, mint más tevékenységi területeken. Ám a konkrét körülmények közt újraszerveződő kapcsolati formákról van szó, s nem pedig egy, a résztvevők által már ismert normájú, szokásrendszerű együttműködésről. Ezért a *szereplők kölcsönös elvárás rendje bizonytalan, feszültségekkel teli*.)

Az „iparosodás” közvetlen következménye az is, hogy a mezőgazdasági termelés is *különböző szakmai tudású emberek együttműködésében folyik*, és itt is érvényesül az az általános szerkezetváltozási tendencia, hogy az ágazat „törzsfoglalkozásai” tartalmukban átalakulnak, és egyre több más területen kialakult foglalkozású és új foglalkozású munkatárs közreműködésére van szükség. Ezt a szakmaszerkezeti váltást az elmúlt nemzedékváltás folyamán három mechanizmus biztosította:

– Folyamatos volt a „cserélődés” az ipar, az építőipar és a szállítás, illetve a mezőgazdaság foglalkoztatottjai között. A mezőgazdasági munkahelyekre áramlottak be a nem mezőgazdasági tevékenységekben szakmai jártasságot szerzett fiatal felnőttek, hogy az „anyaágazatukban” lévő „arc nélküli” munkahelyi szerepet személyesebb s ezért jobban megbecsült munkakörre váltsák. (A mezőgazdaságban dolgozó karbantartók, gépkezelők, szerelők, erőgépvezetők, szállítók nagyobb része és az önálló gazdálkodók egy csoportja nem a mezőgazdaságban kezdte keresőtevékenységét.) Igaz, az utóbbi tizenkét évben ez a beáramlás lefékeződött.

– Az iskolarendszerű szakképzés mindhárom szinten tömegesen képezte az új igényeknek megfelelő szakembereket (bár ezeknek a háromnegyede előbb-utóbb elhagyta a mezőgazdaságot, ma a mezőgazdasági képzettségűek többségben vannak a gazdálkodók és az állandó alkalmazottak között is, hiszen nemzedéki távlatban gyorsan csökkenő létszámú ágazatról van szó);

– öntevékenyen, a munkaköri feladatok ösztönzésére, illetve a felnőttképzés keretében azok is megújították szakismeretüket, akiket a falusi hagyomány nevelt mezőgazdasági munkássá.

Mindenesetre e folyamat eredményeként olyan mezőgazdaság alakult ki, amelyre nem igaz az a (prognóziskészítők fejében is érzékelhető) feltételezés, hogy a mezőgazdaság képes a képzetlen emberek sikeres foglalkoztatására. Nem csupán arról van szó, hogy a mezőgazdasági vállalkozásokban (is) sokféle szakismeretnek kell integrálnia – s ezért a mezőgazdasági vállalkozásoknak is képzett emberekre van szüksége, akik ráadásul élő kapcsolatot tartanak további szakemberekkel –, hanem arról is, hogy az ipari „betanított munkásokkal” analóg feladatokat ellátó „képzetlen” mezőgazdasági munkások („gyalogmunkások”, „takarmányosok”, „udvarosok” stb.) sem termelődnek ki automatikusan a képzetlen falusi vagy városszéli emberekből.

Hiszen *nem él már az a paraszti hagyomány*, amelyben a kamasz otthon vagy időszakosan másoknak dolgozva megtanulja a szükséges munkafogásokat, hozzá szokik az állatokhoz, tájékozódik a gazdálkodás rendjében. S már a hetvenes–nyolcvanas évek háztájizó és kistermelői láza is elmúlt, amikor olyan sokan próbálták a kiskerti árutermelést és az otthoni állattartást, hogy a gyerekekre környezetükből is sokféle ismeret ragadt.

Így, míg a régi gyakorlatban úgy tűnt, hogy szakképzetlenekkel is működik a mezőgazdaság, ma nemcsak az állandó munkásoknak, de az időszakosoknak is komoly betanulási időre van szükségük. (S általában hosszabbra, mint az ipari betanított munkásoknak, mert a mezőgazdasági munkák nagy része változatosabb a szervezett műhelymunkánál.) Nehezíti a dolgot, hogy alacsony presztízsű – mert a gazda vagy a főnök hatalma alá rendelt – munkakörökben kevesen vállalják a beszoktatási időt.

Különösen *sok buktatón kell túljutnia annak, aki sokoldalú „inaskodás” nélkül önálló gazdálkodásba kezd.* A „fogyatékos hozzáértésnek” legalább akkora szerepe volt abban, hogy a kilencvenes években fő- vagy mellékfoglalkozásban önálló mezőgazdasági árutermelésbe kezdők zöme az évtized végére felhagyott a vállalkozással, mint az élelmiszer-gazdaság „logisztikai rendje” megváltozásának. (Azaz az értékesítési nehézségeknek és jövedelmezőségi problémáknak. Hiszen e problémák egy része is a „fogyatékos hozzáértésből” adódik.)

A mezőgazdaság iparosodása ráadásul sokkal többet jelent a használt anyagok és eszközök átalakulásánál, a technológiai változásnál, a szükséges szaktudás és szakmastruktúra folyamatos újulásánál. **A gazdálkodás célja és feltételrendszere változott meg.** A vásárlás és a fogyasztás rendjének fokozatos változását a hatvanas évekig még közvetíteni tudta a helyi piacok és a kofák rendje. Az élelmiszeripar is vagy kapcsolatokat építve termeltetett, vagy – gyakrabban – abból dolgozott, amit felvásárolt (válogatott és osztályozott). Ma azonban nincs „arca” a vevőnek (ideális esetben nincs kivel alkudozni), elvont normák szerint dolgozva s a kereskedelem vagy az élelmiszeripar igényelte logisztikai rendhez igazodva kell gazdálkodni. (Nem a termék birtokában kell alkudozni, hanem a termelési feladat elvállalásakor.)

Hiszen az élelmiszer-fogyasztó is megváltozott. Nem a helyi kínálathoz igazodó étkezési és ételkészítési szokásokkal él, hanem nemzetközi minták szerint, nemzetközi normák által formált kínálatból válogat. S a válogató fogyasztó kegyét kell keresni. (A „nemzeti” vagy „tájjellegű” ételek sem egy földrajzi körzet lakói számára készülnek, hanem márkák egy globalizált piacon. Az „olasz”, a „kínai” ételeket vagy a „gulascht” nem Itáliában, Kínában vagy Magyarországon fogyasztják.)

A szűkösségből a viszonylagos bőség korába átlépve a mezőgazdasági termelők beszállítóvá váltak marketingvezérelt hálózatokban. S nem elég, hogy hálózataik kívánatos árut kínáljanak, az is kell, hogy szolgálják a fogyasztó kényelmét és kedvteléseit. S az is, hogy a hálózat egésze versenyképes legyen a hasonló kínálatot felmutató más hálózatokkal: elemei termelékenyek, logisztikai rendje biztonságos és költséghatékony legyen. **A mezőgazdaság iparosodása azt is jelenti, hogy egy-egy élelmiszer-szakágazaton belül éppolyan globális verseny folyik, mint egy-egy ipari szakágazatban.**

A magyar mezőgazdasági termelők jelentős része máig nem felelte el azt a háborúk és a szűkösség termelte „paraszti fizokratizmust”, amelyet a szocialista rend még a szűkösség elmúltával is életben tartott. Vulgárisan: „Ha a paraszt nem szarik, az úr nem eszik.” Emelkedetten: „A mezőgazdaságnak az a kötelessége, hogy [jó minőségű árut] termeljen, az állam dolga, hogy azt el lehessen adni.” Természetesen a kilencvenes évek eleji értékesítési válságok és az 1997 és 2001 között lezajlott gyors koncentrációs folyamatok – amelyeket a „kistermelők” érdekében beiktatott rendkívüli támogatások sem tudtak lefékezni – fölismertették a termelőkkel, hogy a vevők igényei szerint, az általuk megkívánt minőségben, formában és ütemezésben kell szállítaniuk, azaz, hogy lehetőleg **megrendelésre kell termelniük.** Ám az ijedtség, avagy a sértettség

élményét csak részben váltotta föl az élelmiszer-láncolat hálózati logikáját átlató előrelátás. Tartósabb a kiszolgáltatottság élménye és ideológiája. (Az agráriusok önképe sok elemében hasonlít az élelmiszer-ipari szövetség önértékelésében megjelenő képre.)

Egy hálózat versenyképességét – minőségbiztonságát, áru-odakínálási képességét, a globális piacok által elfogadhatónak ítélt költségszintjét – legalább annyira meghatározzák a hálózati jellemzők, mint a lánc egyes termelőinek költségei. (Ezért is tudták az olasz paradicsomtermelő szövetkezetek által kiszolgált sűrítmenygyártók árai veszteségesse tenni az egyes fázisokban sokkal kisebb költségekkel dolgozó magyar feldolgozókat, ezért is tudja árnyomás alatt tartani a dán és a holland húsvertikum a magyar vertikum szereplőit.) Ezért értékelődik föl az igényes termelési technológia mellett az úgynevezett „harvest és post-harvest” fázis, az árukezelés, -készletezés, -szállítás, egy-egy szállítmány homogenitásának szükséglete (egyébként utólag kell válogatni, avagy gyártósort átállítani) és a megfelelő léptékben („kereskedelmi méretben”) való szállítani tudás.

1.1. A nagyüzem a mezőgazdaságban

A mezőgazdaság iparosodásának folyamatában kialakultak azok az intézményrendszerek, amelyeknek a segítségével ki lehet elégíteni az igényes hálózati szükségleteket. Ezek három fő típusa az árutermelő *nagyüzem*, a(z értékesítési célú) *szövetkezet* és a (kereskedelmi vagy feldolgozóipari célokat szolgáló) *termeltető vállalkozás*. Magyarországon csak az első intézményrendszer kultúrája (normái és magatartásrendszere) kiforrott, de még ez is túlzottan tapad a kelet-európai – a tudásgazdaság kiterjedése miatt versenyképességét veszítő – hagyományokhoz.

Az árutermelő nagyüzem százhusz éve kialakult formái arra szolgálnak, hogy egyszerre biztosítsák a „kereskedelmi léptékben” való termelést, a szabványos termékminőséget és azt a szakmai sokszínűséget, amely az egyre változó agrotechnológiai lehetőségek kihasználását és az ugyancsak változó feldolgozó vagy kereskedelmi igények kielégítését lehetővé teszi. Előnye a specialisták jelenléte, valamint az, hogy mivel nagy tömegben szállít – és mert vezetői kapcsolódni tudnak ahhoz az „életvilághoz”, amelyben a megrendelők élnek –, fontos partnere a vevőnek, és ez segíteni tudja azt az egymásra figyelést, s ez szükséges a jó hálózati együttműködéshez.

Az a tény azonban, hogy *a nagyüzemekben elválik a vezetői és a munkaszervezet* – s hogy mifelénk még kasztszerű határok is elválasztják őket –, magával hozza mindazokat a hatékonyságrontó problémákat, amelyekkel a hagyományos ipari szervezetek is küszködnek: a másik részleg munkájához való igazodás gyengeségét, a „potyautas”-jelenségekört, a vállalkozás egészével való azonosulás hiányát stb.

Igaz, láthatók az újulás jelei is. Például a munkaszervezeti autarchiára való törekvés gyengült: a külső szolgáltatókkal való együttműködés szélesedik (akár az outsourcing az iparban), belső vállalkozások alakulnak ki („holdingszervezet”), a törzsdolgozók és a vezetők között társasági kapcsolatok épülnek stb.

A magyar gazdálkodási viszonyok közti tisztánlátást zavarja egyrészt az, hogy a köznyelv gyakran összekeveri a nagyüzemet a nagyban termelő, avagy a nagy területen gazdálkodó vállalkozással. Ezért mondhatják egyesek, hogy a gabonatermelésnek vagy a hizlalásnak „csak nagyüzemben” van jövője. Pedig kiterjedt és igényes szolgáltatásrendszer mellett családi vagy kollegiális mikrovállalkozások is tudnak „nagyüzeminek” tekintett léptékben termelni. (Sőt, a „nagyban termelők” zöme szerte a világon statisztikai értelemben maximum 10 fős mikrovállalkozás.)

Másrészt zavaró az, hogy gazdaságstatisztikusok és a rájuk támaszkodó elemzők a „nagyüzemeket” gyakran a gazdasági társaságok adataival jellemzik. Pedig a gazdasági társaságok (és szövetkezetek) zöme vagy kollegiális vállalkozás, vagy olyan személyes vállalkozás, amelyen a tulajdonosok kívül vannak. És fordítva: az egyéni vállalkozások közt is vannak nagyüzemi formában szervezett vállalkozások. (És *az egyéni vállalkozások zöme, bár nem nagyüzem, néprajzi értelemben családi vállalkozásnak sem tekinthető: inkább az egyedül vagy segédekkel dolgozó mester analógiájával lehet jellemezni őket.*)

A tudásgazdaság kiterjedésével kialakuló vállalkozásbokrok visszaszorítják a nagyüzemi munkaszervezetet, de a nagybani állattenyésztésnek és az intenzív kertészetnek valószínűleg sokáig a fő formája lesz.

1. 2. Szövetkezetek a mezőgazdaságban (buktatók és tévhitiek)

A nagyüzemek kultúraformáló és folyamatos agronómiai újulást hozó szerepe elvitathatatlan, de **európai léptékben** nézve **a szövetkezetek szerepe jelentősebb**. És fő versenytársainknál a szövetkezeti intézményrendszer által formált gazdálkodási és együttműködési minták a meghatározók.

Az áruterelési célból tudatosan megtervezett nagyüzemekhez hasonlóan a mezőgazdasági szövetkezés is jó százhusz éves. De a magyar közönség előtt szerepe és működés módja még ma is ködös. A szövetkezet törvényben előírt jogi formájához fűződő ideologikus képzetek elfedik geneziséjét és agresszív kultúraformáló hatását. (Pedig ennek kihívásával a mi termelőinknek is szembe kell nézniük.)

Igaz, a szövetkezet mint nyitott gazdasági társaság, amelyik minden tagnak egy szavazatot ad, látszólag olyan, mint az egyesület. És valóban van alapítvány jellegű szociális funkciója is: azáltal, hogy a (közreműködés arányában) szét nem osztott jövedelmet oszthatatlan vagyonná teszi, s ezzel a céget – az alapítóktól elszakadva – a mindenkori szövetkezők rendelkezésére bocsátja. Ám ha a szövetkezet jogi rendje csupán a törvényben előírt szabályokra épülne, életképtelen vállalkozás lenne. A „potyautasság” három formája és a „közlegelő-probléma” miatt néhány év alatt összeomlana.

Hiszen mindig nagy a kísértés, hogy

– a szövetkezet (vagy más termeltető) számára készített árut a több és gyors pénzt ígérő vevőnek adja el a termelő, és ezért a szövetkezet nem tudja teljesíteni szerződött kötelezéseit: a feldolgozó- vagy kereskedő cég szemében megbízhatatlan partnernek bizonyul (mai magyar viszonyok közt, amikor a friss áruforgalomnak legalább 25 százaléka a nyilvántartási rendszereket elkerülve, a forgalmi adót megspórolva forog, különösen gyakori a kísértés);

– a közös készletre vagy értékesítési csatornába szállító tag nem megfelelő minőségű vagy nem megfelelően kezelt árut keverjen a szállítmányba (a hetvenes évek második felétől újraszerveződő magyar értékesítési szövetkezetek – kezdetben szakcsoportok – a kilencvenes évek közepéig e két probléma miatt rendre tönkrementek);

– a tagok nagy része részvétlenül figyelje a közös lehetőségek kiharcolásán buzgólkodókat, sőt, hogy kifejezetten ellenségesen viszonyuljon a vevői igényeket közvetítő s ezért változtatást igénylő tisztségviselőkhöz (nálunk még a minden ügynököt vagy tisztségviselőt kikezdő rosszhiszemű bizalmatlanság is rontja a változásmenedzsment sikerességét);

– ha egy szövetkezet sikeres értékesítési csatornát talál, olyan sokan mozdulnak az új lehetőségre, hogy a túlkínálat elrontja a piacot (úgynevezett „közlegelő” probléma). (Marketingstratégiát végrehajtani csak belátható viszonyok közt lehet.)

A fenti – szükségszerű – problémák miatt Európa azon vidékein, ahol a szövetkezést komolyan vették, már a 19. században kialakult egy második (alapszabályokban és működési szabályokban megjelenő) normarendszer, amelyik a részjegy előírásán túl is keményen szabályozza a tagság feltételeit. Hiszen *a szövetkezés* a romantikus és a szocialista antikapitalista ideológia ellenére nem a „kisemberek” szolidáris szervezete csupán (bár bizonyos mértékig az is, de csak „az arra érdemesek”), hanem *a helyi gazdálkodói elit kooperációs technikája*, amellyel a globalizálódó világban biztosítani tudja a nagy forgalmú értékesítési csatornához való közvetlen hozzáférést (a terménykereskedők kiiktatásával vagy új formájú szolgálatba állításával). A kinyíló exportlehetőségek és a szerveződő feldolgozóipar adta a szövetkezés lendületét. És megfordítva: a szövetkezés terjedése tette lehetővé, hogy történelmi léptékben nézve nagyon gyorsan át lehessen állni exportcélú, illetve élelmiszer-ipari igényeket szolgáló termelésre. A kiskereskedelmi láncok szerveződése csak – nagy késéssel – ez után következett.

A termelői szövetkezetek – és az átalakulást segítő hitelszövetkezetek – *azért váltak agresszív kultúraformálóká, mert mindazokat a minőségi, ütemezési, áru-előkészítési előírásokat, amelyek a vevők/felhasználók igényeinek megfelelést szolgálják, megkövetelik a tagjaiktól. Így a piac utólagos szelekciójával szemben a szigorú normaállítással előzetes szelekciót valósítanak meg.* (A minőségbiztosítást nem a posztmodern szervezéstudomány találta fel.) S aki nem felel meg, az nemcsak a biztonságosabb értékesítési csatornából szorul ki, hanem ráadásul *megszégyenül*.

Csak az lehet tag, aki az előírásoknak megfelel, és betartja az egyezség szerinti termelési és szállítási előírásokat. Emellett – a hitelszövetkezeteket alkotó garanciaszövetkezeteket is felhasználva – a tagokat egymás konzultánsaivá és felügyelőivé teszik. (Ezért nem mer egy holland gazda olyan zöldséget vetni, amilyenre nincs szerződése a szövetkezettel.)

Ahol a szövetkezés egy évszázada a gazdálkodás mindennapi környezetéhez tartozik, természetes a piaci/felhasználói szempontból igényes termelési kultúra, továbbá az, hogy az egyezségeket meg kell gondolni és be kell tartani. Ráadásul

ezeken a vidékeken három-négy nemzedéken át szelektálódtak azok a gazdálkodók, akik hálózatokon belüli gazdálkodói szerepre készültek, e szerepekről az iskolákban is tanultak, és a gyülekezeti életben is erről tárgyalnak. Így az üzemgazdasági gondolkodás természetes része a hálózati hatékonyság.

Természetesen Európának sok olyan része van, ahol a gazdálkodók közt nem alakult ki ez a marketingvezérelt, hálózati sikerességre figyelő gondolkodásmód. A szövetkezetek által dominált szakágazatok belső természetében is jelentős különbségek vannak azt illetően, hogy mennyire kezelik üzletvezetésük természetes tartozékának a szövetkezeti felépítményt. (Például a „felvilágosult értelmiség” által, jelentős honi és uniós támogatással kialakított spanyol szövetkezetek tagjai sokkal elveszettebbnek, „kiszolgáltatottabbnak” érzik magukat, mint a holland vagy a dán szövetkezeti farmerek.).

Ám, mivel Magyarország agrárexportőr ország, és stratégiai célunk, hogy az ország természeti adottságaiban, hagyományaiban és a gazdálkodók szakértelmében meglévő lehetőségeket a mainál jobban kihasználjuk, a mércét a versenytársakhoz (húsban a dánokhoz, zöldségben a hollandokhoz, gabonában az amerikaiakhoz stb.) kell igazítanunk.

1. 3. A marketingvezérelt termeltetés

A modern termeltető vállalkozások mai formái a hatvanas évek végén alakultak ki. Noha persze már a 19. században is voltak olyan kereskedők és feldolgozók (cukorgyárak, dohánygyárak), akik termeltettek. Létrejöttük összefügg a mezőgazdaság iparosodásával előtérbe került új gondolkodásmóddal, leglátványosabban azzal a forradalmi átalakulással, amely a baromfi-gazdaságban a hatvanas években ment végbe.

A marketingvezérelt hálózatteremtés logikája világos. Elgondolunk egy tömegesen forgalmazható terméket – ilyen például a grillcsirke –, genetikussal kidolgoztatjuk az egyöntetű súlynövekedésű (hibridizáció) és megfelelő végterméket produkáló fajtát, megtervezzük ennek megfelelő tartási körülményeit és táplálási rendjét, majd megszervezzük a tenyésztő-, a szaporító- és a hizlalógazdaságokat, megrendeljük a megfelelő tápkeverékek előállítását és ütemes szállítását. Megterveztetjük a megfelelő épületeket, legyártatjuk a szükséges technológiai berendezéseket, kialakítjuk a homogén áru jóvoltából nagy teljesítményű vágósorokat, nagykereskedelmi hűtőházakat bérelünk vagy építtetünk, hűtőkocsiparkot szerződtetünk, és a kereskedelmi egységeknek lízingelünk célszerű hűtőpultokat, grillcsirkesütő és -árusító alkalmatlanságokat stb.

Egy marketingvezérelt hálózat kialakítása szükségszerűen sok ponton szakítást jelent a lassan formálódó hagyománnyal. Az új tartástechnológia nem hasonlít a régihez, az újfajta és a nagy tömegben tartás új állati viselkedésformákat jelent, a megnövekedett állat-egészségügyi kockázatok miatt meg kell változtatni a termelők szokásait, sőt, részben még otthoni életformáját is. Az együttműködés szigorú időbeli rendjét ki kell kényszeríteni, a minőségi előírások betartásán óriási értékek múlnak stb.

A termeltető vállalkozásnak (az „integrátornak”) nagy tőkét és sok munkát kell kockáztatnia, s ezért már nem elég az áru átvételével, minőség-ellenőrzésével, ütemezésével törődni: éppolyan aggályosan kell kiválasztania a „stratégiai partnereket”, mint az autógyáraknak a beszállítóikat. Maga az osztott tőkeérdekeltség, vagyis hogy a termelő maga is jelentős vagyont – többnyire hitelt – kockáztat, nem elég biztosíték. Hiszen ha a termelő nem képes a rá osztott szerepet megfelelően betölteni, nemcsak ő bukik, hanem az ütem megzavarodása, a nem egyenletesen terhelt kapacitások és a termékszállítások elmaradása miatt a hálózat egészének romlik a rentabilitása.

E rendszerek viszonylagos *stabilitását éppen a partnerek kölcsönös egymásrautaltsága adja.* Mindkét félnek érdeke a rendszeres és kölcsönös szakmai konzultáció, az egymásra figyelő tervezés. Kifinomult formájukban a termeltetési rendszerek általánosan használják a szövetkezetekben kialakult beavatást és részvételt biztosító kommunikációs formákat. (Az uniós „TÉSZ”-szabályozás ezt meg is követeli tőlük akkor is, ha nem szövetkezeti formában működnek.)

Természetesen azokon a vidékeken és azokban a szakágazatokban, ahol a szövetkezeti integráció a hatvanas évekre már annyira előrehaladt – és a szövetkezeti gyakorlatba már beépült (az állami agrárpolitikával együtt formálódó) középtávú stratégiába illesztett programozott technológiai újlás –, hogy a szövetkezeti ügynökségek meg tudták találni az új programokhoz csatlakozni tudó és akaró gazdákat, a marketingvezérelt új hálózatok kialakítását a szövetkezetek végezték, hogy övük lehessen az új termék piaca is. A hetvenes években az a gyakorlat is kialakult, hogy az újító élelmiszer-

ipari vállalkozások – például a francia tejszövetkezetekkel együttműködő Danone vagy a svájci és olasz szövetkezetekkel kooperáló Nestlé – a szövetkezetekre hagyják a céltermelést végző beszállítói hálózat kialakítását.

A céltermeltetés nagy költségigénye ellenére gyakran az egyetlen út az igényes és termelékeny élelmiszer-ipari termékgyártáshoz. Ám e rendszerben a megbízhatóság, a partnerek tartós közös érdekeltiségének, az egymásrautaltságnak a belátásán alapuló **bizalom** nélkülözhetetlen. A magyar baromfivertikum két zászlóshajójának, a *Hajdúbétnek és a Bábólnának közelmúltbeli összeomlása* éppen e bizalom megroppanása miatt következett be. Nehéz tudni, hogy mennyi szerepe volt ebben a gyenge menedzsmentkultúrának, a likviditási gondoknak, avagy annak, hogy a baromfitelepek kialakításával egyébként nagy kockázatot vállaló beszállítók sem tudtak ellenállni a Magyarországon szokásos „csiki-csukinak”: a megelőlegezett és beütemezett szállítmány egy részét a szürke vágóhelyeknek adták el (s vagy az állatorvossal igazoltattak elhullást, vagy épp a naposállat- vagy a takarmányszállítót – a megrendelő partnereit – támadva védekeztek).

Mivel szokásszerűen a megrendelő előlegezi a hízalók forgóeszközeit, a beszállítói kiesések csökkentik az eszközök forgási sebességét, valamint a vágó- és feldolgozó sorok kihasználtságát, s így növelik a fajlagos költségeket. *A fegyelmetlen hálózatot kiszorítja a piacról a fegyelmezett.* (Ha a kereslet közben nem csökken, az összeomló hálózat tagjait nagyjából átvesszi a kiterjedő hálózatok, de az átmeneti veszteséget nem tudják megúszni.)

Természetesen a termék és a termelési technológia jellegétől is függ, hogy egy termeltető vállalkozás mennyire törekszik stabil vállalkozói hálózat kialakítására. Például a magyar vagy német konzervgyárak számára uborkát termeltető vállalkozások tisztában vannak azzal, hogy a termeléshez szükséges támaszok vagy a termelési mód megtanulása nem jelent komoly „belépési korlátot” jelentő befektetést. Könnyen lehet új partnereket találni (s ha kedvezőbb tevékenység adódik, a korábbi partner könnyen hagy cserben). Ezért tőketámogatással nem segítik a beszállítókat. Ám a baromfi-, a hús-, a dohányiparban (az éppen leépülő cukorgyártásban), egyes hűtőipari tevékenységekben, a gyümölcsfeldolgozó vagy -forgalmazó láncok esetében a termeltetésben a megrendelésen, szaktanácsadáson (partnerkiválasztáson) túl szerepe van az előlegnek, a természetbeni hitelnek, az eszközkihelyezésnek, a hitelgaranciának és a tulajdonosi összefonódásnak is.

A termékfejlesztésben is elkötelezett termeltető vállalkozásnak érdeke, hogy valóban „stratégiai szövetségesei” legyenek a beszállítók: vállalják a változások igényelte változtatásokat fajtahasználatban, ütemezésben, technológiai berendezésekben stb. Ezért szinte *szükségszerű folyamat a termelői hálózat koncentrációja*, a megfelelő szaktudást és az egyre több tőkét az adott termék termelésébe és manipulálásába fektetők kiválasztása.

Így alakul ki az a „bizalmi kör”, amelynek tagjai átérzik a kölcsönös érdekeltiséget, és amelyik elég stabil és elég áttekinthető ahhoz, hogy jól működjön a belső, az összehangolt fejlesztéseket és a koordinációt segítő kommunikációs rendszere. (Nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy az utóbbi tizenöt év üzletemberképző tananyagai ezt az autógyártás és az elektronikai ipar kapcsán leírják.) Hiszen más oldalról nézve a specializált (mert meghatározott céltermékekre irányuló) tudásnak és befektetéseknek ez a hálózata az, ami a szereplőket kiemeli a piac arctalan versenyzői közül. Létrejön az a „*belépési korlát*”, amely rövid távon mind az egyes termelőket, mind pedig a hálózat egészét megvédi a versenytől (a „konjunkturnalovagoktól” és a szerencsét próbálóktól).

Természetesen a termelői kör koncentrációja nem csupán a „stratégiai szövetségek” szerveződésének belső logikájából következik. Ezt igényli *az élelmiszer-vertikum logisztikai racionalizálódása és a minőségbiztosítás* is. Hiszen a szállító- és készletezési egységek léptékében előállított homogén termékcsoportok nélkül a logisztikai költségek úgy megnőnek, hogy a vertikum versenyképtelenné válik. Ráadásul nemcsak a költségek nőnek meg, de a láncolatnak az a képessége is gyengül, hogy biztonságosan és megfelelő minőségben kínálja az árut a felhasználónak vagy a fogyasztónak.

A végtermék minősége szempontjából kitüntetett kockázati tényező a termelésben, illetve a manipulálásban részt vevő ember. Hiszen a nem megfelelő körültekintéssel végzett munka negatív egészségügyi és minőségi következményekkel jár, a sok független résztvevővel előállított termékek pedig még akkor sem egyöntetűek, ha egyenként mindenki gondosan jár el. Márpedig a feldolgozó akkor tud termelékenyen dolgozni, ha homogén terméket dolgoz fel, a kereskedelem pedig igényli, hogy tartósan azonos minőségű kínálatot tudjon a vevőinek biztosítani. (A kereskedelmi marketing legfontosabb eleme az áru odakínálása. S a vevőnek meg kell találnia azt az árut és azt a minőséget, amelyikre számítva bejött az üzletbe.)

Mindezen okok miatt *szorult vissza a rendszerváltás után az árutermelő kistermelés jelentősége, vált jelentéktelenné a „parasztudvari” tehéntartás és hízalás, ritkultak meg a kilencvenes évek végén az önálló gazdálkodók.* Ráadásul a technológiai eszközök gyártói és fejlesztői is igazodtak az integrált rendszerek és a koncentrállódó beszállítói hálózatok

igényeihez. Sok tevékenységi fázisra *igényes eszközök nem is készülnek* az összefogás nélkül dolgozó „kicsik”, az egy-egy tevékenységet nem a szakágazatban kialakult integrációkban szokásos léptékben végzők számára. (Igényes tengerivető gép, fejőállás, feldolgozóberendezések stb.)

Így a tartós mezőgazdasági szerepvállaláshoz egyszerre van szükség a felhasználói igényeket is értő termelői tudásra, egy-egy háztartás lehetőségeihez képest jelentős tőkére és olyan gazdálkodói kapcsolatrendszerre, amelyikkel biztosítani lehet a szükséges szolgáltatásokat és az értékesítési utat. **A mai „paraszt” képzett, jelentős tőkét kockáztató, kapcsolatépítésben jártas és igényes (kis)vállalkozó.**

Az élelmiszerlánc integrált hálózatainak csomópontjában álló élelmiszer-ipari üzemek privatizációja vagy csődeljárása kapcsán nálunk gyakran vált és válik vitatémává, hogy nem kellene-e ezeket az értelemszerűen termeltető vállalkozásokat *termelői tulajdonba* adni. Hiszen leginkább figyelt versenytársainknál, a dánoknál a húsipar zöme szövetkezeti tulajdonban van, és mindenütt, ahol a szövetkezés hagyományai elterjedtek, gyakori, hogy a feldolgozás első fázisát szövetkezeti üzemek végzik. Sőt, arra is vannak példák, hogy speciális (karakteres) termékeket gyártó üzemek és beszállítóik egyetlen tulajdonosi hálót alkotnak.

Úgy tűnik azonban, hogy a magyar agrárius közbeszédben – talán a leninista gondolkozásmód hagyománya miatt – eltűnt a „ki a tulajdonos?” kérdés. Pedig a tulajdonos kiléténél sokkal fontosabb, hogy a tulajdon kezelői a vagyont távlatos hozamára tekintenek-e, avagy a közvetlen hasznoszerzésre. (Ne felejtjük el, hogy a mai világban a végső tulajdonosok helyett a biztosítók, a nyugdíjalapok, a megtakarítási alapok és az alapítványok kezelik a vagyont, s őket sem a cégekben való közreműködésből származó jövedelem, hanem a cégvagyont tartós értékesülése érdekli.)

A tartósan sikeres szövetkezeti cégek azért tudnak sikeresek lenni, mert vagyongazdálkodóik alapítványként kezelik e cégeket. Ezeknek nemcsak az a dolguk, hogy feldolgozzák azt, amit éppen a tagok termelni tudnak, hanem hogy *kezdeményezzék a tagok (és a jövőbeli tagok) érdekében a termelési rend örökös változtatását.*

Nálunk azonban a termelői tulajdonban lévő cégek vezetői arra panaszkodnak, hogy a tulajdonosok a saját termékeik kedvezőbb elbírálását, likviditási gondjaik enyhítését várják el a közös cégtől: szétzilálják a termelés érdekeit szolgáló fegyelmet. A feldolgozó cég szempontjából még a Parmalat gyár termelői csoport tulajdonába kerülése sem egyértelmű sikertörténet. Hiszen a csoport értékesítési stratégiájának csupán egyik eleme a tejgyár használata. (Vagyis ők éppúgy „külső tulajdonosok”, mint a nemzetközi cégek. S talán még kevésbé vannak tudatában a tejgyár önértékének.)

2. A tudásgazdaság kiterjedése a mezőgazdaságban

A tudásgazdaság kiterjedése a mezőgazdaságban (és az élelmiszer-vertikum egészében) azokkal a folyamatokkal függ össze, amelyek a gazdaság többi szektorát is átalakítják. Ennek a folyamatnak emberierőforrás-oldalán az a történet áll, amelyben *a hagyományvezérelt munkaszervezetek mellett erodálódnak kezdtek a „technokratikus”, a képzett szakemberek által megtervezett és vezényelt munkaszervezetek és hálózatok is.* Már csak azért is, mert a tömeges iskoláztatás a boldogulni akaró új nemzedék tagjait elválasztotta akár a régi, akár az új szervezetekbe való szocializálódás pályáitól. (Nemcsak a paraszti hagyományok zöme enyészett el, hanem a 20. század első felében karakteresen megformálódott munkás- vagy mérnökhagyományok zöme is.)

Ugyanakkor az iskolarendszerben – különösen a különböző szintű szakképzésekben –, valamint a(z) elsősorban szakmai közéletben tudatosodott az a technológiai és együttműködési racionalitás és olyan megfontolások, amelyek a hatékonyság javítására törekvő „tudományos munkaszervezés” és „az emberi kapcsolatokat” iskoláinak szempontrendszerét is adják.

Olyan nemzedék(ek) nőtt(tek) fel, amelyek interiorizálták ezeket az elveket, avagy másképpen szólva: akiket nem elsősorban a hagyomány vezet egy-egy munkafolyamat kialakításában, hanem *az eredményre törekvő célracionális* (noha persze akaratlanul is támaszkodnak sokféle hagyományra is). A hetvenes–nyolcvanas évek gazdasági válságaiból így elindulhatott egy új szerveződési irány. Az ambiciózus műszaki (és kisebb részben gazdasági) szakemberek egy jelentős része nem a hierarchiákban kereste a boldogulást, a „feltörekvés” útját, hanem azt keresték, hogyan tudnak gazdasági sikert ígérő személyes és kollegiális szerepeket kialakítani a gazdasági térben. (S e törekvésekben gyakran összetalálkoztak többnyire tanult munkásokkal és „parasztokkal” is. Míg Nyugaton a „stagfláció” és a hagyományos – kasztosodott – szervezetek szükségleteihez képesti „túlképzés” készítetett új út keresésére, nálunk a technikailag újuló és saját hálózatokat formáló

„második gazdaság” és a vállalatirányítási újítások formálták a világgépet.) Nem véletlenül formálódott meg a kilencvenes évek vállaltszervezési könyveiben a hierarchikus vállalatok és hálózatok képe helyett a részlegesen autonóm szakosodott vállalkozásokból álló új hálózati modell. (Ezekben a hierarchiát, mindig másképp, a feladat formálja, nem a rang.)

A technikai-gazdasági feltételek oldalán pedig: míg az anyagtudományok, a biotechnológia és a vezérléstudomány lehetővé tette, hogy a 19. században „produktívnak” tekintett tevékenységi formák (ipari és mezőgazdasági termelés, bányászat, szállítás) termelékenysége tíz-, hússzorosodjon, sőt egyes esetekben (ilyen a gabonatermelés is) ötvenszeresedjen, és ezzel a „produktív szféra” munkaerő-szükséglete lecsökkenjen, és a „tanulatlan” munka a termelésben háttérbe szoruljon, az informatika és a kommunikációs rendszerek fejlődése lehetővé tette, hogy az együttműködések kilépjenek a személyes kapcsolatrendszerek hálózataiból. **A verseny súlypontja az egyre könnyebben elérhető technikai lehetőségek megvalósításáról áttevődött az együttműködések hatékonyságának javítására.**

A „tudás gazdaság” úgy újítja a szabályozott információs és döntési rendszerű „nagyüzemeket” és a szövetkezeti és termeltetői rendszereket, hogy céljaikat megőrzik: a termelési-forgalmi-értékesítési folyamat minél ésszerűbb s ezért a ráfordításokat a verseny körülményei közt is megtérítő kialakítását. Univerzális információs, kommunikációs és döntési eljárások helyett azonban a kialakuló „vállalkozásháló”, illetve „vállalkozásbokrok” a tevékenység és a résztvevők természete szerint *egyéntik a feladatokat és a hálózati szerepeket*. Persze ezt csak akkor tehetik meg, hogyha a meglehetősen autonóm szereplők világgépe, „nyelvezete”, célképzetei illeszkednek egymáshoz, és kialakul köztük egy *csoporthorál*.

Vagyis míg az új folyamatok felbontják a hagyományos hierarchikus szervezetek kasztrendszerét, megszülnék egy újabb kasztrendszer. S ami még kellemetlenebb: mivel az újuló kooperációs formák megnövelik a (különösen a mezőgazdasági) munkavégzők zömének autonómiáját, megnövelik a résztvevők felelősségét is. Ezért aggályosabb a partner és a munkatárs kiválasztása („olyan munkatársat keresnek, aki több munkaterületen jártas, s átlátja az egész gondját”). *Ezért tudnak kevésbé befogadni olyan embereket, akiknek hiányos a munkakultúrájuk (s ezért minőségi kockázatot jelentenek), avagy fogyatékos az együttműködési képességük (azaz nem érzékelik, hogy munkájukhoz hogy kapcsolódik mások munkája)*. Szinte egyetlen formában tudnak feladatra gyengén motivált embereket alkalmazni: a „patronus-kliens” viszonyok újraélesztésével. (A posztmodern újraszüli a feudalizmus formakincsét is.)

A „tudás gazdaság” vállalkozásbokrai és vállalkozáshálói készen állnak arra, hogy bármikor szükség lehet újításra, ezért tartozik hozzá a tudás gazdasághoz *az életfogytig tartó tanulás*. (Ám ellentétben a „jó pappal”, a szofistával vagy a skolasztikussal, az örökös tanulásnak ez esetben nem a bölcsesség megszerzése a célja, hanem a gyakorlat.) A szakma és a gazdasági tevékenységi kör horizontja figyelésének, a konzultációk lehetősége keresésének, a célszerű továbbképzésnek életformaterhét enyhítik a szakmai társasági formák, a célszerű netes információs fórumok és továbbképzési technikák. *Ám internetre nemcsak ezért van szükség*. A koordináció gyorsasága és rugalmassága is ezt igényli. A piaci veszélyek és lehetőségek nyomon követésének, sőt, az üzletkötés (értékesítés, anyag- és szolgáltatásvásárlás) fő eszköze is egyre inkább a net.

A tudás gazdaság előretörése versenytársaink mezőgazdaságában természetes következménye annak a több nemzedéken át zajló szelektációs folyamatnak, amelyekben – éppen azért, mert a „nyugati világ” nagyobb részében a mezőgazdaság mikrovállalkozások versenyében működik – rendre *kiválasztódnak azok, akik sikeresebbek*, azaz tudásuk, kapcsolatrendszerük (többek közt termeltetőikkel és bankokkal való „szótértési” tudásuk) és megszerezhető eszközeik révén jobban tudják kiszolgálni a felhasználók és a fogyasztók igényeit. (Annak ellenére, hogy a háborúk és inséges idők után mindenféle „protekciónizmusok” tervezték fékezni ezt a folyamatot.)

Az a relatíve tőkeerős és egyre magasabb szinten képzett vállalkozói réteg, amelyik a piacra kerülő áru zömét adja, nagyjából ugyan az egykorvolt gazdák leszármazottai közül került ki, de úgy is láthatjuk őket, mint akik „kivásárolták” *az egykori parasztságot*. S a parasztság erősítésére kialakított árvédelmi rendszerek jóvoltából többnyire „jó áron”, méltányosan tudták ezt a kivásárlást végrehajtani. Ők iskoláikat, folyamatos továbbképzésüket s (jelentős részben hitelből származó) tőkéjüket olyan befektetésnek tekintik, amelynek meg kell térülnie. Ezért (bár természetesnek tartják az érdekvédelmi, a nyílt és burkolt lobbitevékenységet is) a józan közgazdasági szemléletet ápolják magukban is és partnereikben is.

Nálunk *a mezőgazdálkodók mezőnye kettészakadt*. Azokra, akik többnyire nemcsak tudást, de tőkét is kockáztatva belátják, hogy a gazdaság rendszerében kell boldogulniuk, s azokra, akik tulajdonképpen szerencsejátékot játszanak. Jobb esetben önkizsákmányoló magatartást felmutatva remélik, hogy az „áldozatos” lét megtermi gyümölcsét – s az állammal

elégedetlenek –, rosszabb esetben kettős morállal próbálnak fennmaradni. A szorongás azonban annak ellenére állandó része agrárrendszerünknek, hogy a gazdaságok zöme az unióba lépéssel a korábbiaknál nagyobb jövedelembiztonsághoz jutott. (Ezért is érzik úgy gyakran az élelmiszer-iparosok, hogy két tűz közé kerültek: miközben az áruházcsoportok szorítják őket, a mezőgazdálkodók, feldolgozók iránti lojalitásukat gyengíti az állam, illetve az unió adta jövedelembiztonság.)

3. A kistermelők esélyei

A foglalkozási adatfelvételre támaszkodó szakmastruktúra-előrejelzés nem foglalkozik érdemben az önállóan (alkalmazottak nélkül) dolgozó vállalkozókkal, és egyáltalán nem figyel a mezőgazdasági *árutermelésben csupán részesülő keresőként jelen lévő* mintegy 300 ezer (mellékfoglalkozású) gazdára és a közel ennyi rendszeresen mezőgazdasági munkát végző *alkalmi és időszaki foglalkoztatottra* (akik látványos részének foglalkoztatása újra a napszámos-, illetve summáshagyományok szerint rendeződik, bár többségük személyes kapcsolatrendszer keretében ágyazottan vesz részt a mezőgazdasági termelésben).

Az AKII teszüzemi vizsgálatai alapján úgy becsüljük, hogy a legális, legalább két EUME, azaz várhatóan legalább évi öt-hatszáz ezer forint jövedelmet termelő gazdaságok évi 420-450 ezer „munkaerő-egységnyi” munkát használnak fel közvetlenül, és ezen felül még legalább 80 milliárd forintot fizetnek ki vásárolt szolgáltatásokra. (Bár ez a szám nyilvánvalóan alábecsült.) Még ha azt feltételezzük is, hogy a 160 ezer főnyi „statisztikai foglalkoztatotti létszám” keretében számba vettek jelentős része többe dolgozik a mezőgazdaságban évi 2200 óránál, akkor sem tűnik túlzónak, ha azt feltételezzük, hogy további 500-600 ezer embernek van rendszeres jövedelme a mezőgazdaságból. (Nem számítva azokat, akik termékeiket a családon belül használják fel, s ezért agrárjövedelmük belül marad a háztartáson.)

Hiszen a mai „modernből posztmodernbe” forduló mezőgazdaságnak is természete az idényszerűség és a munkák jelentős részének szezonhoz kötöttsége. A fejlettnek tekintett világban is kialakultak azok a szerződészerű jogi formákkal nem mindig követett intézmények, amelyek a mellékfoglalkozású árutermelést („part-time farming”) és a rendszeresen szükségessé váló kiegészítő munkát a mezőgazdálkodás (s a feldolgozóipar és élelmiszer-kereskedelem) rendjébe integrálják.

Hogy a burjánzó gyakorlatról valamilyen áttekintést nyerjünk, célszerű ez intézményeket két csoportra osztani: a termelési együttműködést („közvetlen munka, avagy feladatmegosztást”) szolgáló intézményekre, valamint a piaci szereplés eredményességét segítő intézményekre. (Noha tudjuk, hogy a szokásban rögzült intézmények funkcióváltása a körülmények kényszerének, avagy a lehetőségek csábításának hatására gyakori.)

A *munkacsere- („kaláka-”) rendszerek* árutermelő mezőgazdasági vállalkozásokhoz idomulása két együttműködési forma felé sodródik. A különböző felszerelésekkel (és szakértelemmel) rendelkező, elvben „egyenrangú” gazdálkodók (valamint ezek családtagjainak és alkalmazottainak) egymásnak kölcsönösen munkát végző szövetsége a maga idealizált formáját az úgynevezett „*gépkörökben*” találta meg. E forma elterjedésének és még inkább stabilizálódásának korlátot állít az, hogy ha az együttműködők hasonló üzletágban dolgoznak, akkor a munka- és gépiszolgáltatás-szükségletük versenyezve jelentkezik. Ezért a minta tovább változik. Szántóföldi és tehenészgazdaságok együttműködése esetén közös szolgáltatók igénybevétele felé („vándorló” kombájnos vállalkozások, növényvédő szövetkezesek, legeltető és silókészítő társulások stb.), kertészeti termelői bokrok esetében pedig mezőgazdaságon kívüli rokoni, szomszédági, társasági, kollegiális kapcsolatban álló emberek szívességcsere-rendszerbe vonása felé. (Amely könnyen vált át napszámos foglalkoztatásba.)

Jobban elterjedtek és sikeresebbek a formailag szintén munka- és szívességcsere-hálózatként megjelenő „*patronus-kliens*” *hálózatok*. Ezekben komoly felszerelésekkel, szakértelemmel és kapcsolatrendszerrel rendelkező vállalkozók és vállalkozások „vállalják”, hogy gyengén felszerelt, általában csak egysíkú, avagy kifejezetten céltermelést végző „kistermelőknek” elvégzik a szükséges szolgáltatásokat (gépi munkákat, növényvédelmet, szállítást), s ennek fejében a „patronált” a szezonmunkák idején a nagyvállalkozás rendelkezésére áll. (E viszonynak ősfarmája az a száz évvel ezelőtt gyorsan terjedő minta, miszerint egy-egy „jó gazdának”, azaz fogattal, jó ekével, vetőgéppel rendelkező sikeres árutermelőnek „jó emberei” vannak. Olyan „kisparasztok”, akik a szolgáltatások fejében elvégzik a „gyalogmunkákat”). Természetesen e formára is gyakran épült és épül rá „értékesítési”, avagy „beszerzési” társulás. Azaz a nagyvállalkozás ezt is megszervezi a patronáltaknak.

A téveszidőkben a tévesz és a háztáji viszonyában általánossá vált ez a patronus-kliens viszony. Ám gyakran telítődött új tartalommal is. Általában azért, mert asszimilálta a harmincas évektől terjedő „új” kooperációs elvet: *a szántóföldi és a*

kertészeti vállalkozások szimbiózisát. E szimbiózis ismert mintái („dohányosok”, „csányi” dinnyések, „makói” hagymások, Kalocsa és Szeged környéki fűszerpaprika-termelők, legforradalmibbak a szentesi „bolgár” típusú kertészvállalkozók és a „cívissz parasztok” ikervállalkozásai) formailag ugyan magukon hordják, hogy patrónus-kliens mintákból jöttek létre, mégis, a szántóföldi vetésforgó megfelelő fázisát „bérló” kertész vállalkozók egyenrangúbbak a korábbi minta „részes” művelőinél. Hiszen másféle tudása, tőkéje és kapcsolatrendszere van a kertésznek, mint a szántóföldi gazdának, és mert a „gazdának” érdeke, hogy a személyes kapcsolat tartós legyen.

Ha egy-egy vidéken elterjedtek a szántóföldi forgókban működő kertészeti vállalkozások, erre hivatalosan – szövetkezet, avagy termeltető vállalkozás szervezésében –, avagy nem hivatalosan, személyes kapcsolathálókba ágyazottan, „bizalmi körökre” figyelve, ráépülnek szolgáltató (palántanevelő, növényvédő, berendezéskészítő és karbantartó stb.) és értékesítő vállalkozások. A tévesek egy része annak idején törekedett arra, hogy a szántóföldi forgókba épült kertész-kisvállalkozások szolgáltatásait – a szántáson, műtrágyázáson túl is – maga szervezze, pedig ez nem igazán ésszerű. Annyira más természetű kapcsolatrendszerre van szüksége a speciális kertészeti termék termelőinek, mint a szántóföldi és állattartó gazdaságnak, hogy a „közösködés” minőségromláshoz, avagy a tranzakciós költségek növekedéséhez vezet. Tartós szolgáltatási rendszerek a kertészvilág belső kapcsolatrendszerének és a termeltető (az élelmiszer-ipari vagy kereskedőcég) együttműködésében tud megformálódni. *Több értékesítési csatorna esetében pedig a kertészeti bokrok igénylik a szövetkezést* (ezért „kényszeríti” ki az unió a TЭСZ-eket).

Ma a szövetkezeti „háztáji” intézménye két formában él tovább. Alkalmazottakkal dolgozó nagyobb vállalkozások azzal is biztosítják szakmunkás dolgozóik elkötelezettségét és vállalkozásuk célszerűbb méretét, hogy az alkalmazottak nevének lévő földet „kvázi családi gazdaságok” formájában, valójában a patronáló vállalkozás részeként működtetik. Így az alkalmazottak (4 millió forint mínusz elszámolt költségek mértékéig, amit papíron lévő gazdaságuk terméséért kapnak) adómentesen jutnak jövedelemhez, az alkalmazók pedig bérjárulékokat is spórolnak. Másik elvű gyakorlat pedig az, hogy kertészeti kisvállalkozók földjét szántóföldi vállalkozók művelik, *a kertészeti termelők pedig a művelő gazda vagy gazdaság forgójába illeszkedve* – a saját tulajdonú földtől elszakadva – (a réginél általában nagyobb méretű) „háztájiban” termelik a zöldséget. (Ahol ilyen típusú együttműködések nem jöttek létre, ott a zöldségtermelők egy része a tévesek felbomlása esetén nehéz helyzetbe került. Hiszen néhány hold saját föld nem ér annyit, nem hoz annyi jövedelmet, mint egy hold megfelelő forgóba illesztett „háztáji”). A két minta sok helyütt össze is kapcsolódik.

Az értékesítési célú, de közös szolgáltatásokat is feltételező, szocialista korban kialakult integrációs minták – a „szakcsoport”-modell – tovább élése és újraéledése meglehetősen elterjedt (bogyósgyümölcs-, léalma-, meggy-, cseresznye-, borszőlő-, bodza- stb. termelésben). Az ültetvényhez szükséges tőkeigény, az áru, az árukezelés és -értékesítés egységességéhez kapcsolódó minden résztvevő számára átlátható érdekek és a szezonálisan megugró munkaerőigény összehangolására hatékonyak bizonyultak. *Az érdekeltek is látták, hogy ahol a nyolcvanas évek modern ültetvényeit „egyénilag” kezdték művelni, az ültetvények tönkrementek.*

Az összehangolt növényvédelmet, egységes művelési módot, szabványos betakarítási és árukezelési előírásokat érvényesítő (és az új telepítéseket közös terv szerint végző) csoportok azonban ingatagok. A közös versenyzői térbe került Kelet-Közép-Európában nemcsak a feldolgozóipar több hullámban zajló átrendeződése, hanem a régi tagállamok feldolgozóinak kiszolgáltatására Lengyelországtól Szlovéniáig ugyanolyan termékkörökben felpörgő kínálat is gyakran vezet értékesítési problémákhoz. *Az értékesítési nehézségek pedig menthetetlenül kikezdi a csoportkohéziót.*

Áldozatvállalásra kész, szervezőmunkát és piacépítést is vállaló szolgáltató vállalkozók, avagy a patrónus-kliens kapcsolatokat a csoportba visszaállító, elkötelezett (azaz jelentős befektetéseket kockáztató) termeltetők nélkül hiányzik az a híd, amelyik a nagyobbreszt mellékfoglalkozású termelőket felelősen összekötné a felhasználókkal. A jelentős tőkét kockáztató termeltető azonban sok esetben nem feldolgozó, hanem olyan nagyvállalkozó vagy nagyvállalkozás, amelyik a saját értékesítési kapacitását és szakmai szolgáltatásainak piacát növeli meg azzal, hogy kistermelői rendszert is működtet nagyban termelő üzeme mellett.

A rendszerváltás után indult termeltető vállalkozások kapcsolódtak élelmiszeriparhoz is (az újjászervezett cukorgyárak, a dohányfermentáló, gyümölcs- és zöldségfeldolgozók, hús- és baromfiipari közép- és nagyvállalkozások nemcsak megrendelőként, hanem tőkét kihelyezve is dolgoztattak és dolgoztatnak), ám a kistermelés szempontjából nem ezeknek volt kiterjedt szerepük. (Ahogy már írtuk, az iparnak nagyobb biztonságot nyújt a koncentrált beszállítói kör. *Kistermelői együttműködést befogadnak, de nehezen tudnák és akarnák azt megszervezni.*)

Feldolgozók, exportügynökségek és az egyre nagyobb szerepet vivő, bolthálózatokat ellátó „áru-előkészítő” vállalkozások számára „árualapot” gyűjtő *terménykereskedők* közvetítették és közvetítik a kistermelők közt a „támasztott” uborka, káposztafélék, gyökérzöldségek, gyógynövények, torma, bodza stb. termelésének aktuális tudásanyagát (éppen ezért gyakran együttműködnek szolgáltató vállalkozókkal, „minta”-kertészekkel, vagy maguk is azok). Abban az értelemben ők is termeltetők, hogy általában kialakítanak egy „törzsbeszállítói” kört, akikkel szemben elkötelezettek. (Enélkül egy újabb szezonban könnyen kikerülhetné őket a piac.) E kereskedőknek a szomszéd országokon túl *Német- és Olaszországig is kiterjedő piaci horizontja segítette, hogy sok vidéken újulni tudjon a kistermelés.*

Többnyire ehhez a *terménykereskedők közvetítette rendszerhez* kapcsolódnak azok a helyi – a „*szociális földprogramhoz*” vagy alapítványokhoz is – kapcsolódó, „háztájizást” újraszervező, kedvezményes szolgáltatásokat biztosító kezdeményezések, amelyek azt célozták, hogy a munkanélküliségtől sújtott kisfalusi családok megélhetését segítsék. Bár e kezdeményezések jelentős része kudarcokhoz vezetett, néhány helyi program mellékfoglalkozású termelő vállalkozások „inkubátorának” bizonyult.

A terménykereskedők közvetítette rendszer kétes stabilitása készítetett arra néhány termékgyártót és áru-előkészítő vállalkozást, hogy a kereskedők által animált termelői csoportokkal közvetlen kapcsolatra lépve hitelezett, szaporítóanyaggal és szervezett növényvédelemmel ellátott *beszállítói bokrokat* hozzanak létre. És ennek az instabilitásnak az elkerülése érdekében kezdődött újra – közel húsz év kudarcai után – a minőségi előírásokat és a termelői szelekciót komolyan vevő szövetkezés. Formálisan (Mórahalom példáját követve) és informálisan (például dinnyetermelők között) egy-egy hűtőház- vagy hűtőkamion-vállalkozás köré szerveződve. Így olyan kiskereskedelmi áruterítést is szolgáló készletező és áru-előkészítő vállalkozások jöttek létre, amelyekben a termelőknek is közvetlen érdekelttségük van (amely iránt a termelőknek legalább egy belső köre elkötelezett), és amelyhez nemcsak főhivatású agrárvállalkozók, hanem mellékfoglalkozású termelők is csatlakoznak. Ez a bázis rendeződött be a TÉSZ-ekbe.

A tejipar minőségigényének és logisztikai szükségleteinek explicitté válásával *ellehetetlenült a parasztudvari tehéntartás.* Hiszen ez többnyire nem tudja teljesíteni a kellően steril „extra” tej iránti igényeket, és nem tud hűtőtartálynyi méretben szállítani. Csak azok a tehéntartók tudnak talpon maradni, akik személyes kapcsolatrendszerben tudják eladni a tejet, és azok, akik ki tudnak alakítani olyan egymást ellenőrző termelőkből álló csoportokat, *tejszövetkezeteket*, amelyekben belül biztosítani lehet, hogy mindenki tisztán fejjen, gondosan szűrjön, és két-három órán belül a közös gyorshűtőbe vigye a tejet. Egyetlen nem elég tiszta vagy késve lehűtött tétel az egész közös szállítmány minőségét tönkretesz. (Mivel sikerült néhány ilyen 2–10 tehenes gazdákból álló csoportot tartósan működtetni, a minta hitelesítette magát.) A kistermelői tejszövetkezetek tartósan azonban valószínűleg csak akkor tudnak fennmaradni s esetleg terjedni, ha sajátos termékgyártás kapcsolódik hozzájuk. Elvben a sajt fogyasztás bővülésére lehet számítani, de az európai sajt piacon – a hagyományos nyugat-európai szövetkezetek miatt – erős a verseny, s egyelőre nem tolonganak a kis sajtgyárakat termelői bokrokra telepíteni akaró vállalkozók.

A mellékfoglalkozású árutermelők körében természetesen máig jelentős a személyes kapcsolatrendszerben való értékesítés, a boltosokkal, kofákkal, út menti vagy fuvarozó szezonális értékesítőkkal való kapcsolatépítés, munkahelyi árusítás stb. Mivel a mellékfoglalkozásban mezőgazdasági árutermelést végzők nagyrészt a városi övezetekben tudtak fennmaradni, és jellegzetesen vegyes foglalkozási összetételű családok tagjai, ezek az értékesítési csatornák nem jelentéktelenek. Sőt, a közvetlen értékesítés tere a falvakban még bővül is, összefüggésben azzal, hogy egyre kevesebben termelnek, s a még termelők pedig szakosodnak. Néhány értékesítési csatorna szűkül ugyan, de e területen is van újlás.

Amerikában és Északnyugat-Európában több évtizedes hagyománya van *a közösség által támogatott közvetlen (termelői) értékesítésnek.* S – érthetően – az ebből adódó értékesítési formákat jobban tudják használni a mellékfoglalkozású termelők, mint a főhivatású gazdálkodók. Nálunk az itt kialakult formákat (szombati korzóhoz kapcsolódó helyi piac, e-mailben a kiválasztott partnerrel egy évre egyeztetett szállítások, bolt, amelyik a megbízható beszállítói kör áruját kínálja stb.) egyelőre a biotermékek forgalmában használják. Am ha szervezzük, idővel mind a bio-, mind általában a friss termékek piacán kialakul az a vevői kör, amelyik vállalja az ezzel járó nagyobb költségeket, illetve törődést.

A falusi turizmus is kínál kistermelői értékesítési lehetőséget, sőt – korlátozottan – még mellékfoglalkozású termelők nyersanyagából háziipari módon előállított terméket is segít piacra jutni. A szatmári szilvából udvaron főzött, helyi csupokban árult lekvár bizonyulhat másokat is ösztönző sikeres mintának.

Bár a megrendelés mellékletében felvetett kérdés, hogy „az unión kívüli piacokon” adódó lehetőségek milyen kistermelői lehetőségeket teremtenek, valószínűleg a „vágyvezérelt gondolkodás” terméke, a hazai piacon (s a környező országokban) a zöldség- és gyümölcsfogyasztás joggal remélt emelkedése a mellékfoglalkozású árutermelést is ösztönözni fogja.

4. A helyzet és a lehetséges stratégia

A diagnózis szálait összefoglalja az ÉFOSZ által készített stratégiai elemzés. (Az ebben megjelenő önsajnáló elemtől eltekintve számvetésük tárgyilagoss.)

A magyar élelmiszeripar SWOT-elemzése

ERŐSSÉGEK	GYENGESÉGEK
<ol style="list-style-type: none"> 1. Kedvező természeti adottságok a különleges minőségű mezőgazdasági nyersanyagok termelésére, speciális ízvilág. 2. Hagyományos nemzeti élelmiszerek és konyha. 3. Lezárult magánkézbe adás, a külföldi tőke jelenléte. 4. A külföldi tőke révén bekapcsolódás a regionális termékgyártási stratégiákba. 5. Többek között az alacsonyabb iparosodottság következtében a régi tagállamokhoz képest alacsony környezetszennyezés. 6. Széles nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező kutatói háttér. 7. A mezőgazdaság legnagyobb piaca. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kis piacméret. 2. Nemzetközi összehasonlításban kis vállalati méretek. 3. Csökkenő termelés és értékesítés. 4. Alacsony jövedelmezőség. 5. Alacsony szervezettség az élelmiszerlánc mentén. 6. Gyenge érdekérvényesítő képesség az erős politikai befolyás alatt lévő mezőgazdasággal és a kereskedelemmel összehasonlítva. 7. A vásárlóerőhöz képest drága mezőgazdasági nyersanyag. 8. A mezőgazdasági támogatások jelentős része kiáramlik a szektorból, nem szolgálja a versenyképesség növekedését. 9. A szürke- és a feketegazdaság nagy súlya. 10. Komplet gyártási kultúrák tűntek el (például egyes zöldségek). 11. A magas hozzáadott értéket előállító külföldi tőke részének kivonulása. 12. Menedzsmentproblémák (felkészültség, egykezi irányítás, együttműködési készség, túlzott elvárások az állam irányában, megalapozatlan önbizalom). 13. Romló szakmunkásháttér. 14. Kevés innováció.

15. Kevés erős hazai márka, gyenge megkülönböztethetőség.
16. Tartós hazai piacvesztési tendencia.
17. A KKV-k tőkeszegénysége, piacvesztése.
18. Lemaradás a technológiai fejlesztésekben, innovációban.
19. A hazai kutatási potenciál kihasználatlansága, eredményeinek gyenge hasznosulása.
20. Nincs egységes kormányzati kezelése az élelmiszeriparnak. A különböző szaktárcák csak a saját oldalukkal törődnek.
21. Az érdek-képviselési munka demokratizmusa
22. Nincs kialakult, valóságos üzleti reprezentáció alapján létrejött érdek-képviselési struktúra.
23. Politikai érdekeitől függően tárgyal a kormányzat az érdekképviselésekkel, és veszi figyelembe felvetéseiket
24. Nem elegendők a kormányzat kötelezettségei az érdek-képviselési álláspontok kezelésével kapcsolatban
25. A politikában nincs prioritása a hazai élelmiszeripar védelmének, a hazai áruk tisztességes belföldi forgalmazásának (élelmiszerkönyv előírásainak helytelen értelmezése, versenytörvény végrehajtása).
26. Magas állami elvonások.
27. Hatástalan piacvédelem, a fogyasztóvédelem nem megfelelő fókusz.
28. Kifogásolható hatósági ellenőrzési fókusz, amely nem a bizonytalan eredetű importtermékekre koncentrál. Bíróságolásnál bevételorientáltság.
29. Gyenge fizetőképesség + tudatosság = csökkenő átlagos termékminőség.
30. A kereskedelmi láncok nyomasztó túlsúlya a kiskereskedelemben = kiszolgáltatott beszállítók, irreális árverseny, gyengülő gyártói márkák.

31. Alacsony fogyasztói tudatosság: kevés figyelem az egészséges életmódra, a hazai termékekre, termékösszetételre, hazai boltra.
32. Nincs világos élelmiszer-ipari stratégia és erre alapozott fejlesztést támogató rendszer.
33. Átpolitizált hazai agrárpolitika.

LEHETŐSÉGEK

1. Speciális termékekkel új piaci szegmensek nyitása.
2. A piacvédelmi lehetőségek kihasználása mind kormányzati, mind civil és vállalati oldalon.
3. Kormányzati prioritássá válják a hazai élelmiszeripar fenntartható fejlesztése.
4. Politikai és gazdasági támogatás a hazai KKV-k megerősítéséhez.
5. A hatósági munka javítása, a bizonytalan eredetű importtermékek kiszűrése.
6. ÚMVP-források.
7. Közösségi marketingstratégia kidolgozása és megvalósítása bel- és külföldön.
8. Szervezettség és együttműködés növelése az élelmiszerlánc mentén.
9. Piackutatás, strukturált információáramlás kialakítása.
10. A beszállítói koncentráció növekedése.
11. Megkülönböztethetőség erősítése: részstratégiák, innováció, regionális, hagyományos termékek újrapozicionálása.
12. Vertikális és horizontális stratégiai együttműködések.
13. Párbeszéd a nemzetközi cégek és a kormányzati szervek között a külföldi tőke magatartásának befolyásolására.
14. A földkérdés megnyugtató rendezése.
15. A hazai mezőgazdasági nyersanyagok hazai feldolgozásának ösztönzése szabályozási, támogatási és informális eszközökkel.

VESZÉLYEK

Nemzetközi

1. Dollárgyengülés, árfolyam-bizonytalanság.
2. A Dohai Egyezmény aláírása.
3. A közösségi agrárpolitika reformja.

Hazai

1. ÚMVP-források késlekedése.
2. A bankok hitelezési hajlandóságának csökkenése.
3. Energiaár-emelkedések.
4. Csökkenő fizetőképes kereslet.

Alapanyagoldal

1. A kedvező természeti adottságokból származó előnyök nem kerülnek kiaknázásra.
2. Alapanyagok drágulása, fokozódó exportja.

Feldolgozás

1. Az élelmiszer-ipari cégek és foglalkoztatottak számának további csökkenése.
2. Az élelmiszeripar versenyképességének további csökkenése.
3. Az élelmiszeripar helyzetét figyelmen kívül hagyó kormányzati politika.
4. Ha a gondolkodás terén nem tudunk változtatni a szakmában, a kedvezőtlen folyamatok felgyorsulnak.
5. Importfüggés, csökkenő állami bevételek, szűkül a hazai élelmiszerek piaca.

16.A szerződéses fegyelem javítása.	Kibocsátási oldal
17.Kereskedelmi láncok erőfölényének korlátozása EU-konform és informális eszközökkel, a kormánynak nemzetközi szinten is kezdeményezőnek kellene lennie a vonatkozó uniós szabályozások módosítására.	1. További piacvesztés bel- és külföldön. 2. Növekvő import, az átlagos termékminőség további csökkenése, romló élelmiszer-biztonság.
18.Közös alap kutatások, mintaprojektek.	3. Miután az olcsó import tönkreteszi a hazai ipart, az élelmiszerek jelentős drágulása.
19.Piacvédelem termékszabványokkal, védjeggyel.	4. Egyre több kereskedelmi lánc üzletpolitikája épül külföldi termékekre. 5. A kereskedelmi márkák piaci részesedése fokozódik, szintén hazai gyártókat tesznek tönkre. 6. Hosszabb távon a növekvő keresletet import elégíti ki.

Az élelmiszeripar szorongással teli önképe – amelyik materializálódik is a lecsökkent befektetési és újítási hajlamban – természetesen összhangban van a mezőgazdasági termelők helyzetmegítélésével is. Hiszen az élelmiszer-vertikum egészét kényszerítette átalakulásra az uniós piaci korlátok lebomlása és az élelmiszer-világpiac átrendeződése. Az agrárvállalkozókat még az iparosoknál is jobban sokkolta, hogy a nyolcvanas években kimagaslóan sikeresnek tűnő magyar agrárrendszer még a gabonafelhasználó vertikumban sem bizonyult elég versenyképesnek; hogy exportpiacai nagyjából esetlegesek; hogy a hazai piacon – a feldolgozóin éppúgy, mint a fogyasztóin – nem várt versenytársakkal kell szembenéznie; hogy a mai agrárjövendők és agrárfoglalkoztatói kapacitás a nyolcvanas évek jövedelmének és foglalkoztatói kapacitásának 40 százaléka körül van; stb. Bár megértették és megtanulták, hogy a saját termelési formáikat igazítsák az élelmiszeripar igényeihez, ők is kiszolgáltatottnak érzik a kereskedelmi láncoktól való függést. Míg tíz évvel ezelőtt a („csúnya”) külföldi tőkéről kérdező az élelmiszer-ipari befektetőket szidták, ma a külföldi tőkéről nekik is a kereskedelmi láncok jutnak eszükbe. (Pedig a hazai tulajdonú kereskedelmi láncok sem lovasiasabbak a beszállítókkal. Mint ahogy annak idején a hazai élelmiszergyártók is követték a nyugatiak termékfejlesztési és ésszerűsítési mintáit.)

A gyengeségek és a veszélyek jelentős része adottság. Természetesen az uniós és a hazai hatóságok (és szerződéskötők) védekezhetnek az igénytelen import ellen – s nyilván meg is tanulják idővel az új veszélyek elleni védekezést –, ám az a tény akkor is megmarad, hogy például a brazil baromfi-termeltető vállalkozások harminc év alatt nemcsak a higiéniai követelményeket sulykolták be, hanem olyan termékgyártást is kifejlesztettek, amelyiknek a minősége nem marad el a hazaitól. Szidhatják az uniós érdekszervezetek a dohai tárgyalásokon „tett engedmények” miatt a kereskedelmi biztost, de a „méltányos kereskedelmi rendszer” elve akkor is utat tör, s a trópusi és szubtrópusi – a kereskedelmi lehetőségek vonzásában tanulni kész – termelők versenyével egyre több területen számolni kell. (S ma még a cukoripar kompenzált leépülésén kívül nem ez ad elsősorban izgalomra okot, hanem az, hogy húsiparunk és beszállítóik alig bírják a versenyt az uniós termeltetési rendszerekkel.) Természetesen a hazai élelmiszerkönyvet s általában a hatósági szabályozást gyakorlatiasabbá, a hatósági munkát „szolgáltatóivá” kell tenni, de ez sem fog változtatni azon, hogy megmaradjon az ellenőrzött (és adóztatott) rendszerből való alkalmi és rendszeres kibújások kísértése.

A korábbi élelmiszer-ipari beruházási hullámok elemzése azt mutatta, hogy a nagyvonalú beruházásoknak korlátot állított a *birtokrendszernek* a kilencvenes évek törvényei miatt *tartóssá vált bizonytalansága*. (A zöldség- és gyümölcsfeldolgozás egyes területeinek leépülése éppúgy kapcsolatba hozható ezzel, mint az a tény, hogy miért csak fokozatos volt a sertésvertikum újulása, s miért húzódik még mindig távlatokra figyelő átalakulása.) A nagyvonalú beruházásoktól való mai húzódozás mögött összetettebb okok is vannak.

A tömegtermékek piacán a pillanatnyi hazai kereslet biztonságosan lefedett (hiányzik például az a húzóerő, amelyik a kilencvenes években a tejipari termékgyártást megújította). Legtöbb területen akkor érdemes nagy léptékű élelmiszer-

ipari fejlesztésbe fogni, ha ezzel együtt arra is lehetőség van, hogy a beszállítói hálózatot, az integrációs rendszert olyan felelős együttműködő hálózattá lehet alakítani, amelyben minden egység tudja és vállalja a maga dolgát: a saját feladatát jó minőségben és költséghatékonyan biztosító fejlesztéseket, a szállítói és szolgáltatói kötelezettségeket. Csak így lehet versenyre kelni a jól szervezett konkurenciával.

Ennek azonban *feltétele az a szakmai és kooperációs kultúra*, amelynek révén a szereplők átlátják a közös üzlet összefüggéseit, nyomon követik saját szakmájuk változó igényeit, készek figyelni egymásra. Ismeretek kellene hozzá, és olyan típusú *szakosodott befektetések*, amelyeknek a megtérülése feltételezi a partner befektetéseinek használatát (az együttműködést). Mindehhez pedig kell az egy-egy hálózat igényei szerinti *szakosodást ösztönző (állami–uniós) fejlesztéstámogatási rendszer* és a szereplők közti *bizalom*. Márpedig a hazai szereplők általános tapasztalata az, hogy a komoly befektetések kezelői elsősorban (érthetően) saját kockázatuk csökkentésére ügyelnek. Ezért „packázik” a kereskedelmi lánc a beszállítóival, ezért általában „kétkörösek” a feldolgozók beszállítói hálózatai (ahol a külső kör tagjait könnyen elutasítják). Ám – mivel így elég nagy tér marad a termény- és állatkereskedőknek – ezért gyakori az is, hogy a beszállító új lehetőség felbukkanása esetén cserbenhagyja szerződött partnerét is. Így aztán a bizalom is gyenge.

A bizalom jelentőségét a (sertés)húsvertikum példáján érzékeltetjük. Hiszen a gabonatermelésben kétségtelenül versenyelőnyökkel rendelkező Magyarországon még a gabonatermelés is csak akkor tud tartósan jövedelmező maradni, ha e gabona zömét idehaza versenyképesen tudjuk felhasználni. (A bevezetett tengeri kikötők távolsága miatt nehéz versenyeznünk a nagy tengerentúli gabonatermelőkkel. A 2007-es – Kelet-Európában aszályos – év példája megtévesztő.) Ám a húsipar s még inkább a hizlalás a kilencvenes évek nagy visszaesése után újra sorvad.

A közvetlen okok nyilvánvalóak:

– a nemzeti piac kinyílásával a hazai gabonaárak a külső piachoz igazodnak (az intervenciós rendszer ezt még nyilvánvalóvá is teszi), ezért takarmányoldalon a honi hizlalók észak-európai termelőkhez viszonyított költségelőnye lecsökkent;

– a hazai telepek technológiai mintái még az olcsó gabona (és a foglalkoztatásra törekvés) korában és a környezetvédelmi tudatosság hiányában alakultak ki, csak óriási tőkebefektetéssel lehet mai minőségigényes telepekké alakítani őket;

– mivel ritkán tartoznak nagy területű gazdaságokhoz, a trágyakezelés és -felhasználás a mai környezetvédelmi igényeknek megfelelően csak drágán lehetséges, és ugyanezen okból a területi támogatásoknak az unióba lépéssel általánossá vált rendszere nem segíti úgy a magyar termelőket, mint például dán versenytársaikat;

– a tenyésztői kultúra nem elég igényes, illetve sok a kísérletezés;

– nehéz jó szakembereket találni;

– mindezek következtében az elmúlt évtized termeléskoncentrációval együtt bekövetkezett javulása ellenére *a felnevelt fajlagos szaporulat és a takarmányhasznosulás elmarad a versenytársakétól*;

– a húsipar a vágóhídbezárások ellenére nem tudja kihasználni működő vágókapacitását sem, pedig ezek a vágósorok még akkor is nagyobb fajlagos költségekkel dolgoznának, mint a dán vágósorok, ha ki tudnák használni őket;

– mivel nem tudnak ütemesen és elég nagy tömegben (akár évi milliós tételben) homogén árut (levágandó állatot) biztosítani, egyelőre nem érdemes észak-európai minta szerinti vágósorokat sem építeni.

Ráadásul 2008-ban összetorlódtak az „ársokkok”. Az előző évi gabonaár-robbanás miatt megnövekedett költségeket nem lehetett az árakban érvényesíteni. Formailag a bolthálózatok árviszafogó magatartása miatt, ám végül is azért nem, mert lett olcsóbb a kínálat. Előbb az orosz piacról kiszorult lengyel „húsdömping” miatt, később azért, mert a dollár leértékelődése következtében a távol-keleti piacokon az amerikaiakkal szemben háttérbe szorult észak-európai (s kis részben magyar) húsosok kínálata beszorult az uniós piacra. Ám az ársokkok nemcsak a magyar termelőket zavarják, s idővel kisimulnak. Azok a rendszerek maradnak versenyben, amelyek kibírják.

A húsvertikum átrendeződésének elmúlt tizenöt évben megfigyelhető bizonytalanságai abból is fakadtak, hogy a vertikum szereplői lassan tudatosították – talán korábbi relatív sikerességük miatt – a vertikum részpiacainak átértékelődése

mögött meghúzódó szervezési változásokat. *A sertés piac szerepének csökkenése és a hús- és húsrészpiacon jelentőségének megnövekedése* mögött a szövetkezeti vagy termeltetői szövetségbe tömörült sertéstartók vállalkozáscsoportjai állnak. (Ami közepesnek számító cégeink ügyeskedtek is e kettős piacon: ez jelentette nekik a „húsipari kooperáció” lényegét.) Ezen a bázison tudtak elszakadni a termékgyártó cégek a vágóhidakat is tartalmazó húsgyári konglomerátumoktól. Ami persze nem jelenti azt, hogy nagy vágóhíddal rendelkező cégek a „több lábbon állás és a rugalmasság fenntartása jegyében” ne készítenének termékeket, és hogy ne lennének olyan kis vállalkozások, amelyek saját céltermelésük igénye és mérete szerint hizlal(tat)nak és vágnak vagy vágatnak. Nálunk azonban csak az utóbbi években stabilizálódtak a beszállítói körök, és csak most kezdtek hozzá egy-egy hálózaton belül a tenyésztés egységesítéséhez.

A terméktanács pár éve dédelgeti a nagy átrendeződés tervét. Felhagyni a középüzemi méretű vágással, és – észak-európai mintára – két nagy vágóhíd köré rendezni a termelők zömét. E terv realizálását azonban épp a bizalom hiánya teszi kérdésessé. Hiszen egy ilyen vágóhíd üzleti terve csak akkor reális (csak akkor hitelezhető, támogatható, csak akkor lehet hozzá befektetőt találni), ha a vágóhíd tervével együtt megmutatja magát az az elkötelezett termelői kör, amelyik egyenként is jelentős céltermelést szolgáló befektetésekkel elkötelezi magát az évi egy-másfél milliárdnyi sertés összehangolt előállítására. (S a források akkor összeszedhetők.)

Húsipari cégeink és a vertikum tagjai persze egyenként is keresik az előrelépés útját. (S teleprekonstrukciókban, beszállítói körrel való koordinációban, tenyésztésben stb. van is előrelépés. A „piac tisztulása” nemcsak azt jelenti, hogy sokan felhagynak a termeléssel, hanem azt is, hogy akik folytatják, azok fejlesztenek.) Ám sok a bizonytalanság. A húsipar ugyanis aggódik. Ha termékfejlesztést, márkázást csinál, a bolthálózatok viszonylag hamar rákényszerítik, hogy kereskedelmi márkaként – olcsóbban – is gyártsa a terméket, s így nem térül meg a fejlesztés költsége. Nyilvánvalóan nagy lehetőségek vannak az egyre terjedő ételkészítő cégek és általában az étkeztetés kiszolgáltatásában, de erre sem indulhatnak el. Ugyanis a nem ellenőrzött forgalomban terített friss hús az ételkészítőknek olcsóbb (ahogy a húsboltoknak is), és a gyors felhasználás miatt ki tudják védeni az ellenőrzést. S ráadásul a hatóságok szigorodása ellenére a költségnövekedés nyomása és a forgalmi adó emelése miatt az elmúlt két évben nem csökkent, hanem nőtt a „feketén” forgalmazott hús aránya, egyesek szerint a forgalom 20 százalékára. (A hatóságok jó esetben is csak a bejelentés nélkül készletezett árut vagy a titkos vágóhelyet tudják leleplezni. Az azonban nehezen megfogható, hogy a nem számítógéppel vezérelt kisebb vágósorokon mennyi a nyilvántartott, és mennyi az „adózást elkerülő” termék.)

A magyar fogyasztóval is gondok vannak: étkezési és ételkészítési kultúrája nem elég „kifinomult”, ezért nem eléggé értékeli az értékes és/vagy sajátosan előkészített kínálatot. (Franciaországba vagy a Rajna vidékére innen termelni pedig nehézkes.) Mégis ezen az úton is el lehet indulni. A „piaci rések” felé fordulva, „funkcionális élelmiszereket” fejlesztve stb. S ez utóbbi úton nemcsak a gyártási eljárásban lehet újítani, hanem a termeltetésben is: az igényesen – például „ökologikusan” – nevelt állatokra, mangalicára stb. támaszkodva.

A két nagy mumus: az áruházláncok beszerző szervezetei és az adózást elkerülő forgalom. A bizalmatlanságot újraszülí a kétely, hogy a partner nem tud majd ellenállni a kísértésnek. Tény, hogy – ahogy Varga Tiborék vizsgálatai is mutatják – *az áruházláncok nemcsak csillapítják az „ársokkakat”, hanem tartós jövedelemtöbbletre is szert tesznek egy ideális „kointegrációs” modell által feltételezett helyzethez képest.* Az is kétségtelen, hogy a beszállítók és a láncok közti bonyolult elszámolási mód miatt (és a partnerekkel egyenként lefolytatott alkuk keltette bizonytalanság miatt) *a láncok magatartása nem „kellően transzparens”.* A láncok magatartását is finomítani kell. (Például azzal, hogy üzletpolitikájukat explicitté kell tenni.) Ám az ő magatartásukkal csak akkor lehetne magyarázni a beszállító vertikumok nagy részének romló rentabilitását, ha jövedelemvonó erejük nőne. Ez azonban valószínűleg nem igaz. (Azt meg nem lehet a szemükre hányni, hogy fékezik az árnövekedést, s ha lehet, még árcsökkenést is elérnek, hiszen ők közvetítik a fogyasztói vágyakat. Ez a dolguk.)

Természetesen a vertikum szereplőinek kell megbirkózniuk a kiszélesedett verseny miatt megnövekedett nehézségekkel: igényesebb szakmai munkával, előrelátóbb tervezéssel és – ami a legnehezebb – jövőbeli sikerességet szolgáló együttműködések megformálásával. (Ezeknek a tartalmával foglalkozott ez az írás.) Joggal igénylik ehhez az állam segítségét. A hatósági munka gyakorlatiasabbá tételét, a fejlesztéspolitika rendelkezésére álló eszközöknek a közös célok érdekében összehangolt felhasználását, az oktatási és általában a kulturális szolgáltatásoknak az e célokat jobban segítő használatát, a foglalkozáspolitikai eszközöknek az átalakulást segítő használatát.

(Ám nem az a baj az állammal, ahogy például az ÉFOSZ manifesztuma írja, hogy „átpolitizált” az agrárpolitikája, hanem éppen az, hogy *az állami eszközök használata nem eléggé átpolitizált.* Mélyebben kell átpolitizálni, a nyilvánvalóan elérendő

célok érdekébe állítani és összehangolni az állami szolgáltatásokat.) Mi e feladatok közül az oktatással, a szakképzéssel és a felnőttoktatással foglalkozunk.

5. A „humán tőke” a magyar mezőgazdaságban

A közhittel ellentétben a főhivatású magyar gazdálkodók iskolázottabbak a legtöbb európai ország gazdáinál. (A Székely–Pálinkás-szerzőpáros mintájában a gazdák 90 százaléka közép- vagy felső iskolát végzett, közel 80 százalékuknak kifejezetten szakmai végzettsége van, és a főiskolát végzett gazdák a gazdálkodóknak majdnem egyharmadát adják.) Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a fennmaradást biztosító gazdálkodási módok el tudtak szakadni mindenféle paraszti hagyománytól. Ám zömük szaktudásának, „szakmai kultúrájának” karbantartása nagyobb részben „belterjes” kapcsolathálóba szorul vissza. Baráti körre, vevők és szállítók információira szűkül.

Ezt mutatja, hogy négy ország (Magyarország, Lengyelország, Hollandia, Spanyolország) reprezentatívnek remélt összehasonlító vizsgálatában a legkisebb arányban a magyar gazdák vesznek részt szervezett továbbképzésben (15,5%), a legkisebb arányban (de így is 40% körül!) vesznek igénybe szaktanácsadói szolgáltatásokat, és csak a – nagy arányban „vezényelt” gazdálkodást folytató – spanyol termelők használják szakmai tájékozódásra kisebb arányban az internetet (a spanyolok 21, a magyarok 28 százaléka). A szaktanácsadás igénybevételében a hollandok vezetnek, hiszen a szövetkezetek látogató szaktanácsadóit nem lehet kikerülni, mint ahogy a szervezett tanfolyamok is általában elérik őket („terelő tanácsadás”), viszont a szakkönyvek forgatásában a lengyelek és a magyarok vezetnek. (A gazdák 40 százaléka.) Ami persze a magukrautaltság jele is.

Ezekben a „puha”, kulturális adatokban az integrációk, a hálózati működés gyengeségei tükröződnek, az, hogy az értékesítési akciók nagyobb része (szerencsére nem az értékesített volumené) nem előzetes egyezségeken alapul.

15. táblázat - 1. táblázat. A mezőgazdasági termékek értékesítési csatornái (százalékban)

Értékesítési csatorna	EU-országok			
	H	NL	PL	E
Saját (egyéni) értékesítés	70,0	21,2	60,2	43,5
Szövetkezeti értékesítés	9,5	64,9	13,1	53,0
Marketingszerződés kötése	16,5	7,2	19,9	3,0
Termelési szerződés kötése	4,0	6,8	6,8	0,5

Forrás: Székely–Pálinkás: Gazdálkodás, 2007. 6. sz. 11. o.

Összhangban az előbbi adatokkal, a gazdaságok 22-23 százaléka tagja szövetkezeti vagy termeltetők által szervezett partnerségnek – a hollandoknál ez az arány 83 százalék, a spanyoloknál 56 százalék –, és nagy a bizalmatlanság is az ilyen együttműködésekkel szemben.

A jelenségkör másik oldalán megragadható a gazdaságok nagyobb részének gyenge (valószínűleg ambivalens) piaci hálózatokba épültsége azzal is, hogy milyen kismértékű a bankrendszerrel való folyamatos kapcsolattartás. (Annak ellenére, hogy egyes üzlettípusok – faktorálás, jelzálog, közraktározás – elterjedtek.) Hiszen a gazdaságok tizedének van csak dokumentált üzleti terve (hitele több mint kétszer ennyinek, de még ez is csak harmada a lengyel gazdaságok adósságvállalási arányának), mert az üzleti terv s a folyamatos hitelkapcsolatok egyrészt azt igénylik, hogy világos és távlatos gazdálkodási programom legyen, másrészt azt, hogy költségeim és bevételeim átláthatóak legyenek. Ám akkor nem lehet kacérkodni a nyilvántartást kikerülő gazdasággal. A gazdálkodók magukrautaltsága, avagy konok magukba záródása tükröződik a következő adatokban is.

16. táblázat - 2. táblázat. A nem várt kiadásokra való felkészülés

Módszerek	EU-országok			
	H	NL	PL	E
Készpénztartalékok tartása	87,3	53,8	71,6	58,8
Számítás a hitelfelvétel lehetőségére	12,3	65,2	20,6	12,9
Számítás az állami támogatás lehetőségére	12,3	10,6	6,9	34,0
Marketingszerződések kötése	15,7	3,4	7,8	4,1
Termelési szerződések kötése	11,8	7,7	2,5	2,6

Forrás: Székely–Pálinkás: Gazdálkodás, 2007. 6. sz. 13. o.

A vizsgálat magyar–lengyel összehasonlításban egy sajátos folyamatra hívja föl a figyelmet. Míg tíz évvel ezelőtt a meglehetősen kaotikusnak tűnő lengyel mezőgazdaság még nem tűnt a magyar versenytársának, ma igen. Úgy tűnik, hogy a kilencvenes évek végének „piactisztító” válságai a „túlélő” lengyel gazdák nagyobb részére hatott úgy, hogy távlatos fejlesztésekbe és e fejlesztéseket biztonságossá tevő együttműködésekre kell törekedni, míg a magyaroknál csak a kisebbségre. (Talán mert túlértékelték az állam szerepét.) Ezért ott „archaikusnak” tűnő gazdálkodási módok mellett *a piac zömét már a tudásgazdaság vállalkozásbokrai szerezték meg.* (Tükröződik a magyarok egy részének tanácstalansága abban is, hogy nálunk, az idős kormegoszlás ellenére, többen vannak, akik nem tudják, kik és hogyan fogják továbbvinni gazdaságukat, mint máshol.)

6. Következtetések, javaslatok

Vizsgálatainkból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak összlétszáma a jövőben remélhetőleg már csak lassulva fog csökkenni, a foglalkoztatottak között emelkedni fog a szakmunkások aránya.

A gazdálkodás rendjének, szervezettségének, technológiájának átalakulása – a belső és a külső kereslethez való igazodása – új elvárásokat teremt a szakember-ellátottsággal, a szakemberképzéssel szemben. A megváltozott feladatok ellátása nem csupán a szakemberek arányának növekedését feltételezi, hanem a szükséges szakismeretek átalakulását, újfajta képességekkel és készségekkel való kiegészülését. A szakképzés struktúrájának igazodnia kell az új termelési szerkezet által megkövetelt keresleti szerkezethez, emellett pedig kiemelt figyelmet kell fordítani az eddig „kiegészítő ismeretekként” számon tartott, de ma már nélkülözhetetlen számítástechnikai, kommunikációs és kreatív képességek elsajátítására, miközben az oktatásnak közvetítenie kellene egy új munkakultúra elterjedését is. Ezeknek a feltételeknek megvalósulása híján lelassulhatnak, elakadhatnak azok a modernizációs folyamatok, amelyek lehetővé teszik, hogy az ágazat megfeleljen az előtte álló kihívásoknak.

Az iskolai oktatásnak és még inkább a felnőttoktatásnak (valamint a kultúrpolitika által mozgósítható egyéb eszközöknek) nem csupán az eddigieknél *gyakorlatiasabb* és a szükségletekhez jobban igazodó szerkezetű szakképzésre kell törekednie, hanem arra is, *hogy segítsen a kultúraformálásban.* Ami azt is jelenti, hogy:

– A közismereti tárgyak oktatásában (történelem, társadalomismeret, gazdasági ismeretek) az analitikus társadalomtudományok fogalmai és a banális politológiai közhelyek helyett a társadalmi kölcsönfüggések megvilágítására, az együttműködés nélkülözhetetlenségének, a piac közösségteremtő és az érdemeseket kiválogató szerepének megértésére kell törekedni.

– Olyan tájékoztató anyagokat kell készíteni és terjeszteni, amelyek úgy mutatják be a szövetkezeteket, a termeltető rendszereket, a vállalkozói szövetségeket, mint a gazdaság meghatározó szervezeteit, és amelyek tudatosítják az együttműködés sikerességének feltételeit, a partnerekkel szemben támasztható jogos igényeket, a lehetséges buktatókat. Minden potenciális termelőnek tudnia kell, hogy miért igényli tőle a felhasználó vagy a fogyasztó a hozzá igazodást, és hogy miért érdeke a más termelőkkel való összehangolódás (száz évvel ezelőtt az ilyen kampányok értek el eredményt, és versenytársainknál ezek rendszeresen sulykolt ismeretek).

– Minden szakmai képzéshez és továbbképzéshez hozzá kell tartoznia a szakma kommunikációs fórumaiba való beavatásnak s legkézenfekvőbben *az internet szakmai tájékozódásra és kapcsolatépítésre való használata tanításának*.

– Javítanunk kell a menedzsmentkultúrát: tudatosítva, hogy stratégiákat kell alkotni, és azokat úgy kell megvalósítani, hogy partnereinkkel is megértetjük, mire törekszünk.

– Tudatosítani kell, hogy sikeres versenytársaink hogyan intézik az ügyeiket.

1993-ban a kamarai törvény megalkotásakor azt terveztük, hogy az osztrák mintát követve olyan kamarai rendszert hozunk létre, amelyiknek egyik célja a gyakorlati feladatokhoz igazodó konzultációs csatornák fenntartása, másik egy terelő tanácsadási rendszer működtetése, amelyik nemcsak a támogatások adminisztrálását végzi, hanem – a holland és a dán szövetkezeti tanácsadói rendszer víziója által is inspirálva – ügynöki feladatokat is ellát a termelési-forgalmi hálózatok felépítése érdekében. 2000-ben a törvényhozás feladta ezt a koncepciót. Mégis: a gazdálkodók szakmai közéletét élénkíteni, a kihívásokat az egyes termékkörökben érdekelt közt konkrétan tudatosítani, az élelmiszeripar és a kereskedelem képviselőivel a kapcsolatépítést segíteni kell. („Nemzeti” stratégiát úgy érdemes csinálni, ha a nemzet érdekelt része tud róla.)

A 3K Consens Iroda a munkaerő-kereslet és -kínálat eltérését vizsgálva hosszú fejezetet szentelt az okok gyökerének feltárására és orvoslására, elsősorban a szakképzésben szükséges változtatásokra. Ezek közül az alábbiakat emeljük ki mint a mezőgazdaság szakember-ellátottságának szempontjából a legfontosabbakat.

6.1. A munkaerő-piaci kereslet és -képzési kibocsátás közötti feszültségek elsődleges forrása az információhiány, a tájékozatlanság

A gazdasági szerkezet folyamatos átalakulása megnehezítette a munkaerő-piaci szereplők tájékozódását: a gyermekek (illetve szülei) pályaválasztását és a szakképző intézmények struktúrájának és tantervének igazodását.

A rendszerváltoztatás utáni átalakulások, a megjelenő munkanélküliség közepette a családok és a munkahelyek közötti korábbi, hosszú távon kialakult stabil kapcsolatok megszakadtak, a családok elvesztették átlátásukat a munkahelyi-társadalmi viszonyok felett. Általános tapasztalat volt azonban, hogy a diplomások kevésbé veszítették el munkahelyeiket, a szakmunkások elhelyezkedése viszont megnehezedett. Ezért a szülők arra törekedtek, hogy gyermekük lehetőleg felsőfokú képesítést szerezzen, **a szakmunkásvégzettség presztízse, vonzereje csökkent.**

A mezőgazdasági szakiskolák pedagógusainak is általános panasza, hogy csak kevés tanuló jelentkezik a hiányszakmákra, és általában a szakiskolákba csak az általános iskolában rosszabb tanulmányi eredményt elérő tanulók kérik felvételüket. A szakiskolákból való lemorzsolódás a tapasztalatok szerint 30–50 százalék között mozog.

Tovább nehezíti a tájékozódást, hogy a modern kornak megfelelő szakképzettség megszerzése 12–18 év iskolarendszerben eltöltött időt feltételez, ezért a képzés szerkezetének, tartalmának a jelenlegi és a jövő keresletéhez való igazítása hosszú távú előrelátást kíván.

A munkaerő-kínálat nem megfelelő lassú igazodása jelentős nemzetgazdasági és (családi) veszteségeket és feszültségeket okoz. A gazdasági veszteségeken túl jelentősen megdrágítja az át- és továbbképzéseket, ha már az iskolarendszertől kilépők tudása is **azonnali** korrekcióra szorul.

A megváltozott gazdálkodás igényéhez igazodó szakemberkínálat biztosításának feltétele a foglalkoztatáspolitikai beavatkozások filozófiájának megváltoztatása: **a már bekövetkezett foglalkoztatási gondok utólagos kezelése helyett proaktív foglalkoztatási beavatkozások szükségesek.**

Ez az igény hívta életre a közép- és hosszú távú munkaerő-piaci előrejelzések készítését. A keresleti előrejelzés és az eredmények összevetése a mindenkorin munkaerő-kínálattal **gyakorlati célokat szolgál.** Egzakt alapot ad a közép- és felsőfokú iskolarendszerű képzés, a felnőttképzés mennyiségének és szakmaszerkezetének alakításához, a kormányzati és az önkormányzati szabályozási és finanszírozási döntésekhez. Az előrejelzési adatok ismerete alapozhatja meg az Állami Foglalkoztatási Szolgálat képzési/átképzési tevékenységét. (Ugyanis az ÁFSZSZ helyi szervezetei a problémákat, illetve a szükségleteket akkor érzékelik, amikor az már megjelent.) A megfelelő adatsorok nyilvánossága és az ezekre is épített

pályaorientációs tevékenység mérlegelésre készítheti a pályaválasztókat és a pályakorrekció előtt állókat abban, hogy milyen szakmát érdemes választaniuk.

A munkaerő-piaci keresletet és kínálatot befolyásoló tényezők közül egyes tényezők, mint például a demográfiai változások, nagy pontossággal mérhetőek, más tényezők hatása kevésbé kiszámítható. Éppen ezért már a középtávú előrejelzések készítésének is csak akkor van igazán értelme, ha **folyamatosan készülnek**, folyamatosan figyelemmel kísérik, mérik a változásokat, ezek között a feltárt összefüggésekre, hatásokra, feszültségekre adott **mindenkori kormányzati szabályozás hatásait is**. Ez egyben azt is jelenti, hogy megvalósul az előrejelzési kutatások eredményeinek állandó monitoringozása, az összefüggések egyre pontosabb feltárása, értelmezése, az erről kialakított politikák folyamatos egyeztetése.

A mezőgazdasági középfokú szakemberek keresletének és kínálatának alakulása a különböző kistérségekben eltérő, és a kialakuló feszültségek csak helyben orvosolhatóak.

A keresleti-kínálati előrejelzések módszerei alapján – *megfelelő helyi empirikus vizsgálattal kiegészítve* – térségenként is (megyére, kistérségre, munkaerő-piaci vonzáskörzetre) *elkészíthető a térségben várható munkaerő-piaci helyzet elemzése*. Ennek alapján pedig a helyi munkaerőpiacot befolyásoló szereplők – önkormányzatok, szakképző intézmények, munkáltatók, valamint a munkaadók és munkavállalók érdekvédelmi és szakmai szervezetei – bevonásával megfogalmazhatóak a szükséges foglalkoztatáspolitikai célkitűzések és intézkedések.

A helyi proaktív foglalkoztatáspolitikai a következő tevékenységekből állna:

- a helyi gazdálkodási törekvésekből fakadó fejlesztési, képzési programok megszervezése, sikerességének nyomon követése;
- az iskolákból kilépők elhelyezkedésének nyomon követése, elhelyezkedési nehézségeik feltárása, elhelyezkedésük támogatása;
- A gazdálkodók bevonása a munkaerő-piaci képzési programokba (gyakorlati helyek biztosítása, képzettségi igények megfogalmazása).

A fenti funkciók, működések többféleképpen szervezhetők: az ÁFSZSZ országos szervezetén belül és azon kívül, civil szakmai szervezetek tevékenységére építve.

A munkaügyi kirendeltségek egyik feladata a körzetükben lévő vállalatokkal való szoros kapcsolattartás, munkaerőigényükről, a foglalkoztatottak képzési igényéről, időbeli változásokról való tájékozódás. A kirendeltségek leterheltsége miatt azonban erre kevés idő marad, és főként azokkal a nagyobb vállalatokkal kerülnek kapcsolatba, amelyek maguk jelentkezők a kirendeltségeken létszámleépítések vagy éppen a bővítésekkel, beruházásokkal járó létszámfelvétel miatt jelentkező képzési igényeik miatt. A kisebb, kevésbé jelentős cégek azonban – ahol pedig a létszámcsökkenések zöme várható – nagyrészt kiesnek látókörükből.

A mikro- és kisvállalkozások munkaerővel kapcsolatos rövid és hosszabb távú elvárásai, munkaerőigénye nem jelenik meg a foglalkoztatáspolitikában, annak ellenére, hogy másfél millió embert foglalkoztatnak. Pedig a modern, versenyképes technológiával felszerelt nagyvállalatoknak és a mikrovállalkozásoknak **lényegesen eltérő elvárásaik vannak a munkavállalók felkészültségével kapcsolatban**. Míg a közép- és nagyvállalatoknál erős a munkamegosztás, és az így kialakult munkakörök ellátásához speciális szaktudás, illetve gyakorlat szükséges, addig a mikro- és kisvállalkozások ezzel szemben munkavállalóiktól a hagyományosabb értelemben vett komplex tudást és – a munkamegosztás alacsonyabb szintje miatt – gyors, kreatív, lojális alkalmazkodóképességet igényelnek.

Szükség van olyan kommunikációs csatornák létrehozására, amelyeken keresztül a mikro- és kisvállalkozások kifejezhetnék a munkaerővel, a szakképzettséggel szembeni tartalmi elvárásaikat.

6.2. A munkaerő-piaci szereplők között nincs vagy gyenge az együttműködés, érdekeltségi rendszerük eltér egymástól

A közép- és felsőfokú oktatási intézmények tájékozatlanok a munkaerőpiac igényeit illetően, és elsősorban a tanulói kereslet kielégítésére törekednek az alábbi okokból:

- a normatív finanszírozás;
- a bevételmaximalizálási törekvések (tanulólétszám, önköltséges tanulók);
- a tananyagok és intézményi szervezetek változatlanosságának fenntartása miatt;
- az oktatói egzisztenciák fenntartásának érdekében.

A fentiek miatt a képző intézmények elsősorban a tanulók megszerzésében és megtartásában érdekeltek, s minden további munkaerő-piaci szempont e mögé szorul. Az iskola érdeke saját kapacitásainak „értékesítése”, azaz saját tudáskészletének lehetőleg változatlan formában való eladása.

- Minél több elméleti elemmel rendelkezik a képzés, annál olcsóbb, és általában annál inkább rendelkezésre állnak a kapacitások.
- Az iskolákon belüli döntéshozatali mechanizmus sajátos előnyöket nyújt a közoktatási feladatokat ellátó tanároknak a kisebbségben lévő szakmai-gyakorlati oktatással (oktatókkal) szemben. Az iskolák ma már nem, illetve alig tudják megfizetni a jól felkészült, fiatal, gyakorlattal rendelkező szaktanárokat, egyrészt a bértábla korlátai, másrészt a nyújtható keresetek versenyképtelensége miatt.

A normatív finanszírozás rendszere újragondolandó. A 3K Consens Iroda javaslata, hogy a jelenlegi normatív finanszírozásba **épüljön be egy „alkalmazkodási elem”**. Ezt a részösszeget, azok az önkormányzatok azon szakmák indítása alapján kapják (a résztvevők, a beiskolázottak száma szerint), **amelyeket a munkaerő-piaci információs rendszer nyújtotta térségi szakmaszerkezet adatai indokolnak**. Továbbá egy-egy periódusban ösztönző támogatást is lehetne nyújtani a tartós hiányszakmák betöltése esetén.

6.3. A munkaügyi szervezet (ÁFSZSZ) sem rendelkezik elegendő információval az egyes térségekben jelentkező, valóságos és teljes munkaerő-keresletről

Az előrejelzési kutatások szerint a 2015-ig terjedő időszakban folytatódik a gazdaság szerkezeti átalakulása. Ez nem elsősorban az ágazatok és a szakágazatok létszamarányaiban fog megmutatkozni, hanem elsősorban a foglalkoztatottak vállalatok, intézmények közötti átcsoportosulásában, a mindenkori termékek, termelési, technikai, technológiai és szervezési változások függvényében. A munkahelyváltások száma a következő tíz évben valószínűleg gyakoribb lesz. A munkahelyváltás gördülékenysége, gyorsasága segíti a gazdaság hatékonyságát, míg ha vontatottan, akadozva valósul meg, hátráltatja a fejlődést.

Ez felveti a szükségességét egy olyan – nemcsak munkanélkülieket és kitüntetett pozícióban lévőket („fejvadász”-cégek) – közvetítő általános, intézményesített **közvetítőrendszer** kiépítésének, amely segítheti a gyors átrendeződést.

Jelenleg az ÁFSZH csupán munkanélkülieket vagy leépítés előtt állókat közvetít. A munkanélküliek többsége rossz munkaerő-piaci jellemzőkkel rendelkező munkavállaló, ezért a foglalkoztatók munkaerőigényükkel csak ritkán fordulnak a munkaügyi szervezethez. Mindezek következtében a munkaügyi kirendeltségek a munkaerőpiacnak csupán egy kis szegmenséről tájékozódnak.

Az üres állások nagyobb részét spontán módon, egyéni akciókkal töltik be. A vállalatok munkaerő-beszerzési stratégiáit vizsgálva tapasztalható, hogy a vállalatok főként hirdetésekkel (ez a más helyen foglalkoztatott, képzett, gyakorlott munkavállaló átcsoportosítását is szolgálja) vagy személyi ajánlások alapján vesznek fel új munkavállalót, és csak utána fordulnak a munkaügyi szervezethez. Mint a korábbiakban láttuk, leggyorsabban a friss munkanélküliek vagy a még éppen foglalkoztatottak, de változtatni akarók találnak új munkahelyet.

Ugyanakkor az állást változtatóknak, elbocsátottaknak sincs elégséges információjuk arról, hogy hol lenne szükség rájuk, a munkahelykeresés többnyire hosszú időt vesz igénybe, rengeteg keserű tapasztalattal, sikertelenségi élménnyel, elbátortalanodással jár.

Egy, a munkaerő-forgalom egészét – bárki új álláskeresőt, -váltóztatót, tehát minden álláskeresőt, akár foglalkoztatottat is, ha munkahelyet akar változtatni – kiszolgáló közvetítési rendszer kiépülése hatékony segítséget nyújthatna a megüresedő vagy új állások gyors betöltéséhez, a munkaerő átcsoportosulásához. A közvetítőrendszer pedig pontosabb információval rendelkezne a munkaerő-kereslet és -kínálat napi helyzetéről, valamint a munkahelyek képzettségi igényéről.

6.4. A munkaerő-piaci képzések struktúrája sem illeszkedik a kereslethez

A munkaerő-piaci képzésnek, átképzésnek eddig is kitüntetett szerepe volt a munkaerő-kínálatnak a kereslethez való igazításában. Munkaerő-piaci képzésben évente mintegy 40-50 ezer állást kereső részesül, ennek fele a munkaügyi szervezet által javasolt szakirányú képzést fogadja el, míg másik fele egyéni érdeklődésének megfelelő képzést választhat, ha ezzel a kirendeltség is egyetért, a helyi munkaerő-piaci igények függvényében.

Csak hogy a munkaerő-piaci szervezet sem rendelkezik kielégítő információval a szakmák kilátásait illetően, valamint – a vállalati kapcsolattartás hiányosságai miatt – a kereslet teljes köréről.

Tapasztalható, hogy az elhelyezkedéskor az egyéni érdeklődés alapján választott képzések eredményesebbek, hiszen a választás többnyire előzetes állásajánlatok alapján történik, azaz az állást keresők a tájékozottabbak.

Jelenleg nincsenek elemezhető adatok sem a támogatott munkaerő-piaci átképzésekről, sem a szabadpiaci képzésekről. Hiányoznak az információk a vállalkozások által szervezett támogatott és támogatás nélkül megvalósított képzésekről is. Az adatok hiánya miatt nem láthatjuk, hogy a felnőttképzés keretében megvalósuló alap-, át- és kiegészítő képzések hogyan illeszkednek az érintett térség-hatásterület munkaerő-piaci keresletéhez.

Szükség van tehát a támogatott munkaerő-piaci képzésben részt vettek útjának nyomon követésére nemcsak a támogatás hatékonyságának ellenőrzése miatt, hanem azért is, mert a támogatottnak – a tartós munkaerő-piaci beilleszkedéshez – szüksége lehet további segítségre.

Függelék

A munkaerő-keresleti és -kínálati előrejelzések módszertana. Kiemelések a „Nem egyeznek...” című tanulmány módszertani fejezetéből.[3]

A munkaerő-keresleti előrejelzés becslésének elméleti alapja

A munkaerő-keresletet és -kínálatot számtalan tényező alakítja. Természetesen úgy véljük, hogy a munkaerőpiacon megjelenő munkaerő-kereslet és -kínálat tudatos beavatkozással akkor közelíthető egymáshoz, ha az őket alakító meghatározó tényezőket tesszük a vizsgálat tárgyává, s ennek alapján felismerjük, hogy melyek közülük azok, amelyek lehetővé teszik, illetve megengedik a tudatos beavatkozást.

A munkaerő-keresletet – alapvetésünk szerint – az alábbi, legfontosabbaknak tartott tényezők alakítják:

- gazdaságunk mindenkori ágazati, vállalatközi méret- és technológiai szerkezete;
- a foglalkoztatók lehetőségei, illetve stratégiái a technológiai beruházások versus élőmunka-használat vonatkozásában, amelyet egyrészt a piaci követelmények, másrészt a költséggazdálkodást/költségtakarékosságot alakító tényezők (adók, bérek, járulékok, kedvezmények stb.) határoznak meg;
- a foglalkoztatók alkalmazkodási stratégiái, megoldásai a munkaerő-kínálat tapasztalható tényeihez, a kínálat
 - nagyságához, azaz jelenlétéhez, vagy hiányához;
 - minőségéhez;
 - tartalmához, azaz szaktudásához és munkavégző képességéhez;

- a vállalkozók–foglalkoztatók jövőképe, amelyet egyrészt a konjunkturális viszonyokra vonatkozó várakozások, másrészt a növekedésre, stagnálásra, csökkentésre vonatkozó stratégiai határoznak meg.

A munkaerő-kínálatot elsősorban az alábbi tényezők alakítják:

- vizsgálatot megelőző korszak foglalkozási szakmaszerkezete;
- a munkavállalók és szakmát választók jövedelemszerzési stratégiái;
- a munkavállalók és szakmát választók keresleti pozíciói, amelyek a mindenkori kínálattól függenek;
- az iskolarendszerű és a felnőttképzés szakmaszerkezetét meghatározó, befolyásoló politikák és szabályozások;
- sok egyéb, lényegében csak szociológiai eszközökkel megragadható tényező, mint például a foglalkoztatók foglalkoztatási kultúrája, a munkavállalók és a szakmaválasztók életstratégiái, jövőképei, a munkával szemben vagy mellett kialakított viszonya stb.

Technológia szerepe az alkalmazott munkaerő szakmaszerkezetének alakulásában: a technológialapú foglalkoztatási-szakmaszerkezeti becslés

Általában igaz, hogy egy problémára, jelen esetben a munkaerő-piaci igények számszerű érzékelésére, akkor lehet tartós, rendszerszerű, megismételhető megoldást találni, ha felismerjük, megértjük azt a logikát, amely a jelenség mögött áll, annak mozgatórugóját. **A munkaerő-kereslet legalapvetőbb mozgatórugója a feladatok megvalósításának technológiája.** Legyen a feladat termelési, kereskedelmi köz-, és magánszolgáltatási, igazgatási, minden esetre igaz, hogy a feladatmegoldás mögött egy technológia húzódik meg. A feladatmegoldás mint technológia lehet (szinte teljes egészében) gépi, alapulhat bürokratikus eljárásrendeken vagy munkavégző személyek szokásszerű együttműködésén. Az előbbire – szélsőséges példával élve – a teljesen automatizált termelési folyamatok jellemzőek (valójában ilyenek nincsenek, hiszen a berendezések feladatait (szak)emberek határozzák meg, és ennek megfelelően állítják be). Hasonlóan szélsőséges példa az emberi technológiára a megoldásokat kereső tudós, aki az új megoldások megtalálása érdekében egyáltalán nem alkalmaz szokásszerű eljárásokat.

Valójában a technológiák: berendezések, gépek, munkaszervezésen alapuló standard vagy esetleges eljárások/utasítások és a feladatmegvalósító ember egymásra ható „tevékenységei”.

A munkaerő-kereslet alapvetően annak függvénye, hogy a feladat megvalósításához milyen technológiákat alkalmaznak. Az elmúlt évszázadban – függően a tevékenységterületektől – egyre több szaktudást „oltottak be” gépekbe, berendezésekbe, s ez mennyiségében és szakmai tartalmában is megváltoztatta az embereknek a termelésben betöltött szerepét, termelőtevékenységeik tartalmát. A nem berendezésalapú tevékenységek mögött egyre több racionális munkaszervezési eljárás standardizálódott, ezek alapján változott, hogy milyen tudásokkal rendelkező embereket kell alkalmazni, közöttük milyen feladatmegosztást kell kialakítani a munka eredményes elvégzéséhez.

Egy-egy működő gazdaságban-társadalomban **egy „pillanatban” különböző technológiák működnek egymás mellett,** a tudás, a gyakorlat, a készség tartalmában és mennyiségében **eltérő igényeket támasztva a munkaerővel szemben.** Egy-egy termelési, illetve tevékenységi ág/terület egy időben működő technológiái (egyfelől a verseny, másfelől a szakmai megoldások „terjedésének” és egymásra hatásának következtében) közelítenek egymáshoz, sok hasonlóságot mutatnak. Ennek következtében a munkaerővel szemben támasztott mennyiségi és tartalmi követelmények is közelítenek.

Különböző termelési ágak (például gondoljunk az autóalkatrész-gyártásra és az építőipari tevékenységre) nemcsak abban állnak távol egymástól, hogy egészen más szakmákat kell bevonni a megvalósításba, hanem, másféle képességek és készségek szükségesek a munkamegosztás bármely területén.

A technológiák és a szakmák tartalma, a munkaerő igényelt mennyisége állandó változásban van, de **ez a változás nem áttekinthetetlen,** hiszen a feladatmegoldás technológiája, illetve eljárásai a beruházások és a szervezeti megoldások költségei miatt viszonylag lassan változnak.

Egy-egy technológiai típus kényszerítő erőt gyakorol az alkalmazott tudások/szakmák és az alkalmazott munkaerő mennyiségére, viszonylag állandóvá teszi azokat. Egyes iparágakban ez az állandóság évtizedekre szól, másokban rövidebb periódusra.

A foglalkoztatás-, munkaerő-fejlesztés oldaláról megfogalmazva a keresletszámítás kiindulópontja így szól: **a mindenkor empirikusan tapasztalható munkamegosztás, a munkában lévők foglalkozási-szakmai struktúrája nem más, mint az alkalmazott technológiák lenyomata.** E technológiák viszonylagos állandósága teszi kiszámíthatóvá a munkaerő-szükségleteket. E technológiák változásainak megfigyelése ad iránymutatást a munkaerővel szemben támasztott mennyiségi és tartalmi változások *előre becsléséhez*. A mindenkori, igényelt technológiai szakmasztruktúra egyes elemeinek mennyiségi változásait természetesen befolyásolják – a piaci szférában – konjunkturális hatások, a közszférában költségvetési és foglalkoztatási politikák. Az ingadozás azonban – technológiaváltás nélkül – csak bizonyos korlátok között megy végbe, leszámítva a piacról való önkéntes vagy kényszerű kivonulás esetét.

A mindenkori szakmaszerkezet ismerete alapot ad a jövőbeli igények becslésére. (3K Consens Iroda: „Nem egyeznek.” 268–271.)

A munkaerő-kereslet és -kínálat számításának, összehasonlításának módszere

A munkaerő-keresleti kutatás a GKI Gazdaságkutató Intézet és a 3K Consens Iroda együttműködésében jött létre, a munkaerőkínálat-kutatást, valamint a kereslet–kínálat egybevetését a 3K Consens Iroda végezte 2006–2007 folyamán.[1]

A két intézet együttműködése a munkaerő-kereslet előrejelzésére terjedt ki. A keresleti előrejelzés alapja a KSH 2005. évi, gazdálkodó szervezetek telephelyi létszámadatait tartalmazó adatbázisa. Ennek alapján a Gazdaságkutató Intézet önálló tanulmányt készített a Munkaerő-keresleti létszám-előrejelzés 2015-ig, ágazonként címmel, amely a várható makrogazdasági folyamatok ágazati-foglalkoztatási konzekvenciáit számszerűsítette, és elkészítette az ágazati-foglalkoztatási mátrixokat 2015-re.

A 3K Consens Iroda az ágazati foglalkoztatási mátrixokból – a korábbi kutatások során kialakított – **ágazati-foglalkozási szakmaszerkezeti modellek** alkalmazásával, a 2005-ös adatokra építve kiszámította **az aktív keresők becsült foglalkozási-szakmaszerkezeti megoszlását.**[2]

Az ágazati-foglalkozási szerkezeti modellek kialakításának alapja mintegy 6000 foglalkoztató szervezet foglalkozási és szakmasztruktúrájára vonatkozó adatfelvétel volt. A felvételek alapján 21 ágazatra és 5 foglalkoztatotti létszámméret-kategóriára összesen 105 modell készült, amelyek az ágazatspecifikus foglalkozásokat, illetve szakmákat tartalmazzák. A modell kialakítása azon a megfigyelésen alapul, *hogy az egyedi foglalkozási szakmaszerkezetek az alkalmazott munkaszervezési és technológiai megoldások lenyomatai.* S egy-egy ágazaton belül (nyilvánvaló, hogy a különböző tevékenységeket végző ágazatok eltérő technológiákkal dolgoznak) e szerkezetek között lényegi különbségeket csak a foglalkoztatók méretkategóriái okoznak. Az így létrejött modellek alapján a KSH ágazati-foglalkoztatási létszámadatait foglalkozási-szakmaszerkezeti adatokká konvertálták, és ezekre épült a munkaerő-keresleti előrejelzés, a várható demográfiai, technológiai-munkaszervezési és konjunkturális változások számszerűsítésével.

A foglalkozási szakmaszerkezet várható alakulását befolyásoló tényezők feltárására a 3K Consens Iroda kiegészítő kutatásokat végzett. A kiegészítő kutatások középpontjában a várható technológiai és munkaszervezési változások álltak, arra a feltételezésre építve, hogy a foglalkoztatás szakmaszerkezetében várható változásokat legközvetlenebbül e tényezők befolyásolják. E tényezőkön keresztül jelennek meg a gazdasági verseny hatásai.

13 gazdasági ágazatban lezajló munkaszervezési, technológiai, foglalkozási-szakmaszerkezeti változásokról és ezeknek a gazdasági meghatározóiról készült esettanulmány, majd ezek alapján 500 – szakértőnek tekintett – vállalkozó kérdőíves megkérdezésével számszerűsítettük a 2015-ig valószínűsíthető technológiai, munkaszervezési változásokat. A szakmaszerkezetet érintő demográfiai hatások a KSH népszámlálási adatai alapján lettek kiszámítva.

A munkaerő-kínálatot az iskolarendszerű és a felnőttképzési kibocsátás részleges adataival közelítették, s ehhez a 2005. évi oktatásstatisztikai adatbázist használták fel. A képzési-kibocsátási adatokat szakértői számítások után követési vizsgálatból származó adatokkal korrigálták, amelyeket 600 középfokú képző intézmény kérdőíves megkérdezésével nyertek.

A munkaerő-keresleti előrejelzésből származó évi munkaerő-keresleti adatokat a fenti módon létrejött – a középszintű képzés tekintetében korrigált – 2005. évi képzési-kibocsátási adatokkal vetették össze.[1]

A szerző megjegyzése: Készült 2008 őszén, egy gazdaságpolitikai fórum felkérésére, Fülöp Edit–Juhász Pál A mezőgazdasági foglalkoztatás bővítésének lehetőségei, különös tekintettel az élelmiszer-kereslet bővülésére, az ártermelő kistermelésre című tanulmányának részeként. Budapest, 2008. szeptember.

Felhasznált irodalom

- [1] Judit, Adler, László, Akar, Judit, Barta, Péter, Biró, Balázs, Borsi, Tamás, Kopik, Anna, Munkácsy, Katalin, Némethné Pál, Raymund, Petz, László, Skultéty, Mária, Vanicsek, és András, Vértes. *Munkaerő-keresleti létszám-előrejelzés 2015-ig, ágazatonként*. 2006. GKI Gazdaságkutató Zrt..
- [2] János, Dávid, Tiborné, Dr. Debreczeny, Krisztina, Gyöngyösi, Katalin, Horvát, Gábor, Holczer, Péter, Mód, Zoltán, Sólyom, Gergely, Szentmihályi, és József, Tajti. *Foglalkozási-szakmaszerkezeti előrejelzés 2015-re*. 2007. 3K Consens Iroda.
- [3] János, Dávid, Tiborné, Dr. Debreczeny, Edit, Fülöp, Krisztina, Gyöngyösi, Katalin, Horvát, Gábor, Holczer, Péter, Mód, és József, Tajti. *Nem egyeznek....* 2007. 3K Consens Iroda.
- [4] Szilárd, Keszthelyi. *A tesztüzemi információs rendszer 2006. évi eredményei*. 2007. Agrárgazdasági Információk, 6. szám.
- [5] Csaba, Forgács. *A mezőgazdasági kistermelők jövője az átalakuló mezőgazdasági piacokon*. 2006. 29–49. Gazdálkodás, 6. szám.
- [6] Gábor, Horváth és Miklós, Palkovics. *Tulajdon- és generációváltás a mezőgazdaságban*. 2006. 60–67. Gazdálkodás, 6. szám.
- [7] Csaba, Székely és Péter, Pálincás. *A hazai mezőgazdasági vállalkozások menedzsmentje európai összehasonlításban*. 2007. 3–15. Gazdálkodás, 6. szám.
- [8] Tibor, Varga, Veronika, Tunyoginé Nechay, és Gábor, Kemény. *A fontosabb hazai termékpályák áralkuinak jellemzői*. 2007. 16–28. Gazdálkodás, 6. szám.
- [9] Anikó, Tóth. *Társadalmi tőke az élelmiszer-gazdaságban: bizalom, szervezettség és összefogás*. 2007. 37–44. Gazdálkodás, 6. szám.
- [10] Pál, Juhász. *Leckéink a mezőgazdaság új rendje érdekében*. 1998. 33–46. Szociológiai Szemle, 2. szám.
- [11] Edit, Fülöp, Pál, Juhász, és Kálmán, Mohácsi. *Az élelmiszer-gazdaság vertikális együttműködése, a kis- és közepes vállalkozások helyzete*. 2001. 55–71. Európa Fórum, 2. szám.
- [12] Zoltán, Fórián. Végső formába öntötte Fórián Zoltán. *A magyarországi élelmiszeripar középtávú stratégiájának alapjai*. Agrár Európa Kft., 2008. március 1–5..

Képek

Állattartás ma – Megbecsült hagyomány, 6 éves magyarszürke tehén

Állattartás régen – Dunapataji gazda Gúnár nevű bikájával az országos mezőgazdasági kiállításon 1940-es évek

Állattartás ma környezetbarát módon – legeltető állattartás a védett Kiskunsági Nemzeti Parkban, 2005

Állattartás ma – Charolais borjak és tehenek istállóban, Lajosmizsén

Állattartás ma a világban – Aberdeen angus gulya és egy modern farmgazdaság, Kentucky Állam (USA)

Állattartás ma ridegen – Charolais gulya a „téliestített” Lajosmizsén

Állattartás ma ridegen – Charolais-húsmarha gulya esőben-hóban természetes melegedőn

Állattartás ma ridegen – Charolais-húsmarha a télvégi pusztán a legelőre való kihajtás előtt

Állattartás ma – Védett és híres magyarszürke törzsállomány Tarpán, 2005

Állattartás régen tanyán – Hagyományos alföldi inkább szegényparaszti tanyaudvar, Dunapataj

Állattartó hely ma – A földprivatizáció után elárvult és pusztuló termelősövetkezeti istálló Környén, 2006

Állattartás ma – Húsmarhák etetése modern gépekkel és technológiával, Lajosmizse

Állattartás régen – Hagyományos tanyasi állattartás juhállománnyal, Dunapataj, 1920–30-as években

Állattartás ma – Légi felvétel Kisapostagról – Az egykori téesz-központra épült modern lakóövezet sok helyi konfliktus és vita forrása, 2008

Állattartás közelmúltban – Használton kívüli termelőszövetkezeti tehenészeti trágyatározó Tagyospusztán (Környe), 2005

Állattartás ma – Időközben privatizált (egykori téesz) tehenészeti telep Kisapostagba beékelődve, 2008

Állattartás ma – Megbecsült hagyomány magyarszürke tenyészbika versenyben – OMEK, Hódmezővásárhely

Állattartás ma a világban – Tenyésztők versenye az Amerikai Egyesült Államokban, 2000-es évek

Állattartás régen – Déli itatás a közlegelőn, Dunapataj a két világháború között

Állattartás régen – Juhász és juhászbojtár a dunapataji legelőn a két világháború között

Állattartás régen – Egy pompás szürkemarha tenyészbika (apaállat) a községi közös legelőn (Dunapataj)

Állattartás ma – Takarmányozás modern gépekkel Lajosmizse legnagyobb állattartó telepén, 2004

Állattartás ma – „Unió-konform” Charolais borjak nyilvántartása Lajosmizsén

Állattartás ma – A legversenykéesebb 5 éves tenyészbika Lajosmizse egyik modernizált állattartó magángazdaságában

Állattartás ma a világban – Gondozott legelőgyep, elektromos pásztor, legalább 21 gyönyörű állat, Anglia

Tájművelés angol módra – Dimbes-dombos angliai táj egy településsel a látóhatáron 2004-ben

Növénytermesztés, aratás régen – Hagyományos traktorhajtásos cséplés Dunapatajon a két világháború között

Gyümölcsstermesztés ma – Modern technológiájú cseresznyeültetvény csepegtető öntözéssel, 2005

Gyümölcsstermesztés ma – Cseresznye ültetvény fái virágzás idején (Lajosmizse, 2005)

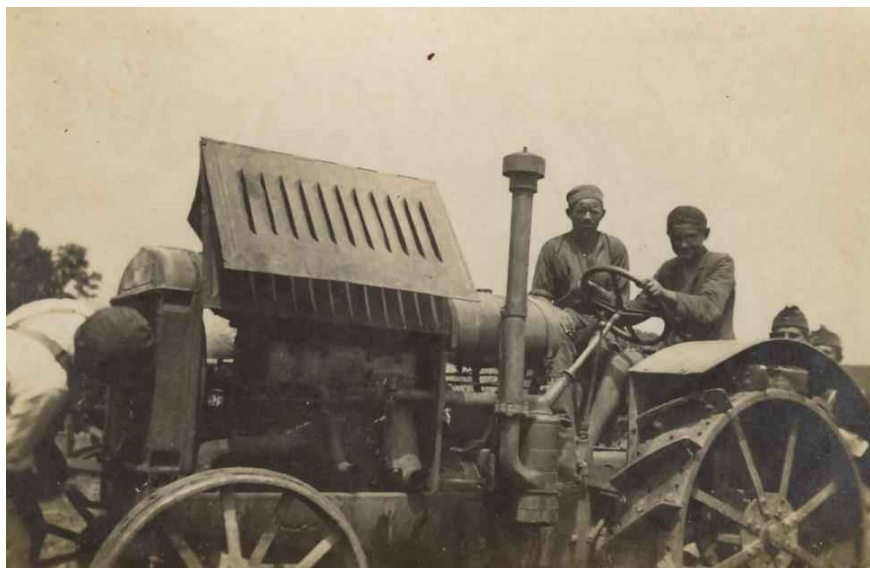
Gyümölcsstermesztés ma – Cseresznyefák az érett, Péter fajtájú terméssel (Lajosmizse, 2005)

Gyümölcsstermesztés ma – Leszedett cseresznyetermés – piacra várva (Lajosmizse, 2005)

Gyümölcsstermesztés ma – Bakhátas, fóliás szamóca-termesztés (Lajosmizse, 2005)

Gépi erő, gépmunka régen – Az első magyarországi robbanómotoros traktorok egyike az I. világháború körüli időből

Gépi erő, gépmunka régen – Hagyományos traktor által hajtott cséplőgép-romok Borsodnádason, 2007

Gyümölcstermesztés – Birsalmatermés egy családi gazdaságban (Kecskemét, 2005)

Gyümölcsstermesztés – Birskörtetermés egy családi gazdaságban (Kecskemét, 2005)

Állattartás régen – Hagyományos magyar mangelica sertéstelep egy Fejér megyei uradalomban az első világháború körül

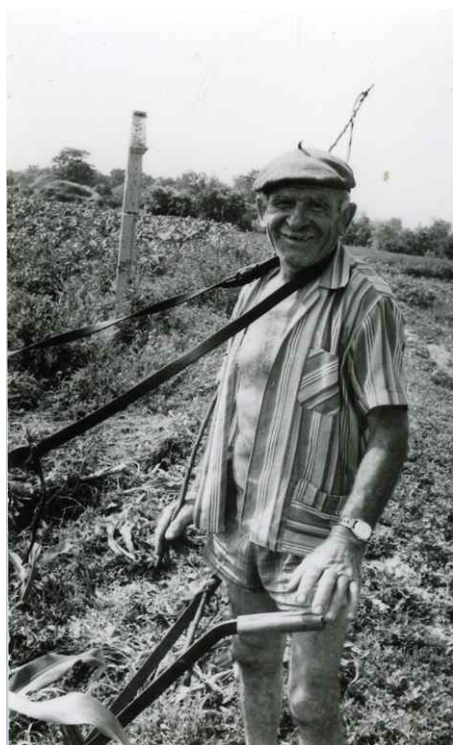
Háztáji földművelés a közelmúltban – A házkörüli állatoktól származó trágya kiszórása Kigyópusztán az 1980-as évtizedben

Háztáji földművelés a közelmúltban – Hagyományos ekés szántás egy lóval, némi kis segítséggel

Háztáji növénytermesztés a közelmúltban – Fűszerpaprika leadás-eladás egy dunapataji gyűjtőhelyen

Háztáji gazdálkodás a közelmúltban – Kukoricaekézés egylovas hagyományos vasekével Dunapatajon, 1980-as évek

Háztáji gazdálkodás a közelmúltban – Hagyományos (házilag fabrikált üvegház) palántálás Dunapatajon, 1960–1970-es évek

Növénytermesztés ma – Modern úsztatott paprikapalánta nevelés egy családi gazdaságban (Lajosmizse, 2005)

Háztáji gazdálkodás a közelmúltban – Háztájizó asszonyok kézzel vetnek az 1960–1970-es években (Dunapataj)

Háztáji gazdálkodás a közelmúltban – Paprikapalántálás kalákában a családi földön az 1970-es években (Dunapataj)

Háztáji gazdálkodás a közelmúltban – Érés előtti paprikakapálás kalákában családi földön az 1970-es években (Dunapataj)

Gyümölcstermesztés ma – Az újonnan honosított japánszilva ültetvény, automata csepegtető öntözéssel (Lajosmizse, 2005)

Hagyományos paraszti világ – Egy dunapataji parasztgazda ünnepi öltözetben, egy mezővárosi polgár, aki valószínűleg „kuláklistára” került

Hagyományos paraszti világ vége – Szállítás egylovas gumikerekű kocsival Dunapatajon, 1960-as évek

Hagyományos paraszti világ vége – Szállítás kétlovas szekérről Apostagon, 1960-as évek

Hagyományos paraszti világ vége – Szállítás kétökrös szekérről Dunapatajon, 1960-as évek

Hagyományos szőlőtermesztés a közelmúltban – Domboldali lugas művelésű szőlőparcella Környén, 2006

Hagyományos szőlőtermesztés a közelmúltban – Szőlőlugas, hagyományos művelésű szőlőparcella Környén, 2006

Hagyományos szőlőtermesztés a közelmúltban – Síkvidéki szőlőművelés régen, tavaszi szőlőnyitás ekével Dunapatajon

Hagyományos szőlőtermesztés régen – Ünnepi kép a szőlőszüret végén (Dunapataj)

Hagyományos szőlőtermesztés a közelmúltban – Hagyományos préselés („sutulás”) a háztáji szőlőben

Hagyományos szőlőtermesztés régen – Kézi szőlőpréselés a két világháború közötti Dunapatajon

Tájművelés a mai Magyarországon – Környe és környékének szépen rendben tartott szántóföldjei a 2000-es években

Hagyományos tanyasi gazdálkodás – Egy jómódú paraszttanya gazdasági melléképülete Dunapatajon, 1930-as években

Hagyományos termelő és pihenő tanya – Szépen rendezett és funkcionálisan használt udvar Kigyópusztán az 1980-as évtizedben

Hagyományos termelő és pihenő tanya – Rendes (tanya)udvar, rendes ház (Kigyópuszta, 1985)

Hagyományos paraszti világ vége – Termelőszövetkezeti belépéssel kezdődött minden – Belépési nyilatkozat (Dunapataj, 1960)